

**KTO KARATAY ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İŞLETME ANABİLİM DALI
İŞLETME DOKTORA PROGRAMI**

**İSLAMİ FİNANSIN EKONOMİK KALKINMA VE SOSYAL BARİŞ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE İÇİN BİR MODEL
ÖNERİSİ**

Hasan KAZAK

Doktora Tezi

**KONYA
Haziran 2021**

İSLAMİ FİNANSIN EKONOMİK KALKINMA VE SOSYAL BARIŞ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE İÇİN BİR MODEL ÖNERİSİ

Hasan KAZAK

KTO Karatay Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
İşletme Anabilim Dalı
İşletme Doktora Programı

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Osman OKKA

Konya
Haziran 2021

BİLDİRİM

Enstitü tarafından onaylanan Doktora tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını basılı veya dijital biçimde arşivleme ve aşağıda belirtilen koşullar dahilinde erişime açma iznini KTO Karatay Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle, Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak ve gelecekteki çalışmalar (makale, kitap, lisans, patent vb.) için tezimin tamamının veya bir bölümünün kullanım hakları yalnızca bana ait olacaktır.

Tezimin bütünüyle kendi çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izinle kullanılması zorunlu olan kaynakları, yazılı izin alarak kullandığımı ve istenildiğinde izinlerin suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayımlanan “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge” kapsamında, tezim, aşağıda belirtilen koşullar haricince, YÖK Ulusal Tez Merkezi ve KTO Karatay Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

Enstitü / Fakülte Yönetim Kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir.¹

Enstitü / Fakülte Yönetim Kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 6 ay ertelenmiştir.²

Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir.³⁴

29 Haziran 2021

Hasan KAZAK

¹ MADDE 6(1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

² MADDE 6(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

³ MADDE 7(1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan iş birliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

⁴ MADDE 7(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

ETİK BEYAN

KTO Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Hazırlama ve Yazım Kurallarına uygun olarak Prof. Dr. Osman OKKA danışmanlığında tarafımdan üretilen bu tez çalışmasında; sunduğum tüm veri, enformasyon, bilgi ve belgeleri bilimsel etik kuralları çerçevesinde elde ettiğimi, tüm değerlendirme, analiz, bulgu ve sonuçları bilimsel usullere uygun olarak sunduğumu, teze çalışmasında yararlandığım kaynakların tümüne bilimsel normlara uygun biçimde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

29 Haziran 2021

Hasan KAZAK

"...Hiçbir ticaretin ve hiçbir alışverişin kendilerini, Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekâtı vermekten alıkoymadığı..." (Nûr, 24/37) Allah'ın erlerine ithaf edilmiştir.

TEŞEKKÜR

İlk olarak bana bu imkânı bahşeden güç ve kuvvet ancak O'ndan olan alemlerin Rabbi, Rahman ve Rahim olan Allah'a hamd ediyor, O'ndan af ve mağfiret diliyorum.

1994 yılında ticari hayata başladığım yıllarda akademisyen olmak planımda yoktu. Gençliğimin o yıllarında tek bir idealim vardı o da başarılı bir yönetici olmak. Allah'a (cc) hamd olsun ki Türkiye'nin birçok ilinde birçok önemli firmada üst düzey yöneticilik yapma imkânım oldu. Ta ki Prof. Dr. Osman OKKA hocam “yeter artık özel sektörde çalıştığın gel akademide beraber çalışalım” diyene kadar bu yoğun çalışma temposu devam etti. Benim hem okul hem de iş hayatımda derin izler bırakan örnek aldığım kıymetli hocam Prof. Dr. Osman OKKA hocamın emri ile başladığım ilmi çalışmaların bu kadar insanı mutlu edeceğini bilseydim çok daha erken dönemlerde bu kararı almış olurum. Fakat bu Allah'ın takdiri idi ve yıllar sonra rol modelim Prof. Dr. Osman OKKA hocamla birlikte çalışma imkânı buldum. Bana akademik hayata giriş kapılarını açan ve her daim hem fiili hem de kavli dualarıyla bana destek olan Prof. Dr. Osman OKKA hocama öncelikle teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu tez çalışmamda her an desteklerini hissettiğim TİK komisyonu üyeleri Prof. Dr. Hamdi DÖNDÜREN ve Prof. Dr. Mehmet MUCUK hocalarıma da ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Doktora çalışmalarım boyunca desteğini esirgemeyen kahrımı çeken hakkı ödenmez hayat arkadaşım can yoldaşım eşime, kendilerini ihmal ettiğim annem, kızlarım ve oğluma canı gönülden teşekkür ediyor ve kendilerinden bu vesile ile helallik istiyorum.

Son olarak bu çalışmamda emeği olan, duaları ile destek olan tüm hocalarım, arkadaşlarım ve emeği geçenlere ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

29/06/2021

Hasan KAZAK

ÖZET

Hasan KAZAK

İSLAMİ FİNANSIN EKONOMİK KALKINMA VE SOSYAL BARIŞ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ: TÜRKİYE İÇİN BİR MODEL ÖNERİSİ

Doktora Tezi

Konya, 2021

Bütün ülkelerin ekonomileri sektörlerden sektörler de firmalardan oluşur. Firmalar üretim faktörlerini (doğal kaynaklar, emek, sermaye, teknoloji, girişim vb.) kullanarak toplum için mal ve hizmet üretirler. Firma, mal ve hizmet üreten bu ekonomik birimlerin hukuki ismidir. İslâmi firmalar kuruluş dâhil bütün faaliyetlerinde İslâmi kuralları da nazara alan ekonomik işletmelerdir. İslâmi firmalar İslâmi finans kurullarını uygulurlar. İslâmi finans; firmaların İslâmi kurallar çerçevesinde para ve sermayelerinin tedariki ve bunların maksimum getiri sağlamak için firma yatırımlarında helâl/haram ekseninde kullanılması demektir.

İslâmi finans; İslâm dininin belli inanç esaslarından, evren ve hayata ilişkin temel görüşlerinden, kurallarından arındırarak incelemek mümkün değildir. İslâm dini insanlığa, bütüncül bir hayat görüşü sunduğundan toplum hayatının ticari, iktisadi, hukuki, ahlaki, kültürel, dini ve siyasi yönleri birbirinden bağımsız incelenemez. İslâm'da asıl olan kaynakların verimli ve etkin kullanımı suretiyle ekonomik kalkınmanın sağlanması, herkesin katkısına göre gelirin adil dağılımı, toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi, toplumun ekonomik bakımdan yetersiz olan tabakalarının korunması için zekât, sadaka, karz ve başkaca yöntemlerle ve vakıf vb. yapılarla desteklenmesi suretiyle sosyal barışın sağlanmasıdır. Makro seviyede bakıldığında İslami finansın temel amacının toplum kaynaklarının firmalarca etkin kullanılması, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve sosyal barışın temini olduğu söylenebilir.

Ekonominin sektörlerden ve sektörlerin firmalardan oluştuğunu ifade edilmişti. Firmalar ister sanayi isterse hizmet firmaları olsun kaynaklarını ne derece etkin ve verimli kullanırlarsa o derece büyürler ve dolayısıyla sektörler ve sektörlerle dayalı ekonomide o ölçüde büyür ve kalkınır. Ekonominin büyümesiyle firmaların büyümesi arasında doğrudan bir korelasyon vardır. Burada önemli nokta İslâmi finansın firmaların büyümesinde ve toplumsal refahın sağlanmasında konvansiyonel finansa göre hangi ölçüde daha fazla büyümeye ve sosyal refaha katkıda bulunduğunun ortaya konulmasıdır. “İbaha” kuralı firmaların faaliyetlerinde en son teknolojilerin, üretim, yönetim, pazarlama, ar-ge sistemlerinin vb.’nin firmalarca kullanılması konusunda kendilerini sorumlu tutmaktadır. Bu kural ayrıca firmaları toplumsal refahın ve barışın sağlanmasına da katkıda bulunması kuralını getirmektedir. Firmaların verimlilikten taviz vermeden gelirin sosyal paylaşımı, toplumun sosyal yardımlaşma kurumlarına katkıda bulunması da istenmektedir. Çünkü İslâm toplumu bir aile gibi görmekte, gücü olan herkesin çalışarak topluma katkıda bulunulmasını şart koşmakta, tufeyliliğe-dilencilige imkân tanımamaktadır.

İnsan yeryüzüne Allah'ın halifesi sıfatıyla gönderilmiş ve yer yüzünde diğer insanlarla ilişki kurabileceği bir sosyal yapı içerisinde kendisinden istenilen görevleri yerine

getirmesi istenmiştir. İslam insanın sadece ahiret hayatını düzenlemeyi hedefleyen bu nedenle dünyadan soyutlanan bir varlık olarak hayatını sürdürmesini isteyen bir din değildir. İslam yaratılanların en şerefli olma yolunda insanın dünyada tüm insanlığın ve daha geniş kapsamda tüm dünya hayatındaki yaşam unsurlarının denge ve huzur halinde olmasını ister ve bunun için ideal bir sistem önerir. Bu yönüyle İslam iktisadi sistemi diğer tüm sistemlerden daha adil, daha dengeli, daha kapsamlı bir sistemdir ve bu sistemin çalışmasında İslâmi finans sisteminin daha etkin olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmada İslam iktisadi sistemi içerisinde önemli bir yer tutan İslami finans sisteminin ekonomik kalkınma ve sosyal barışın sağlanmasına katkısı açısından önemi ortaya konularak Türkiye için uygulanabilir bir model önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

İslami finans, İslam ekonomisi, ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma, sosyal barış

ABSTRACT

Hasan KAZAK

EVALUATION OF ISLAMIC FINANCE IN TERMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOCIAL PEACE: A MODEL PROPOSAL FOR TURKEY

Ph. D. Thesis

Konya, 2021

The economies of all countries are composed of sectors and sectors are composed of firms. Firms produce goods and services for society using production factors (natural resources, labor, capital, technology, enterprise, etc.). The firm is the legal name of these economic units that produce goods and services. Islamic companies are economic enterprises that have taken Islamic rules into consideration in all their activities since its establishment. Islamic firms implement Islamic financial boards. Islamic finance means the supply of money and capital of companies within the framework of Islamic rules and the use of them in the halal/haram axis in investments in the company to provide maximum return.

It is not possible to examine Islamic finance by removing the certain belief principles of Islam, basic views and rules of the universe and life. Since Islamic religion provides humanity with a holistic view of life, the commercial, economic, legal, moral, cultural, religious and political aspects of social life cannot be examined independently. With the efficient and effective use of resources that are essential in Islam, economic development, fair distribution of income according to the contribution of everyone, raising the level of welfare of the society, protection of the economically insufficient layers of society, zakat, charity, charity and other methods and foundation etc. At the macro level, it can be said that the main purpose of Islamic finance is the effective use of community resources by companies, the provision of economic development and the provision of social peace.

It was stated that the economy consists of sectors and sectors are firms. Whether firms are industry or service firms, the more effectively and efficiently they use their resources, the more they grow and thus grow and develop in the economy based on sectors and sectors. There is a direct correlation between the growth of the economy and the growth of firms. The important point here is to reveal to what extent Islamic finance contributes to the growth of firms and social welfare compared to conventional finance. The rule of Ibahah (Permissibility) holds itself responsible for the use of the latest technologies, production, management, marketing, R&D systems etc. by the companies in the activities of the companies. This rule also introduces firms to contribute to social welfare and peace. It is also desired to share the income of the companies without compromising productivity, and to contribute to the social assistance institutions of the society. Because Islam sees society as a family, stipulates that everyone who has power should contribute to society by working and does not allow parasitism and begging.

Man was sent to the earth as the caliph of Allah and in a social structure where people can relate to other people on earth, they are asked to perform the tasks they want. Islam is not a religion that seeks only to regulate the afterlife, and therefore wants people to live their lives as a being isolated from the world. Islam wants the human being on the path

of being the most honoured of all creatures, and that all humanity in the world and the elements of life in a wider world are in balance and peace and offer an ideal system for this. In this respect, the Islamic economic system is a fairer, more balanced and more comprehensive system than any other system and the Islamic finance system is considered to be more effective in the operation of this system.

In this study, an applicable model proposal for Turkey is presented by revealing the importance of the Islamic finance system, which has an important place in the Islamic economic system, in terms of its contribution to economic development and social peace.

Keywords

Islamic finance, Islamic economy, economic growth, economic development, social peace

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
TABLolar DİZİNİ	xv
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xvii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xx
1. GİRİŞ	1
2. İSLAMİ FİNANS	9
2.1. Konvansiyonel Finans ve İslami Finans.....	9
2.2. Ekonomi ve Finans İlişkisi.....	11
2.3. İslami Finansın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	13
2.3.1. Kuruluş Dönemi.....	14
2.3.2. Hulefâ-yi Raşidin Dönemi.....	15
2.3.3. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Aktif Şekillenme Dönemi	20
2.3.3.1. Siyasal ortam ve mezheplerin doğuşu.....	23
2.3.3.2. Abbasiler dönemi	32
2.3.3.3. Büyük Selçuklular dönemi.....	35
2.3.3.4. Anadolu Selçuklu Devleti dönemi	40
2.3.3.5. Kısa süreli fetret dönemi	43
2.3.4. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Olgunluk Dönemi.....	44
2.3.4.1. İbn Haldûn'un İslam ekonomi ve finansı alanına katkıları.....	44
2.3.4.2. Osmanlı Devleti Dönemi.....	48
2.3.5. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Durgunluk Dönemi	56
2.3.6. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Uyanış ve Modern Dönemi.....	62
2.3.6.1. Uyanış öncesi hazırlık dönemi (erken dönem çalışmaları).....	62

2.3.6.2. Uyanış dönemi (1932-1975)	63
2.3.6.3. Modern dönem (1976'dan günümüze).....	66
2.4. Konvansiyonel ve İslami Finans Yönetim Felsefesi	77
2.4.1. Konvansiyonel Finansal Yönetim Felsefesi	79
2.4.2. İslami Finansal Yönetim Felsefesi.....	81
2.5. İslami Finansın Temelleri.....	84
2.5.1. İbâha Kuralı	85
2.5.2. İslami Finansta Niyet Önemlidir (Hüküm, Niyete Tâbidir).	86
2.5.3. Ticaret Helaldir ve Zanaat (Sanayi) Teşvik Edilmiştir.....	87
2.5.4. Ticaret Sağlıklı Bir Muhasebe ve Finans Sistemi Üzerine Kurulmalıdır. ...	89
2.5.5. Özel Mülkiyetin Meşruluğu Esastır.....	91
2.5.6. İslami Finansal Sistemde Kolaylaştırmak Esastır.....	93
2.5.7. Faiz Yasağı	94
2.5.8. Başkalarının Mallarını Haksız Yere Almak Yasaktır.....	97
2.5.9. Piyasa Fiyat Mekanizmasına Müdahale Etmemek Esastır	98
2.5.10. Kamu menfaatinin gerektirdiği durumlarda narh uygulanabilir.....	100
2.5.11. Aldatmak Yasaktır.....	104
2.5.12. Üretim ve tüketimde israf yasaktır	104
2.5.13. Finansal Faaliyet ve İşlemlerde Garar ve Cehalet Yasağı	106
2.5.14. İslami Finansta Kumar (Meysir) ve Şans Oyunları Gibi Reel Ekonomiye Dayanmayan Faaliyetler Yasaktır.....	110
2.5.15. Diğer Emir, Tavsiye ve Yasaklar.....	113
2.6. İslami Finansta Uygulanan Temel Finansman Modelleri (Ürünler ve Yöntemler)	114
2.6.1. Ortaklığa Dayanan Finansman Modelleri.....	115
2.6.1.1. İnan ortaklığı	116
2.6.1.2. Mufâvada ortaklığı	123
2.6.1.3. Diğer ortaklık türleri	123
2.6.2. Ticarete Dayanan Finansman Modelleri.....	124
2.6.2.1. Murâbaha akdi.....	124
2.6.2.2. Selem akdi.....	129
2.6.2.3. İstisnâ (Eser) akdi.....	130

2.6.2.4. İcâre (Kiralama) akdi	132
2.6.2.5. Bey' bi'l-vefâ (Vefâ yoluyla satış).....	133
2.6.2.6. İne (İyne / İ'ne) satış akdi	135
2.6.2.7. Teverruk (Ters murâbaha) akdi.....	137
2.6.2.8. Sarf (Döviz alım-satım) akdi.....	139
2.6.2.9. İslâmî finasta önemli olan diğer akit türleri	142
3. İSLAMDA EKONOMİK BÜYÜME/KALKINMA VE SOSYAL BARIŞ.....	150
3.1. Ekonomik Büyüme ve Kalkınma	154
3.1.1. Az Gelişmişlik Kavramı, Özellikleri ve Ölçülmesi.....	162
3.1.2. Kalkınma Teorileri.....	167
3.1.2.1. Geleneksel kalkınma teorileri	169
3.1.2.2. Yeni kalkınma teorileri	186
3.2. Ekonomik Kalkınma ve Sosyal Barış.....	191
3.2.1. Sosyal Barış	192
3.2.1.1. Sosyal barışı tehdit eden unsurlarla mücadele	199
3.2.1.2. Sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki	202
3.2.2. Ekonomik Kalkınma ve Sosyal Barış İlişkisi	209
3.3. Ekonomik Büyüme, Kalkınma, Sosyal Barış ve Finans İlişkisi.....	214
3.3.1. İç Finansman Kaynakları.....	215
3.3.1.1. Tasarruflar	216
3.3.1.2. İç borçlanma.....	222
3.3.2. Dış Finansman Kaynakları	223
3.3.2.1. Yabancı özel sermaye	225
3.3.2.2. Dış borçlanma (krediler)	229
3.4. İslam'da Ekonomik Büyüme-Kalkınma ve Sosyal Barış Anlayışı	232
3.4.1. İslam'da Ekonomik Büyüme-Kalkınma ve Sosyal Barış Felsefesi.....	234
3.4.2. İslam Ekonomi Sisteminde Büyüme-Kalkınma ve Sosyal Barış	236
3.4.2.1. Ekonomik büyüme ve kalkınma hareketi İslami finansın temel kurallarına uygun olmalıdır	237

3.4.2.2. Serbest piyasa ekonomisi esastır.....	238
3.4.2.3. İslâm toplumu ekonomik olarak güçlü olmalıdır.....	239
3.4.2.4. Ekonomik kalkınma süreci adalet prensibine dayanmaktadır.....	241
3.4.2.5. Yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması hedefi	244
3.4.2.6. Herkesin eğitimini sağlamak.....	251
3.4.2.7. Sosyal barışı tehdit eden unsurlarla mücadele ve sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki hedefi.....	253
3.4.2.8. Cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların yetkilendirilmesi.....	253
3.4.2.9. Sağlık hedefleri.....	254
3.4.2.10. Çevrenin korunması.....	255
3.4.2.11. Dünya ile entegre olmak.....	255
3.5. İslâmi Finansın Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Sosyal Barışa Etkisi.....	256
3.5.1. İslami İç Finansman Kaynakları.....	264
3.5.1.1. Tasarruflar.....	265
3.5.1.2. İç borçlanma.....	273
3.5.2. İslami Dış Finansman Kaynakları.....	275
4. İSLAMİ FİNANSIN GELİŞİMİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ	278
Değerlendirme ve Sonuç.....	281
5. İSLÂMİ FİNANS, EKONOMİK KALKINMA VE SOSYAL BARIŞ AÇISINDAN TÜRKİYE İÇİN BİR MODEL ÖNERİSİ.....	282
5.1. Türkiye'nin Mevcut Durumunun Tespiti.....	283
5.1.1. Türkiye'nin Ekonomik Açından Mevcut Durumu.....	283
5.1.1.1. Kişi başına düşen GSYH ve orta gelir tuzağı.....	283
5.1.1.2. Dış ticaret yapısı.....	285
5.1.1.3. Tasarruf–Harcama-Yatırım dengesi.....	287
5.1.1.4. Dış borçların yapısı.....	290
5.1.1.5. İşsizlik sorunu.....	294

5.1.2. Türkiye'nin Sosyal Açıdan Mevcut Durumu	295
5.1.2.1. Nüfus yapısı	295
5.1.2.2. Eğitim durumu	296
5.1.2.3. Adalet sistemi.....	298
5.2. Türkiye İçin Önerilen Model.....	303
5.2.1. Ekonomik ve Sosyal Sistem	306
5.2.1.1. Eğitim ve öğretim sistemi	306
5.2.1.2. Adalet sistemi.....	309
5.2.1.3. Tasarruf–Harcama-Yatırım dengesinin kurulması, tasarrufların ekonomiyeye kazandırılması	309
5.2.1.4. İhracatın artırılması, dış ticaret açığının kapatılması	311
5.2.1.5. İsrafin ortadan kaldırılması	315
5.2.1.6. Sağlığın önemi ve sağlık harcamaları	318
5.2.2. Finansal sistem	323
5.2.2.1. Katılım bankalarının finansal sisteme etkin katılımı	325
5.2.2.2. Zekât/Sadaka fonu.....	339
5.2.2.3. Karz-ı Hasen fonu	342
5.2.2.4. Kredi verilebilir banka modeli	347
5.2.2.5. Bireysel emeklilik sistemi (BES).....	348
5.2.2.6. Diğer finansal kurumlar ve sistemler	353
6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	354
KAYNAKLAR	370
ÖZGEÇMİŞ	398
EKLER.....	401

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Nakit vakıflar aracılığıyla piyasaya sermaye enjeksiyonu	54
Tablo 2. İngiltere'de 1381-1801 yılları arasında görülen verimlilik artışları	58
Tablo 3. Global İslami finansal hizmetler sektörü (IFSI)'nün segmentlere ve bölgeye göre dağılımı (milyar ABD doları, 2019)	70
Tablo 4. Anonim şirketlerle ilgili TTK'nın İslam'a göre yeniden düzenlenmesi.....	118
Tablo 5. Ekonomik büyümeyle ilgili bazı göstergeler (2019 yılı)	157
Tablo 6. İslâm'da ekonomik ve finansal faaliyetlerde yer alan haramlar	258
Tablo 7. Değişken tanımları	281
Tablo 8. Yıllara göre dış ticaret, 2013-2020 (genel ticaret sistemi).....	285
Tablo 9. Sektörler bazında dış ticaret.....	286
Tablo 10. Türkiye'nin dış ticaret içerisindeki teknoloji yoğunluğu.....	287
Tablo 11. Türkiye faiz ödemeleri ve bütçedeki ağırlığı (milyar ₺).....	292
Tablo 12. Türkiye iç ve dış borç ödemesi (2005-2020).....	293
Tablo 13. Suç türüne göre ceza infaz kurumuna giren hükümlüler (2019 yılı).....	300
Tablo 14. Bölgede suç, şiddet veya vandalizm-EU-SILC anketi.....	301
Tablo 15. Dünyada ve ülkemizde suyun sektörel kullanım durumu.....	317
Tablo 16. Bazı ülkelerde cinsiyete göre mevcut sigara içme yaygınlığı tahmini (%) (yaşa göre standardize edilmiş oran).....	320
Tablo 17. Sağlık harcamalarına ilişkin temel göstergeler	322
Tablo 18. 1964-1967 dönemi için mısır bankacılık sistemi (MBS) ve Mit-Ghamr İslami tasarruf bankası toplam mevduatlarının karşılaştırmalı analizi	326
Tablo 19. JCR Eurasia Rating'in şirket derecelendirme metodolojisi.....	335
Tablo 20. Notasyon karşılaştırması.....	337
Tablo 21. Değişken tanımları	402
Tablo 22: Döneme ilişkin değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri	402
Tablo 23. ADF birim kök testi sonuçları (GDP).....	402
Tablo 24. ADF birim kök testi sonuçları (EM).....	403
Tablo 25. ADF birim kök testi sonuçları (IB).....	403
Tablo 26. ADF birim kök testi sonuçları (IBTB).....	403
Tablo 27. ADF birim kök testi sonuçları (SK).....	403
Tablo 28. optimal gecikme uzunluğu kriterleri.....	403
Tablo 29: değişen varyans testi sonuçları (%5 güven aralığında).	404
Tablo 30. johansen koentegrasyon testi sonuçları.....	404

Tablo 31. VAR ayrıştırması sonuçları	405
--	-----

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Ekonomi ve finans sistemi işleyişi (beş faktör temelinde)	12
Şekil 2. Yıllar bazında (hicri) İstanbul vakıflarının varlık yapısı	55
Şekil 3. GSYH, nüfus ve kişi başına GSYH (İngiltere 1270-1870)	58
Şekil 4. İslami finans sektörünün son yıllardaki gelişimi	69
Şekil 5. Ana İslami finans piyasalarında reel büyüme	70
Şekil 6. Küresel İslami bankacılık varlıkları payı (%) (3Ç2019)	71
Şekil 7. Küresel İslami finans varlık dağılımı.....	71
Şekil 8. Ödenmemiş sukuk hacmi 2012-2019 yılları (US\$ milyar).....	72
Şekil 9. Sukuk hacminde ilk sırada olan ülkeler (2019 yılı sonu itibariyle).....	72
Şekil 10. Finansal sistemin işleyişi	78
Şekil 11. Finansal piyasalarda fon akışı.....	78
Şekil 12. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin büyüme yolları	151
Şekil 13. Kalkınma iktisadının teorik kökenleri (ekonomik-sosyal ve siyasi).....	156
Şekil 14. Klasik ekonomik büyüme teorisi	168
Şekil 15. Sektörlerin GSYH içerisindeki yıllar içerisindeki payları	169
Şekil 16. Fakirlik kısır döngüsü	177
Şekil 17. Dengeli ve dengesiz büyüme	180
Şekil 18. Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisi.....	192
Şekil 19. Sosyal sermayenin biçimleri ve kapsamı	208
Şekil 20. Kalkınmanın finansman kaynakları	215
Şekil 21. Tasarruf-Gelir-Tüketim ilişkisi.....	217
Şekil 22. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) gelir grupları.....	218
Şekil 23. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) EURO bölgesi	219
Şekil 24. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) ülkeler.....	220
Şekil 25. Doğrudan yabancı sermayeyi teşvik eden unsurları	228
Şekil 26. Dış borç-ekonomik büyüme ilişkisi (dış borç eşiği).....	232
Şekil 27. Zekât uygulanan toplumda Kuznets eğrisi.....	249
Şekil 28. İslam toplumunda kazanç/harcama döngüsü	267
Şekil 29. Kuznets eğrisi (Ters U).....	270
Şekil 30. Zekât uygulanan toplumda Kuznets eğrisi.....	271
Şekil 31. Modelde yer alan değişkenler	280
Şekil 32. GSYH ve kişi başına düşen GSYH (Türkiye 1971-2019 yılları)	284

Şekil 33. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) ülkeler.....	288
Şekil 34. Türkiye tasarruf-yatırım dengesi.....	289
Şekil 35. Yatırım oranları (dünya ortalaması, Türkiye, Brezilya)	290
Şekil 36. Türkiye'nin yıllar itibariyle dış borç değişimi (milyon ABD\$).....	291
Şekil 37. Türkiye'nin kısa vadeli dış borçların sektör bazlı yıllar itibariyle değişimi (milyon ABD\$)	291
Şekil 38. Türkiye'nin uzun vadeli dış borçların sektör bazlı yıllar itibariyle değişimi (milyon ABD\$)	292
Şekil 39. İşsizlik oranları (%).....	294
Şekil 40. Türkiye nüfusu ve nüfus artış hızı	295
Şekil 41. Nüfus piramidi (2007-2020)	295
Şekil 42. Yaş gruplarına göre nüfus oranı (2007, 2020).....	296
Şekil 43. 25 yaş ve üstü nüfusta en az ilkokul mezunu olanların oran (2008-2020)	297
Şekil 44. Bitirilen eğitim düzeyine göre nüfusun dağılımı (2008-2020)	297
Şekil 45. Bir milyon kişi başına üniversite sayısı	298
Şekil 46. Ceza infaz kurumunda bulunan kişi sayısı	299
Şekil 47. Ceza infaz kurumlarına giren çıkan kişi sayısı	300
Şekil 48. Ceza infaz kurumuna giren hükümlülerin işlediği suça göre eğitim durumu (2019).....	302
Şekil 49. Adalet sisteminin bütçeden aldığı pay (2019)	302
Şekil 50. Türkiye kişi başına düşen kullanılabilir yıllık su miktarı (m3).....	316
Şekil 51. Tütün nedeniyle ölümler	319
Şekil 52. Bazı ülkelerde mevcut sigara içme yaygınlığı tahmini (%) (yaşa göre standardize edilmiş oran)	320
Şekil 53. Türkiye sağlık harcamaları	321
Şekil 54. Türkiye için önerilen İslami finansal sistem modeli.....	324
Şekil 55. İslami finans sektörünün son yıllardaki gelişimi	327
Şekil 56. Küresel İslami finans varlık dağıtımını.....	327
Şekil 57. Katılım bankalarının aktif büyüklüğü gelişimi (milyar ₺).....	328
Şekil 58. Katılım bankalarının sektör içerisindeki payları.....	329
Şekil 59. Yıllar itibariyle katılım bankalarının fon toplama ve kullandırma hacmi (milyar ₺).....	330
Şekil 60. Katılım bankaları tarafından kullandırılan fonların yapısı (2011-2020).....	330
Şekil 61. 2020 Yılı sonu itibariyle katılım bankaları tarafından kullandırılan fonların yapısı	331
Şekil 62. Katılım bankacılığı sistemi	334

Şekil 63. Zekât/Sadaka fonu işleyişi.....	340
Şekil 64. Resmi bir finans kuruluşundaki hesap ve tasarruf yüzdeleri	344
Şekil 65. Çeşitli kaynaklardan ödünç alma durumu.....	345
Şekil 66. Karz-ı Hasen kurumu işleyişi.....	346
Şekil 67. 2009 (veya mevcut ilk yıl) ve 2019 (veya mevcut en son yıl) emeklilik tasarruf planlarındaki toplam varlıklar	349
Şekil 68. Emeklilik fonlarının varlıkları ve GSYH payı.....	350
Şekil 69. 2019 yılında seçili OECD ve diğer yetki alanlarında son on yılda (veya mevcut en uzun süre) emeklilik varlıklarının yıllık nominal büyüme oranları	351
Şekil 70. İslami finansal sistem içerisinde BES.....	352
Şekil 71. Emeklilik fonları (milyon ABD \$ ve % pay) 2021 Mayıs.....	352
Şekil 72. Modelde yer alan değişkenler	401
Şekil 73. AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içindeki konumu	404
Şekil 74. Etki-Tepki fonksiyonları.....	405

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltma	Açıklama
AAOIFI	İslâmi Finansal Kuruluşlar Muhasebe ve Denetim Organizasyonu (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions)
DIB	Dubai İslam Bankası (Dubai Islamic Bank)
GCC	Körfez İş birliği Konseyi (Gulf Cooperation Council)
GSMH	Gayrisafi Milli Hasıla
GSYH	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
IAIE	Uluslararası İslam Ekonomisi Birliği (International Association for Islamic Economics)
IFP	İslami Finans Projesi (Islamic Finance Project)
IFSB	İslami Finansal Hizmetler Kurulu (Islamic Financial Services Board)
IFSI	Global İslami Finansal Hizmetler Sektörü
IRTI	İslami Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (Islamic Research and Training Institute)
IsDB	Islamic Development Bank (İslam Kalkınma Bankası)
MCCA	Muslim Community Co-operative (Australia) Limited
MDGs	Binyılın Kalkınma Hedefleri (Millennium Development Goals)
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries)
PRSP	Yoksulluğu Azaltma Strateji Belgesi (Poverty Reduction Strategy Paper)
RDS	Kırsal kalkınma Planı (Rural Development Scheme)
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)

1. GİRİŞ

Son ilahi din olan İslâm, küllî, kapsayıcı bir sisteme sahiptir ve hayatın bütün alanlarını kuşatan, düzenleyen ölçüler getirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de insanın Yaradan'ıyla, insanın diğer insanlarla, insanın içinde bulunduğu toplumla, insanın madde ile ve daha da ötesinde manevi alemlerle ilişkilerini düzenleyen kurallar, belirli bir ahengi, bir sistemi, bir dengeyi yansıtır. İslâm dini insanlığa, bütüncül bir hayat görüşü sunduğundan toplum hayatının ticari, iktisadi, hukuki, ahlaki, kültürel, dini, sosyal ve siyasi yönleri birbirinden bağımsız değildir. Sistem içerisinde bu parçalar girift bir durumda olup, karşılıklı etkileşim içindedir. İslâmi finans, doğrudan kişilerin ve toplumun yapısını, davranışlarını belirlediğinden ekonomik kalkınma ve sosyal barış üzerinde de aynen etkilidir. İslâmi insan (Islamic man), İslâmi ölçülere göre hareket etmek zorunda olduğu için ekonominin bir süjesi olarak kaynakların etkin ve israf edilmeden kullanılmasından, dünyanın manen ve madden imar edilmesinden, gelecek nesiller için çevrenin ve tabiatın korunmasından, toplumun dengeli büyümesinden, adil bir sosyal barışın kurulmasından sorumludur. Böyle bir düşünce yapısı sebebiyle İslâmi finans, doğrudan ekonomik kalkınma ve sosyal barış üzerinde etkilidir. İslâmi öğretilerde “iki günü birbirine eşit olan ziyandadır” hükmü geçerlidir dolayısıyla kalkınmadan, toplumun ilerlemesinden bütün toplum fertleri sorumludur. İslâm; üretken, yatırım yapan ve elde edilen katma değeri adil paylaşan, bir insan, bir toplum yapısını öngördüğünden İslâm'da bilgi ve teknoloji (hikmet) toplum için olmazsa olmazlardandır. Cehaletin, tembelliğin olduğu yerde İslâm yoktur. İslâm terakki demektir, kalkınma demektir, sosyal barış demektir. İslâm; insanların dünya ve ahiret hayatını düzenlemek için gönderilmiş ilâhi bir nizam olarak toplumsal faaliyetlerde zarûrât-ı hamse diye anılan beş değer korunmasını ve muhafazasını şart koşmaktadır. Bunlar; dinin, neslin (ailenin), aklın, nefsin (hayatın ve onurun) ve malın korunmasıdır. Bu esaslar insanın dünya hayatındaki huzur ve saadeti ve ahirete hazırlanabilmesi için uygun zeminin hazırlanması açısından olmazsa olmaz esaslardır (Karadâvî, 2020: 52). Burada ‘mal’ bu beş temel değerden bir tanesidir ve malın kazanılması, kullanılması, paylaşılması, servet haline getirilmesi ekonominin ve finans ilminin konuları olduğu için ekonomi ve finans ilimleri İslâm'da önemlidir.

Ayrıca İslâm toplumun ve devletin daima güçlü olmasını ister. Bir ülkenin vatandaşının değeri de o ülke ekonomisinin meydana getirebildiği ekonomik değere (verimlilik ve etkinlik), diğer bir ifadeyle ekonomik güce bağlı olmaktadır. Yılda kişi başına 1.000 \$ üreten bir ekonomi ile 20.000 \$ üreten bir ekonomi ve bu ekonomiye sahip devletin gücü, saygınlığı, diğer ülkeler üzerindeki etkisi ve sosyal yapısı da aynı olmayacaktır. Bu sebeple ekonomik büyüme, ekonomik kalkınma ve sosyal barış İslâm'da birinci derecede, farz-ı ayn derecesinde önemlidir.

Genel iktisadi anlayış insan ihtiyaçlarının sonsuz (aslında istek demek daha doğru), fakat bu ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin miktarlarının sınırlı olduğunu söyler. Tabiatta bulunan kaynakların bazıları doğrudan kullanılabilirken birçoğu, doğada buldukları şekli ile insanların ihtiyaçlarının tatmininde kullanılamazlar. Çeşitli teknolojiler kullanılarak bu kaynakların, belirli bir üretim sürecinden geçirilerek insanların kullanımına sunulmaları gerekir. Ayrıca, bu mal ve kaynaklara sahip olan insanların, sahip oldukları bütün bu mal ve kaynaklarla, bütün istek ve ihtiyaçlarını karşılamaları da mümkün değildir. Yani bir kısım insanlar ihtiyaçlarından fazla mal ve hizmet sahibi olabilirken diğerleri aynı mal ve hizmetlere ya sahip olamazlar veya kısmen sahip olurlar. Böyle durumda ellerinde fazla mal ve kaynak bulunduran kişiler bunları başkalarıyla bir değer karşılığında değiştirirler. Bu değer ya farklı bir mal ve hizmet ya da para olabilir. Bu yönüyle ekonomi (iktisat); insan ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için malların tedarikini, üretimini ve değişimini içeren faaliyetleri inceleyen bir bilim dalı olmaktadır. Mal ve hizmet miktarının sınırlı olmasının sebebi bunların üretiminde kullanılacak ekonomik kaynakların sınırlı olmasıdır. Bu durumda mevcut kaynakların kullanımında bir seçim yapmak, hangi mal ve hizmetlerin ne miktarda üretilip ve kimlere ne oranda ve ne şekilde dağıtılacağına karar vermek gerekmektedir. İşte bu konular ekonominin konularıdır. Diğer bir ifadeyle bu konularla doğrudan doğruya ilgilenen ve her seviyede sınırlı imkânların, sonsuz ihtiyaçlara maksimum tatmini sağlayacak şekilde dağıtılması yollarını araştıran bilim dalı *ekonomidir*. Ekonominin başlıca amaçları fiyat istikrarının sağlanması, tam istihdam, ekonomik büyüme, adil gelir dağılımı, sosyal barış ve doğal çevrenin korunması olmaktadır.

Bir ülke ekonomisi sektörlerden, sektörler de işletilmelerden oluşur, işletmelerin hukuki statüsüne ise firma denir. Firmalar birer üretim ve ticaret birimleridir, malları ve

hizmetleri üretirler. Ekonomide toplumun, kişilerin ve firmaların faaliyetleri belirli bir finans sistemi içerisinde gerçekleşir. Finans denince kişilerin, kurumların ve firmaların faaliyetlerinde kullanabilecekleri fonları ve sermayeyi anlarız. Finans sistemi de bir sektör olarak “finans sektörü” şeklinde ekonomik sistem içerisinde yerini almıştır. Bu sebeple finans, ekonominin parasal yönünü ifade eder. Ekonomiyi insan vücuduna benzetirsek finans da onun kanıdır, dolaşım sistemi de finansal sistemi yani finans sektörünü ifade eder. Yani finans sektörü ekonominin ayrılmaz bir bölümüdür.

Ekonomide bir dinin kuralları nazara alınmadan faaliyetler yürütülüyorsa bu ekonomi konvansiyonel bir ekonomidir, eğer bir dinin kuralları nazara alınıyorsa bu kez o dinle ilgili bir ekonomi ortaya çıkar. İslâm; bütün ekonomiyi, ekonomik faaliyetleri ve finansal faaliyetleri de kapsadığı için İslâmî kuralların da etkin olduğu ekonomi; “İslâm ekonomisi”, finans da “İslâmî finans” olmaktadır. İslâm’ın gelmeye başlamasıyla da İslâm ekonomisi ve İslâmî finans da ortaya çıkmaya başlamıştır. Ekonominin bir parçası olarak İslâmî finans, uzun bir süre İslâm ülkelerinde yani dünyanın geniş bir coğrafyasında kullanılmış ve dünya ticaret düzeni üzerinde etkili olmuştur.

Tarihe baktığımızda İslâmî finans, 6. Yüzyıldan başlayarak 19. Yüzyılın ortalarına kadar 1300 yıl üç kıtada İslâmî ticaret hukuku (muamelat) olarak İslâm ülkelerinde uygulanmıştır. Kur’an-ı Kerim’e ve Hz. Peygamber’in hadislerine dayanan bu finansal sistem, zamanın şartlarına göre temel kurallar çerçevesinde gelişerek, zamanının tüm ticari faaliyetlerini şekillendirmiştir. Günümüzün ifadesiyle İslam ekonomi ve finans sistemi üniversiter bir yapıya sahiptir. Kur’an-ı Kerim, ekonomi ve finansla ilgili temel kuralları koymuş ve sistemin uygulanışını Hz. Peygambere ve temel kaynaklara bağlı kalmak üzere zamanın şartlarına göre âlimlerin, uzmanların çalışmalarına yani içtihatlarına bırakmıştır. Bu sebeple İslâm ekonomisi ve finansı bütün devirlerde son derece dinamik, canlı ve zamana uygun bir sistem olarak devam etmiş, bundan sonra da devam edecektir. Sistemin temeli; faizden, kumar ve şans oyunları gibi diğer fiktif kazanç kabul edilen gelirlere, haksız mal edinme, gabin, sağlıksız ürün üretimi ve satışı, israf vb. haramlardan kaçınmaya, israfsız ve verimli bir üretime, çevreyi korumaya, kazançların adil dağılımına ve devlet ile birlikte toplumdaki zayıf tabakaların korunmasına, güçlü bir toplumsal yapının oluşturulmasına yani sosyal barışa dayanmaktadır.

19. Yüzyılda İslâm ülkelerinin Batılı sömürgeci ülkeler tarafından işgali ve o dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun sahneden çekilmesiyle İslâmi finans alanında bir duraksama yaşanmıştır. Bu dönemlerde işgal altındaki İslâm ülkelerinde sömürgeci ülkeler İslâm hukukuna izin vermemişler ve Batı hukukunu dayatmışlardır. Osmanlı'da Fransa'dan 1850 tarihinde tercüme edilerek aktarılan Ticaret Kanunu'nun kabulüyle de İslâmi Ticaret Hukuku (muamelat) Mecelle ile birlikte dual bir sistem olarak 1926 yılına kadar uygulanmıştır. 26 Mayıs 1926 tarihinde de Türkiye Cumhuriyeti tarafından yine Fransız Ticaret kanunu esas alınarak hazırlanan 865 Sayılı Türk Ticaret Kanunu ile Mecelle yürürlükten kaldırılmıştır. Halen ülkemizde Roma hukuk felsefesine dayanan laik Batı kanunları uygulandığı için İslâmi finansın ve İslâmi finansal sistemin katılım bankaları dışında uygulanması ancak bireysel (ve bireylerin temsil ettiği firmalar) düzeyde gerçekleşmektedir.

1900'lü yıllara kadar finans ilmi ekonomi içerisinde, finansla ilgili düzenlemeler de ticaret kanunlarında hukuksal olarak yer almıştır. 1900'lü yılların başındaysa finans ilmi ekonomi bilim dalından ayrılarak ayrı bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Başlangıçta firmalara sermaye sağlamak, yasal mevzuata uygun yapılanmayı sağlamak, temettü dağıtım politikaları, şeffaflık ve bilgilendirme amaçlı finansal verilerin halka açılması, satın alma ve birleşmeler gibi temel konular finansın temel ilgi alanı olmuştur. 1920'li yıllara gelindiğinde o dönemde uygulanan serbest ekonomi politikaları gereği çok sayıda firmanın faaliyete geçmesi ve firmaların büyümeleri sonucu çok fazla fon ihtiyacı ortaya çıkmış ve fon tedariki ana gündem maddesini oluşturmuştur. Firmalarda iç kaynakların yetersizliği dış kaynaklarla finansmanın gündeme gelmesine sebep olmuş, tahvil ve hisse senetleri ihracı büyük önem kazanmıştır. Bu dönemde kontrolsüz gelişen sermaye piyasaları temelde çok büyük bir krize zemin hazırlamıştır. Gereğinden fazla ve içi boş şekilde büyüyen firmaların piyasa değerleri sermaye piyasasını büyük bir balon haline getirmiş ve bu süreç 1929 büyük buhranı ile sonuçlanmıştır. Büyük buhran sonrasında devlet denetimi ve kontrol politikaları ile birlikte sermaye piyasası sağlam bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Keynesyen ekonomi politikalarının hayata geçirildiği 1940-50 yıllarındaysa finansman sayısal ve tasviri hale gelmiş, aktif yönetimi önem kazanmıştır. Değer teorileri tekrar gözden geçirilmiş, firma değeri sermaye piyasaları açısından temel bir zemin olarak öne çıkmıştır. Finansal sistemlerin analitik hale gelmesi nakit akımlarının yönetiminde ve bilanço analizlerinde etkin sistemlerin

hayata geçmesini sağlamıştır. 1940'lı yıllarda keşfedilen bilgisayarların finansa uygulanmasıyla 1960'lı yıllar matematiksel modellerin kurulmaya başladığı finans biliminin gerçek değerinin ortaya çıktığı yıllardır. Sermaye maliyeti, sermaye bütçesi kararları, temettü politikaları bu dönemde matematiksel hesaplara ve modellere dayalı çözümlenir hale gelmiştir. Yine mali tabloların analizi ve risk değerlendirme çalışmaları da bu dönemin önemli konuları arasında yer almaktadır. Risk-getiri teorisi ve portföy yönetiminin gelişmesinde Markowitz önemli bir katkı sağlamıştır. 1970 yılında Sharp'ın sermaye değerlendirme modeli riskin ölçülmesiyle ilgili önemli bir gelişme sağlamıştır. 1980'li yıllar dışı açılmanın hız kazandığı dönemler olarak risk yönetimi önem kazanmış ve riskten korunma ve kazanç amaçlı türev ürünleri geliştirilmiştir. Bu dönem bilgisayar teknolojilerinin her alanda olduğu gibi finans alanına da her yönüyle kullanılmaya başladığı yıllardır. Bilgisayar teknolojileriyle birlikte çok fazla değişkenin yer aldığı matematiksel modeller çok daha kolay çözülebilir hale gelmiş, yeni modeller ve uygulamalar devreye girmiştir. 1990'lı yıllardan sonra hayata giren İnternet teknolojileri ile birlikte artık finansal sınır kavramı ortadan kalkmış siyasi sınırlardan bağımsız fon hareketleri daha rahat yapılabilmeye başlamıştır. Özellikle sermaye piyasalarının gelişimi internet teknolojileri ile çok büyük aşamalar kaydetmiştir.

İslâm ekonomisi ve finansıyla ilgili ilk gelişmelerin yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde oluşmaya başladığı görülür. Bu dönem gelişmeleri "uyanış öncesi hazırlık dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemin en önemli özelliği ekonomi ve finans alanında yapılan çalışmaların İngilizceden İslam coğrafyasındaki dillere çevirilerin yapılmasıdır. Dönemin en önemli özelliği sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara zemin hazırlamasıdır. Bu dönemde Abd al-Qadir al-Mijawi, Umar Burayhimat; Muhammed Abduh, Rashid Rida, Shibli Nu'mani, Muhammad Iqbal, Sayyid Sulaiman Nadwi ve Abus-Salam Nadwi gibi düşünürlerin eserleri bu alanın gelişmesi için önemli katkılar sağlamıştır. İslâm ekonomisi ve finansı alanında asıl gelişmeler 1932 yılından sonra gerçekleşmiş klasik fıkıh ilmi yanında ilk defa "İslam iktisadı – İslam ekonomisi" terimini literatüre kazandırılmıştır. "İslami ekonomi" terimi Hamîdullah tarafından, "Islam's Solution of the Basic Economic Problems - the Position of Labor" (1936, s. 213-33) adlı makalesinde "Islamic economics" şeklinde ilk kez İngilizce olarak kullanılmıştır. Bu dönemin diğer bir özelliği de birçok batılı düşünürün İbn Haldûn'un Muhaddime adlı eserine duydukları ilgidir. Mukaddime birçok dile çevrilmiş hakkında

makaleler kaleme alınmış ve İslâm ekonomisi ve finansı bilimsel zeminde tartışılmıştır. İslami finans anlamındaki çalışmalar 1960'lı yıllardan sonra modern aşama dediğimiz aşamaya ulaşılmıştır. Bu tarihten itibaren artan bir hızla finansal piyasalarda etkisini de hissettirmiştir. 1963 yılında Mısır'da Ahmad el-Neccar tarafından tamamen mudarebe esasına dayalı olarak kurulan İslami banka örneği çok uzun vadeli olarak hayatta kalmasa da İslâmi bankacılık alanında önemli bir çığır açmıştır. İlk dönem İslami bankacılık uygulamaları daha çok mikro kredi odaklı olmuştur. İslami finans alanındaki asıl önemli gelişme 1976 yılı başında Kral Abdülaziz Üniversitesi'nin düzenlediği Birinci Uluslararası İslam Ekonomisi Konferansı sonrasında olmuştur. Atılan bu adımla birlikte artık İslami bankacılık alanında önemli gelişmelerin önü açılmıştır. Bu dönemde İslam Kalkınma Bankası önemli bir rol üstlenmiştir. 7 Aralık 1973'te İslam Konferansı Örgütü'ne üye 7 ülke tarafından kurulan "İslam Kalkınma Bankası -Islamic Development Bank- (ISDB)" İslam ülkelerinin kalkınması yanında İslami bankacılık ve İslami finans alanının gelişimi konusunda önemli bir kurumsal yapı oluşmuştur. Arap ülkelerinde petrol gelirlerinin önemli bir rezerve ulaşmasıyla birlikte bu gelişmeler de orta doğu ve İslam ülkeleri ile birlikte Avrupa ve Amerika'daki konvansiyonel finans ve bankacılık alanında faaliyet gösteren kurumların dikkatini çekmiş, birçok banka geleneksel konvansiyonel bankacılık faaliyetleri yanında 'İslami bankacılık pencereleri' de açarak hızla büyüyen bu pazardan pay alma çabasına girişmişlerdir.

İslami finans bugün sadece İslam Ülkelerinde değil tüm dünyada uygulama imkânı bulmuş ve 2020 yılı itibariyle toplam küresel varlıkların değeri yaklaşık 3 trilyon dolarlık bir hacme ulaşmıştır, devamlı da büyümektedir. IFDI indexi kapsamında takip edilen 72 ülkede 520'den fazla İslami banka faaliyet göstermekte ve ekonomilerinin finansmanında kullanılmaktadır.

Bilindiği gibi bütün ülkelerin ekonomileri sektörlerden sektörler de firmalardan oluşur. Firmalar üretim faktörlerini (doğal kaynaklar, emek, sermaye, teknoloji, müteşebbis) kullanarak toplum için mal ve hizmet üretirler. Firma, mal ve hizmet üreten bu ekonomik birimlerin hukuki ismidir. İslâmi firmalar kuruluş dâhil bütün faaliyetlerinde İslâmi kuralları da nazara alan ekonomik işletmelerdir. İslâmi firmalar İslâmi finans kurullarını uygularlar. İslâmi finans; firmaların İslâmi kurallar çerçevesinde para ve sermayelerinin tedariki ve bunların maksimum getiri sağlamak için firma faaliyetlerinde helâl/haram ekseninde kullanılması demektir. İslâmi finansı konvansiyonel finanstan

ayırır başlıca özellik burasıdır yani finansın “İslâmi kuralları” da içerisinde barındırmasıdır.

İslam’da asıl olan kaynakların verimli ve etkin kullanımı suretiyle ekonomik kalkınmanın sağlanması, herkesin katkısına göre gelirin adil dağılımı, toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi, toplumun ekonomik bakımdan yetersiz olan tabakalarının korunması için zekât, sadaka, karz ve başkaca yöntemlerle ve vakıf vb. yapılarla desteklenmesi, sosyal barışın sağlanması suretiyle toplumun sosyal ve davranışsal yapısının pozitif yönde geliştirilmesidir. Makro seviyede bakıldığında İslami finansın temel amacının toplum kaynaklarının firmalarca etkin kullanılması, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve sosyal barışın temini olduğu söylenebilir.

Ekonominin sektörlerden ve sektörlerin firmalardan oluştuğunu ifade edilmişti. Firmalar ister sanayi isterse hizmet firmaları olsun kaynaklarını ne derece etkin ve verimli kullanırlarsa o derece büyürler ve dolayısıyla sektörler ve sektörlerle dayalı ekonomide o ölçüde büyür ve kalkınır. Firmaların büyümesi suretiyle ekonominin gelişmesi, büyümesi, ve kalkınması arasında doğrudan bir korelasyon vardır. Burada önemli nokta; İslâmi finansın firmaların büyümesinde ve toplumsal refahın sağlanmasında konvansiyonel finansa göre hangi ölçüde daha fazla büyümeye ve sosyal barışa katkıda bulunduğunun ortaya konulmasıdır.

İslâm dinindeki “İbaha” kuralı, firmaların faaliyetlerinde en son teknolojilerin, üretim, yönetim, pazarlama, ar-ge sistemlerinin vb.’nin firmalarca kullanılması konusunda kendilerini sorumlu tutmaktadır. Bu kural ayrıca firmaları toplumsal refahın ve barışın sağlanmasına da katkıda bulunması kuralını getirmektedir. Firmaların verimlilikten taviz vermeden gelirin sosyal paylaşımı, toplumun sosyal yardımlaşma kurumlarına katkıda bulunması da istenmektedir. Çünkü İslâm toplumu bir aile gibi görmekte, gücü olan herkesin çalışarak topluma katkıda bulunulmasını şart koşmakta, tufeyliliğe-dilenciliğe imkân tanımamaktadır.

İnsanın yeryüzündeki yaşamı bir toplum içerisinde geçtiğinden "toplum" kavramı sosyolojinin en önemli uğraş alanı olmuştur. Toplum kavramı; grup, örgüt, kurum vb. insanlar arası ilişkileri konu alan tüm olguları kapsamaktadır. Toplumsal ilişkiler, bir taraftan insanı özgürleştirirken, diğer taraftan kısıtlayan, nihai amacı bazen bir grubun, örgütün, kurumun bazense tüm insanlığın mutluluğu, refahı veya menfaatlerini

maksimize etmek olan bunun içinde bazı durumlarda gruplaşmalara, bazı durumlarda bölünmelere yol açan çok yönlü ilişki ve etkileşim ağıdır. Toplumsal ilişkiler konusu çok eski çağlardan beri başta sosyologlar olmak üzere birçok bilim adamı tarafından inceleme konusu yapılmıştır. Özellikle sanayileşme ile birlikte toplum kesimleri arasındaki gelir dağılımının taraflardan bir kısmı lehine değişmesi, kentleşme ile birlikte toplum yapısının değişik bir görünüm arz etmesi, tarımsal sınıfın işçi sınıfına dönüşümü sosyal açıdan birçok sorunun gündeme gelmesine sebep olmuştur. Başlangıçta ‘ekonomik büyüme’ üzerine odaklanan yapının oluşturduğu sorunlar yeni bakış açısı ile ‘ekonomik kalkınma’ odaklı bakış açısına dönüşmüştür. Ekonomik kalkınma kavramının bugün gelinen noktada hedeflediği en önemli unsurların başında sosyal barışın sağlanması ve bunun için gelir dağılımında adaletin, toplum fertlerinin maddi ve manevi huzurlarının sağlanması gelmektedir.

İslâmi öğretiyeye göre insan yeryüzüne Allah'ın halifesi sıfatıyla gönderilmiş ve yer yüzünde dünyanın ve toplumsal ilişkilerin olumlu, müsbet yönde imarı istenmiştir. İslam, insanın sadece ahiret hayatını düzenlemeyi hedefleyen bu nedenle dünyadan soyutlanan bir varlık olarak hayatını sürdürmesini isteyen bir din değildir. İslam; yaratılanların en erdemlisi olma yolunda insanın dünyada tüm insanlığın ve daha geniş kapsamda tüm dünya hayatındaki yaşam unsurlarının denge ve huzur halinde olmasını ister ve bunun için ideal bir sistem önerir. Bu yönüyle İslam iktisadi sistemi konvansiyonel sistemlerden daha adil, daha dengeli, daha kapsamlı bir sistemdir ve bu sistemin çalışmasında “İslâmi finans” olayın kalbidir.

Bu çalışmada İslam iktisadi sistemi içerisinde önemli bir yer tutan İslami finansın ekonomik kalkınma ve sosyal barışın sağlanmasına katkısı ele alınarak Türkiye için uygulanabilir bir model önerisi ortaya konulacaktır.

2. İSLAMİ FİNANS

İslam; Yahudilik öncesi, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi ilahi kaynaklı tüm dinlerde olduğu gibi insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak amacıyla Allah (cc) tarafından gönderilen külli bir sistemdir. İslami sistemin temelinde tek bir yaratıcı⁵ bulunmakta ve sistemin ana kural ve kaideleri mutlak güç ve hikmet sahibi⁶ Allah (cc) tarafından konulmaktadır ve Allah (cc) nezdinde bir başka din kabul edilmemekte olup “İslam” geçerli tek dindir⁷.

İslam; birçok alt sistemlerden meydana gelen bir sistemler bütünüdür. Bu bütünlük sistemin en önemli unsurlarından birisi de hiç şüphesiz ekonomi ve finans alt sistemidir. İnsan, yeryüzündeki hayatında birbirine muhtaç olarak yaratılmış ve ekonomik sistem ilk insandan beri var olagelmıştır. Bu nedenle İslami finans sistemi, sanılanın aksine yeni bir disiplin değildir ve dinin başlangıcından beri mevcut olan alt sistemlerden birisi olarak var olagelmıştır. Yani İslami finans, klasik anlamda İslam’ın kendisi kadar eski olup ekonominin içerisinde yer almış ve zamanımıza kadar geçerli olmuştur. İslami finansın yeni bir disiplin, bir bilim dalı olarak ele alınışı ve güncellenişi son doksan sene içerisinde gerçekleşmiştir. Günümüzde İslam ekonomisi ve finans sisteminin İslami bankacılık sistemi ile birlikte yoğun olarak ele alınması İslâmi fonların üç trilyon dolara ulaşması ve İslâmi bilincin İslâmi toplumlarda gelişmesinden kaynaklanmaktadır. Sanayi devrimi ile başlayan yeni ekonomik sistemin gerisinde kalan İslam dünyasının, kendisine gelme, ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşma adımları İslâmi finansın daha da gelişmesinde etkili olmuştur.

Tabiiyle İslâmi finans ve konvansiyonel finans arasında, finansal davranış olarak, önemli bazı farklar vardır.

2.1. Konvansiyonel Finans ve İslami Finans

Finans; "firmaların veya kişilerin faydalanabilecekleri para, fon veya sermaye miktarı", finansman; "firmalar ve kişiler için gerekli olan sermayenin, fonun sağlanması", finansal yönetim ise; "firmaların ihtiyaç duyduğu fonları sağlaması ve bunları

⁵ "İşte sizin Rabbiniz Allah. Ondandır başka hiçbir ilah yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır..." (En'âm, 6/102).

⁶ "...Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Âl-i İmrân, 3/62).

⁷ "Şüphesiz Allah katında din İslam'dır..." (Âl-i İmrân, 3/18).

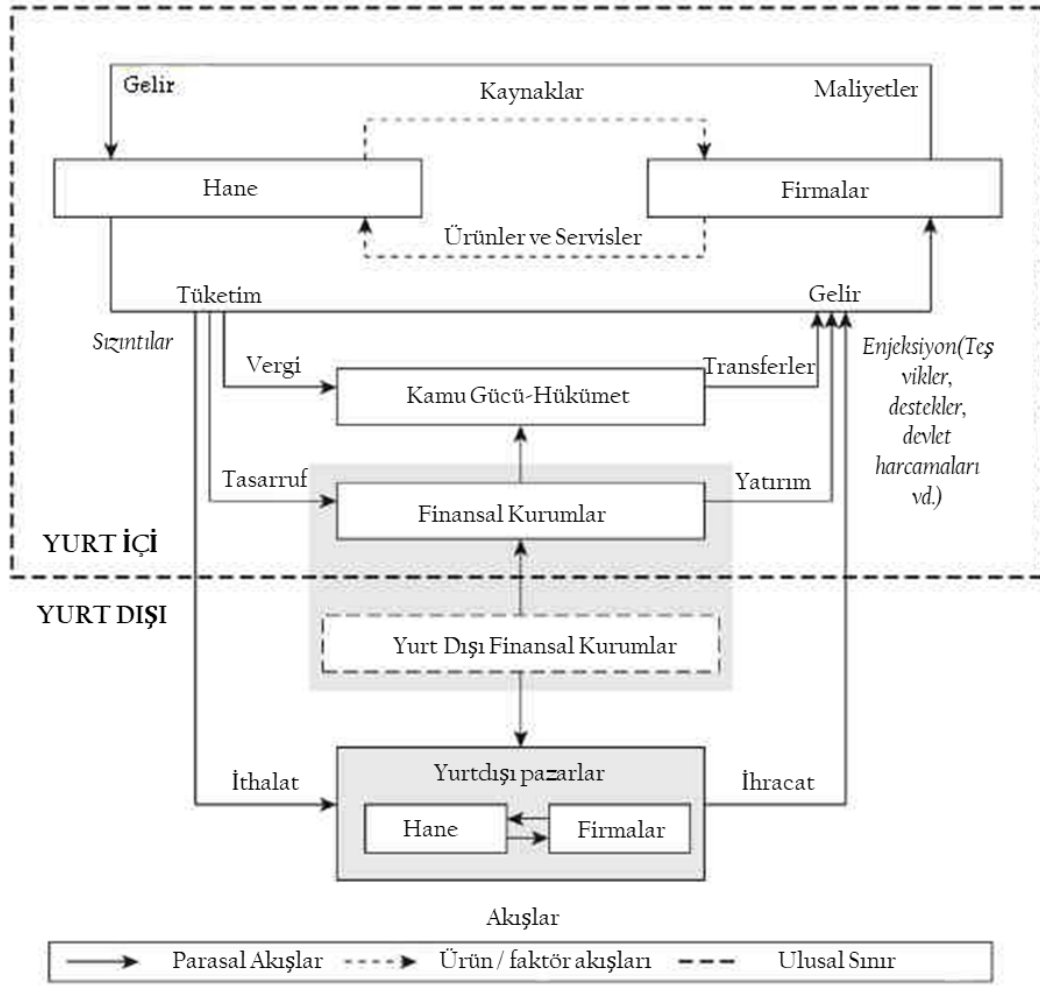
yönetmesi işlemleri" olarak tanımlanmaktadır (Okka, 2018). Finans; "değerin belirlenmesi ve belirlenen değeri maksimize etmek" felsefesi üzerine kurgulanan ve bu amaçla birçok matematik ve mühendislik aracını kullanan bir bilim dalıdır. Finansmanın meşgul olduğu temel üç alan ise; finansal yönetim, yatırımlar ve finansal pazarlar ile finansal araçlardır. Bu meşgul olunan alanların herbirinde en temel amaç "yapılan yatırımın getirisinin onun için yapılan yatırımdan büyük olması" ilkesidir (Okka, 2018). Bu amaç ve ilkeler konvansiyonel ve İslami finans açısından değişmemekle birlikte arada sadece İslami kurallara uygunluk süzgeci bulunmaktadır. Finansmanın "değeri maksimize etmek" olan genel felsefesi hem konvansiyonel hem de İslami finans açısından aynen geçerli olmakla birlikte İslâmî finansta "İslâmî kurallara göre değerin maksimizasyonu" söz konusudur (Okka & Kazak, 2020). İslami finans, İslam ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olduğuna göre konvansiyonel ekonomideki "işletme-ekonomi" ilişkisi, İslâm ekonomi sistemi için de aynen geçerlidir. Finans, ekonomiyi oluşturan bu işletmeler içerisinde geçmektedir. İşletmedeki finansal faaliyetlerde konvansiyonel finansal yönetici, dinî kuralları nazara almadan kişisel çıkarlarına uygun davrandığı ve sadece kendi menfaatine göre hareket ederken (pozitivist, rasyonel insan -homo economicus-); İslâmî finansal yönetici, acımasız rekabetin hüküm sürdüğü piyasalarda, İslâmî kurallara uygun hareket etmekle sorumludur (Islamic man). İslâmî finansal yönetici işletmenin değerini "İslâmî kuralları nazara alarak" maksimize etmek zorundadır. Diğer bir ifadeyle İslâmî finansal yönetici sadece bireysel çıkarlarını düşünerek hareket edemez, İslâmîdeki dengeleri de koruyarak hareket etmek zorundadır yani bir taraftan bireysel ve işletme bazlı menfaatlerini ve faydasını helâl/haram ekseninde maksimize etmeye çalışırken diğer taraftan toplumun, devletin ve daha genel bir amaç olarak tüm İslam dünyasının ve hatta tüm insanlığın menfaatlerini maksimize etmeye çalışır. İçinde yaşadığı dünyanın sadece bugününü değil gelecek nesillerin de menfaatlerini düşünür. İşte İslami finansal yönetici tüm bu dengeleri kuracak bir optimizasyon modeli ile hedeflerine ulaşmaya çalışır (Okka & Kazak, 2020). Bu olaylar ekonomik düzende gerçekleşir.

2.2. Ekonomi ve Finans İlişkisi

Finansal sistemler; ekonomik sistemler içerisinde yer alan ve ekonomik sistemin bir alt sistemidir. Ekonomik sistem, finansal sistem olmadan işleyemez. Bu nedenle gerek konvansiyonel finansın gerekse İslami finansın gelişimi ekonominin gelişimine paralel bir şekilde şekillenmiştir.

Finansal sistemin, ekonomik sistemlerden bağımsız olarak incelenmesi 20. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Finansın farklı bir sistem (bilim dalı) olarak incelenmesi onun ekonomiden bağımsız olduğu anlamına gelmez. Firmalar ve bankacılık sistemi ekonomik sistem içerisinde hareket eder ve mikro ve makro ölçekte iktisadi gelişmelerden önemli ölçüde etkilenirler ve aynı zamanda etkilerler. Yani mikro ve makro ekonomi ile finans arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Örneğin firmaların ihtiyacı olan sermayenin temininde bir taraftan ekonomik büyüme ve yurtiçi tasarruflar etkiliyken, diğer taraftan yurt dışı gelirler ve sermaye tedariki önemlidir. Bu yapıların her biri ulusal ve uluslararası faiz oranlarından, kur rejimlerinden, maliye politikalarından etkilenirler. Hükümetlerin aldığı kararlar ve ekonomi politikaları tüm ekonomik ve finansal süreçleri etkiler.

Aşağıda Şekil 1’de dört faktörün (hane halkı, firmalar, finansal sektör, kamu otoritesi) ve bunların ulusal ve uluslararası alan içerisinde (beşinci faktör) işleyişi görülmektedir. Şekilde görüleceği üzere ekonomik ve finansal sistemler, diğer alt sistemlerle etkileşim halindedir.

Şekil 1. Ekonomi ve finans sistemi işleyişi (beş faktör temelinde)

(Kaynak: Anttiroiko, 2015: 42)

İslami finans açısından durum değerlendirildiğinde de aynı ilişki söz konusudur. Burada sadece İslam'ın ortaya koyduğu esaslar ve düzenlemeler ve sınırlar içerisinde sistemin işleyişi söz konusudur.

Konvansiyonel finansal sistemin gelişiminde olduğu gibi İslami finansal sistemin ayrı bir alt sistem olarak ele alınışı yakın bir yüzyılda gerçekleştiğini bilmekteyiz. İslam finansının ortaya çıkışı ve gelişimini bilmek sistemi tanıma açısından önemlidir.

2.3. İslami Finansın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İslami finans; İslam'ın ilk ortaya çıktığı andan itibaren İslâm ekonomisi içerisinde insan yaşamının bir parçası halindedir ve dinin diğer kısımlarından ayrılmamaktadır. İslam'ın Mekke'de ortaya çıkışından önce bölgede ticari faaliyetlerin oldukça gelişmiş olduğu bilinmektedir. Arabistan coğrafyası İslam ile anılmasından önce de önemli ticaret merkezlerindendi. Roman Pliny, Arapların "hem Roma hem de Pers İmparatorluklarından çok büyük servetlerin kendilerine aktığı dünyanın en zengin ülkeleri arasında olduğunu" düşünmektedir (Pliny, 1857). Her ne kadar araplar daha çok savaşçı yönleriyle ön plana çıkmış gibi görünseler de on dokuzuncu yüzyıl şarkiyatçısı Aloys Sprenger'e göre Araplar "dünya ticaretinin mucidi" olarak görülmektedir (Sprenger, 1875). Son İslam peygamberi Hz. Muhammed (sav) ticari başarıları ön planda olan Arabistan'ın en saygın kabilesinden olan Kureyş kabilesinden gelmektedir (Koehler, 2014). İslam doğuşunda ekonomi ve finans sistemini, ticari hayatı çok iyi bilen, gelişmiş ticari kural ve kabiliyetleri olan bir toplumla karşılaşmıştır. İslam, bu ticari yapının temelini genelde dokunmamış, muhafaza etmiştir. İslâmı birlikte bu ticari sistem, İslam'ın temel kuralları ile düzenlenerek yeni bir boyut kazanmıştır.

İslami finans; İslam ekonomik sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır ve ondan ayrı düşünülemez. Bu nedenle gelişim evreleri, İslam iktisadının gelişim evreleri ile paralellik arz etmektedir. İslam ekonomi ve finans düşüncesinin gelişim evreleri çeşitli yazarlar tarafından sınıflandırılmıştır. Siddiqi bu gelişim evrelerini dört sınıfta incelemiştir (Siddiqi, 1992: 14-32). Siddiqi birinci evreyi İslam'ın ilk döneminden Hicri 450/Miladi 1058⁸ yılına kadar olan süreç olarak ele almıştır. Kanaatimizce bu dönemi bu genişlikte ele almak çok da uygun değildir. Çünkü Hz. Peygamber (sav) dönemi vahyin indiği, İslam dininin ve özelde İslam ekonomi ve finansının Allah (cc) tarafından anayasasının oluşturulduğu dönemdir. Bu nedenle bu sınıflamanın birinci aşaması İslam'ın doğuşu ile Hz. Peygamber'in vefatı arasında geçen dönem olarak alınmalıdır. İkinci dönemse Hz. Peygamber'e en yakın sahabelerin yönetimde bulunduğu Hulefâ-yi Raşidin dönemi olarak ele alınmalıdır. O halde İslam ekonomi ve finans düşüncesinin gelişim evrelerini altı gelişim evresi olarak ele almak daha uygun olacaktır. Bunlar İslam'ın ilk döneminden Hz. Peygamber'in vefatına kadar olan (10/632) kuruluş

⁸ Bundan itibaren bu tür tarih yazımlarında ilk rakam hicri, ikinci rakam miladi yılı ifade edecektir.

dönemi, 39/ 661 yılına kadar devam eden Hulefâ-yi Raşidin dönemi, 41/661 Emevi Devletinin kuruluşundan 850/1446 yılına kadar devam eden İslam fikhının sürekli genişlediği, şekillendirildiği aktif dönem, 850/1446 yılından 1094/1683 yılına kadar devam eden Osmanlı Devleti'nin çok uzun bir süre iktidarda kalarak Ehl-i Sünnet inancını kurumsallaştırdığı ve İslami sistemlerin olgunlaştığı, kurumsal hale geldiği olgunluk dönemi, 1094/1683 yılından 1350/1932 yılına kadar devam eden İslam ekonomisi ve finansı alanında önceki dönemlerde ortaya konulan yapıların korunduğu ve çok fazla yeni gelişmenin yaşanmadığı durgunluk dönemi ve 1350/1932 yılından itibaren uyanış ve günümüze kadar devam eden modern dönemdir.

2.3.1. Kuruluş Dönemi

İlk dönem “kuruluş” evresi olup İslam'ın ilk döneminden Hz. Peygamber'in vefatına kadar olan (10/632) dönemdir. Bu dönem genel olarak İslam dininin ve özelde İslam iktisadı ve finansının temellerinin Allah (cc) tarafından atıldığı dönemdir. Sonraki dönemlerde ortaya konulacak olan düşünce ve kaidelerde bu dönemde ortaya konulan temel kurallara aykırı bir hüküm ortaya konulamaz. Yeni bir din gelmeyeceği için Kuran-ı Kerim kıyamete kadar değiştirilemeyecektir. Bu dönemde finans sisteminde getirilen temel kural faiz yasağıdır. Hz. Peygamber (sav) veda haccında irad ettiği hutbesinde⁹ “*Biliniz ki, faizin her çeşidi kaldırılmıştır. Allah böyle hükmetmiştir. İlk kaldırdığım faiz de Abdulmutallib'in oğlu (amcam) Abbas'ın faizidir.*” buyurarak kıyamete kadar devam edecek faiz yasağını tüm insanlığa ilan etmiştir. Faiz yasağı Kur'an-ı kerimde birçok yerde zikredilmiş ve bu yasağa uymayanların akibetleri şiddetli bir dille uyarılmıştır. Yine bu dönem faiz yasağı dışında Kur'an-ı kerimde yer alan ayetlerle ve Hz. Peygamber'in hadisleri ile ticari hayatın kurallarının şekillendirildiği genel kaidelerin ortaya konulduğu dönemdir. Sonraki dönemler bu temel dönem baz alınarak şekillendirmiştir. Hz. Peygamber'den sonra gelen Hulefâ-yi Raşidin Dönemi (dört halife dönemi) İslâmi ekonomi ve finans sisteminin gelişmeye başladığı dönemdir.

⁹ Hz. Peygamber; 9 Zilhicce 10/6 Mart 632 (Hamidullah, 2000a: 11) "cuma sabahı namazı kıldırdıktan sonra güneş doğuncaya kadar bekledi. Arafat'taki Nemire mevkiinde çadır kurulmasını emretti. Mina'dan Müzdelife'den geçti ve Arafat'ta hazırlanan çadıra varıp konakladı. Zeval vaktinden sonra çadırından çıktı ve devesine binerek Arafat vadisinin ortasına geldi. Ürene vadisinde ashabına meşhur Vedâ hutbesini irat etti" (Erkul, 2012: 590). Hz. Peygamber bu hutbesinde 124 bin (yaklaşık) Müslümanın şahsında bütün insanlığa hitap etmiştir.

2.3.2. Hulefâ-yi Raşidin Dönemi

İkinci evre, 41/ 661 yılına kadar devam eden Hulefâ-yi Raşidin dönemidir. Bu dönemin en önemli özelliği “İslâm’ın insanlığa getirdiği inkılâbın tekâmül devri” olmasıdır. Toplumda bu dönemde her şey, İslam dini için ve dinin ulaşmak istediği amaçlarını gerçekleştirmek içindir (Karaman, 1996). Bu dönemin diğer bir önemli özelliği artık Hz. Peygamber’in hayatta olmaması ve vahyin artık son bulmuş olmasıdır. Hz. Peygamber’den sonra insanlar soruların cevabını bizzat vahiy yoluyla Allah’dan (cc) alamayacaklar, Hz. Peygamber’e sormayacaklardır. İşte bu dönem İslâm finansının temelini teşkil eden İslam ticaret hukuku’nun (fikh’ul iktisad) bir ilim dalı olarak ortaya çıktığı çok önemli bir dönüm noktasıdır (Khallaf, 1942). Bu ilmin ortaya çıkmasındaki sebep Hz. Peygamber (sav) döneminde olmayan veya yeni boyutlarıyla ortaya çıkan konular hakkında Kur’an ve sünnete dayanan yeni hükümler ortaya koyma ihtiyacıdır. Hz. Peygamber (sav) hayatta olmadığına ve O’na soru sorulamayacağına göre hayatta iken bıraktığı iki temel esasa (Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünneti) göre yeni sorunlar çözüme kavuşturulacaktı. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştu: “*Size iki şey bırakıyorum. Onlara sınımsız sarıldığınız sürece yolunuzu asla şaşırılmazsınız: Bunlar, Allah’ın Kitabı ve Peygamberinin sünnetidir*” (Muvatta’, Kader, 3). Bu emir yeni olaylar için üniversiter çalışmaları, kurallar koymayı hedeflemektedir. Hulefâ-yi Raşidin dönemi aynı zamanda İslam devletinin maliye sisteminin ve maliye finansının temellerinin de atıldığı dönemdir. İslam’ın temel iktisadi kurumlarından birisi olan zekât, Hz. Peygamber (sav) döneminde belirlenmiş ve uygulanmış olmakla birlikte, devletin maliye sisteminde bir vergi çeşidi olma özelliğini ilk halife Hz. Ebubekir döneminde kazanmıştır. (El-Ashker & Wilson, 2006: 96-97).

İkinci halife Hz. Ömer dönemi; İslam’ın fetihlerle birlikte sınırlarının genişlemeye başladığı, ganimetlerin elde edildiği, müslümanların zenginleşmeye başladığı dönemdir. Bu dönemde ilk ortaya çıkan sorunların başında fetihlerin sonrasında elde edilen toprakların ve ganimetlerin paylaşımı gelmektedir. Hz. Ömer, sahabenin birçoğunun öngördüğü “fethedilen toprakların mücahitler arasında paylaşılması” fikrinin aksine, üretimde optimal verimi ve gelirin adil dağılımını esas almış, fethedilen topraklarda “rakabe mülkiyeti” şeklinde yeni bir uygulama başlatmıştır. “Fetih statüsüne dahil olan araziler, mülkiyeti devlette kalmak üzere belli bir vergi karşılığında özel kişiler

tarafından işletilir, intikal ve ferağ özel düzenlemelerle tesbit edilirdi.” Bu uygulamanın Osmanlı devleti döneminde mîrî ya da memleket arazisi şeklinde kurumsallaştığı görülmektedir (Çalış, 2007: 427). Bu yeni sistem ile toprak mülkiyeti, bugünkü anlaşılmananada müslümanların bir nevi ortak mülkü olarak devletin olması yani kamulaştırılması anlamına gelmektedir. Burada Hz. Ömer elde edilen ganimetleri menkuller ve gayrimenkuller olarak ayrıma tabi tutmuş, gayrimenkuller hakkında kamulaştırma yoluna gitmiştir. Bu bilinenin aksine yeni bir uygulama ve içtihat olarak görülse de (El-Ashker & Wilson, 2006: 103-115) aslında Hz. Peygamber’in hayber arazileri hakkındaki kararı daha önce İslam’da ilk kamulaştırma uygulaması olarak görülmektedir (Döndüren, 2016a). Yeni arazi hukuku sistemi, İslam’ın temelinde özel mülkiyet olmasına rağmen gelecek nesillerin hak ve hukuklarını, toplumun sadece bugününü değil geleceğini de koruyacak, verimi de artıracak bir içtihat olarak dikkat çekmektedir. Hz. Ömer’in görüşleri iktisadi kalkınma, servet dağılımı ve gelirin adil bölüşümü noktasında çok önemli iktisadi temelleri bünyesinde barındırması açısından oldukça önemlidir. İslam devletinin maliye sisteminin temelleri Hz. Ömer döneminde şekillendirilmeye devam etmiş, zekât müessesesinin kurumsallaştırılmasında önemli adımlar atılmıştır. İslamın zekat emri ile uygulamaya konulan toprak ve mahsullerinin zekatı, ‘Haraç ve Öşür’ adı altında kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Ayrıca humus ve savafî arazilerinin gelirleri önemli bir kamu maliyesi kaynakları haline gelmiştir. Yine ilk defa gümrük vergisi Hz. Ömer döneminde uygulanmaya başlamıştır (El-Ashker & Wilson, 2006: 103-115).

Hz. Peygamber (sav) zamanında genel kurallar konulmuş olmasına rağmen, Hz. Ömer döneminde zenginleşmeyle birlikte bazı yeni iktisadi sorunların su yüzüne çıktığı görülür. Örneğin; Fiyatların yükselmeye başlamasıyla birlikte, bunu halkın aleyhine haksız kazanca dönüşürmeye çalışan vurgunculara ve oluşacak tekelleşmelere karşı Hz. Ömer ilave tedbirler almış, kurallar ve yasaklar koymuştur (Tuma, 1965). Yine Hz. Ömer döneminde yeni yerlerin fethiyle birlikte savaş kazançları (Fey' ve ganimet) artmaya başlamış ve kalıcı bir temel üzerinde devlet çalışanlarının maaşlarının ödenmesini yürütmek için bir dîvân (büro/daire) kurulmuştur (Tuma, 1965). Bugünün Hazine ve Maliye Bakanlığı vasfıyla devlet gelirlerinin toplandığı ve harcandığı bir yer olarak “beytülmal” kurumsal hüviyetini Hz. Ömer döneminde elde etmiştir (Numanî, 1986). Hz. Ömer döneminde Farisilerin sikkelerine (Anuşirevan’ın sikkelerine)

benzeyen ve üzerlerinde İslâmî ibareler bulunan sikkeler basılmıştır (Zambaur, 1943). En eski İslâm bakır sikkesi (fels) Hz. Ömer döneminde 17/638 yılında Dımaşk (Şam)'ta basılmıştır. "Hz. Ömer Dımaşk'ta basılan felslere "câyiz", Humus'ta basılanlara "tayyib", ölçüsünün tam olduğunu göstermek için de "vâfi" kelimesini ilâve ettirmiştir" (Artuk, 1995). Hz. Ömer döneminde çeşitli cins ve ağırlıktaki dirhemler tedavülde bulunduğundan bu durum zekât ve diğer vergilerin tahsilinde uyuşmazlıklara sebebiyet vermekteydi. Halife Ömer bunlar arasında ölçü çevrim birliği sağlamak amacıyla İslâm dinarını 6 dânek veya 4,25 gram altına eşitlemiştir (Kallek, 1993).

Hz. Ömer döneminin ekonomik kalkınma ve sosyal barışı açısından önemli uygulamalarından birisi de zekât dağıtımı konusundaki uygulamasıdır. Hz. Ömer zekat sisteminde fakirlerin gündelik ihtiyaçlarının giderilmesinden ziyade onların sermaye sahibi haline getirilerek yolsulluktan tamamen kurtulmalarını ve ekonomiye katılmalarını amaçlamıştır. O'nun şu sözü oldukça manidardır: "(Yoksullara zekatı) verirken (onları) zenginleştirin." (Tanrıverdi, 2003). Görüleceği üzere günümüzün ekonomik kalkınma hedeflerinin temeli olan zenginliğin tabana yayılması, gelir kaynaklarının adil dağılımı ve tüm halkın faydalanır hale gelmesi Hz. Ömer'in uygulamasında açıkça görülmektedir. Bugünün finansal yönetiminin temelinde de sermayenin etkin ve verimli kullanımı esastır. Sermayenin tüketimden ziyade, daha büyük sermaye oluşturulacak şekilde yatırımlarda kullanılması ve sürekli bir gelir elde eder hale getirilmesi, net bir artık değere ulaşması, ekonominin ve toplumun zenginleşmesi asıl amacı oluşturmaktadır. Hz. Ömer'in zekât uygulamasında bu temel amaç açıkça görülmektedir. Yine Hz. Ömer döneminde sosyal politikalara çok fazla önem verildiği görülmektedir. Onun döneminde yeni doğan bütün çocuklara yardımda bulunulduğu¹⁰, kimsesiz, yaşlı ve ihtiyaç sahibi insanlara beytülmalden maaş başlandığı¹¹ bilinmektedir (Tanrıverdi, 2003).

Üçüncü halife Hz. Osman zamanında uygulanan iktisat ve finans politikaları kendisinden önce geçen halifelerin uygulamalarının devamı şeklinde olmuştur. Bu dönemde önemli yenilikçi bir politikanın var olduğu söylenemez. Bu durumun en önemli sebebi özellikle Hz. Ömer döneminde iktisadi politikalarla ilgili çok sağlam

¹⁰ (Maverdi, 1994)

¹¹ (Ubeyd, 1981)

temellerin atılmış olması ve yeniden içtihadı gerektirecek çokça yeni durumla karşılaşmamış olmasıdır. Hz. Ömer döneminde oluşturulan iktisadi politikaların değerlendirildiği mecliste danışman olarak Hz. Osman'da yer almış ve yeni oluşturulan iktisadi politikalarda Hz. Osman'ın emeği ve desteği görülmesinin etkisi vardır (El-Ashker & Wilson, 2006: 117-118). Bununla birlikte Hz. Osman dönemi iktisadi sistemi, ağırlıklı önceki dönem politikalarının takibi şeklinde olsa da siyaseten özellikle Suriye valisi Muâviye'nin etkisinde kaldığı ve ilerleyen yıllarda İslami feodalizm denilebilecek bir yapının oluşmaya başladığı söylenmektedir (El-Ashker & Wilson, 2006: 118). Gerçekten de “halifeliği kabile asabiyeti temeline dayanan bir mücadeleyle ele geçiren Muâviye'nin en kalıcı icraatı (demokratik başkan seçiminden ayrılarak) oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi, böylece devleti veraset kuralını esas alan bir hânedana dönüştürmesidir” (Aycan, 2005). Dördüncü halife Hz. Ali'nin de vefatıyla raşit halifeler dönemi sona ermiş ve “dinî ve siyasi kimliğini bir arada yürüten yönetici kimliği” ve (arada Memlûklular örneğinde olduğu gibi kudretli komutanların yönetimde bulunduğu dönemler hariç) “bir hanedanlığın egemenliğine dayalı yönetim sistemi” İslam toplumlarına egemen olmuştur (Bilgin, 2014).

Dördüncü halife Hz. Ali dönemi Râşid Halifeler devrinin yaklaşık 4,5 yıllık (35/656-40/661) en karışık ve son dönemini oluşturmaktadır (Demircan, 2013). Bu dönem Hz. Osman'ın şehadetinden sonra İslam toplumunda ciddi görüş ayrılıklarının olduğu ve bu görüş ayrılıklarının müslümanlar arasında savaflara varan seviyelere ulaştığı bir dönemdir. Bu dönemde halife Hz. Ali ile Hz. Aişe'nin ordusu karşı karşıya gelmiş ve Cemel savaşı yaşanmış, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah (r.a.) gibi önde gelen sahabeler şehit olmuştur (Fığlalı, 1993).

Hz. Ali tüm bu karmaşa içerisinde geçen dörtbuçuk yıllık iktidarı boyunca önemli iktisadi düşünceleri ortaya koymuş ve bazılarını hayata geçirmiştir. Hz. Ali toplumun refahını üç temel olaya dayandırmıştır: Bunlar; *ahlaki değerler, iktisadi kalkınma ve kaynakların adil dağılımıdır*. Bu üç temel mesele aynı zamanda birbiriyle doğrudan ilişkilidir. Hz. Ali iktisadi kalkınmanın önemine işaret etmiş ve gerek tarım gerekse tacirlerin rahatça faaliyetlerini sürdürebilecekleri önlemler almıştır. Bu faaliyetlerin istenilen sonuca ulaşabilmeleri için ise ahlaki ve etik değerlerin çerçevesinde yapılması zorunluluktur. O'na göre; İslam devleti bir taraftan ticari ve zirai faaliyetlerin gelişmesi için uygun ortamı sunarken diğer taraftan haksız rekabeti, ihtikarı ve diğer toplum

zararına olabilecek faaliyetleri engelleyebilecek hukuki ve iktisadi tedbirleri de almalıdır. Devlet, zenginliğin kötüye kullanımını da engellemek zorundadır. Tüm bu iktisadi faaliyetler sonucunda elde edilen ekonomik faydaların tüm toplumca adil bir şekilde bölüşümü de esastır. Toplumun tüm kesimleri oluşan ekonomik büyüme ve kalkınmadan paylarını almalıdır. Hz. Ali'nin iktisadi kalkınma ve gelir dağılımında adalet konusundaki görüşleri günümüzdeki iktisadi kalkınma teorilerinin temelini oluşturmakta ve fizyokratların görüşlerinden önce tarımın iktisadi kalkınmadaki rolünü ortaya koymaktadır (El-Ashker & Wilson, 2006: 121-125).

Hz. Ali'nin (r.a.) Mısır'a vali olarak gönderdiği Malik b. Eşter'e yazdığı Ahd-nâme'de toplumdaki sınıflar ve bunların arasındaki denge şu şekilde ifade edilmiştir: *“Ey Mâlik! Bilesin ki, hükmettiğin halk; askerler, kâtipler, kadılar, valiler, tüccar, sanat erbabı, vergi memurları ve fakirler olmak üzere sekiz sınıftan oluşmaktadır. Bu sekiz gruptan her biri bir çarkın dişlileri gibidir. Birinin iyiliği diğerinin iyiliğine bağlıdır. Hiç biri diğeri olmadan edemez. Âlemlerin rabbi olan Yüce Allah bunlardan her birine ait hadleri ve arzları, İlahî Kitaplarda ve Hz. Peygamber'in (sav) sünnet-i şerifinde göstermiş ve korunan bir ahit olarak bizlere vermiştir...”* (Çerçi, 2007). Hz. Ali tarafından ortaya konulan siyasi ve ekonomik düzenin unsurları ile halk arasındaki ilişkiler, bir çarkın dişlileri şeklinde ele alınmış ve bu dişliler arasındaki uyumun önemi ortaya konulmuştur. Çok kısa ve karışıklıklarla geçen halifelik döneminde Hz. Ali'nin iktisadi politikalarının temelindeki görüşleri bu sözler oldukça net bir şekilde açıklamaktadır.

Yine bahsi geçen ahitnamede Hz. Ali esnaf ve sanatkarın desteklenmesini istemekte ve şöyle demektedir: *“Ey Mâlik! Esnaf ve sanatkârın yerleşğine, hareketlisine, sükûnet içinde olanına, helal kazanç için çaba gösterene hayır dua ile tavsiyelerde bulunmalısın. Zira esnaf kesimi, reaya ve berayanın hem fayda ve menfaati için çalışırlar hem de onların müşküllerinin çözümüne yardımcı olurlar. Bunun dışında ihtiyaç maddelerini ülkenin ovalarından, denizlerinden, sahillerinden, dağlarından ve insanların kolay ulaşamadığı yerlerden ve hatta gitmeye cesaret bile edemediği uzak mahallerden, tehlikeli ve öldürücü bölgelerden getirerek reaya ve berayanın hizmetine sunarlar. Esnaf ülkede huzurun kaynağıdır. Doğacak musibetlerden ve tehlikeli şeylerden korkmazlar. Bu nedenle daima esnafın işlerini kolaylaştırmalısın. Uzak, yakın farkı gözetmeden onları koruma altına alarak kötü muamele görmelerine izin*

vermemelisin..." Hz. Ali bir taraftan esnafın desteklenmesini emrederken diğer taraftan açgözlü ve hırslı kişilerin topluma zarar vermesinin de engellenmesini istemektedir. Hz. Ali ölçü ve tartıda adaletle olunmasını bu konuyu denetleyen devlet uygulamalarının gerekliliğini ve sınır ve yasaklara uymayanların cezalandırılmasını istemektedir. Bu konuda şöyle demektedir: "Koyduğun yasaktan ve yaptığın uyarıdan sonra, (ihtikâr) stok ve karaborsacılık yapan esnafı, aşırı gitmeden ve örnek teşkil edecek bir ceza ile derhal cezalandırman gerekir." Hz. Ali yine aynı ahitnamede vergi konusu üzerinde durmuş ve konunun önemini ve devletin görevlerini açıklamıştır (Çerçi, 2007).

Görüleceği üzere Hulefâ-yi Raşidin dönemi kuruluş döneminden sonra İslâm iktisadı ve finansının temellerinin yükseltilmeye şekillendirilmeye başlandığı önemli bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Aktif Şekillenme Dönemi

Üçüncü evre, 41/661 Emevi Devletinin kuruluşundan 850/1446 yılına kadar devam eden İslam fikhının (hukukunun) sürekli genişlediği, şekillendirildiği aktif bir dönemdir. Bu dönemde İslam düşünürleri diğer İslami konularla birlikte ekonomi üzerinde yoğun olarak düşünmüşler, karşılaşılan ticari ve iktisadi konular üzerinde içtihatlar yaparak İslam fikhını genişletmişlerdir. Bu dönemde oldukça zengin kaynaklar ortaya çıkmıştır. Bu evrenin en önemli özelliği Kur'an-ı Kerim ve sünnet esasına dayalı ve kendisinden önce gelen dönemdeki içtihatları ve uygulamaların oluşturduğu zengin kültürel mirası dikkate alarak yeni ve güncel konuların ele alınmış, kuralların tesis edilmiş olmasıdır (Islahi, 2008: 2-3).

Bu dönemin başlangıcı çok sancılı bir şekilde olmuştur. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin şehadeti ve gelişen siyasi karmaşa müslümanlar arasında ciddi fikir ayrılıklarının ortaya çıkmasına ve ayrılıkların zaman zaman savaflara zemin hazırlamasına sebep olmuştur. Allah rasülünün güzide ashabı ayrı saflarda birbirlerine kılıç çekmişler, iki önemli ismin Hz. Aişe ve Hz. Ali'nin ayrı saflarda birbirlerine karşı savaştıkları çok karmaşık bir siyasi süreç yeni oluşumları ortaya çıkarmıştır. Bu siyasi fikir ayrılıkları dönemin iktisadi ve finansal sisteminin şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Raşit halifeler döneminden sonra gelen iktisadi yapıyı şekillendiren siyasi güç Suriye'nin merkezi Dımaşk'ta (Şam'da) kurulan ve İslami yönetimde hanedanlık

sisteminin başlangıcı olan ve yaklaşık 90 yıl süren Emevîler dönemidir. Hz. Ömer döneminde Şam valisi olarak atanan Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından kurulan bu devlet yönetim sisteminde köklü bir değişime gitmiştir. Değişimin belki de en önemli simgesi İslam halifelerinin kullandığı ünvanı meydana gelen değişimdir. Raşit halifeler döneminde “halîfetü resûlillâh” (Allah resulünün halifesi) veya “emîrü’l-mü’minîn” ünvanları kullanılmakta iken Muâviye b. Ebû Süfyân’ın halifelik makamına geçmesi ile birlikte “halîfetullah” (Allah’ın halifesi) ünvanı kullanılmaya başlamıştır (Yiğit, 1995: 87-88). Aslında Emevîler döneminin başlangıcı Muâviye b. Ebû Süfyân ile birlikte başlamakla birlikte saltanat sistemi I. Yezid’in Muaviye ile Hz. Hasan arasında yapılan anlaşmaya uymayarak halifelik iddiasında bulunmaya devam etmesiyle ortaya çıkmıştır.

Emeviler dönemi kendilerine yönelik muhalefet hareketlerinin, çok kanlı savaş ve darbelerle bertaraf edildiği yoğun siyasi hareketlerle başlamıştır. Hiç şüphesiz bunların en önemlisi Hz. Hüseyin’in I. Yezid’in verdiği emirle şehit edilmesidir. Bu sürecin bakış açısını Muaviye’nin şu sözü çok net bir şekilde açıklamaktadır: “Rabbim beni bu göreve ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizde bulunmasını Allah çirkin görseydi değiştirirdi. Ben Allah’ın hazinesinin sahibiyim, Allah’ın verdiği verir, onun yasakladığını yasaklarım” (Abdülcebbâr, 1986: 143). Bu söylem dönemin saltanat ve güç sahiplerinin her yaptığının (siyasi, ekonomik, adalet vs. alanlarda) Allah’ın takdiri ile olduğunu iddia ettikleri ve tüm sorumluluğu güya kendilerinden uzaklaştırıp garip ve enteresan bir bakış açısıyla yaradana atfettikleri bir bakış açısını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Aydınlı, 2003: 5-6).

Çarpık ve İslâmi siyaset tarihinde acı sonuçlar doğuran bakış açısına rağmen bu dönem İslam ekonomi ve finansının aktif şekillenme dönemidir. Bu dönemde sahabe-i kiram başta olmak üzere, sonrasında tabiin ve sonrasında gelen birçok fakihin ilmi çalışmaları ve içtihatlarıyla İslam ekonomi ve finansının bugüne gelmesinde çok aktif rol oynamıştır.

Devlet egemenliğin bir simgesi olan para konusunda Emeviler döneminde gerekli önem verilmiştir. İslam öncesinde Roma ve İran paralarının diğer bazı paralarla birlikte tedavülde bulunduğu bilinmektedir. Hz. Ömer döneminde dolaşımda olan paralar üzerine İslami birtakım simgeler basılmış, yine Bizans ve Pers paralarının taklidi paralar

altın ve gümüş şeklinde basıldığı görüşmüştür. Fakat bir devletin para basması hüviyetinde ilk altın ve gümüş paralar Emevi halifesi Abdülmelik döneminde basılmıştır. Abdülmelik b. Mervân 695 yılında Şam'da tamamen Araplara ait olan ilk altın (dinar) ve gümüş (dirhem) basmıştır (Taberî, 1997: 256). Hemen bir sonraki yıl Emevilerin Irak valisi Haccac yine Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle Kûfe'de gümüş (dirhem) basmıştır (Takıyyuddin, 1940: 53). Bu adımlar devletin araplaştırılması olarak değerlendiriliyor olsa da (Hitti, 1970: 217) aslında bir devlet olarak hükümranlılığın alameti farikası olarak önemli adımlardır. Emevilerin para piyasasının oluşumu açısından önemli olarak değerlendirilebilecek adımları olarak şunlar sayılabilir (Hitti, 1970'den Aktaran: El-Ashker & Wilson, 2006: 134-135):

- Devletin egemenlik gücünü temsilen para basımı,
- İslâm ülkelerinde ekonomide para birimi birliğinin sağlanması ve ekonomik ve finansal hayatta para değer akışının daha dengeli hale gelmesi,
- Farklı bölgelerin fethiyle birlikte ortaya çıkan farklı bölge paralarından kaynaklanan karmaşanın, tek bir para birimi basılarak ve vergilerin bu para birimi ile tahsili ile ortadan kaldırılması,
- Değişik para birimlerinin aralarında değişimi ile ilgili kuralların ve piyasanın oluşması, bu işleri yapan nitelikli insan gücünün ortaya çıkması,
- Bankacılık işlemlerinin oluşmasına zemin hazırlanması,
- Günümüzün kambiyo senetlerine benzer kaydi borçlanma araçlarının oluşmaya başlaması.

Emevilerden sonra iktidara gelen Abbasiler dönemi ise İslam iktisadının baharı olarak adlandırılan birçok fıkıh (hukuk) aliminin yetiştiği, mezhep imamlarının geleceğe iz bırakacak eserler ve kaideler bıraktığı önemli bir dönemdir.

İslam ekonomi ve finans düşüncesinin aktif şekillenme dönemi olarak adlandırdığımız bu dönemin önemli unsurları bugün halen geleneği devam eden İslam fikhının temellerini kuran mezheplerin ortaya çıkışıdır. Dönemin önemli mezhepleri aşağıda kısaca ele alınacaktır.

2.3.3.1. Siyasal ortam ve mezheplerin doğuşu

Hulefa-i Raşidin döneminden sonra, İslam ekonomi ve finans düşüncesinin sonraki yüzyıllara kaynaklık edecek şekilde çok kapsamlı bir şekilde ele alındığı ve kurumsallaştığı aktif bir döneme girildiğini görmekteyiz. Bu dönem, İslam dünyasında mezheplerin doğduğu ve geliştiği dönemdir. Kur'an ve hadisler olayların ana çerçevesini çizmiştir. İslâm'a mugayir olmayan her şey İslâm sayıldığı için (ibaha kuralı) İslâm hukuku, bölgelerin ve zamanların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde çok gelişmiş ve mükemmel hale gelmiştir. Mezheplerin temelinde de ibaha kuralının olduğu görülür. Bu dönem o kadar önemlidir ki etkisi günümüzde halen devam etmekte ve gelecekte de devam edecek bir potansiyele sahip literatüre ve ilmi zenginliğe sahip bulunmaktadır. Bu dönem Allah rasülüne (s.a.) yakınlığı sebebiyle yeni ekonomik ve sosyal durumların ortaya çıkması sonucu oluşan sorunların vahyin sıcaklığıyla çözüme kavuşturulması sebebiyle önemlidir. Aşağıda temel mezhepler ve fıkıh kurumuna katkıları konusu ele alınacaktır.

a. Hanefi mezhebi

Bu dönemi şekillendiren en önemli unsurların başında kufe ekolü olarak adlandırılan ve sonrasında geniş kitleler tarafından kabul gören hanefi mezhebinin İslam fıkıhı ve özelde İslam ticaret hukuku (muamelat) alanında ortaya koyduğu ilkeler gelmektedir. Hanefi mezhebinin kuruluşunun temeli Kûfe'de Abdullah b. Mes'ud öncülüğünde oluşan kûfe ekolü tarafından atılmıştır (Furat, 2009: 13). Kûfe'nin İslam iktisadı ve finansı açısından önemli özelliği coğrafi konumu sebebiyle önemli bir ticaret merkezi olmasıdır. Başlangıçta Hz. Ömer tarafından Abdullah b. Mes'ud'un Kûfe'ye Kadı ve Beytülmal emini olarak tayin edilmesiyle beraber önemli bir ilmi hareketlenme oluşmuştur. Abdullah b. Mes'ud ile birlikte ve sonrasında kûfe'de yerleşen birçok sahabe bu ticaret merkezini aynı zamanda finansal kuralları da kapsayan bir ilim merkezi haline de dönüştürmüşlerdir. Bu sahabelerden birçoğu Hz. Peygamber'in yanı başında bulunmuş seçkin insanlardan oluşmaktadır (Yüksek, 2014: 2168). Kûfe'ye yerleşen sahâbilerin yaklaşık 1500 civarında olduğu, “bunların içinden yetmişinin Bedir Gazvesi'ne, 300 kadarının da Bey'atürrıdvân'a katıldığı” belirtilmektedir (Kılıçer, 1994: 520). Yine bu sahabelerden “üçünün Uhud'a, beşinin Hendek savaşlarına” katılan sahabelerden

olduğu belirtilmektedir (Yüksek, 2014: 2168). Abdullah b. Mes'ud etrafında şekillenen fikhın en önemli özelliği Hz. Ömer'in fikh anlayışına dayanmasıdır. Abdullah b. Mes'ud'un bu konudaki bakış açısı şu sözleriyle çok net bir şekilde anlaşılmaktadır: "Şayet insanlar bir vâdinin ve halkın peşinden gitse ve Ömer'de bir vâdi ve halkın peşinden gitse Ömer ve onun halkının vadisinden giderim". Görüleceği üzere Abdullah b. Mes'ud diğer sahabilerden ziyâde Ömer b. el Hattâb'ın içtihadına güvenmektedir (Furat, 2009: 105).

Abdullah b. Mes'ud'un Kûfe'deki talebelerinin görüşlerini ve çizgisini anlatan Kûfe ekolü olarak anılan fikhî faaliyet daha sonraki yıllarda (II./VIII. yüzyıl) "Ashâbu'r Re'y" olarak adlandırılmış olup Hanefî mezhebinin ilk oluşum safhası olarak kabul edilmektedir (Furat, 2009: 11). "Re'y kelimesi Arap dilinde aslında olumlu bir anlam taşır ve hevâ kelimesinin zıddı olarak kişinin doğruya ulaşma amacıyla düşünerek ve iyi niyetle elde ettiği görüşü ifade eder." Ebû Hanîfe ve sonrasında devam eden ekolünün "ehl-i re'y" olarak adlandırılmasının sebebi "bu ekolü oluşturan fakihlerin hüküm çıkarmada re'yi maharetle ve diğerlerine göre daha sıkça kullanmış olmalarıdır." (Kevserî, 1970: 18) Kûfe, Hz. Ali döneminde siyasetin merkezi olması ve aynı zamanda ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir bölge olması hasebiyle çok farklı kültürlerden insanların birarada bulunduğu ve çözülmesi gereken çok fazla yeni durumun ve ihtilafın çıktığı bir yer konumundadır. Bu nedenle Ebû Hanîfe ve öğrencileri dönemlerinde ortaya çıkan hukuki ve finansal problemlerin çözülmesi için re'ye yani yeni içtihadlara sıkça başvurulmuşlardır (Kılıçer, 1994: 521-522).

Ebû Hanîfe 80/699 yılında ticaretle uğraşan varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Kûfe'de doğmuştu. İlimle uğraşmaya başlamadan önce kumaş ticaretiyle uğraştığı bilinmektedir. İlim tahsili sırasında da ticaretle uğraşmaya devam etmiş ve öğrencilerine maddi yardımlarda bulunmuştur. Dönemin bir çok aliminden dersler alan Ebû Hanîfe ticaret de dahil olmak üzere çok yönlü olarak kendisini yetiştirmiştir. 120/738 yılından sonra kırklı yaşlarında iken ders okutmaya başlamış ve vefatına kadar (150/767) ilim öğretmeye devam etmiştir. Ömrünün elli iki yılı Emevîler, on sekiz yılı Abbâsîler döneminde geçen Ebû Hanîfe dönemin siyasi ve ekonomik yapısını çok yakından görmüş ve yaşanan olaylar Hanefî mezhebi'nin önemli fikhi kurumu olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe, İslam ekonomisi ve finansı alanının gelişimi konusunda önemli bir kişiliktir. Ortaya koyduğu kaideleride izlediği metodu şu şekilde açıklamaktadır: “Biz önce Allah’ın kitabında olanı alırız. Onda bulamazsak Hz. Peygamber’in sünnetine bakarız. Orada da bir şey bulamazsak ashabın ittifak ettiğini benimseriz, ihtilâf etmişlerse dilediğimizin görüşünü alırız. Başkalarının görüşlerini onlara tercih etmeyiz. Ancak Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehâî, Saîd b. Müseyyeb gibi tâbîin âlimlerine gelince onların icthadlarına bağlı kalmayız. Onlar gibi biz de icthadda bulunuruz. Aralarında müşterek illet bulununca bir hükmü diğerine kıyas ederiz.” (Uzunpostalcı, 1994: 135). Kaynaklarda “Ebû Hanîfe’nin hüküm istinbatında kitap, sünnet, sahâbe icmâi veya sahâbe kavli sıralamasına uyduğunu, tâbîin fetvası ile kendini bağlı saymadığını, bu üç delilin boş bıraktığı alanlarda kıyas, istihsan, örf gibi metot ve delillerle hareket ettiği” belirtilmektedir (Bardakoğlu, 1997: 13). Ebû Hanîfe'nin bulunduğu bölge birçok siyasi ve ekonomik sorunun ortaya çıktığı önemli bir merkez olması sebebiyle O sıkça kıyas metodunu kullanmış ve yukarıda söylediği metodla çözümler, kurallar ortaya koymuştur. Ebû Hanîfe'nin olayları değerlendirme usulünde henüz vuku bulmamış farazî meselelerin hükümlerini de icthada konu etmesi ise o güne kadar pek de görülmemiş değişik, potansiyel bir hüküm çıkarma yöntemi olarak dikkat çekmektedir. Bölgenin konumu, sıkça değişen ve gelişen şartlar bu yöntemi uygulamayı gerekli kılmıştır (Uzunpostalcı, 1994: 135). Görüleceği üzere bu bakış açısı ve ortaya koyduğu içtihatlar hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde ortaya çıkan ekonomik ve finansal konuları çözüme kavuşturmuş ve kendisinden sonra gelen öğrencilerine de önemli bir yöntem bırakmıştır.

Ebû Hanîfe’nin hayatı boyunca (ilim tahsili öncesi ve sonrasında) ticaretle meşgul olması ve ticari hayatı çok yakından tanınması, yaşadığı bölgenin ticari faaliyetler yönünden zengin bir dokuya sahip olması, ticari geçiş güzergahında bulunduğundan çok çeşitli tüccar sınıflarının birbiriyle ilişkide bulunduğu bir bölgede olması sebebiyle hanefi fikhının ticari olaylara bakışında oldukça ayrıcalıklı önemli bir yere sahip olduğu kesinlikle söylenebilir. Hanefi fakihlerinin bu konulara hakim olması ilk nesilden itibaren bir çoğunun kadılık görevlerini üstlenmesine sebep olmuştur. Bir taraftan ortaya çıkan sorunlarla sürekli uğraşmaları sebebiyle mezhebin gelişmesini ve görüş açısından derinleşmesini sağlamıştır. “Hanefi fikhında ibadetler ve muâmelât alanında mümkün olduğu ölçüde kolaylığın tercih edildiği ve bunun biraz da dönem ve bölgenin

şartlarından kaynaklandığı söylenebilir. Hanefî fikhında muâmelât, özellikle de ticaret ve borçlar hukukunun halkın ticarî örf ve âdetleriyle ve ihtiyaçlarıyla da uyum içinde olarak bir hayli geliştiği, ticarî muamelelerde ve borç ilişkilerinde açıklık, dürüstlük ve belirliliğin bulunması şartıyla hür teşebbüsün ve serbest ticaret ortamının korunmaya çalışıldığı görülür. Hanefî fakihlerinin akidler ve ticarî ilişkilerde sıkı ve biraz da şeklî unsurlar üzerinde ısrar etmeleri, bu şartları gerçekleştirmeye yöneliktir” (Bardakoğlu, 1997:18).

O'nun izinden giden talebeleri Hanefî mezhebinin bugünkü haline gelmesinde büyük rol oynamışlardır. Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (İmam Muhammed), Züfer b. Hüzeyl başta olmak üzere ileri gelen öğrencilerin de içtihatları ve görüşleriyle Hanefî mezhebi, önemli bir fikhî ekol ve ciddi manada takipçisi olan bir mezhep haline gelmiş ve çalışmalar İslam fikhî alanına, özelde İslam ekonomisi ve finansı alanına büyük hizmetler vermiş ve bu alanların gelişmesini sağlamıştır.

b. Mâlikî mezhebi

Mâlik b. Enes'e nisbetle Mâlikî mezhebi (Mâlikiyye) olarak adlandırılan mezhep Medine merkezli olarak ortaya çıkmış olup ehl-i Hicaz fikhî olarak adlandırılmaktadır (Kaya, 2003: 519). Mezhebin kurucusu olan Mâlik b. Enes 93/712 yılında dünyaya gelmiştir. Kur'ân-ı Kerîm ve hadis dersleri alan İmam Mâlik ilk dönemlerinde fikhî melekесinin gelişmesinde ve usulünün şekillenmesinde re'y taraftarı olan hocasının tesiri altında kalmış fakat sonrasında hadislere olan bağlılığı ve bazı görüşlere olan muhalefeti sebebiyle başka hocalardan da ders almaya devam etmiştir. Kısa sürede ilmi açıdan ciddi gelişme gösteren ve zekası ile başta hocalarının takdirini kazanan İmam Mâlik daha yirmili yaşlarda ders ve fetva vermeye başlamıştır. Mescid-i Nebevî'deki ders halkası kısa sürede büyük bir üne kavuşmuştur (Özel, 2003:506). İmam Mâlik'in fikhî usulünde “bir yandan âhâd hadisleri, diğer yandan Medine amelini ve kıyası kabul etmiş, daha sonra istihsan, istislâh, sedd-i zerâi' adlarını alacak metotları benimsediğini gösteren icthadlarda bulunduğu” görülmektedir (Kaya, 2003: 519). “Mâlikî fikhî usulü delil türlerinin çeşitliliği açısından belki de en zengin mezhep” olarak adlandırılmaktadır. “Mâlikî usulünün kaynakları şöyle sıralanabilir: Kur'an, sünnet, icmâ, amel-i ehl-i Medîne, kıyas, sahâbî kavli, mürsel maslahat, örf ve âdet, sedd-i zerâi', mürââtü'l-hilâf, istishâb ve istihsan.” (Kaya, 2003: 524).

Mâlikî mezhebinin İslâm iktisadı ve finansı alanındaki en önemli katkılarından birisi akitler konusundaki düşünceleridir. Bu noktada Hanbelî mezhebine yakın bir duruş sergilediği görülmektedir. Mâlikî mezhebinde "iç iradeye itibar esas" alınmaktadır. Birçok konuda kişinin içinden bir işe niyet etmesinin geçerli sayılıp sayılmayacağı tartışılmıştır. Genel olarak ticaret ve özel olarak finans açısından konunun önemi, icap'ın tek başına bulunması akitler açısından bağlayıcılık oluşturmaktadır. Yine "ivazlı akidlerde akdin mahallinin mevcut olması gerekirken teberru akidlerinde mevcudiyet şartı yoktur." Diğer bir önemli husus; "şart muhayyerliğinin müddeti geniştir ve akid mahalline göre değişir. Şart, ayıp ve görme muhayyerlikleri ölümle düşmez, vârislere intikal eder. Buna karşılık ayıp muhayyerliğinde aybın öğrenilmesinden hemen sonra fevren feshi gerekir. Bağışlama ve satım akdi yoluyla alacağın intikali belirli şartlarda kabul edilir. Birçok borç türünde izin verilen gararın sınırı maslahat ve örf gereği daha geniş tutulmuştur." Yine ticaretle ilgili şu hükümler mevcuttur:

"İcâre lâzım bir akiddir, taraflardan birinin vefatıyla münfesihi olmaz. Vücûh şirketi dışında bütün şirket türleri câizdir. Hanefîler tarafından tarif edilen şekliyle mufâvada şirketi câiz değildir. İkrahtaki kişinin tasarrufları fuzûlînin tasarrufları gibi mükrehin ikrahtan sonraki iznine bağlıdır. Prensip olarak vekil başkasını vekil tayin edemez. Hibe mücerred akidle sabit ve kabz ile lâzım olur. Hibenin hem sıhhati hem lüzumu için kabz şart olmayıp mücerred akidle temlik gerçekleşir. İârede kendisinden faydalanmadan önce muîrin âriyeti geri isteme hakkı yoktur. Ancak geç dönem Mâlikî literatüründen anlaşıldığına göre belirli durumlar hariç mutlak âriyetten rücû câizdir" (Kaya, 2003: 528-529). Ticari akitler bilindiği gibi finansın hukuki veçhesini oluşturmaktadır ve finanstaki hak kavramı bu akitlere göre şekillenmektedir.

İslam iktisadı ve finansı konusunda mezheplerin mutlaka hüküm ortaya koydukları bir husus riba bahsidir. Ribevî mallar konusunda illetin kıyas ile belirlenmesi sebebiyle mezhepler arasında görüş ayrılıkları söz konusudur. Mâlikî mezhebi' de bu konuda diğer mezheplerden farklı düşünmektedir. Örneğin hanefîlerde fazlalık ribasının illeti ağırlık ölçüsü ile alım satımı yapılan ürünlerde cins ve tartı birliği iken hacim ölçüsü ile alınıp satılan mallarda cins ve ölçek (hacim) birliğidir. Nesie ribasının illeti ise ölçek birliği, cins birliği ve tartı birliğinin kendi başına bulunmasında söz konusu olmaktadır (Okka & Kazak, 2020: 90-91). Mâlikî mezhebinde altı eşya hadisinde anılan malları altın-gümüş ve yiyecek maddesi özelliklerine göre sınıflandırmışlardır. Buna göre altın ve

gümüšte ribanın illeti “satış bedeli olma” vasfından dolayıdır ve diğler mallardan ayrılmaktadır. Yiyecek maddelerinde ise illet fazlalık ve veresiye olma durumuna göre değışmektedir. Fazlalık ribasının haramlık illetinde de gıda ürünleri üzerinden değerlendirme yapılmıştır (Döndüren, 2012: 395). Görüleceęi üzere riba (faiz) bahsi tüm mezheplerde derinlemesine incelenmiş ve hükümler inşa edilmiştir.

Malikî fakihî İbn Rüşd’ el-Hafid el-Kurtubi’nin (v.594/1198) "Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid" (İbn Rüşd, 1975) isimli mukayeseli fıkıh eseri Malikî mezhebinin fıkıh mantığını ve tekniklerini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Eserin el-büyü ve sonrasındaki bölümler özellikle İslam iktisat ve finans düşüncesini ortaya koyması bakımından önemlidir (Artuç, 2020: 147). İbn Rüşd’ün bu eseriyle mezhepleri birleştirme amacı güttüğü ve İslam toplumunu tek bir hukuk sistemi altında birleştirmek istediği de söylenmekle birlikte (Kılıç, 2005: 176) kitapta Malikî mezhebinin görüşleri hakimdir.

Bu kısa açıklamalardan da görüleceği üzere Malikî mezhebi İslam iktisadı ve finansı alanında sonraki nesillere ışık tutacak önemli çalışmalar yapılmıştır ve fıkhi (hukuki) kaideler ortaya koyulmuştur.

c. Şâfiî mezhebi

İmam Şâfiî’ye nispetle Şâfiî mezhebi (Şâfiyye) olarak adlandırılan ekol “Medine merkezli Hicaz fıkhi ile Kûfe merkezli Irak fikhini yakından tanıma ve eleştirme imkânı bulup bu iki eğilim arasında özgün bir sentez gerçekleştirmiş” önemli bir fıkhi ekoldür (Aybakan, 2010: 233). Mezhebin kurucusu olan İmam Şâfiî 150/767 yılında Gazze’de doğmuştur (ö. 205/820).

İmam Şâfiî ilim hayatına başladığında birisi Kufe merkezli Hanefi ekolü, diğeri Medine merkezli Maliki ekolü olmak üzere iki çevre fıkhi sahada hakim konumdaydı. İlk zamanlarda İmam Mâlik’in görüşlerini benimsemekle birlikte daha sonra her iki ekolün zayıf ve güçlü yönlerini değerlendirerek kendi ilmi sentezini geliştirmiş ve yeni bir ekol olarak fıkhi sahada etkisini göstermeye başlamıştır. İmam Şâfiî’yi bu yola iten ana sebep döneminde ortaya çıkan ilmi karmaşanın dini tahrif etmesinden endişe etmesidir. Şâfiî bu amaçla içtihat için meşruiyet şeması oluşturmuş ve bunun için objektif kriterler çerçevesinde bir metodoloji geliştirmeye çalışmıştır (Aybakan, 2010: 233,240).

“Şâfiî usulünde (Cüveynî, I, 79-84) şer‘î deliller kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve istishâb ana başlıkları altında işlenmiştir” (Aybakan, 2010: 240). Şâfiî'nin düşünce yapısında temelde vahyin ve özeldede de sünnetin merkezi bir konumda olduğu görülmektedir. Şâfiî temelde vahye bağıllık ilkesini benimsemekle birlikte Allah Rasûlü'nün özel konumuna ve O'nun sünnetinin vahyin ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekmiştir. Sünneti hak ettiği konuma yükseltmek Şâfiî'nin en temel amaçlarından birisidir (Aybakan, 2010a: 226). Her mezhebin oluşmasında olduğu gibi Şâfiî mezhebinin oluşup gelişmesinde bölgesel sorunlar önemli bir yer teşkil etmektedir.

Katı bir arap milliyetçiliği ile hükmeden Emeviler döneminden sonra gelen, emniyet ve hürriyet vaadiyle iktidara gelen abbasiler Ebu Hanife başta olmak üzere birçok kişi tarafından desteklenmiştir. Fakat ilk halife Ebu'l-Abbas es-Seffah'dan sonra iktidara gelen el-Mansur Emevileri aratmayan bir sertlikle hüküm sürmüş ve Ebu Hanife dahil olmak üzere birçok kişinin ölümünden mesul olmuşlardır. Üçüncü Abbasi halifesi Muhammed el-Mehdi (775-785)'nin halifeliği ile birlikte devlette istikrar ve güven tekrardan sağlanmış ve ciddi ekonomik gelişmeler yaşanmıştır (Acar, 2012: 18-19). Abbasiler dönemi İslam iktisadının baharı olarak nitelendirilebilecek önemli gelişmelere sahip olmuştur. Altın çağ olarak bilinen halife Harun er-Reşit döneminde (786-809) gelirler toplamda 530.312.000 dirheme ulaşmıştır (Rayyis, 1977). Bu Hz. Osman dönemindeki gelirlerin 2,65 katıdır (El-Ashker & Wilson, 2006: 158).

Abbâsîler iktisadi alanın her alanında faaliyetleri destekleyerek üretimin bollaşması ve rehafin artması için gayret etmişlerdir. Dönemin iktisadi hayatının temelini zirai faaliyetler teşkil etmekteydi ve zirai faaliyetleri desteklemek için ülkenin birçok yerinde sulama kanalları açmışlardır. Ayrıca tarım alanları genişletmek için bataklıkların kurutulması, üretimin verimli hale gelmesi için gübreleme faaliyetleri yapılmıştır (Yıldız, 1988: 46-47). Tarıma verilen önemden dolayı İslam ekonomi ve finans sistemi ile ilgili bu dönem çalışmalarında tarım konusu öncelikli alanlardan birisi olarak ele alınmıştır.

İslam devleti zengin maden kaynaklarına sahip olduğundan Abbâsî halifeleri maden ocaklarının işletilmesine büyük önem vermişlerdir. Gümüş ve altın başta olmak üzere, bakır, kurşun ve demir çıkarılan önemli madenler arasındaydı. Ayrıca artan zenginlik ve konforla birlikte kıymetli taşlar ve inci çıkarımı da önemli hale gelmiştir (Yıldız,

1988: 47). İmam Şâfiî'nin madenlerde mülkiyet ve zekât konusu üzerinde ciddi olarak durduğu görülmektedir. İmam Şafii zekâta tabi olduklarına dair haklarında açık nass bulunduğundan altın ve gümüşü zekâta tabi kabul ederken, bunların dışında kalan madenleri zekâttan istisna tutmuştur (Erkal, 2013).

Abbâsî halifeleri ticari faaliyetlere ve üretime de gereken önemi vermişlerdir. Devlet iktisadi ve ticari faaliyetlere müdahalesi oldukça sınırlı ölçüde kalmıştır. Bu serbestlik ise ticaretin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle dokuma alanında ciddi üretimlerin olduğu, iç ve dış pazarlara sunulduğu görülmektedir (Arifoğlu, 2019b: 11-12). Abbâsîler döneminde Çin ile ciddi ticari ilişkilerin olduğu görülmektedir. Abbâsîler Bağdat'tan Cibal ve Horasan üzerinden geçerek Çin'e, diğeri yine Bağdat'tan başlayıp Horasan'daki Merv'den ayrılarak Talikan üzerinden Fergana'ya ulaşan iki büyük yolu kurmuşlardır (Usta, 2018). Abbâsîlerde bir taraftan Çinli işçileri ustalıklarından yararlanmak amacıyla getirilirken, diğeri taraftan "Basra, Übülle ve hatta Kızıldeniz ve Aden limanlarından Hindistan, Seylan ve Çin'e ticarî mallar" sevk edilmiştir (Yıldız, 1988: 48). Abbâsîler ticari faaliyetlerin gelişmesi açısından ipek yolu güzergâhında ilerleyerek fetihlerini gerçekleştirmek istemişler ve bu faaliyetleri Çin sınırına kadar uzanmıştır. Abbasiler döneminde Mâverâünnehir bölgesinde hakimiyet kurulmaya çalışılmış ve bu bölge ticaretin gelişmesinde çok ciddi katkı sağlamıştır. Bölgede çok sayıda işçi çalıştıran bugünkü manada fabrika olarak nitelendirilebilecek çok sayıda imalathanenin kurulduğu ve üretilen bu ürünlerin başta Abbâsî hilafet merkezi olmak üzere bölgelere gönderildiği yine ipek yolu vasıtasıyla yoğun bir dış ticaretin yapıldığı görülmektedir (Özbayraktar, 2014: 14, 117). Bağdat önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiş başta ipek ticareti olmak üzere, çeşitli pamuk ve ipekten mamul dokuma ürünleri (gömlek, baş örtüsü, mendil, havlu, örtü vb.), cam eşyalar, kağıt, baharat, ilaç ve macun gibi ticari malların üretim ve ticaretinin yapıldığı görülmektedir (Dûri, 1991:426). Bağdat'a Çin başta olmak üzere diğeri ülkelerden çok çeşitli ürünlerin ithalatı ve ticareti yapılmaktaydı. Örneğin Çin'den ipek, çelik, porselen, kağıt, keçe, tarçın, aromatik bitkiler, savaş atları; Bizans sınırlarından gümüş ve altından mamul ürünler, seramik, ilaç, savaş atları ve çeşitli konularda uzmanlar (sulama, tarım vb.); Hindistandan yabani hayvan derisi, hindistan cevizi, kırmızı yakut, beyaz sandal ağacı; Afrika'dan vahşi hayvan kürkleri, keçe, avlarda kullanılmak üzere yırtıcı kuşlar vb. getirilmekteydi (Söylemez, 2001: 319-320). Görüleceği üzere serbest ticaretin de

etkisiyle ticari faaliyetlerin geliştiği ve servet sahiplerinin oluştuğu görülmektedir. Ülkeler arası ticarete kara yollarında kervanlar ve deniz yollarında gemiler kullanılmıştır.

İmam Şâfiî ve öğrencileri bu ticari atmosfer içerisinde ilmi çalışmalarını yürütmüşler ve İslam iktisadı ve finansının temellerini ayrı bir mezhep olarak kurmuşlardır. İmam Şâfiî'nin çağdaş alimlerden çok önemli bir farkı hadis ilmine gösterdiği ehemmiyet nedeniyle ortaya koyduğu er-Risale, ihtilafu'l-Hadis ve Cimau'l-ilm gibi müstakil hadis eserleridir. Ayrıca İmam Şâfiî el-Umm adlı eseri ile muhtelif problemlerin çözümünde hadislerin yorumlanması konusunda çok önemli bir yol gösterici olarak İslam fıkhi çalışmalarına hizmet etmiştir. (Nazlıgöl, 2012: 130). İmam Şâfiî ve talebelerinin ortaya koyduğu eserlerde hem tarım ve ziraat faaliyetleri hem madencilik hem de ticari konularda tafsilatlı fıkhi hükümlerin bulunduğu görülmektedir. İmam Şâfiî ve ekolü, daha önce ortaya konulan Kufe merkezli Hanefi ekolü ve Medine merkezli Maliki ekolü'nün değerlendirmeleri ve yorumlarından da istifade ederek oldukça önemli içtihatlar ortaya koymuşlardır.

d. Hanbeli mezhebi

Ahmed b. Hanbel'e nisbetle Hanbelî mezhebi olarak anılan ve dördüncü büyük Sünni mezhep olan mezhep Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezhebinden sonra ortaya çıkmıştır (Koca, 1997: 525). Mezhebin kurucusu olan Ahmed b. Hanbel 164/780 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Zamanının birçok aliminden ders almıştır. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra gramer ve fıkıh dersleri almış ve daha sonra hadis ilminde kendisini geliştirmiştir. Hocaları içerisinde en çok dikkat çeken isimlerden birisi İmam Şâfiî olup O'ndan fıkıh ve usûl-i fıkıh tahsil etmiştir. Ahmed b. Hanbel hadis ilmine ayrı bir ehemmiyet vermiş Bağdat'ta tahsilini tamamladıktan sonra hadis ilminde kendisini geliştirmek için birçok bölgeye seyahatler yapmıştır. Hadis ilmindeki bu hassasiyeti ve ilgisi talebelerine de yansımıştır. Hadis konusunda çok bilinen önde gelen talebeleri Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî olarak sayılabilir. Buhârî'de kendisinden hadis rivayet etmiştir (Kandemir, 1989: 75).

Ahmet b. Hanbel kendisinden önce gelen mezhep otoritelerinden farklı olarak gelecekte ortaya çıkabilecek fıkhi problemlere değil, mevcut problemlere eğilmiş, onlar için

çözümler üretmiştir. Bu özelliği sebebiyle birçok bölgeden kendisine çözüme muhtaç meseleler getirilmiş ve bunlara çözüm üretilmiştir. Gelişen ekonomik ve sosyal seviye birçok yeni çözümü bilinmeyen problemin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve İbn Hanbel bunlara çözümler getirmiştir. Bu nedenle ortaya koyduğu hükümler canlı ve uygulanabilir bir haldedir (Karaman, 1989: 82).

Ahmet b. Hanbel'in talebeleri hocalarının usulünü takip ederek İslam iktisadı ve finansı alanında ciddi eserler ortaya koymuşlardır. Mesela; Hanbelî fakih ve müçtehitlerden İbn Teymiyye bunlar arasında oldukça önemlidir. İbn Teymiyye el-Emvâlü'l-müştereke adlı eserinde kamu gelir ve giderlerini, el-Hisbe fi'l-İslâm adlı eserinde ticaret ve pazarların işleyişi, devlet otoritesinin iktisadî faaliyetlere müdahalesini, es-Siyâsetü'ş-şer'iyye fi ıslâhi'r-ra'iyye isimli eserinde para, paranın fonksiyonları, faiz gibi konuları, Eklü'l-helâl adlı eseriyle tüketim konusunu incelemektedir. Yine önemli bir hanbeli fakihi olan Ebû Bekir el-Hallâl hisbe konusunda yazdığı el-Emr bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy ani'lMünker isimli eserinde ticaretin doğru ve yanlışlarını, el-Has ale't-ticare ve'ssinâ'a ve'l-amel isimli eseriyle yine İslam'da ticareti ele almaktadır (Artuç, 2020: 152-154).

2.3.3.2. Abbasiler dönemi

Abbasiler dönemi fetihlerle ve ticaretin gelişmesiyle zenginliklerin arttığı bir dönem olmakla birlikte aynı zamanda ilmi faaliyetlerin de geliştiği ve önemli ilim adamlarının yetiştiği ve mezheplerin ortaya çıktığı dönemdir.

Abbasi döneminin en önemli özelliklerinden birisi de ilim ve sanat konusunda halifelerin hassasiyetleri ve bu konuda yapılan çalışmaları desteklemeleridir. Abbasi halifesi el-Mansûr, Arap dili yazarları tarafından çeviri hareketlerini yaygınlaştıran ilk kişi olarak anılmaktadır. El-Mansûr kurulan yeni devletin sağlam bir kültür temeli üzerine bina edilmesini istemiş bu nedenle toplumsal projelere ve şehirleşme çalışmalarına hız kazandırmıştır. Bu kararların alınmasında fethedilen toprakların kültürlerinin etkisinin olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. El-Mansûr tarafından başlatılan çeviri faaliyetleri Muhammed el-Mehdî döneminde de hız kesmeden devam etmiş ve Hristiyan bilginleri Bağdat'a çekilmiştir (Çaviş, 1974: 145). Yunan ve süryani dillerinde yazılmış pekçok eser arapçaya tercüme edilmiş, başta Bağdat olmak üzere pek çok hilafet şehri bilim ve tekniğin merkezi haline gelmiştir. Tercüme edilen ve gelişen

ilimlerin başında matematik, astronomi, felsefe, biyoloji, siyaset gibi temel ilimler olmakla birlikte musiki ve sanat eserlerinin de arapçaya çevrildiği görülmektedir (Fiey, 1990: 76'den aktaran Güzel, 2012: 275).

Abbasiler döneminde bu ilmi gelişmelerle birlikte iktisadi hayatın da diğer alanlar gibi ciddi boyutlarda geliştiği görülmektedir. Bir taraftan iktisadi hayat gelişirken diğer taraftan ekonomi ilmi ile ilgili yabancı eserlerin de tercümesiyle birlikte iktisat alanındaki ilmi birikim de zenginleşmiştir. Ekonomi ile ilgili eserler ev yönetimi bilimi ('ilm tadbir al-manzil) adı altında tercüme edilmiştir. Ekonomi yunan felsefesinin üç branşından birisidir. Diğer ikisi bilindiği gibi etik (İlmü'l-Ahlâk - ilm al-akhlaq) ve siyasettir (İlmü'l-Siyaset - ilm al-siyasah). Müslüman ilim adamları Yunan eserlerinin tercümesi ile birlikte etik ve siyaset ilmiyle beraber ekonomi ilmiyle ilgili eserleri de Arapçaya kazandırmışlardır. Müslüman bilim adamları, bu ilmi sadece hane halkı ekonomi ile sınırlı kalmaksızın fiyat, arz ve talep gibi kavramları değerlendirmişler ve Lord Keynes'in vurguladığı bazı makro-ekonomik ilişkilere o tarihlerde işaret ederek ekonomi ilmini genişletmişlerdir (Spengler, 1964: 304). Bu ekonomi sahasında önemli bir bilimsel gelişmedir.

Abbasiler dönemi, ilmi çalışmalarla birlikte ticari faaliyetlerin de geliştiği yabancı tacirlerle ilişkilerin arttığı bir dönemdir. Müslümanlarla gayrimüslimlerin serbestçe birlikte ticari faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Abbasiler döneminde fetihlerle önemli ticaret yolları müslümanların eline geçmiş Çin ve Hindistan'dan gelen mallar tüm ülkeye yayılmış, uluslararası ticaret gelişmiştir. Abbasi halifeleri ticaretin gelişmesi için han, hamam ve kervansaraylar inşa ederek ve güvenliğini sağlayarak ticareti güvenli ve konforlu hale getirmişlerdir. Ticaret yollarının ve uluslararası ticaretin gelişmesi Abbasi devleti sınırları içerisinde zirai ve endüstriyel faaliyetlerin de gelişmesine zemin hazırlamıştır. Artan zenginlik bir diğer önemli sektör olan madencilik faaliyetlerinin de gelişmesine imkân sağlamıştır (Arslantaş, 2018: 144-147). Abbasiler döneminde Hristiyanların da iktisadi hayat içerisinde yoğun olarak buldukları görülmektedir. İslâm, Hristiyanlara ve zimmilere iktisadi faaliyetlere katılmak için bütün imkânları sunmuş ve onlara özgürlük tanımıştır.

İslâm tarihinde kıymetli evrak niteliğindeki evrakların erken dönemde kullanılmaya başlaması da oldukça önemlidir. "İslâm tarihinde ilk birkaç yüzyıl içinde iktisadî ve

ticarî hayatın canlanmasıyla beraber ödemeyi kolaylaştıran, alacak veya borcun bir yerden başka yere naklini sağlayan borç senedi, ödeme emri / çek, poliçe niteliğindeki bazı kıymetli evrak IV. (X.) yüzyılda iyice yaygınlaşmış, üzerindeki değerler artmış ve merkezleri Bağdat'ta, şubeleri diğer şehirlerde bulunan sarraflar/cehbezler bunda önemli roller oynamıştır. Bu ticaretin gelişmesi bir çeşit bankerlik kurumunun doğmasına zemin hazırlamış, sarraf bütün müslüman pazarlarının vazgeçilmez unsuru haline gelmiştir” (Kallek, 2012: 137). Endülüs Emevileri ve İlhanlılar döneminde (Tanyeri, 1994: 385) günümüzde kullanılan bono ve çek benzeri ödeme araçları yaygın olarak kullanılmıştır.

Abbassiler, gelişen ekonomiyi ve bu karmaşık ticari ilişkileri İslam fihhi çerçevesinde yönetmeye çalışmıştır. Devletin vergi sistemi, zekât müessesesi, para kavramı ve işleyişi, faiz yasağı ve sermaye bulma problemleri bu dönemin önemli konuları arasında yer almıştır. İslam'ın ilk yıllarından itibaren ortaya çıkan ve ticaretin gelişmesiyle birlikte karmaşık bir hal alan iktisadi konulardaki fihhi meseleler zamanın alimleri tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz dört Sünni mezhebin ortaya çıkışı da bu ortamda olmuştur. İşte bu dönem mezhep imamlarının ve onların peşinden gelen talebelerinin, dönemin sorunlarını İslam fihhi çerçevesinde değerlendirdikleri ve fetva olarak görüşlerini ortaya koydukları, dönem olmuştur. Ticari faaliyetlerdeki bu çeşitlilik ve canlılık bu dönem fikhinin hep canlı ve yenilikçi olmasını sağlamıştır. Ortaya çıkan meseleler öncekilerden farklı olduğu için içtihat müessesesi çok canlı bir şekilde kullanılmış, neredeyse çözülmemiş mesele kalmamıştır. Bazı konularda mezhepler arasındaki görüş ayrılıkları ise karmaşadan ziyade İslam fikhine zenginlik sağlamıştır. Bu dönemde çok önemli alimler, haraç ve emval kitapları başlığında oldukça önemli eserler ortaya koymuşlardır.

Emevi ve Abbasi devletlerinin ilk dönemlerinde genellikle devletin vergi düzenlemeleri konuları ele alınırken zaman içerisinde gelişen iktisadi ve ticari konular fıkhıta muamelat bahsinde incelenerek daha kapsamlı eserlerin ortaya konulmasına zemin hazırlamıştır.

2.3.3.3. Büyük Selçuklular dönemi

Büyük Selçuklu Devleti 429/1038 yılında Gaznelilerin ikinci defa yenilmesi (Serahs zaferi) ve Nişabur'un ele geçirilmesi sonrasında bağımsızlıklarının ilan edilmesiyle kurulmuştur. Oğuzların Kınık boyuna mensup bir komutan olan Selçuk Bey'in torunu Tuğrul Bey (407/1016–455/1063) kurultayda alınan karar gereği Selçuklu hanedanının başı ve ilk Selçuklu sultanı olarak ilan edilmiştir. Tuğrul Bey Horasan'ın merkezi konumunda bulunan ve kardeşiyle paylaşımında kendine düşen Nişabur'da tahta çıkmış ve adına hutbe okunmuştur (Demirci & Saçar, 2019: 285-286).

Abbasi Halifeliği ile Selçuklular arasında yakın ilişkiler söz konusudur. Abbasiler ile yeni kurulan Büyük Selçuklu Devleti arasındaki ilişkiler Nişabur'un fethi ve başkent olarak ilan edilmesiyle başlamıştır (Bündârî, 1889: 7-8). Büyük Selçuklu Devleti, İslam ilmi birikimini ve geleneğini reddetmemiş tam tersine geliştirmeye hizmet etmiştir. İslam halifelik coğrafyası ile ilişkilerini çok iyi tutan Tuğrul Bey ve yeni devleti ilim alanında İslam coğrafyasında oluşan bilgi birikiminden istifade etmiştir. Büyük Selçuklular döneminde İslam iktisadı ve finansının da o güne kadar oluşan ilim geleneği doğrultusunda gelişmeye devam ettiği görülmektedir. Bu dönem yeni görüş ve fikirlerin ortaya çıktığı bir dönem olmaktan ziyade kendisinden önce gelen dönemlerin ilmi geleneğinin devamı ve gelişimi niteliğindedir.

Büyük Selçuklu Devleti kültür çeşitliliğinin sağladığı ilmi birikimin olgunlaşması açısından önemli bir dönemdir. Büyük Selçuklu Devleti sultanları bir taraftan kendi kültürlerini korurken diğer taraftan İslam halifelik merkezi ile ilişkilerini sürdürmüştür ve aynı zamanda yeni fethettiği toprakların kültürlerinden de etkilenmiştir. Bu dönemde birçok ilim adamı yetişmiş olmakla birlikte birisi özellikle dikkat çekmektedir. Devlet yönetim sistemleri açısından ortaya koyduğu çalışmaları ve eserleriyle önemli bir sima olan Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri ve Siyâsetnâme adlı eserin de yazarı olan Nizamü'l-Mülk, İslam iktisadı ve finansı açısından da önemli bir alim ve siyaset adamıdır. Asıl adı Ebû Ali Kıvâmüddîn'e (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Nizamü'l-Mülk lakabı Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından verilmiştir (Özaydın, 2007: 194).

Nizamü'l-Mülk'ün genel olarak İslam eğitimi özel olarak da İslam ekonomisi ve finansı eğitimi alanında önemli bir yeri vardır. On birinci yüzyılın ikinci yarısındaki Bağdat tarihine, Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan dönemi veziri Nizamü'l-Mülk tarafından

457/1065'te kurulan ve 459/1067'de açılan Nizamiye medreselerinin önemli damga vurduğu ve eğitim sistemini etkisi altına aldığı söylenebilir. Açılan medreseler günümüz üniversitelerinin eğitim sistemine benzer özelliklere sahip olup oldukça nizami, kurumsal bir eğitim sistemine sahiptir. Bu medrese Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek, Şîî-bâtînî inancının dini ve siyasi propandalarından halkı ve eğitim sistemini korumak, dağınık ve kontrolsüz medrese ve eğitim sistemini kurumsallaştırmak ve yaygınlaştırmak amacıyla kurulmuştur (Makdisi, 1961: 1). Nizamü'l-Mülk, kurulan bu resmi eğitim kurumları vasıtasıyla mevcut ilimlerin geliştirilmesi için özel olarak gayret göstermiş ve sistemin kalıcı bir temelle yürümesi için araziler vakfetmiş ve kitaplar bağışlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1979: 29'dan aktaran Özeydin, 2007: 195). Nizamiye medresesi bitişğinde önemli bir kütüphane inşa edildiği ve bu kütüphaneye birçok alimin eserlerini bağışladığı bilinmektedir (Elayyan, 1990: 124-125).

Nizamü'l-Mülk Şâfiî mezhebinin Eş'arî ekolüne sıkı şekilde bağlıydı ve bu nedenle kurulan medreselerde de bu ekolün öğretileri hakimdi. Nizamiye medreselerinin ilmi sistematığının Şâfiî mezhebinin ve özellikle Eş'arî ekolüne sıkı sıkıya bağlı olması zaman zaman eleştirilere konu olmuştur (Arıkan, 2011: 45). Nizamü'l-Mülk Hanefî veya Şafii mezheplerinin görüşlerini kabul etmiş ve Râfîzî, Hârîci ve Batînî görüşlere karşı mücadele etmiştir. Nizamü'l-Mülk'ün temel amacı Ehl-i sünnet akîdesini güçlendirmek, Şîî-bâtînî inancının dini ve siyasi propandalarından halkı ve eğitim sistemini korumaktır. Nizamü'l-Mülk tarafından kurulan medreseler sadece Nîşâbûr ve Bağdad şehirleriyle sınırlı kalmamış "Belh, Herat, Isfahan, Basra, Merv, Amül, Musul, Bûşenc, Hârgird ve Rey gibi önemli şehirlerde" de nizamiye medreseleri kurulmuştur (Piyadeoğlu, 2018: 124). Nizamiye medreseleri o kadar önemli bir temel atmıştır ki, sonrasında kurulan Osmanlı devleti gibi büyük devletler de aynı geleneği devam ettirmişlerdir (Baltacı, 1976: 8). Nizamiyeler tüm İslâm coğrafyasına ve hatta Avrupa'da kurulan pek çok üniversiteye model olmuştur (Piyadeoğlu, 2018: 124). Nizamü'l-Mülk asırlar boyunca sürececek bir eğitim sisteminin temelini atmıştır.

Nizamü'l-Mülk'ün ortaya koyduğu düzenlemelerin diğer bir başlığı tarım politikalarıdır. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ve fetihlerle birlikte daha da önem kazanacak şekilde tarım arazileri ve işletimi konusu, birçok alim tarafından geniş olarak ele alınmıştır. Adaletli bir devlet sistemi inşa etmek isteyen Nizamü'l-Mülk de Siyasetname'sinde bu konuya geniş yer ayırmıştır. Devletin tarım alanındaki sorumlulukları ve görevleri,

devlet-çiftçi münasebetleri, vergi ve işleyişi, vergi tahsilinde izlenecek yöntem adalet temelinde değerlendirilerek ele alınmıştır (Oğuzay, 2019: 242-251). Nizamü'l-Mülk'e göre tarımsal üretimin artırılmasına destek olmak amacıyla sulama kanalları açmak, ırmaklara yataklar kazmak, tarım alanlarını bayındır kılmak ülke yöneticilerinin önemli görevlerindedir (Nizamülmülk, 2018: 18).

Nizamü'l-Mülk'ün toprak yapısının yönetimi açısından kurumsal hale getirdiği önemli bir sistem "ıktâ'sistemi"dir. Aslında ıktâ' İslâm medeniyetine has bir kurum olup ilk örneklerine Hz. Peygamber (sav) ve Raşit Halifeler döneminde rastlanmaktadır. Bu sistem İslâm alimleri tarafından ayrıntıları ile incelenmiş ve düzenlenmiştir. İslâm tarihinde ıktâ'nın, "arazinin mülkiyetiyle birlikte tasarruf hakkının da verildiği 'ıktâ'u't-temlik' sadece tasarruf hakkının ıktâ' edildiği 'ıktâ'u'l-istiğlâl' ve kamuya ait pazar ve konaklama yerlerinden, su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsis edildiği 'ıktâ'u'l-irfâk' şeklinde" uygulamalarının olduğu görülmektedir (Göksu, 2009a: 86). Nizamü'l-Mülk'ün bu sistem üzerindeki hassasiyeti ve bu sistemi kurumsal bir hale getirerek devlet toprak yönetiminin temeline oturtması sebebiyle bu sistemi ilk inşa edenin kendisi olduğu düşünülmüştür. Oysa bu sistem - daha önce başka uygarlıklarda görülse de- temelde İslâm devlet ve toprak yönetim sistemi içerisinde yer almakta olup hükümleri ayrıntılı olarak incelenmiş ve düzenlenmiştir. Hz. Ömer döneminde "rakabe mülkiyeti" şeklinde uygulama görülmektedir. Nizamü'l-Mülk bu sistemi kurumsal hale getirerek kendisinden sonra gelecek olan nesillere ve yönetimlere kalıcı bir miras olarak bırakmıştır. Nitekim sonradan kurulan devletlerde (örn: Türkiye Selçukluları, Osmanlı Devleti) aynı uygulamaların devam ettiği görülmektedir (Göksu, 2009b: 141). Sistem bir taraftan iktisadi açıdan toprak gelirlerinin dağılımını düzenlerken diğer taraftan askeri anlamda yerel güvenlik sisteminin işleyişini de sağlamaktadır. Her ne kadar bazı yazarlarca bu sistemin ticari faaliyetleri güvensiz hale getirdiği, "artık ürün" olarak nitelenebilecek kayıplara yol açtığı ve bozuk bir sistem ortaya çıkardığı söylene de (Avcıoğlu, 2015: 138-139) (Divitçioğlu, 1981: 78) bu sistemin Selçuklu ve Osmanlı yönetim-iktisadi-askeri sisteminin temel kurumlarından birisi olması ve bu sistemle yönetilen devletlerin çok uzun yıllar varlığını sürdürmesi açısından bakıldığında oldukça başarılı bir sistem olduğu açıkça görülür.

Anadolu selçuklu devleti ticari faaliyetleri güçlendirmek adına kervansaraylar inşa etmiş, ticareti koruyucu ve teşvik edici tedbirler ortaya koymuşlardır. On birinci yüz yıldan sonra Anadolu Selçuklu ve beylikler döneminde yaklaşık 270 kervansarayın yapıldığı görülmektedir. Yabancı tüccarlara imtiyazlar verilmiş ve gümrük vergisi düzenlemeleri yapılmıştır. Yine herhangi bir şekilde ticaretinde zarara uğrayan tüccarları korumak amacıyla sigorta sisteminin kurulduğu görülmektedir (Ata, 2019: 405). Ticaret yolları üzerinde kurulan kervansaraylar kadar yolların güvenliği de oldukça önemlidir. Ticari güvenliğin sağlanması amacıyla yol üzerinde kuyular, işaret kuleleri, hanlar (ribâtlar) ve kervansaraylar inşa edilmiştir (Agacanov, 2006: 237). Bu kervansarayların aynı zamanda askeri istihbarat amaçlı da kullanımı diğer bir önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Berkkan, 2017). Ticaretin ve ticaret yollarının önemi ve güvenliği Türk geleneğinde çok eskiden beri karşımıza çıkan önemli esastır. Orhun kitabelerinde geçen “devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin ehemmiyeti” esastır (Kafesoğlu, 2005: 327) ilkesine Büyük Selçuklulardan önce de ciddi bir şekilde uyulmuş ve bu gelenek Büyük Selçuklular döneminde ve sonrasında aynı şekilde devam etmiştir.

Anadolu’da Selçuklu döneminde kervansaray güzergâhları üzerinde birçok pazar yerleşkesi kurulmaktaydı. Bunlardan; Konya’nın kuzeybatısında Lâdik yakınlarında kurulan Alâmeddin Pazarı, Eğirdir gölünün güney kıyısında Pınar Pazarı, Sinop yöresindeki Uzunova yaylasında Boyâbâd Panayırı, Tunguzlu-Konya arasında uzanan Karahöyük Pazarı ve İşkoyân Pazarı, Çankırı yakınlarında Yapraklı yaylasında kurulan Yapraklı Panayırı ve Niksar yakınlarında kurulan Ayvas Panayırı örnek olarak sayılabilir (Özcan, 2006: 211-212). Anadolu Selçuklular döneminde başta tarım ürünleri (tahıl, meyve vd.) olmak üzere, Anadolu merkezli madencilik faaliyetleri (demir, bakır, gümüş, şap vd.), hayvancılık faaliyetleri (at, katır, sığır, koyun, keçi vd.), dokumacılık faaliyetleri (halı, kilim, kumaş vd.) gibi üretime dönük faaliyetlerde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Üretilen ürünler oluşturulan ticaret yolları vasıtasıyla iç ve dış ticarete konu olmaktaydı (Bedirhan, 2014: 377-379).

Büyük selçuklular döneminde de önemli ilim adamlarının yetişmesine zemin hazırlamıştır. Nizamiye medreseleri yukarıda belirtildiği gibi bu amaca yönelik çok ciddi bir alt yapı sunmuştur. Dönemin iki önemli büyük siması olan İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Ömer Hayyâm (ö. 526/1132) bu dönemin İslâm anlayışının ve İslâm

iktisadının şekillenmesinde özel bir yere sahiptir. İmam Gazzâlî'nin hayatı Nizâmülmülk ile tanışmasından sonra oldukça değişmiş ve yapacağı tüm ilmi çalışmalara bu gelişme zemin hazırlamıştır. Nizâmülmülk batinî hareketini durdurma ve Sünnî inancını yerleştirme amacı doğrultusunda Şâfiî mezhebinin bu güçlü alimini nizamiye medrelerinde görevlendirmiştir. İmam Gazzâlî Selçuklu'nun güçlü veziri Nizâmülmülk'ün zengin ilmi çevresi ile tanışma ve ilmi müzakere yapma fırsatı bulmuş ve onun ilmi hayatının gelişmesine fırsat hazırlamıştır. İmam Gazzâlî en az yirmi beş eserini Nizâmiye'deki müderrislik döneminde kaleme almıştır (Çağrı, 1996: 490).

İmam Gazzâlî'nin İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn adlı ünlü eserinde İslam iktisadına dair çok önemli tespitler ve dönemin insanlarına öneriler ve öğütler mevcuttur. Sabri Orhan, Gazzâlî'nin iktisat felsefesi üzerine hazırladığı doktora çalışmasında çok önemli tespitlerde bulunmuştur. İmam Gazzâlî'nin iktisadi hayata bakış açısı ile Ahi Evran'ın "Letaif-i Hikmet" adlı eserindeki bakış açısı oldukça paralelik arz eder. İnsan eşref-i mahlukat olarak yaratılmış ve yeryüzüne Allah'ın (cc) halifesi olarak gönderilmiştir. Yeryüzünde insanın yaşaması için bir takım ihtiyaçları vardır ve bu ihtiyaçları giderecek olan maddelerin kullanışlı ve yararlı hale getirilmeleri için işlenmesi gerekmektedir. Buna göre insanın iktisadi faaliyette bulunmaları önemli bir zorunluluktur.

İmam Gazzâlî ile aynı dönemde yaşayan Ömer Hayyâm'ın da -rubailerinden hareketle sanıldığı aksine- tasavvuf düşüncesinde İmam Gazzâlî'nin düşünceleriyle benzerliklerinin olduğu görülür. Ömer Hayyâm'a göre de İktisadi olaylar nihai amaca ulaşmada kullanılan araç mahiyetinde olup sadece ana amaca hizmete memurdur.

Tüm bu sayılan alimler o zamana kadar olan İslâm fikhî geleneğini İslam'ın temel esaslarına bağlı sünni gelenek doğrultusunda ele almış ve zamanın iktisadi sorunlarına yönelik akademik çözüm önerileri geliştirmişlerdir. Bu dönem İslam ekonomisi ve finansı anlamında yeni görüşlerin ortaya konulduğu bir dönemden ziyade İslamın özünün muhafaza edilmesine ve Şîî-batinî inancının dini ve siyasi propandalarından toplumu korumaya yönelik politikaların geliştirildiği bir dönemdir. Nizamü'l-Mülk başta olmak üzere o dönem alimlerinin ortaya koyduğu temeller sonraki yüzyıllara İslâm'ın doğru şekilde ulaştırılması açısından oldukça önemlidir.

2.3.3.4. Anadolu Selçuklu Devleti dönemi

Anadolu Selçuklu Devleti Kutalmışoğlu Süleyman Şah tarafından 1075 tarihinde kurulmuştur¹². Anadolu Selçuklular dönemi'nin iktisadî yapısına bakıldığında Büyük Selçuklu Devleti'nin sisteminin aynı şekilde muhafaza edildiği görülmektedir. Fetihler yoluyla elde edilen araziler ıktâ' sistemiyle askerlere ve yöneticilere verilmekte, tarım ve tarım ürünlerine yönelik desteklemeler devam etmektedir. Büyük Selçuklulardan farklı olarak Anadolu Selçuklularında ıktâ' sistemi'nde devlet içerisinde devlet görünümü oluşturan büyük yapılanmalara müsaade edilmemiş, daha küçük çaplı yapılanmalar oluşturulmuştur. Fethedilen topraklarda kervansaraylar inşa edilmeye devam edilmiş, ticaretin güvenliğini sağlamak için gereken tedbirler alınmıştır. Moğol istilalarının başlamasına kadar bu sistemin sorunsuz işlediği söylenebilir.

Anadolu Selçukluları ile birlikte İslâmî anlayış ve gelenekte, Selçukluların ilk kuruluştaki düşünce sistemlerine geri dönüldüğü söylenebilir. Anadolu Selçuklu döneminde Mu'tezile mezhebinin görüşlerinin de etkisiyle (ki aslında Hanefî fikhının re'y ekolü bakış açısının etkisiyle) tıp, matematik, felsefe, astronomi gibi aklî ve tabiî ilimlerde çok önemli gelişmeler yaşanmış ve önemli eserler telif edilmiştir. Bu ilimlere o kadar önem verilmiştir ki İslâmî ilimlerin bu ilimlerin gölgesinde kaldığı bile söylenmiştir. Bu dönemin en önemli özelliği aklî ve tabiî ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmakla birlikte İslâmî ilimler konusunda da çok önemli şahsiyetlerin döneme damgasını vurduğunu görmekteyiz. Hacı Bektaş-ı Velî, Muhyiddin İbnü'l Arabî, Sadreddin-i Konevî ve Mevlana gibi önemli İslâm düşünürleri İslâmî ilimler sahasında ve tasavvuf alanında hem yaşayışları hem de eserleri ile çağlar boyu sürecek akımlara öncülük etmişlerdir. Bu İslâm düşünürlerinin iktisadî hayatın insan hayatının vazgeçilmez bir unsuru olduğu için de ayrıca İslâm iktisadî ve finansı üzerinde etkileri söz konusu olmuştur.

Anadolu Selçuklu döneminin iktisadî hayatında çok önemli bir yer olan önemli bir gelişme de Ahîlik esnaf teşkilatının kuruluşudur. Bu teşkilatın kurucusu Ahî Evran (Evren) lakabıyla meşhur olan Mahmûd bin Ahmed'dir. Ahî Evran İran'da Batı Azerbaycan taraflarındaki Hoy kasabasında doğmuştur (567/1171). Zamanının önemli

¹² Kuruluş tarihini 1076, 1077 veya 1078 olarak alan kaynaklar da mevcuttur. Fakat biz yaygın kanaat olan 1075 tarihini baz aldık.

alimlerinden birçok ilim dalında ders almıştır. Bunlardan en önemlisi aynı zamanda kayınpederi olan Evhadüddîn'dir. Kelâm, tefsir, tasavvuf konularında ileri derecede bilgi sahibi olup Şafî mezhebinin müntesiplerindedir. Ahîlik teşkilatının temellerini Kayseri'ye yerleştikten sonra atmıştır. Ahî Evran bir taraftan ilmi faaliyetler ile meşgul olurken diğer taraftan geçimini Debbaglık (dericilik ve deri tabaklama) mesleğiyle sağlamıştır. Sahip olduğu ilmi, çevresindeki halka aktarmış ve özellikle esnafla yakından ilgilenmiştir. Yetiştirmiş olduğu talebeleri gittikleri yerlerde buldukları yerin esnafını teşkilatlandırarak meslek ahlakı ve uzmanlık ilkelerinden oluşan sistemi yaygınlaştırmışlardır (Sarı, 2016: 8-9).

Ahi Evran tarafından ortaya konulan ilkeler, aslında yeryüzünde Allah'ın (cc) halifesi olarak yaratılan insanın fitratına uygun bir insan-ticaret ilişkisi ortaya koymaktadır. Ahi Evran "Letaif-i Hikmet" adlı eserinde şöyle demektedir: "Bilmiş ol ki Yaradan insanlığı şehirli tabiatında yarattı. Bu sözün manası şudur ki Cenab-ı Allah insanlığı öyle yaratmıştır ki çok şeylere muhtaçtır. Yiyecekler, içecekler, giysiler, evlenme, meslek edinme gibi. Bütün bunları hiç kimse tek başına elde edemez. Bilakis bir topluluk gereklidir. İhtiyaç ve bir kısmını tedarik edebilirsiniz. Bir kısmı ziraat yapsınlar, bazıları aletler yapsınlar (demircilik, marangozluk gibi). Demircilik, marangozluk da bir takım alet ve edevâtlarla yapılabilir. Bu aletlerin yapılması içinde başka bir topluluk gereklidir. Bu yolla bütün sanatlar yapılabilir. İnsanlık buna muhtaçtır." İnsanların toplum halinde yaşamaları, insanlığa hizmet edebilmeleri ve temel gaye olarak Allah'ın (cc) hoşnutluğunu kazanabilmeleri için Ahilik ilkeleri oluşturulmuştur. Birçok ilke olmakla birlikte meslekî ahlâk ve görgü kurallarının temel ilkelerinden bazıları şunlardır (Çalışkan & İkiz, 1993: 21-23):

- "İyi huylu ve güzel ahlâklı olmak,
- Ahdinde, sözünde ve sevgisinde vefalı olmak,
- Gözü, gönlü ve kalbi tok olmak,
- Şefkatli, merhametli, adaletli, faziletli, iffetli ve dürüst olmak,
- Cömertlik, ikram ve kerem sahibi olmak,
- Alçakgönüllü olmak, büyüklük ve gururdan kaçınmak,
- Ayıp ve kusurlarını örtmek, gizlemek ve affetmek,

- Yapılan iyilik ve yardımı başa kakmamak,
- Hakka, hukuka, hak ölçüsüne riayet etmek,
- Emri altındakileri ve hizmetindekileri korumak ve gözetmek,
- Açıkta ve gizlide Allah'ın emir ve yasaklarına uymak,
- Hakkı korumak, hakka riayetle haksızlığı önlemek,
- Düşmana düşmanın silahıyla karşılık vermek,
- Âlimlerle dost olup dostlara danışmak,
- Her zaman her yerde yalnız Allah'a güvenmek
- Örf, adet ve törelere uymak,
- Sır tutmak, sırları açığa vurmamak,
- Aza kanaat, çoğa şükür ederek dağıtmak,
- vb.”

Bunlar ve buna benzer birçok ilkelerle ticaretin doğru, dürüst ve helalinden yapılması ve tüm insanların mutluluğu esas alınmıştır. Ahilik sisteminde piyasa denetimi de oldukça önemlidir. Bu ilkelerden en önemlisi (faiz) olup diğer İslami yasaklar da hassas bir şekilde dikkate alınmaktadır. Eski bir resmi nizamnamede (1630 yılından önceye ait) şöyle geçmektedir: “... ve yalan yere şahadet edenler ve tezvir hüccet (yalan belge) verenler ve onunla amel edenler, kadı katında sabit olduktan sonra muhkem haklarından geline. Ve şer'an muamele edenleri (faizcilik), onu onbirden ziyade verdirenleri ve ribayı (tefecilik) dahi kat'a ettirmiyeler” (Erdem, 2020).

Ahilik teşkilatının esaslarında faiz yasak olduğu için sermaye ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarında kullanılmak üzere ortaya koyduğu oldukça verimli bir sisteme de sahipti. Bu sistem yardımlaşma sandığı şeklinde bir yapı olarak çalışmaktaydı. Bu sandık üyelerini tefecilerden korur, hammadde temininde yardımcı olur, sandık gelirlerinden yeni dükkan açacaklara mesleğinde terfi edenlere yardım edilirdi. Sandığı gelirleri esnafın kârlarından ayırdığı bir yüzde, mülk gelirleri ve bağışlardan oluşmaktaydı. Ayrıca bu sandık sigorta fonksiyonu da icra etmekteydi. İş yapamaz hale gelenler ve emekliler içinde sandıktan pay ayrılmaktaydı (Durak, 2016: 112-113).

Bugünün dünyasında bile örnek alınacak ve uygulanabilecek çok önemli özellikleri bünyesinde taşıyan bu teşkilat çağlar ötesi bir kurumsal yapı olarak halen bize ışık tutmaktadır.

Görüldüğü gibi İslâm ekonomi ve finans sistemi böyle bir ortamda, zaman içerisinde sistematik bir yapı çerçevesinde gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Bu yapıda bir taraftan iktisadi ve finansal sistem ile ilgili kurallar ortaya konulup sistem dengeli bir şekilde işletilirken diğer taraftan kişilerin ve toplumun manevi yönden de eğitilmesi, dengeli bir toplum yapısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Fıkıhta muamelat adı altında gruplandırılan hukuki hükümler günümüzündeki İslâmi finansal sistemin temelini oluşturmaktadır.

2.3.3.5. Kısa süreli fetret dönemi

Bu dönem İslam coğrafyasının oldukça yoğun dış güçlerle savaştığı, karmaşanın hakim olduğu bir dönem olmuştur. Selçuklu toprakları ve hilafet merkezi Moğol akınlarıyla kökünden sarsılmıştır. Moğolların Anadolu toprakları üzerindeki savaşları Osmanlı döneminde de devam etmiş hatta Yıldırım Bayezid'in Ankara savaşında Timur'a yenilmesi neredeyse Osmanlı'nın da parçalanmasına sebep olacak bir taht kavgasına zemin hazırlamıştır. Hilafetin başkenti konumundaki Bağdat yağmalanmış, Fırat nehri kan ve cesetle dolmuştur. Moğollar sadece insan canına ve malına kasetmemişler aynı zamanda ilmi eserleri de yakıp kül etmişlerdir (Döğüş, 2018).

Moğol baskınlarının da etkisiyle Türkmenler Anadolu'nun batısında yerleşmeye başlamışlar ve onlarla birlikte Selçuklu döneminin ilmi ve tasavvufi grupları da (ahiler, dervişler, şeyhler vb.) bu bölgelere göç etmişlerdir. Bu gruplar yeni yerleşim bölgelerinde açtıkları tekke ve zaviyelerle halkı irşada ve ilmi çalışmalarına devam etmişlerdir. Bu gruplar bölgelerinde yer alan Türkmen beylikleriyle birlikte gazalara katılmakta ve başta Bizans olmak üzere uç bölgelerdeki tekfurularla mücadele etmekteydiler (Emecen, 1994: 6). Müstakil beylikler şeklinde ortaya çıkan Türkmen beylikleri olarak “Eski Selçuklu merkezinde Karamanoğulları, Bizans sınırında Germiyanogulları, Karesi, Aydın, Saruhan, Menteşe, Candaroğulları ve nihayet başlangıçta hiç dikkati çekmeyen Osmanlılar” sayılabilir. Osman bey'in liderliğindeki Osmanlı beyliği çok kısa sürede Eskişehir, Bursa ve İznik'e hakim olmuş ve bu hamleler

Osmanlı beyliğini önemli bir beylik olarak ön plana çıkarmıştır. Özellikle 1302 yılında Bizanslılarla yaptığı Koyunhisar Muharebesi (Bafeus Muharebesi) Osman bey'in ve Osmanlı beyliğinin bölgede etkinliğini ve şöhretini artırmıştır (Emecen, 2007: 490).

2.3.4. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Olgunluk Dönemi

Dördüncü evre, 850/1446 yılından 1094/1683 yılına kadar devam eden dönem Osmanlı Devleti'nin çok uzun bir süre iktidarda kalarak Ehl-i Sünnet inancını kurumsallaştırdığı ve daha önce temelleri atılan İslami sistemlerin olgunlaştığı ve kurumsal hale geldiği bir dönemdir. Özellikle mezhepsel olarak Hanefi fikhî tüm ağırlığıyla hissedilmiş ve tam olarak kurumsallaşmıştır. Osmanlı devleti'nin tüm dünyada siyasi, ekonomik ve düşünsel bazda ağırlığının görüldüğü bu dönem İslam ekonomi ve finans düşüncesinin olgunluk dönemidir.

Bu dönemde ilk bahsedilmesi gereken önemli bir sima kuşkusuz İbn Haldûn olup O'un İslam iktisadı ve finansına alanına katkısı çok büyüktür. Öyle ki İslam iktisadı ve finansının yeniden küllerinden doğuşu onun eserlerinin incelenmesiyle başlamıştır.

2.3.4.1. İbn Haldûn'un İslam ekonomi ve finansı alanına katkıları

İbn Haldûn 732/1332'de Tunus'ta doğmuş ve hayatının büyük bir kısmını Kuzey Afrika'da geçirmiştir. İbn Haldûn'un ilmi kişiliğinin ve fikirlerinin oluşmasında bulunduğu siyasi ve ekonomik çevre oldukça etkili olmuştur. "Onun zamanında Tunus'ta Hafsîler, Fas'ta Merînîler, Tilimsân'da Abdülvâdîler, Endülüs'te Nasrîler (Benî Ahmer), Mısır'da Memlûkler hüküm sürmekteydi. Kuzey Afrika ve Endülüs'teki devletler hem birbiriyle mücadele ediyor hem de kendi içlerinde sık sık taht kavgalarına girişiyorlardı." İbn Haldûn bu siyasi kavgalar içerisinde Cezayir, Fas, Endülüs, Bicâye, Biskre, Tilimsân, Hüneyn, Benî Tûcîn, Tunus, İskenderiye gibi şehirlerde ve hayatının son yirmi dört yılını Kahire'de geçirmiş birçok siyasi görevlerde bulunmuş, kadılık yapmış ve ilmi faaliyetlerde bulunmuştur (Uludağ, 1999:538-543). Bulduğu dönem birçok siyasi kavga ve kargaşa içerisinde olduğundan ve kendisi de bu dönemlerde aktif olarak siyasi faaliyetlere katıldığı için ilmi görüşlerinde ciddi bir uygulama altyapısı mevcuttur.

İbn Haldûn'ın İslam iktisadı ve finansı alanına en önemli etkisi Mukaddime adlı eseridir. İbn Haldûn' bu eserde "umran ilimi" (İlmü'l-Umrân) adını verdiği yeni bir ilim ihdas etmiş ve bu ilimle kendisinden önce hiç kimsenin üzerinde araştırma yapmayı düşünmediği veya bu kapsamda ele almadığı, bugünkü anlamda sosyoloji ilmi olarak değerlendirebileceğimiz insan ve cemiyet hayatı ve bu hayatın örgütlenme düzenini ele almıştır (İbn Haldûn, 2013:16-17). İbn Haldûn'a göre Umran; "İnsanların ve ferdin, dünyanın insan yaşayabilecek yerlerinde bir araya toplanarak yaşamalarından ve yeryüzünü imar etmekten ibaret" olup "türlü türlü tabiatları" mevcuttur ve "bu tabiatların hâl ve eserleri de çeşitlidir" (İbn Haldûn, 2013:74).

İbn Haldûn sosyal bir varlık olarak insanın iktisadi faaliyetlerine değinmiş ve iktisadi faaliyetin insanların cemiyet halinde yaşamalarının temel sebeplerinden birisi olduğunu söylemiştir. O'na göre insan diğer varlıklardan farklıdır ve "eğer insanlar birbirleriyle yaşamasalar ne hayatlarını devam ettirmek için beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilirler, ne de kendilerini savunabilirler." Öyleyse insan için toplumsal hayat kaçınılmaz bir zarurettir. İnsan yaratılış gayesi olan yeryüzündeki halifelik görevi için yaratıldığından, fitrat üzere toplumsal bir yaşam içerisinde görevini yerine getirecektir (İbn Haldûn, 2017: 69-70). İbn Haldûn'a göre insanın toplum halinde yaşamasında ve sosyal bir varlık olmasında en önemli etkenlerden birisi "Asabiyet" kavramıdır. İbn Haldûn'un asabiyetten kastettiği "kişilerin yaşamlarını anlamlandıran yüksek bir değer, inanç uğrunda gerektiğinde hayatlarını çekinmeden ortaya koyabilme duygusu ve davranışdır" (Kozak, 1999: 41). İbn Haldûn'a göre, "Asabiyet" mükemmel bir siyasi gerçektir. Kelimenin tam anlamıyla kök sözcüğü, bir grubun bir arada tutulduğu fiber (lif) veya sinew (sinir ağı, sinüs) olan "sinir" anlamına gelir. Asabiyet İbn Haldûn'a göre tüm toplumsal işbirliğinin ve özellikle tüm siyasi ilişkilerin temelidir (Goodman, 1972: 256). Lenn Evan Goodman'a göre İbn Haldûn'un bahsettiği asabiyet fizikteki madde kavramı gibi siyasal ilişkilerin "en düşük ortak paydası" yani tüm siyasi değişim biçimlerinin indirgenemez alt tabakasıdır. Asabiyet temel yapı taşı olduğuna göre siyasal gelişimin daha yüksek aşamalarında da geride bırakılan birşey değil, yapısındaki ana bileşendir (Goodman, 1972: 258).

Mukaddime'nin genel planı insan hayatının benzersiz kıldığı sanat ve bilime dayandığı en ilkel unsurlardan kademeli bir şekilde ilerleyerek insan hayatının en yüksek medeniyet ürünlerine ulaştırmaktır. Kitap medeniyeti oluşturan hemen her şeyin analizi

içermektedir. Kitabın ilk bölümleri yeryüzü ve toplumsal yaşamla ilgilidir; ikincisi, ilkel yaşamla -yani geçim düzeyindeki yaşamla-; üçüncüsü, egemenlik ve krallıklarla; dördüncüsü kentsel sivilleşme ile; beşincisi, sanatla ve altıncısı bilimle ilgilidir. Her bir bölümde hiyerarşideki her bir sınıfın işlevlerinin ve özellikleri, daha önceki tüm sınıflardan doğal olarak nasıl etkilendiğini anlatılmaya çalışılır (Goodman, 1972: 252). İbn Haldûn Mukaddime’de iktisat ve finans alanına yönelik özet olarak şu görüşlere sahiptir (İbn Haldûn, 2017):

- Mücadele temelinde değil, iş birliği ve dayanışma temelinde bir iktisadi anlayışı savunmaktadır. Yeryüze halife olarak gönderilen insan hırs ve aldatma üzerine değil, işbirliği ve yardımlaşma üzerine çalışarak yeryüzünü imar edecektir.
- Tüccarlar ihtiyaç duyulan ticari malları bir yerden bir başka yere götürerek insanların ihtiyaçlarını görmektedirler. Bu tüccarlar basiretli davranarak tek bir zümreye değil, tüm gelir gruplarına hitap edecek her kalitede malları gerektiğinde çok uzun yollardan ve yakın yollardan getirerek ekonomiyi canlı tutarlar.
- “Tacirler alışverişin zorluklarını göğüsleme, kâr temin etme durumuyla yüz yüzedir. Aldanmamak için kurnazca pazarlık yapma, inatla fiyat kesme, ustalıklı iş becerme, ihtilâflı davaların içinden çıkmaya alışık olma ve sıkı bir şekilde tartışma gibi hususlara kesinlikle ihtiyaç vardır. Bunlar, bu mesleğin hususiyetleridir.” “Tüccar alım satım işlerinde başarı elde etmek için başkalarıyla zekâ ve diğer hususlarda yarışmak ve rakiplerini yenmek zorundadır. Daima üstün gelmeyi düşünmek gitgide tüccar için bir karakter hâlini alır.” Bu karakter birçok kişide hırsıyla kazanç için her yolu mübah görme alışkanlığına dönüşebilir. Bu da ekonomide yıkıcı bir ekonomik rekabeti beraberinde getirir. Bu kötü ahlaktan kendisini koruyabilen tüccar sayısı oldukça azdır. O halde ticaretin gerekleri yerine getirilirken aynı zamanda ticari ahlakda beslenmeli, iş bölümüne dayanan ticari-ekonomik yapılanma oluşturulmalıdır.
- İktisadi faaliyetler sosyal ve siyasi açıdan gerekli şartlar oluştuğunda canlanma ve gelişme gösterir. Bu “iktisadi faaliyette bulunma gayreti ve neşesi” kavramı ile açıklanabilir. O halde toplumsal ve devlet yapısı bu neşeyi ortaya çıkaracak şartları oluşturmaya çalışmalıdır.

- İnsan tabiatında kötülük de iyilik kadar yer almaktadır. Bu nedenle bir taraftan eğitim diğer taraftan kamu denetimi ile insan tabiatındaki kötülükler ehlileştirilerek iyilik yönü ön plana çıkarılmalıdır.
- Devlet gücü emniyet, güvenlik ve adalet ortamı oluşturarak iktisadi hayatın gelişmesi için uygun bir zemin hazırlamalıdır.
- Devlet kendisi bizzat ticari faaliyetlerde bulunmamalı, sadece düzenleyici rolü üstlenmelidir.
- Asabiyet sadece devlet yapılanmasına ait bir kavram olmayıp, "kişilerin yaşamlarını anlamlandıran yüksek bir değer, inanç uğrunda gerektiğinde hayatlarını çekinmeden ortaya koyabilme duygusu ve davranışı" ve aynı zamanda bir topluluğu bir arada tutan bir sinir ağı olduğuna göre günümüzün kurumsal iktisadi işletmelerinde ortaya çıkan (Anonim Şirket, Limited Şirket vb.) birlikte bir amaç uğrunda hareket etme kültürünü de kapsayan bir kelime olarak günümüz iktisadi hayatına yansıtılabilecek çok önemli ve güncelliğini koruyan bir kavramdır.
- “İçtimaî hayat teşekkül ederek dünya mamur olduktan sonra birbirinin saldırganlığından kendilerini korumak için insanlar yöneticiye muhtaçtırlar.” Günümüz yönetim teorilerinin incelediği bu konular halen güncelliğini korumaktadır. Hem devlet hem de özel sektör yöneticiliği bu anlamda oldukça önemlidir.
- Yine iktisadi faaliyetlerde çalışanların korunup gözetilmesi ve yönetimi devlet yönetiminde olduğu gibi oldukça önemlidir. “Şiddet, merhamet ve şefkate üstün gelirse, halkının kuvvet ve cesaretleri kırılır. Zulüm ve şiddetle kırılmış olan kalpler, üşenerek ağır davranmaya mahkûm oldukları için, onlar kendilerini müdafaa ve nefislerini koruma kuvvet ve tabiatını kaybederler.” Ceza da elbette kullanılabilir fakat “cezaya çarptırmalar terbiye etmek için olmalıdır.” Bu temel değerlendirmeler işletmelerde insan kaynakları yönetiminin güncel konuları arasında yer almaktadır.
- Faiz toplumları felakete sürükleyen ve hakkında kesin nass bulunan bir haram olup ticari hayat buna göre şekillenmemelidir.

- Vb.

İbn Haldûn bu benzeri görüşleri ile zamanının çok ötesinde görüşleri dillendirmiş ve sonraki dönemler için kalıcı bir iz bırakmıştır.

2.3.4.2. Osmanlı Devleti Dönemi

702/1302 yılında¹³ müstakil bir beylik olarak kurulan, büyük bir imparatorluğa dönüşen ve 1341/1922 yılına kadar mevcudiyetini devam ettiren 600 yıldan daha fazla cihana hükmeden Osmanlılar tarihte çok önemli bir yere sahiptir. Bu büyük cihan devletinin en büyük başarıları askeri gücü ve devlet nizamı olmuştur. Bu askeri gücü ve devlet nizamını muhafaza edebilmesi hiç şüphesiz güçlü bir hukuk, adalet, ekonomi ve finans sisteminin varlığına bağlıdır. Bu dönemde kurulan (1424 yılı) Şeyhülislamlık makamı İslam dini ile ilgili konularda en yüksek bir makam olarak 498 yıl boyunca hüküm icra etmiştir. Ahmet Cevdet paşa bir eserinde (Cevdet, 1985: VI, 412) bu konudan; "Sultan II. Murat 828/1425 senesinde Bursa'ya gitti. Bu yıl Sultan Murad İsfendiyar Beyi'nin kızı ile evlendi. Yine bu yılda, Allah'ın lütfu ile çok büyümüş ve genişlemiş olan Osmanlı Devleti'nin işleri çoğaldığı için, bütün ulemaya merci olmak üzere bir Şeyhülislam tayinine lüzum görüldü. Asrın en büyük alimi olan Molla Fenari Şeyhülislam tayin edildi. İşte Osmanlı Devletinin birinci Şeyhülislamı odur" diye bahsetmektedir (Aşkar, 1997: 392-393). Görüleceği üzere bu makamın ihdas edilmesinde bir taraftan büyüyen devlet diğer taraftan genişleyen işler ve artan ulema kadrosu böyle bir makamın oluşturulmasını zaruri kılmıştır.

Osmanlı iktisadi sisteminin temelinde Ahi birlikleri yer almaktadır. Güçlenen ve zayıflayan bizans karşısında başarılar elde eden bu yeni beylik, Ahi birliklerinin de dikkatini çekmiş olup Osmanlı devletinin kurululuşunda askeri güç olarak Ahi birliklerinin desteği çok açıkça görülmektedir. Ahilerin bu askeri desteği ilk dönem Osmanlı askeri birliklerinin kıyafetlerinde görülmektedir. Bu kıyafetler Ahi giyeceklerine benzemektedir. I. Murat döneminde oluşturulan yeniçeri teşkilatının askeri başlıkları Ahi başlığıydı. Ahilerin bu gücü onları Osmanlı'nın en önemli iktisadi unsuru haline getirmiş ve 18. yüzyıla kadar önemini korumuştur. Fatih'in İstanbul'u

¹³ Osmanlı devletinin kuruluş tarihi 1299 yılı olarak da kabul edilmektedir.

fethi sonrasında İstanbul'da bulunan bizans esnaf loncalarının kültürel etkileşimi sonrası lonca teşkilatları yeniden şekillendirilerek kurumsal yapısını güçlendirmiştir. Sonradan bölgeye gelen Yahudi esnafların da lonca teşkilat yapısı içerisinde teşkilatlandıkları görülmektedir (Bayram, 2012: 95-96).

Osmanlı ticaretini yönlendiren ahilik ve lonca sistemi sömürü düzenine değil, üretim düzenine dayanan ve toplumun menfaatini artırmaya, sosyal barışı sağlamaya yönelik bir yapılanma içermektedir. Bu açıdan bakıldığında bugün anlaşılan manada kapitalizm Osmanlı'da gelişmemiştir. Selçuklu ve Osmanlı döneminde gelişen ahilik sisteminin ilkeleri ile kapitalizm birbirinden tamamen farklı yapılardır. Bu nedenle dünyada kapitalizmin gelişmesine zemin hazırlayan merkantalizm akımları Osmanlı topraklarında kabul görmemiştir. Osmanlı devletinin fetihleri de hiçbir zaman merkantalizm akımlarının fikir yapısıyla paralel olamamış ve sömürgeciliğe dönüşmemiştir. Fetihlerin amacı hiçbir zaman ekonomik sömürü olmamış, fethedilen yerlerdeki yerel halkın hakları korunmuş onların İslam atmosferiyle hayat bulması, sosyal barışın sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı döneminde ticaret yollarının önemi bilindiğinden bu yollar korunmuş ve yolların denetimi ve emniyeti sağlanarak ticaretin gelişmesi sağlanmıştır. Kervanlar yoluyla üretim ve ekonomi canlanmış, lonca teşkilatlarının üretim odaklı bakış açısıyla ekonomi büyük bir güç kazanmış ve bu ticaretlerden devlet yönetimi de mali gelir sağlamıştır. Devletin sağladığı özendirici politikalar sayesinde örneğin Bursa'nın önemli bir ticaret merkezi haline geldiği Arap, Avrupalı ve Türk tüccarların birlikte ticaret yaptığı görülmektedir (Pamuk, 2017)

Osmanlı iktisadi sisteminin önemli unsurlarından birisi de yine temeli İslam'ın ilk yıllarına dayanan ve özellikle Selçuklular'da uygulanan ıkta' sisteminin "Tımar" teşkilatı olarak devam ettirilmesidir. Osmanlı'nın tımar teşkilatı çok önemli bir işlev görmüştür. Osmanlı fethettiği topraklarda derebeyler ve kilise tarafından köleleştirilen köylüleri kurtarmış, derebeylik sistemi yerine tımar teşkilatını ikâme etmiştir. Bu sistem bir taraftan fethi gerçekleştiren askerler için bir geçim kaynağı oluşturmuş diğer taraftan eski köle durumundaki köylüleri özgürleştirmiş mükemmel bir sistemdir (Üçok, 1944: 527). Bu sistem özellikle balkan memleketlerinde yaşayan yerel halka büyük iyilikler ve refah getirdiği açıkça görülmektedir. Kurulan bu tımar sistemi derebeylik

sisteminden tamamen farklıdır. Tımar sisteminde köylü sahip olduğu toprağı satmak, bağışlamak ve vakfetmek hakkında sahip olmaksızın toprağı kendi arazisi gibi işlemiş, ürün elde etmiş ve dilediğı gibi tasarruf etmiştir. Toprağın mülkiyeti kendisine ait olmamakla beraber (devlete ait) topraktan kendi malı gibi faydalanmıştır. Toprağın mülkiyetine sahip olan devleti aynı zamanda köylüyü korumakla görevli olduğundan bunun karşılığı toprağında işleyen köylüden vergi tahsil etmiştir. Vergileri tahsil etmekle ve korumakla görevli olanlarsa topraklar kendilerine tımar olarak verilen askeri birliklerdi. Bu askeri birlikler toprağın sahibi değil devlet adına koruyucusu ve aynı zamanda vergi memuru vasfına sahiptirler (Üçok, 1944: 530). Tımar sisteminin temeli daha önce de belirttiğimiz gibi Selçuklular döneminde kurumsallaştırılmakla birlikte kökü Hz. Peygamber (sav) dönemine dayanmakta olan bir sistemdir. Türklerin İslam dini ile tanışmadan önce de buna benzer bir sistemi kullandıklarına dair veriler de mevcuttur. Osmanlı'da kullanılan tımar teşkilatı arap devletlerinde kullanılan ıktâ' sisteminden bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Örneğin muayyen gelire karşı muayyen sayıda asker getirmek mükellefiyeti arap toplumunda uygulanan ıktâ' sisteminden oldukça farklıdır (Voltaire, 1827: 134'den aktaran Üçok, 1944: 531). İslâm ekonomisi ve finansının gelişmesinde tımar sisteminin de etkili olduğu görülmektedir. Sistemin işlemeden doğan bütün problemler fetva ve içtihat yöntemiyle çözülmektedir.

İslâm'la yeni bir şekil alan vakıf müessesesi, Selçuklular döneminde şehirlerin gelişmesini temin eden en önemli unsurlardan birisi olmuştur. Osmanlı döneminde vakıf kurumuna aynı şekilde önem verilmiş ve çok daha ileriye taşınmıştır. Sosyal dayanışma ve adaleti tesis eden, sosyal barışın tesisine yardımcı olan bu kurumlar Osmanlı Devletini ayakta tutan en önemli yapılardan bir tanesidir. Genel olarak, şehrin bütününe ilgilendiren her türlü hizmet; su getirme ve bu tesislerin bakımı, çeşmeler, sebiller, camiler, medreseler (okullar), hastane, kitaplık, han, hamam, kervansaray, imaretler ve hatta mezarlık hizmetleri vakıflar kanalıyla yapılmıştır. Batı dünyasında kilisenin, belediyelerin ya da hükümetin yaptığı işler Osmanlı'da geniş ölçüde birey olarak kişilerin kurdukları vakıflar aracılığıyla yapmıştır (Kuban, 1968: 67). Osmanlı devletinde hemen her konuda vakıfların kurulduğu görülmektedir. Örneğin; kuşlar için yuva yapılması ve yiyecek verilmesi, leyleklere yiyecek dağıtılması, köpeklere ekmek verilmesi, kedilere ciğer temini, zayıf hayvanlara su verilmesi, kedi ve köpeklerin bakımı (Yörük, 2016: 366-367), duvar ve sokak temizliği, meyve ağaçları dikimi,

köprüleri sellerden koruma, herkesin meyve yemesini sağlama, borcundan dolayı hapse düşenlere yardım, misafir ağırlama, helva dağıtımı, ayakkabı (pabuç) dağıtımı, içecek suyunu soğutma, hastalara ilaç yapma, bulaşıcı hastalıkları tedavi, hastalara evinde hizmet verme, kızlara çeyiz hazırlama, kadınlara sığınma hizmeti verme, sıcak pide dağıtma, hayvanlara mera açma, yaz günlerinde soğuk su dağıtma, çocukları sünnet ettirme, hayvanları sulama, tohum saklama, kışın abdest alanlara sıcak su temini, su kuyusu açtırma, öksüz ve yetimleri barındırma, gözü görmeyenlere (âmâlara) hizmet etme, fakirleri evlendirme, vb. (Müftüoğlu, 2012) birçok alanda hizmetler veren vakıflar kurulmuştur ve toplumda sosyal barışın sağlanmasında temel taşlardan birisi olmuştur.

Vakıflar bir taraftan yeni yerleşim bölgelerinin oluşturulması diğer taraftan ilmi ve dini yapılarının da teşekkül etmesi için önemli kuruluşlardı. İlk Osmanlı padişahları şeyh, Ahi ve saire gibi birer dinî teşkilâta merbut (bağlanmış) kimselerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri için vakıflar kurmuşlardır. Osman ve Orhan gazinin bu amaçla bizzat verdiği mülkler mevcuttur. Osmanlı padişahları bu kurulan vakıflarla fethedilen bölgelerin maddi ve manevi imar ve inşasına zemin hazırlamışlardır (Barkan, 1942: 292-293). Bu geleneğin sonra gelen Osmanlı padişahları tarafından geliştirilerek devam ettiği görülmektedir.

İslam ekonomisi ve finansı alanında da vakıfların önemli hizmetlerde bulunduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz para vakıfları (cash awqaf)'dır. Para vakıfları özel bir uygulamadır. Temel kaide olarak süreklilik şartının sağlanabilmesi, en kolay taşınmaz mallarda karşılanabilir ve bu nedenle de vakfedilecek varlıkların taşınmaz mallardan olması asıldır. Ancak zaman içerisinde ortaya çıkan ihtiyaçları değerlendiren İslam alimleri örf deliline dayanarak menkul mallarda da vakfı kabul etmişlerdir. Nakit para da menkul mallar kapsamında ele alınarak para vakıflarına cevaz verilmiştir (Döndüren, 2016: 87). İmparatorlukta finansal sistemin yürümesi ve esnafın, vatandaşların ihtiyaçlarının karşılanması noktasında para vakıflarının çok büyük hizmetleri olduğu görülmektedir. İstanbul'da Defterhâne sicillerine kaydedilen ve bugün Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan yaklaşık yirmi altı bin üç yüz (26.300) vakfiye vardır. Muhtelif vilâyet mahkemelerine âit bütün Şer'iyye sicilleri ve Tahrir defterleri tarandığında çok daha fazla sayıda vakfın bulunduğu söylenebilir (Kazıcı, 1985: 43-44). Öztürk (1995)' e göre bu sayı 35.000'in üzerindedir.

Bu sayılarda vakfın bulunduğuna işaret edilmesi vakıfların ekonominin içerisinde finansal etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.

Para vakıflarıyla ilgili ilk tartışma Kanûnî Sultan Süleyman'ın padişahlığı ve Sa'dullah Çelebi'nin Şeyhü'l-İslâmlığı döneminde gerçekleşmiştir. Bu tartışma o dönem Rumeli Kadıaskeri olan (1545'de Şeyhü'l-İslâm olmuştur) Ebussuûd Efendi ile Anadolu Kadıaskeri olan (Çivizâde) Şeyh Mehmed Muhyiddin Efendi (1538'de Şeyhü'l-İslâm olmuştur) arasında 1537 yılında başlamıştır. 1538 yılında Şeyhü'l-İslâm olan Çivizâde para vakıflarının caiz olmadığını ileri sürerek para vakıflarını yasaklayan bir fetva yayınlamıştır. Yayımlanan bu fetva o dönemin birçok fakih tarafından (Sofyalı Bâlî Efendi, Ebussuûd Efendi vb.) uygun görülmemiştir. Özellikle Sofyalı Bâlî Efendi para vakıflarının neden caiz olması gerektiği gerekçeleriyle ortaya koymuş ve meseleyi padişah'a kadar iletmişse de kendi görüşüne bir destek alamamıştır. Para vakıfları aleyhine verilen fetva Ebussuûd Efendi'nin Şeyhü'l-İslâmlığına kadar geçerli olmuştur. Bu aleyhte fetvaya rağmen para vakıfları uygulamada varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. 1545'de Şeyhü'l-İslâm olan Ebussuûd Efendi nakit para vakfının hukûkî özelliklerine ait görüşlerini, yazdığı "Risâle fi Vakfî'l-Menkûl ve'n-Nukûd" ve "Tescîlü'l-Vakf" adlı risaleleriyle ortaya koymuştur. Ebussuûd Efendi Risalelerinde "müctehid imamların görüşlerine yer vermiş, müteber fıkıh kitaplarında 'te'âmül hâline gelen menkûllerin vakfının câiz olduğu', nakit paranın da menkûl kelimesinin şümûlüne girdiği zikredilmiş ve nakit para, 'mislinin bekası' ile 'aynının bekası' hükmünde olduğundan vakfedilebilir" demiştir (Kurt, 2015: 29,37,39).

Ebussuûd Efendi'nin 1545 yılında Şeyhü'l-İslâm olmasıyla birlikte nakit para vakıflarıyla ilgili tartışmalara son vermek üzere kaleme aldığı "Risale fi Vakfî'l-Menkûl ve'n-Nukûd" adlı risalesiyle para vakıfları hukuki bir zemin bulmuş ve Osmanlı devletinin bu tarihten itibaren fetvaya esas görüşünü oluşturmuştur. Böylece para vakıfları Osmanlı devletinde hukuki esaslarıyla ortaya konmuş şer'an geçerli ve caiz bir kurum olarak varlığını ve etkinliğini sürdürmüştür (Kurt, 2015: 42). Para vakıflarının câiz olduğu, bu nedenle o günlerde uygulanmakta olan para vakfı yasağının kaldırılması gerektiği yönündeki resmî görüşün altında; "devrin müftîsi (şeyhülislam) Ebussuud Efendi, mütekâid müftî Fenârîzâde Muhyiddin Efendi, devrin Rumeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskeri ve 'sâbıkan' Anadolu Kazaskeri olan Mevlana Emir Mehmed ve

İstanbul (Kostantınıyye) Kadısı Seyyid Muhyiddin” olmak üzere devrin üst düzey altı âliminin imzası bulunmaktadır (Gel, 2010: 189-190).

Para vakıflarının Osmanlı toplumunda ilk olarak ne zaman görülmeye başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Sofyalı Bâlî Efendi'nin (Şeyhü'l-İslâm Çivizâde tarafından 1538 yılında para vakıflarını yasaklaması üzerine) padişaha yazdığı mektupta "Rumeli fethedildiğinden beri para vakıflarının meşru görülerek uygulandığı" ve "bu uygulamaların üç yüz yıla yakın bir tarihi olduğu" belirtilmektedir (Özcan, 1999: 131). Bu mektuplara göre kesin olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından beri para vakıflarının mevcut ve uygulamada olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakların bir çoğunda vakıfların kuruluş tarihleri yer almadığından ilk kurulan para vakfı hakkında kesin bir hüküm verebilmek mümkün değildir. Fakat tarihlerine ulaşılabilen kayıtlara göre ilk nakit vakfının (cash awqaf) on beşinci yüzyılda ortaya çıktığı ihtimali ağırlık basmaktadır. Kayıtlarda bulunabilen en eski "nakit vakfı" örneği on beşinci yüzyılın ilk yarısına Edirne'de bulunmaktadır ve 826/1423 yılında Yağcı Hacı Muslihuddin tarafından kurulmuştur. Yağcı Hacı Muslihuddin Ağaçarazari'ndeki bazı dükkanları ve 10.000 akçe nakit yapılacak hizmetler karşılığında vakfetmişti. İlgili vakıfnameye göre gayrimenkullerden kiralama yoluyla, nakit kaynaklardan ise ödünç verilen nakdin karşılığında yıllık %10 gelir elde edilecektir. Elde edilen gelirlerden ise Kilise Camii'nde günlük Kuran okumaları için 3 kişiye günde 1 akçe ödenecektir (Gökbilgin, 1952: 272). Bazı kaynaklarda vakfedilen naktin faiz karşılığı verileceği yani nakit karşılığı %10 faiz elde etme yoluyla (istirbah) elde edileceği şeklinde geçse de¹⁴ burada nakit karşılığı elde edilecek olan gelirin faiz (riba) olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur¹⁵. Vakfeden kişinin hem faiz geliri elde edip hem kuran okutması için adam tutması çok da tutarlı değildir. Bu vakfedilen nakitler “karz-ı hasen, mudârabe, bidâ‘a, ‘âriyet veya müşâreke” gibi usüllerle¹⁶ yardım amaçlı veya gelir getirici tarzda kullanılabilir. Muhtemelen vakfedenin kasdı bu tür bir gelir elde etmektir.

¹⁴ Örneğin: Mandaville, 1979: 290; Süleyman Uludağ'ın görüşü (Kurt, 2015: 46-47)

¹⁵ Bazı düşünürler “şer‘î hile” denilen yöntemlerle faizli muamelelerin yapıldığını söylemektedirler. Bnkz: Süleyman Uludağ (Kurt, 2015: 45-49). “Şer‘î hile” olarak; “muâmele-i şer‘iyye (beyu'l-îne vb.), istiğlâl ve ferâğ bi'l-istiğlâl” gibi uygulamalar sayılabilir (Kaya vd., 2017: 51)

¹⁶ Hamdi Döndüren'in görüşü (Kurt, 2015: 52)

İlk dönem para vakıflarına bir diğer örnek; 1442 yılında, Edirne'de cami ve aşevi ve Gelibolu'da bir okul inşa etmek üzere Osmanlı ilçe memuru Balaban Paşa tarafından Edirne'de kurulmuştur (Gökbilgin, 1952: 223-224). Balaban Paşa öğretmen maaşları ve öğrenci bursları dahil bu binaların inşaatı, bakımı ve kadrosu için kullanılmak üzere dört dükkan, bir hamam ve 30.000 akçe para vakfedilmişti. Yine burada da nakitler için yıllık %10 kazanç şartı konulmuştu. Yine bir başka örnek II. Murad (1421-1451) dönemine aittir. Gayrimenkul geliri ve 20.000 akçe nakdi olan vakıf; zaviye ve cami yapmak ve idame ettirmek amacıyla kurulmuştur. Bu vakıfta ortaya konulan nakit için bir gelir şartı konulmamıştır (Mandaville, 1979: 290). Bu noktada Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed) tarafından İstanbul'a et temin eden kasapların zararlarının sübvansiyonu için oluşturulan para vakfı da oldukça dikkat çekicidir (Özcan, 2004: 58). Yine Fatih Sultan Mehmed yeniçeri ocaklarına verilecek etlerin fiyat artışlarından etkilenmemesi ve hizmetin aksamadan devamı için 24.000 (yirmi dört bin) altın vakfetmiştir (Uzunçarşılı, 1988'den aktaran: Döndüren, 2016: 93).

Bu dönemde Edirne ve çevresinde kurulan vakıf varlıklarının “nakit / gayrimenkul” oranı II. Murat döneminde yaklaşık %1 civarında olup II. Mehmet (Fatih Sultan Mehmet) döneminde de çok değişmediği düşünülmektedir, fakat bu konuda kesin bir rakam verebilecek kadar yeterli bilgiye ulaşılabilmiş değildir (Mandaville, 1979: 290).

Para vakıfları açısından Bursa'da önemli bir merkezdir. Çizakça tarafından yapılan çalışmada 1749-1785 yılları arasında para vakıfları ve bunların Bursa ekonomisine katkıları incelenmiştir. Buna göre bahsedilen yıllarda para vakıflarının kredi özeti şu şekildedir:

Tablo 1. Nakit vakıflar aracılığıyla piyasaya sermaye enjeksiyonu

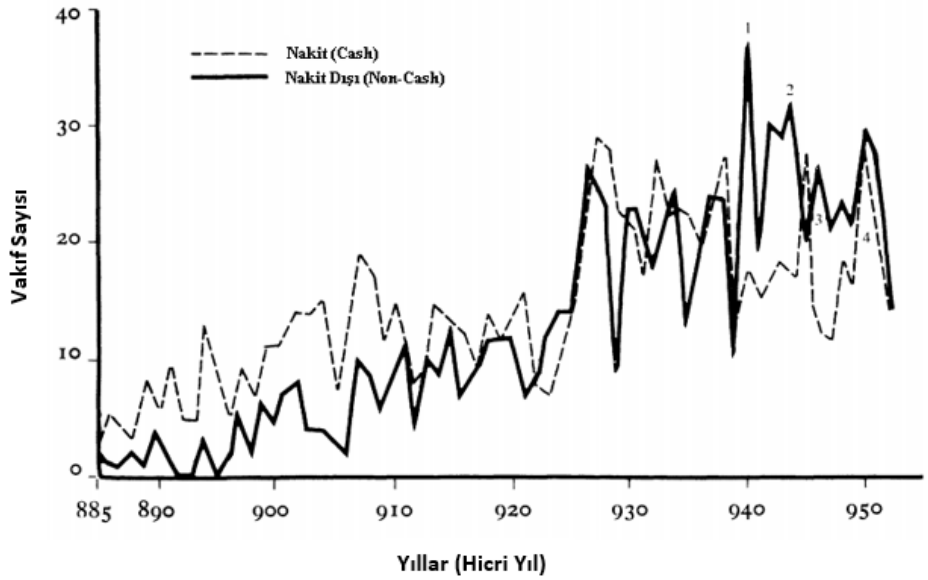
Yıllar	Vakıf Sayısı	Sağlanan Toplam Kredi tutarı (Kr.)	Borçluların Sayısı	Borçluların Aldıkları Ort. Borç Tutarı		Ortalama Borçlu Sayısı	Maksimum Borçlu Sayısı
				(Kr.)	Kümülatif Değişim %		
1749	59	31.902	599	53,26		10	37
1767	154	117.084	1.662	70,45	32,27%	11	42
1785	32	30.031	395	76,03	42,75%	12	39

(Kaynak: Çizakça, 1995: 335)

Burada yazarın dikkat çekmek istediği sütunlar dördüncü sütundan sonrasındır. Önceki sütunlarda veri eksikliği söz konusu olabileceğinden asıl önemli olan sütun borçluların aldıkları ortalama borç tutarlarıdır. 1749-1785 yılların arasında yaklaşık 53 kuruştan 76 kuruşa çıkmış ve %42,75 gibi bir büyüme söz konusu olmuştur.

Nakit vakıflarıyla ilgili İstanbul'a ilişkin verilerde ise oldukça farklı verilere rastlanmaktadır. Bu bir taraftan yıllar itibariyle nakit vakıflarının gelişmesi diğer taraftan İstanbul'un bir ticaret merkezi olmasından kaynaklanabilir. Barkan ve Ayverdi tarafından İstanbul'a ait vakıf defterleri üzerinde (953/1546 tarihli) yapılan tahlillere göre İstanbul nakit vakıfları konusunda oldukça önemli bir yere sahiptir. II. Mehmet'in saltanatı döneminde kurulan altmış vakıftan on tanesi (yaklaşık %16'sı) kısmen de olsa nakit içerecek şekilde kurulmuştur. İstanbul'da 16. Yüzyılın ilk yarısında kurulan vakıflar varlıkları açısından sınıflandırıldığında yarıya yakın kısmının sadece nakit veya akarlarla birlikte nakit şeklinde olduğu görülmektedir (Mandaville, 1979: 291; Özcan, 2004: 58).

Aşağıdaki grafikte İstanbul'daki vakıfların 885/1480 ve 950/1543 yılları arasındaki varlık yapıları gösterilmektedir.

Şekil 2. Yıllar bazında (hicri) İstanbul vakıflarının varlık yapısı

(Kaynak: Mandaville, 1979: 290)

Yukarıda görüleceği üzere 910/1504 ve 950/1543 yılları arasında İstanbul vakıflarının nakit ve nakit dışı olarak baş başa ulaştığı pek çok dönemin olduğu birçok dönemde ise nakit yapının önce çıktığı görülmektedir. Öztürk (1995); 1456-1546 tarihleri arasında İstanbul'da kurulan vakıfların %46,12'sinin, 18. Yüzyılda kurulan vakıfların %31,77'sinin ve 19. Yüzyılda kurulan vakıfların %56,81'inin kaynak varlıkları içerisinde mutlaka nakdin bulunduğunu ve bir yönleriyle para vakfi vasfını taşıdıklarını söylemektedir (Öztürk, 1995: 26). Görüleceği gibi nakit vakıflarının Osmanlı'nın ekonomi ve finans sistemi içerisinde önemli bir yere sahip olduğu, fonksiyon icra ettiği görülmektedir.

Murat Çizakça; para vakıflarının ilginç yönlerinden birisinin Anadolu ve Rumeli'nde yaygın olarak uygulanırken Arap eyaletlerinde hemen hemen hiç uygulanmadığı ve bu yönüyle konunun araştırmaya değer bir öneme sahip olduğunu söylemektedir (Kurt, 2015: 46)

2.3.5. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Durgunluk Dönemi

Beşinci evre, 1094/1683 yılından 1350/1932 yılına kadar devam eden İslam ekonomisi ve finansı alanında önceki dönemlerde ortaya konulan yapıların korunduğu ve çok fazla yeni gelişmenin yaşanmadığı durgunluk dönemidir. Bu dönemde yeni düşüncelerin ortaya çıkması neredeyse durmuştur (Islahi, 2008: 2-3). Bu dönem her ne kadar önceki dönemler kadar yoğun iktisadi ve finansal yönden fikir gelişmeleri yaşanmasa da durgun ve ataletli bir dönem de değildir. Burada durgunluktan kasıt yeni düşünce akımlarının oluşmaması mevcudun muhafazası şeklinde bir duruşa sahip olunmasından dolayıdır. Kanaatimizce bunun en önemli sebebi bu döneme kadar mezheplerin kurumsal bir yapı olarak ortaya çıkması ve mevcut bütün ekonomik ve finansal olayların bu mezhepler çerçevesinde fetvalarla çözüme kavuşmasından kaynaklanmaktadır.

Selçuklu devleti döneminde verimli şekilde kullanılan, Osmanlı devleti'nin büyümesinde önemli yer teşkil eden tımar sistemi, devletin topraklarının büyümesi ve kayıt sisteminin merkezi olması sebebiyle, bir aşamadan sonra devletin büyümesinin önündeki engellerden birisi haline gelmiştir. Genişleyen tımar sistemi ve değişen sahipleri merkezdeki kaydi yükü gereğinden fazla artırmış ve aksayan kamu düzeni bu sistemin işleyişini bir noktada tıkanma noktasına getirmiştir. Bu durum tutulan

Mühimme defterlerinden çok net anlaşılmaktadır. 17. yüzyıl mühimme defterleri 16. yüzyıl defterlerinin yarısı ya da üçte biri kalınlığındadır. 17. yüzyıl tahrir defterleri ise hemen hemen hiç tutulmamıştır (Nagly, 1969: 55). Tımar sisteminin bozulmasında birçok etken olmakla birlikte bunun belki de en önemli sebebi çiftçi sınıfının iktisadi darlık içerisine düşerek zirai faaliyetlerden soğumasıdır. Bu durum sistemin beslediği askeri yapıyı da sıkıntıya sokmuştur. Diğer bir sebepte doğuda ve batıda meydana gelen birçok harbin yükü sınır muhafızları olan sipahilerin üzerinde olup bu sınıfta yorgunluk meydana getirmiştir. Bu darlıklar öyle bir hale gelmiştir ki artık dirlik sahipleri dirliklerini bırakarak ulufeli kapı kulu olmak istemekte idirler (Akdağ, 2018: 421-422). Görüldüğü gibi aslında çok verimli ve etkili bir sistem olan ıkta' (tumar) sistemi bir taraftan azalan fetihler diğer taraftan sistemin geliştirilip yeni duruma adapte edilememesi sebebiyle büyük bir kambur haline gelmiştir. Merkezi yönetim sisteminin alternatif yönetim sistemleriyle birlikte geliştirilerek ademimerkeziyetçi ve karma yönetim sistemlerine dönüştürülmesi gerçekleştirilememiştir. İktisadi sorunlar ve çiftçi sınıfının zirai faaliyetlerden verim elde etme sıkıntısı da sorunu derinleştirmiştir. Osmanlı'da tımar sisteminin bozulması sistemin beslediği tımarlı sipahi denilen askeri birliklerin de etkinliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Tüm bu yaşananlar Osmanlı devlet ve askeri sisteminde büyük sorunlar oluşturmuştur.

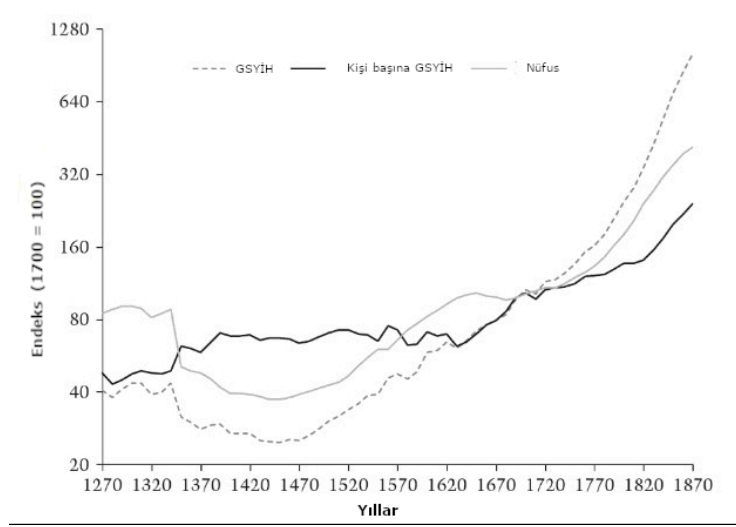
İktisadi sistemlerde ve finansal yönetim açısından sermaye önemli bir unsurdur. 16. yüzyılda Batı Avrupa'da başlayan merkantilizm akımları dünyanın birçok bölgesinden altın ve gümüşe dayanan sermayenin Avrupaya akmasını sağlamıştır. Bu akım Avrupa'da sermayenin bollaşmasına ve sanayi devriminin başlamasına zemin hazırlamıştır. Buharlı makinelerin geliştirilmesi ve sanayide kullanılır hale gelmesi ürün bollaşmasına sebep olmuş, verimlilikteki artış önemli bir unsur olarak etkinliğini göstermeye başlamıştır. Sanayi devriminin başladığı İngiltere'de 1381-1801 yılları arasında görülen verimlilik artışları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2. İngiltere'de 1381-1801 yılları arasında görülen verimlilik artışları

Yıllar	Üretim Artışı	İşgücü Artışı	Emeğin Verimliliği
1381-1522	1,00%	-1,00%	2,00%
1522-1700	38,00%	25,00%	13,00%
1700-1759	79,00%	22,00%	57,00%
1759-1801	85,00%	44,00%	41,00%

(Kaynak: Broadberry vd., 2015: 367)

Yine İngiltere’de Gayrisafi Yurt İçi Hasıla’daki büyümeler aşağıda sunulmuştur.

Şekil 3. GSYH, nüfus ve kişi başına GSYH (İngiltere 1270-1870)

(Kaynak: Broadberry vd., 2015: 403)

Batı Avrupa’da nüfus artışına rağmen bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı İmparatorluğunun gelişmeleri takip edemediği, sanayi devrimini yakalayamadığı görülmektedir. Batı ile rekabette geri kalan Osmanlı ekonomisi 19. yüzyılın başından itibaren (özellikle Tanzimat sonrası) sanayileşme hamlelerine hız vermeye çalışsa da ülkenin kıt kaynakları, tarıma dayalı ve verimsiz ekonomik yapı, tasarruf ve sermaye birikiminin yetersizliği ve aşırı dış borç ödemeleri sebebiyle istenilen sanayileşme hedeflerine ulaşamamıştır. Aşırı ve ölçsüz kapitülasyonlar ve azınlık sermayesinin kendi çıkarlarına hizmet etmesi, sanayileşme çabalarına karşı yabancı güçlerin getirdiği engellemeler sanayileşme hedeflerine ulaşılmasını engellemiştir (Erdem, 2016: 18).

İslam dünyasının ve özellikle Osmanlı'nın sanayi devriminin gerisinde kalmasında eğitim sisteminin de kendisini yenileyememesi ve İslam ekonomik sisteminin tam olarak anlaşılabilmesi de etkilidir. Sabri Ülgener Osmanlı döneminin din, İslam ve tasavvuf anlayışının iktisat anlayışı üzerindeki etkilerini ele almış ve önemli tespitlerde bulunmuştur. Kapitalizmin baş döndürücü hızı karşısında çözülme devri insanının en belirgin sıfatı “Devlet âheste gerektir câri!” anlayışında saklıdır. “Bol ve ferah içerisinde yaşamak... Elbette, fakat peşinden tükenircesine koşuşup durmadan! Bol ‘ir’ad ve kazanç... Rahat bir rantıye hayatı için o da şart; fakat yine peşinde yorulup yıpranmadan” (Ülgener, 2006: 6). Max Weber'in ortaya koyduğu Protestan ahlakı ve kapitalizm arasındaki ilişki veya Sombart'ın iddia ettiği Yahudilik ve kapitalizm arasındaki ilişki Avrupa'daki iktisadi gelişmelerin temeli olarak gösterilirken, İslam'ın kapitalizme bakış açısı gözlerden kaçmış tam olarak yorumlanamamıştır. İslam ve kapitalizm yan yana anılabilir mi? Aralarında bir yakınlık var mıdır? Yoksa tamamen ayrı dünyaları mı temsil etmektedirler? Bir başka görüş olan Sosyalizm ile İslam arasındaki mesafe nedir? Batıdaki sanayileşme devrimi karşısında İslam'ın iktisadi hayata bakışı nasıl olmalıdır? Tüm bu sorular tam olarak cevaplandırılmamış ve Osmanlı başta olmak üzere İslam coğrafyası sanayileşen ve gelişen batı karşısında yok olma noktasına doğru itilmiştir.

Sabri Ülgener'in tarikatlar ve tasavvuf üzerine yaptığı tespitler de oldukça önemlidir. Selçuklu'nun ve Osmanlı'nın kalkınmasına öncülük eden ve tasavvufi bir yapı olan ahilik sistemi gibi tasavvufi yapılara ne olmuştur da atalet ve tembelliği kutsar hale gelmiştir? Bir zamanların iktisadi itici güç olan yapının bir zaman sonra bir zihni dönüşüm geçirerek aslında İslam iktisadı ve finansının gelişmesinin önünde engel haline gelmesi düşündürücüdür. “Temelde iki görüşün başından beri biri öbürüne ters düşerek yol aldığı” bir kavgadır aslında sorun. “Kavga esasında çok yönlü ve taraflıdır: Dünyayı, bir bakıma, eşya ve madde tarafıyla reddedenlerle sadece ilgi tarafını mahkûm edenlerin kavgası!”. Aslında Hz. Mevlâna'nın dediği gibi “Dünya Tanrı'dan gafil olmadan başka ne ki! Kumaş, altın, gümüş, evlâd ve âyal... Hiçbiri dünya değil ki bunların.” (Ülgener, 2006: 100-101). İşte bu gerçek anlaşılmayıp dünyayı madde tarafıyla reddeden bir anlayış, gelişen dünya ekonomileri karşısında İslam coğrafyasını pusulasız bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Avrupa'da eğitim gören kişi sayısının artması, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmaları ve yabancı sermayeli bankaların kurulması gibi

etkenlerle iktisat/ekonomi yazınında eserlerin verildiği görülmektedir. Bu çalışmalarda İslam hassasiyeti bulunmamakla birlikte Avrupa'daki ekonomi literatürünün Osmanlı'ya kazandırılması açısından önemlidir. Bu dönem yazarlarına; Serandi Arşizen, Ahmet Cevdet Paşa, Münif Paşa, Namık Kemal örnek olarak verilebilir (Orhan vd., 2017: 298-299). İlk Türkçe iktisat kitabının ne zaman yayımlandığına dair literatürde tartışmalar olsa da tartışmalara girmeden bu ilk dönemdeki önemli eserler şunlardır (Özkul, 2019: 1021: 1022):

- Jean-Baptiste Say'ın ilk baskısı 1815 yılında Paris: Guillaumin'de yapılan “Catéchisme de Economie Politique” adlı kitabının (sonraki baskılar 1821, 1826, 1834, 1839 ve 1881 de yapılmıştır) Şehak Ebru Efendi tarafından 1851-1852 yılında “İlm-i Tedbîr-i Menzil” başlığıyla yayınlanması.
- Pellegrino Rossi'nin “Cours d'économie politique” adlı eserine dayanarak Serandi Arşizen (Sarantis Archigenes) tarafından "Tasarrufât-ı Mükîyye" adlı eserin yayınlanması (1830'larda, devlet bursuyla Paris'te okuyan İstanbullu tıp öğrencisi Serandi Arşizen, College de France'da Pellegrino Rossi'nin halka açık derslerine katılmış ve Rossi'den etkilenerek İstanbul'a döndüğünde, klasik ekonomi politiğin öncüllerine açıkça uyan Tasarrufât-ı Mükîyye (Economie Politique / Political Economy) adlı politik ekonomi kitabını yazmıştır) (Ozgur & Genc, 2014: 422-423).
- İngiliz asıllı Charles Wells tarafından Türkçe olarak yazılan ve 1860 yılında basılan “İlm-i Tedbir-i Milk/Mülk” adlı eser.
- Mehmet Cavit Bey'in Jean Baptiste Say ve Frederic Bastiat'tan etkilenerek yazdığı ve 1899 yılında yayınlanan dört ciltlik İlm-i İktisat adlı kitap.
- Ahmet Mithat Efendi'nin iktisadî görüşlerini içeren ve 1880 yılında basılan “Ekonomi Politik” isimli kitap.
- Süleyman Sudi tarafından 1889 yılında yayınlanan "Defter-i Muktesid (İktisatçının Defteri)" adlı eser (Orhan vd., 2017: 300).
- Akyiğitzade Musa tarafından 1897'de basılan “İktisad yâhud İlm-i Servet: Âzâdegî-i Ticâret ve Usûl-i Himâye” isimli eser, 1898 yılında basılan "İlm-i Servet veyâhud İlm-i İktisâd" kitap (Türkoğlu, 2006: 213) ve yine aynı yazar tarafından 1989 yılında basılan "Azadegi Ticaret ve Usul-ü Himaye" isimli eser.
- Vb.

Bu dönem iktisat alanındaki bu çalışmalar artarak devam ederken, dönemin sonlarında İslam iktisadı ve finansı ile ilgili kıpırdanmalar başlamıştır. Bu dönemin sonunda köklere dönüş ve yeniden uyanış için söylemler yükselmeye başlamış ve uyanış Muhammed İktbal ve Mehmet Akif gibi şairlerin mısralarına yansımıştır. Ünlü Pakistanlı düşünür ve şair -Doğunun şairi- Muhammed İktbal İslam ekonomisinin özgün yönünü vurgulayarak onun kapitalizm ve sosyalizm gibi sistemlerden çok farklı ve çok özgün bir ekonomik sistem olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. O bu konuda şöyle demektedir: “Her iki sistem de sabırsız ve tolerans yoksunu ruha sahip ve hiçbirini Allah’ı tanınamakla birlikte insan oğlunu kandırmakta...Sosyalizm, bilim, din ve sanatın hezimetini getirmekte; kapitalizm ise ruhu bedenden ve ekmek tutan koldan ayırmakta. Her iki sistem de beni nihayetinde su ve kile döndürmekte, her ikisi de parlak görüntüye ama kapkara bir kalbe sahip.” (İktbal, 2011: 57). Bu cümlelerden de net bir şekilde anlaşılacağı gibi Muhammed İktbal bazılarınca düşündüğü gibi kapitalizm karşısında sosyalizmi benimseyip İslami sosyalizm kavramını ortaya koymamıştır. İktbal kapitalizmi eleştirirken ortaya koyduğu insan hakları ve emeğin haklarını savunduğu düşünceler, bazı yazarlar tarafından sosyalizmi savunuyor gibi yanlış bir şekilde anlaşılmıştır. Oysa İslam ekonomi sisteminin bazı yönlerden kapitalizme ve sosyalizme benzer olması aynı sistemler olduğu anlamına gelmez. İslam ekonomi sistemi tüm bunların üzerinde ve çok daha köklü temelleri olan mükemmel sistemdir. İşte Muhammed İktbal’in savunduğu gerçek düşünce budur. Muhammed İktbal dönemi çok iyi analiz ederek emperyalizm tehdidinin gerçek boyutlarını görmüştür. Bu tehditle birlikte bir taraftan kapitalizm sarmalındaki batının hedonizmin girdabına girdiğini, diğer taraftan kapitalizm karşıtı bir akım olarak sosyalizmin gelişmekte olduğunu görmüştür (Schimmel, 1963: 39). İşte İktbal tüm bu tehdit ve tehlikeler karşısında gerçek İslam düşüncesine dönülerek gerçek kurtuluşa erişileceğini söylemiş ve ömrü boyunca bunun mücadelesini vermiştir.

İktbal o dönemi anlattığı bir şiirinde şöyle demektedir:

*“Doğu tümüyle yol başında uçuşan toz misali
Suskun bir inilti, etkisi olmayan bir ah sanki
Donup kalmış bir bakış bu toprağın her zerresi
Hint'ten, Semerkant'tan, Irak ve Hemedan'dan kalk
Ağır uykudan, ağır uykudan, ağır uykudan uyan*

Uyan derin uykudan uyan” (M. İktbal, 2015’den aktaran Kurşunoğlu, 2016: 65)

İşte Muhammed İktbal'in tüm mücadelesi İslam toplumlarının bu bataklıktan çıkarak tekrar eski kimliklerine ve asaletlerine kavuşmalarıdır (Aksu, 2020: 272-273). Muhammed İktbal'in tüm bu düşünceleri ve mücadelesi karşılık bulmuş ve nihayetinde 1947'de Pakistan'ın kurulmasına zemin hazırlamıştır (Kurşunoğlu, 2016: 49). Muhammed İktbal'in görüşleri sonraki dönem İslam ekonomisi ve finansı alanındaki çalışmalara ışık tutmuştur.

2.3.6. İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Uyanış ve Modern Dönemi

Altıncı evre 1350/1932 yılından itibaren uyanış ve günümüze kadar devam eden modern dönem olarak sınıflandırılabilir (Islahi, 2008: 2). Biz bu dönemi uyanış öncesi (1900-1931), uyanış dönemi (1932-1975) ve modern dönem (1976’dan Günümüze) olarak üç grupta inceleyebiliriz.

2.3.6.1. Uyanış öncesi hazırlık dönemi (erken dönem çalışmaları) (1900-1931)

İslam Ekonomi ve Finans Düşüncesinin Uyanış dönemi çalışmalarının aslında yirminci yüzyılın başında oluşmaya başladığı söylenebilir. Bu nedenle yirminci yüzyılın ilk çeyreği "uyanış öncesi hazırlık dönemi" olarak kabul edilebilir. Bu dönemde Geleneksel ekonomi üzerine çalışmalar İngilizce'den Urduca'ya ve İngilizce ve Fransızcadan Arapçaya çevrilmiştir. Muhammed İktbal’de olduğu gibi önde gelen fikir adamlarının da mücadelesinin temeli İslam ümmetinin yeniden eski prestijli ve ihtişamlı günlerine geri dönmesi, bozulan iktisadi nizamın tekrar kurulması, gerçek İslam iktisadi sisteminin ortaya konulmasıdır. Bu dönemde yazılan eserler, İslami İktisat literatürünü ortaya çıkarmak için bilinçli bir çaba olmaksızın geleneksel üslupta yapılan çalışmalar olup daha çok sosyo-ekonomik konularda İslami literatürü düzenleme amaçlıdır. İslami finans çalışmaları ise hemen hemen yok gibidir. Bu dönemde yapılan çalışmalar yeni nesil bilinçli İslam iktisadı yazarlarına zemin hazırlaması bakımından önemlidir. Bu döneme; "Cezayir'den Abd al-Qadir al-Mijawi ve Umar Burayhimat; Mısır'dan Muhammed Abduh ve Rashid Rida; ve Hindistan alt kıtasından Shibli Nu'mani, Muhammad Iqbal, Sayyid Sulaiman Nadwi ve Abus-Salam Nadwi" gibi düşünürler örnek olarak verilebilir” (Islahi, 2010: 167).

2.3.6.2. Uyanış dönemi (1932-1975)

Her ne kadar uyanış öncesi erken dönem çalışmaları olsa da İslam ekonomisi ve finansı üzerine düşünsel akımlar, ilmi çalışmalar ve akademik yazın bu dönemde oluşmuştur. Bu dönemin en önemli gelişmeleri Hind yarımadasında yaşanan gelişmeler ve Pakistan'ın İslam adına yeni bir devlet olarak kuruluşu gelmektedir. Hint yarımadası sömürgelik sebebiyle batıyla daha derin ilişkiler içerisine girmiş ve batı kaynaklı ekonomik literatür Hindistanlı alimler tarafından urduca ve arapçaya çevrilmiştir. Bunda en önemli etken Hindistanlı alimler'in bir taraftan Batıyla ilişkileri dolayısıyla İngilizceye ve batı kültürüne hakimiyetleri diğer taraftan eğitim sistemlerinin klasik medrese usulü ile devam etmesi sebebiyle arapçaya ve doğu kültürüne hakimiyetleri olmuştur. Her iki kültüre de hakim olan bu bölgenin insanları bir taraftan Batının ekonomik gelişmesine sebep olan iktisadi kavram ve kurumları mensubu oldukları İslam dini ile birlikte değerlendirme imkânı bulmuşlardır. Tüm bu çalışmalar sonucunda klasik fıkıh ilmi yanında ilk defa "İslam iktisadı – İslam ekonomisi" terimini literatüre kazandırmışlardır (Zaim, 2010: 156). Abdul Azim Islahi "İslami ekonomi" teriminin Hamîdullah tarafından, "Islam's Solution of the Basic Economic Problems - the Position of Labor" (1936, s. 213-33) adlı makalesinde "Islamic economics" şeklinde ilk kez İngilizce olarak kullanıldığını (Islahi, 2017: 3) söylemekle birlikte ilk kullanımının ne zaman ve kimler tarafından olduğu kesin değildir.

Uyanış dönemi olarak gördüğümüz bu dönemin temelini aslında İbn Haldûn'un görüşlerinin incelenmesi sonucunda atıldığını söyleyebiliriz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Haldûn özellikle Mukaddime adlı eseriyle gelecek çağlara ve nesillere ışık tutacak önemli bir miras bırakmıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında İbn Haldûn'un görüşleri üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bunlardan birçoğu onun bir sosyolog ve tarihçi olarak görüşlerini incelemektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: (Schmidt, 1926) "The Manuscripts of Ibn Khaldun", (Buksh, 1927) "Ibn Khaldun and History of Islamic Civilization", (Gibb, 1933) "The Islamic background of Ibn Khaldûn's political theory", (Rosenthal, 1940) "Ibn Khaldûn: a north African Muslim thinker of the fourteenth century", (Thomson, 1933) "Ibn Khalduns Gedanken über den Staat, ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Staatslehre", (P. Smith, 1931) "Ibn Khaldun: Historian, Sociologist and Philosopher", vb. Bu yıllardan sonra da artan

bir şekilde bilimsel çalışmalar devam etmiştir. Bu dönem ayrıca İbn Haldûn'un iktisadi görüşlerinin de ele alındığı bir dönemdir. Bu incelemelerde bazen iktisadi görüşleri tek başına bazen ise devlet yönetimi veya insan sosyolojisi konuları ile birlikte ele alınmıştır. İktisadi görüşlerine yönelik incelemelere ise şu örnekler verilebilir: (Thomson, 1933) "İbn Khalduns Gedanken über den Staat, ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Staatslehre", (Bernard & Bernard, 1933) "Peoples, Cultures, and Systems", (Calverley, 1939) "Religion and Life", (Abdul-Qadir, 1942) "The economic ideas of Ibn Khaldun", (Nash'at, 1944) "al-Fikr al-Iqtisādī fi Muqaddimat Ibn Khaldūn", (Ritter, 1948) "Irrational Solidarity Groups: A Socio-Psychological Study in Connection With Ibn Khaldūn", (Ahmad, 1953) "İbn Khaldun—A Great Pioneer Economist", (Hoselitz, 1953) "The role of cities in the economic growth of underdeveloped countries", (Sharif, 1955) "İbn Khaldun the pioneer Economist", (Irving, 1955) "İbn Khaldun on Agriculture", vb. Tüm bu ve buna benzer daha bir çok çalışma İbn Haldûn'un çağının çok ötesinde bir ilim adamı olduğunu ve İslam ekonomisi ve finansının temelini oluşturmada etkin bir rol oynadığını açıkça göstermektedir.

Uyanış dönemindeki İslami bankacılık alanına ait örnekler de oldukça önemlidir. Yapılan ilk dönem çalışmaları modern dönemlerin İslami bankacılık uygulamalarına örnek çalışmalar olarak kaynaklık etmiştir. Bunlardan birincisi Mısır'da Ahmad el-Neccar tarafından tamamen mudarebe esasına dayalı olarak kurulan İslami banka örneğidir. İlk dönem İslami bankacılık uygulaması olarak oldukça önemli olan bu örnek bankacılık faaliyeti pek fazla kabul görmemiş 1963 yılında kurulan banka 1966 yılında kapanmak zorunda kalmıştır (Çizakça, 2014: 155-156). Ahmad el-Neccar tarafından Alman tasarruf bankalarından esinlenilerek geliştirilen ve faizsiz borç kredi verme sistemi olarak kurulan ve Mit Ghamr olarak anılan banka İslami bankacılığa güzel bir örnek olmakla birlikte ilk olmanın da verdiği ilgisizlik ve bankacılık sistemine adapte olamama sebebiyle faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır (R. Wilson, 2012).

Bu dönemdeki ikinci önemli bankacılık adımı yine Mısır'da atılmıştır. Çok uzun ömürlü olamasa bile kendisinden sonra kurulacak bankalara rol model olan Mit Ghamr birçok sosyal banka ve islami fonların kuruluşuna esin kaynağı olmuştur. Bunlardan en önemlisi Mit Ghamr'ın kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1971'de Mısır'da kurulmuş olan ve kâr odaklı bir kurum olarak değil de daha çok bankalar arası "düşük gelir

grubuna hizmet edecek bir sosyal banka olarak” kurulan Nasser Sosyal Bankası'dır. Aslında bu banka kuruluşunda İslamiyeti temel alan bir anlayışla kurulmamıştır. Temel amacı daha çok mikro kredi uygulamasıdır (Chachi, 2005: 19). Bu iki temel bankacılık faaliyeti sonraki dönemlerde kurulacak İslami bankacılık faaliyetleri için önemli örnekler olmuştur.

Yirminci yüzyıl Müslümanların yaşadığı toprakların sömürge yönetimlerinden kurtulduğu ve kademeli olarak özgürleştikleri bir dönemdir. Bu dönemde birçok ilim adamı, yazar ve düşünür, hem bireysel olarak hem de devletin kurumsal yapılanmasında İslami ilkelerin hayata hakim kılınması gerektiği konusunda görüşlerini ortaya koymuşlardır. Bahsi geçen kişiler hayatı kuşatan önemli bir alan olan İslam ekonomisi ve finansına dair görüşlerini ve çözüm önerilerini de ortaya koymuşlardır. Bu döneme damgasını vuran önemli isimler olarak; Hasan el-Benna (ö. 1949), Seyyid Kutub (ö. 1966), Muhammed Rafiuddin (ö. 1969), Ebu el-'Ala Mevdudi (ö. 1979), Muhammed Bakir el-Sadr (ö. 1980) ve İsmail Raji alFaruqi (ö.1986) sayılabilir (Khan, 2017: 2).

Dönemin bir diğer önemli bir siması olarak, İslam ekonomisi ve finansının oluşumunda özel bir yeri olan Muhammed Hamîdullah'ın üzerinde biraz durmakta fayda vardır. Muhammed Hamîdullah İslam dinini çağın sorunlarına karşı en büyük çare olduğunu, bu dinin sadece iman ve ahlak boyutuyla değil şahıs, toplum ve devlete yönelik tüm alanlara ve hatta uluslararası devlet ilişkilerine varıncaya kadar tüm alanları kuşatan mükemmel bir nizam olduğunu söylemiştir. Bu alanların içerisinde insanı ve devletleri ilgilendiren en önemli hususlardan birisi de iktisadi alan olup İslam dini bu alanı da derinlemesine düzenlemektedir. O'na göre sistemin en güzel örnekleri Hz. Peygamber'in Medine'de kurduğu İslam devletinde görülmektedir. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Medine'de kurulan ve uluslararası bir hüviyete sahip olan Medine pazarı'dır. Kurulan bu devlet ticarete ilişkin kuralları, vergi sistemini, sigorta sistemini, arz talep kanunlarını ve fiyat-kâr belirleme kurallarını, gelir dağılımını, kamu ve kişisel mülkiyet kavramlarını vb. açıkça düzenlemiş ve uygulama örnekleriyle göstermiştir (Macit, 2020: 122).

Hamîdullah,"İslam İktisadı ile ilgili olarak ilki 1936'da sonuncusu ise 1986'da İngilizce dilinde kaleme alınmış 15 adet makale ve kitap değerlendirmesi yazmıştır" (Macit, 2020: 123). Bunlardan en önemlileri; "İslam'ın Temel Ekonomik Problemlere Çözümü:

İşçinin Durumu”, “Ülke”, “İslam Sigortası”, “Faizsiz Borç Veren Kurumlar”, “Zekâtın Siyasi Önemi”, “İslam ve Komünizm, Mukayeseli Düşünceler Alanında Bir Çalışma”, “Haydarâbâd’ın İslam İktisadı Düşüncesi ve Pratiğine Katkısı”, “Faizsiz İslam Para Fonu İçin Bir Teklif”, “Hz. Peygamber Döneminde Bütçeleme ve Vergilendirme”, “İslam’ın Ekonomik Sistemi”, “Gelir ve Takvim”, “İslam Devletinde Mali Düzenleme”, “Kitap Değerlendirmesi: Kamu Maliyesi, S. A. Sıddıkî”, “Kitap Değerlendirmesi: İslam’ın İlk Dönemlerinde Borç Tahvili ve Nüfus Vergisi, Daniel C. Dennet”, “Kitap Değerlendirmesi: İslami İktisadi İnsan, Dr. J. Hans” olarak sayılabilir (Islahi, 2019)’dan aktaran (Macit, 2020: 123-124).

Sabahattin Zaim "İslâm iktisadı" kavramının ilk defa İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İslâmi Araştırmalar Enstitüsünde Muhammed Hamidullah tarafından verilen derslerle başladığını ve bu çalışmaların "Modern İktisat ve İslâm" adıyla yayınlandığını söylemektedir. Muhammed Hamidullah tarafından başlatılan bu ilmi bakış Sabahattin Zaim tarafından aynı şekilde işlenmeye devam etmiştir. İlgili konularda Sabahattin Zaim tarafından 1968’de Kadıköy Halk Evi’nde verilen konferans "İslâm Düşüncesi mecmuası"nın 5. sayısında "Modern İktisat ve İslâm" adıyla bir makale olarak yayımlanmıştır. Bu makale çeşitli kurumlarca defalarca basılmıştır (Zaim, 2010: 156). Sabahattin Zaim’in Türkiye’de İslam ekonomisi ve finansı üzerine yaptığı çalışmalar ve yetiştirdiği talebeler bu alanın Türkiye’de yeşermesine zemin hazırlamıştır. Türkiye’de İslam ekonomisi ve finansı’nın temellerinin Muhammed Hamidullah ve Sabahattin Zaim tarafından atıldığı rahatlıkla söylenebilir.

2.3.6.3. Modern dönem (1976’dan günümüze)

Bu dönem İslam ekonomisi ve finansı alanında çalışmaların hız kazandığı ve Türkiye dahil birçok ülkede bu alanda ciddi çalışmaların yapıldığı bir dönemdir. Bu dönem İslam iktisadı alanı ile birlikte münhasır olarak İslami finans ve bankacılık üzerine çalışmaların yapılmaya başladığı bir dönemdir. Bu nedenle İslami finansın ve literatürünün gelişimi bu modern dönemde olmuştur. Bu dönemin başlangıcı olarak 1976 yılı başında Kral Abdülaziz Üniversitesi’nin düzenlediği Birinci Uluslararası İslam Ekonomisi Konferansı alınabilir. Bu dönem aşağıda iki başlık altında incelenecektir.

a- İslami ekonomi-finans ve bankacılık alanındaki gelişmeler

İslam ekonomisi ve finansının yeni bir paradigma potansiyeline sahip olduğunu gören İslam dünyası yeni bir disiplin olarak bu alanın gelişmesi için çaba içerisine girmişlerdir. Hiç şüphesiz bu alandaki en önemli çaba Cidde Kral Abdülaziz Üniversitesi Başkanı Dr. Muhammad Omar Zubair tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çabalarla ilk Uluslararası İslam Ekonomisi Konferansı, 1976 yılında Cidde Kral Abdülaziz Üniversitesi himayesinde Suudi Arabistan'ın Mekke Al-Mukarremah şehrinde yapılmıştır. Bu konferanstan sonra İkinci Uluslararası Konferans Pakistan'ın İslamabad kentinde 1983 yılında gerçekleştirilmiştir (arada, İslamabad'da 1978'de İslam'ın Parasal ve Mali Ekonomisi üzerine bir seminer düzenlenmiştir). İkinci Konferans sırasında "International Association for Islamic Economics -Uluslararası İslam Ekonomisi Birliği- (IAIE)" kurulması için bir karar alınmış ve bu yapı kısa sürede kurulmuştur. Kuruluşla birlikte bir sonraki konferansı düzenleme sorumluluğu IAIE tarafından üstlenilmiştir (Iqbal, 2017: 3).

Bu dönemde İslam Kalkınma Bankası'nın rolü'nde önemlidir. 7 Aralık 1973'te İslam Konferansı Örgütü'ne üye 7 ülke tarafından kurulan "İslam Kalkınma Bankası -Islamic Development Bank- (IsDB)" İslam ülkelerinin kalkınması yanında İslami bankacılık ve İslami finans alanının gelişimi konusunda önemli bir kurumsal yapı olarak fonksiyon icra etmiştir. Yine aynı dönemde ticari bir banka hüviyetinde İslami bankacılık faaliyeti de başlamıştır. 15 Eylül 1975 yılında (HH Shaikh Rashid bin Saeed Al Maktoum tarafından 12 Mart 1975'de çıkarılan Dubai İslam Bankası'nın kurulmasına izin veren kararname ile) Hac Saeed Bin Ahmed Al Lootah tarafından kurulan "Dubai Islamic Bank -Dubai İslam Bankası-"¹⁷ İslami ilkelere göre kredilendirme yapan ve mevduat toplayan ilk ticari banka olarak kurulmuştur. 1975 yılında kurulan Dubai Islamic Bank (DIB) ilk büyük İslami ticari banka olarak başarılı bir model olarak ortaya çıkmış ve başarısı sebebiyle kendisinden sonra bu tür bankaların kurulmasının önünü açmıştır (Chachi, 2005: 19). Bu kurumlar İslami finans ve bankacılık sisteminin gelişmesi açısından önemli rol üstlenmişlerdir. Özellikle İslam Kalkınma Bankası, IAIE ile

¹⁷ Dubai Islamic Bank 2019 yılı itibariyle Orta Doğu ve Afrika bankaları arasında 15. sırada, Birleşik Arap Emirlikleri bankacılık sıralamasında 4. sırada ve İslami Bankacılık alanında 2. sırada bulunmaktadır. Toplam varlık büyüklüğü 60,9 Milyar USD\$ seviyesindedir (Asian Banker, 2020).

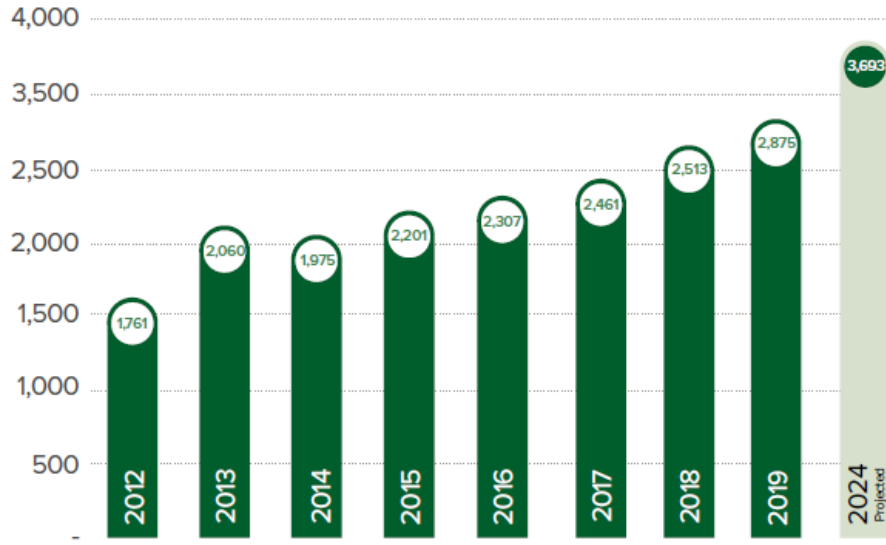
birlikte Uluslararası İslam Ekonomisi Konferanslarının düzenlenmesinde etkin rol oynamıştır.

Bu gelişmeler sonrasında Mısır, Sudan, Kuveyt, Bahreyn gibi ülkelerde özel ve yarı özel İslami bankalar hızla kurulmaya başlanmıştır. Bu İslami finansal enstrümanların bir aracı olarak kullanıldığı modeller yerine İslami bankacılığın etkin ve alternatif bir model olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1981 yılında İslam Kalkınma bankasının (IDB) araştırma ve eğitim kolu olarak ve üye ülkelerin ekonomik kalkınmasını ve sosyal ilerlemesini desteklemek amacıyla kurulan İslami Araştırma ve Eğitim Enstitüsü (IRTI) İslami finans alanındaki gelişmelerin katalizatorü olarak önemli görevler üstlenmiştir. IRTI, çeşitli bilim adamlarından ve uzmanlardan oluşan son derece deneyimli ekiplerle, İslam ekonomisi, bankacılık ve finans alanlarında en son araştırma, kapasite geliştirme ve öğrenme faaliyetleri, danışmanlık ve bilgi hizmetleri sunmaktadır. IRTI ayrıca kurulduğu günden itibaren kitaplar ve araştırma makaleleri de dahil olmak üzere çok sayıda yayın hazırlamış, çevrimiçi ve uzaktan eğitim programları dahil kapsamlı eğitimler vermiş ve dünya çapında konferanslar, seminerler ve atölyeler düzenlemiştir ve faaliyetlerine aynı şekilde devam etmektedir. Şu ana kadar yaptığı çalışmalara bakıldığında 377 araştırma projesi, 405 konferans, 762 Eğitim programı, 8 çevrimiçi öğrenme kursu, 19 danışmanlık çözümleri, 63 Teşvik programı, 513 yayın yaptığı görülmektedir (IRTI, 2020).

1995 yılında Nazım Ali'nin çabalarıyla Harvard University tarafından başlatılan Islamic Finance Project (IFP) veritabanı çalışması 2014 yılında sona ermiş olup o zaman kadar veri bankasına kayıtlı belge sayısının 9.000'den fazla olduğu görülmüştür. Nazım Ali'nin 2018 yılında yayınladığı bir çalışmada ABD, İngiltere ve Almanya dahil 10 ülkenin üniversitelerinde 484 araştırma projesi ve 75 doktora tezinden bahsetmektedir. Yine aynı çalışmada IFP Veri Bankası (IFP Databank)'nın dünyanın farklı üniversitelerinde tamamlanan 200 doktora tezi hakkında bilgi içerdiğini ve ayrıca 1500 konferansın tutanaklarının yer aldığını belirtmektedir (Ali, 2008: 157-164). Muhammad Akram Khan 2016 yılında yaptığı bir çalışmada İslam ekonomisi ve finansına özel olarak ayrılmış 15 araştırma dergisi ve İslam ekonomisi üzerine araştırma materyalleri barındıran en az 17 web sitesi bulunduğunu söylemektedir (Khan, 2017: 3)

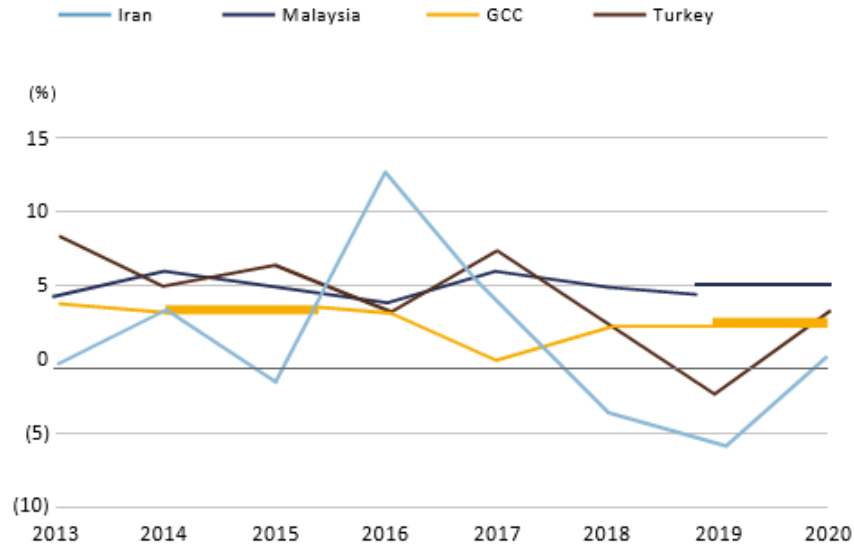
Tüm bu yapılan çalışmalarla birlikte İslami finans alanı büyümüş ve yıllık büyüme hızı çok yüksek olmasa da 2019 yılı sonu itibariyle ciddi bir hacme ulaşmıştır. İslami finansal varlıkların 1980'lerin sonunda 5 Milyar ABD dolar gibi çok düşük bir hacme sahipken (Mohieldin, 2012), 2003 yılına gelindiğinde yaklaşık 200 Milyar ABD doları seviyesine, 2008'de 861 milyar ABD Dolarına seviyesine (Ernst & Young, 2009) ulaştığı görülmektedir. 2019 yılı sonu itibariyle ulaştığı yaklaşık 2,88 Trilyon ABD Dolarlık hacim düşünüldüğünde toplamda ciddi bir büyümenin olduğu çok net bir şekilde görülmektedir. Sektörün büyüme trendi aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil 4. İslami finans sektörünün son yıllardaki gelişimi

(Kaynak: Refinitiv, 2020: 8)

İslami finans piyasalarında etkin olan ülkelerdeki büyüme trendi aşağıda görülmektedir.

Şekil 5. Ana İslami finans piyasalarında reel büyüme

(Kaynak: S&P Global, 2020: 9)

İslami finansman ve bankacılık faaliyetlerin tüm ülkelerde ve tüm İslam coğrafyasında aynı derecede etkin olduğu söylenemez. Bölgesel farklılar söz konusu olup özellikle Körfez İş birliği Konseyi (GCC) ülkelerinin toplam hacim içerisinde yüzdesel olarak daha büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Aşağıda Global İslami finansal hizmetler sektörü fonlarının segmentlere ve bölgelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

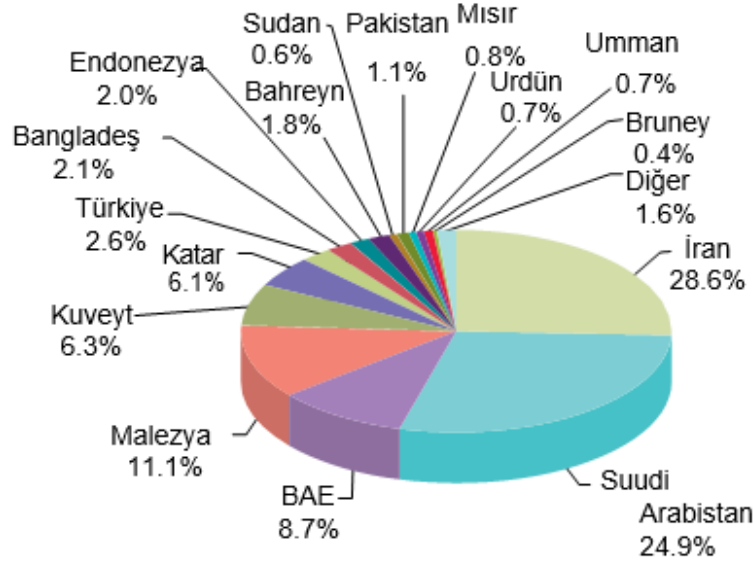
Tablo 3. Global İslami finansal hizmetler sektörü (IFSI)'nün segmentlere ve bölgeye göre dağılımı (milyar ABD doları, 2019)

Bölge	Bankacılık Varlıkları	Sukuk	İslami Fonlar	Tekafül	Toplam	Yüzde
Körfez İş birliği Konseyi (GCC)	854,0	204,5	36,4	11,7	1.106,6	45,40%
Güneydoğu Asya	240,5	303,3	26,7	3,0	573,5	23,50%
Orta Doğu ve Güney Asya	584,3	19,1	16,5	11,4	631,3	25,90%
Afrika	33,9	1,8	1,6	0,6	37,9	1,60%
Diğer	53,1	14,7	21,1	0,4	89,3	3,70%
Toplam	1.765,8	543,4	102,3	27,1	2.438,6	100,00%
Yüzde	72,40%	22,30%	4,20%	1,10%	100,00%	

(Kaynak: IFSB, 2020: 12)

Yukarıdaki tabloda görüleceği gibi 2019 itibariyle, İslami bankalardaki küresel varlıkların yaklaşık % 45,40'ı GCC ülkelerinde bulunurken, Güneydoğu Asya'nın

küresel İslami bankacılık varlıkları içindeki payı % 23,50, Orta doğu ve Güney Asya'nın ise %25,90'dır (IFSB, 2020: 12).

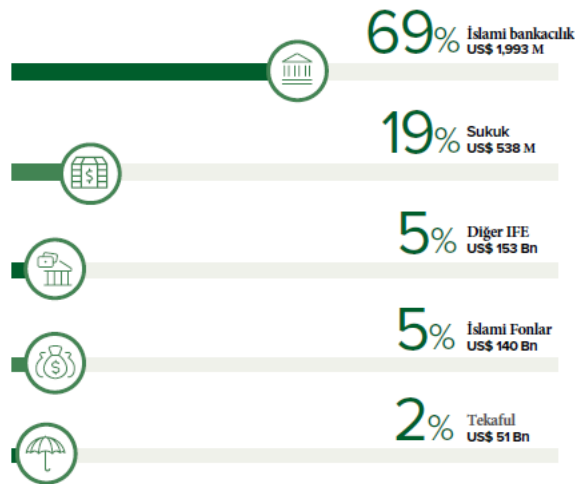

Şekil 6. Küresel İslami bankacılık varlıkları payı (%) (3Ç2019)

(Kaynak: IFSB, 2020: 15)

Yukarıdaki grafikte küresel İslami varlıkların ülkeler bazında yüzdesel dağılımı gösterilmektedir. Buna göre Suudi Arabistan küresel İslami varlıkların %24,9'una, Malezya %11,1'ine sahip iken Türkiye %2,6'sına sahiptir.

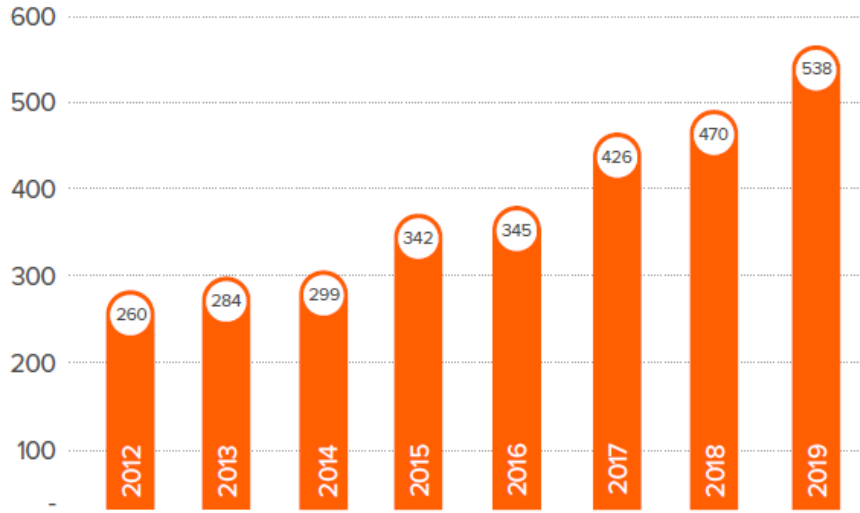
2019 sonu itibariyle global İslami finans varlıklarının dağılımı şu şekildedir:

Şekil 7. Küresel İslami finans varlık dağılımı

(Kaynak: Refinitiv, 2020: 8)

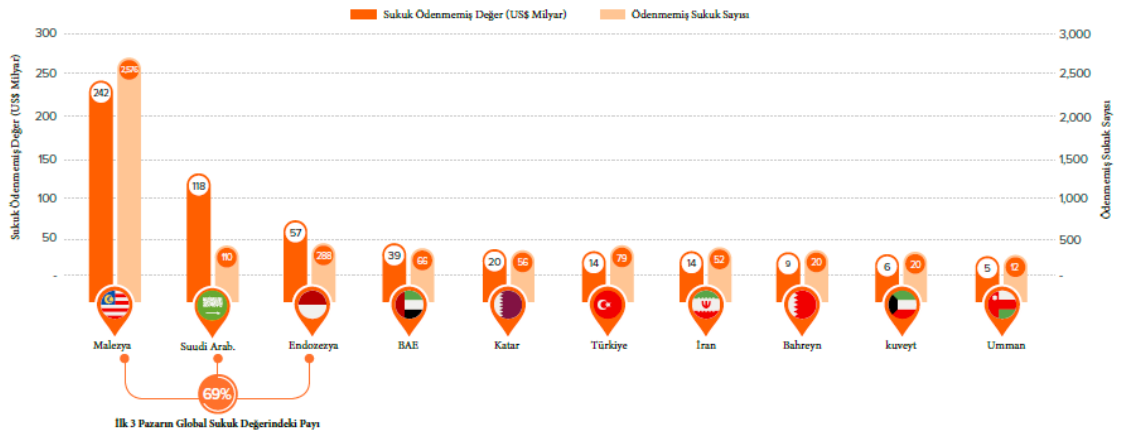
Yukarıdaki Şekil 8’de görüleceği üzere Küresel İslami finans varlıklarında İslami bankacılık faaliyetleri önemli ölçüde büyük bir yer tutmaktadır. Diğer alanlardaki gelişme de önemli olmakla birlikte İslami bankacılık alanındaki bu gelişme oldukça önemlidir. Hemen arkasından gelen hacim sukuk varlıklarına aittir. Sukuk hacminin yıllar itibariyle büyümesi aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Şekil 8. Ödenmemiş sukuk hacmi 2012-2019 yılları (US\$ milyar)

(Kaynak: Refinitiv, 2020: 38)

Sukuk ihracı konusunda Malezya’nın diğer ülkelere göre ciddi bir farkı söz konusudur. Aşağıdaki Şekil 10’da da görüleceği üzere ilk üç ülkenin toplam içerisindeki payı %69’dur.

Şekil 9. Sukuk hacminde ilk sırada olan ülkeler (2019 yılı sonu itibariyle)

(Kaynak: Refinitiv, 2020: 38)

İslami finans sektörünün 2019'daki bu performansı 2020 için de bir iyimserlik öngörse de COVID-19 salgını ve petrol fiyatı oynaklığından kaynaklanan şokun birleşik etkileri, finansal hizmetler endüstrisinin küresel ticaret savaşları, ekonomik yaptırımlar ve siyasi ablukalar gibi faktörlere karşı savunmasızlığı gibi etkenlerle zorlu bir sınav vermesi beklenmektedir (IFSB, 2020: 1).

b- İslami ekonomi-finansı alanındaki diğer gelişmeler ve problemler

Modern dönem İslami finansın gelişimi ve bu dönemlerde yapılan çalışmalar ve gelişmelere bakıldığında şu özellikler karşımıza çıkmaktadır (İslahi, 2010: 169-170):

a- 1976-2000 dönemi

- Bu nesil İslami ekonomi üzerine konferanslar, seminerler ve tartışma forumları zincirleri,
- Profesyonel dergilerin yayınlanması,
- Öğretim kursları ve İslami finans bölümlerinin kurulması,
- Çok sayıda araştırma merkezi, bankacılık ve finans kurumunun kurulması,
- Çalışmalara ödüller verilmesi,
- Gelişen pazar ve merak dolayısıyla bazı gayrimüslimlerin de İslam ekonomisine ilgi duyması,
- İslam ekonomisinin eleştirmenleri ve muhaliflerin daha net bir şekilde ortaya çıkması.

b- 2000 ve sonrası dönem

- Orijinal ve klasik İslami kaynaklara daha az bağımlılık (Bir taraftan dil sorunu, diğer taraftan kolaycılık),
- Özgünlükten yoksun internet tabanlı araştırmalar,
- Ticari etkinliklerin sık düzenlenmesi,
- Şariat Denetim Kurullarının rolüne duyulan kızgınlıklar,
- Finans Mühendisliğinin Gelişimi,
- Yasal stratejinin benimsenmesi,
- Bir taraftan sektör büyürken diğer taraftan İslami hassasiyetin azalması, madde odaklı bakış açısı,

- Bir taraftan Finans Mühendisliği diğer taraftan faizli sistemlerle rekabet sonucu faizli sistemlere gitgide benzeyen yapılar ve bunun karşısında insanlarda sisteme dair kafa karışıklığının oluşumu.
- İslam devletleri yöneticilerinin konuya ilgilerinin artması,

Dünya üzerinde bulunan birçok ülkede (Türkiye’de olduğu gibi) laik bir yönetim düzeni mevcuttur. Bu ülkelerin ekonomik sistemleri faiz temelli olarak yürütülmekte olup bu sistem içerisinde Müslüman işadamları ve yöneticileri ciddi bir kafa karışıklığı yaşamaktadırlar. Bir taraftan faize dayalı ekonomik sistem diğer taraftan İslam’ın emir ve yasakları Müslüman işadamını ve yöneticilerini oldukça zor durumda bırakmıştır. İşletmeleri bir nebze olsun rahatlatan gelişme İslami bankacılık faaliyetlerinin gelişmesi sonucu faizsiz fon bulabilme konusunda yaşadıkları rahatlık olmuştur. Fakat bu gelişme yeterli değildir. Bu konudaki diğer temel sorunlar şunlardır:

- İslami bankacılık sisteminin tam olarak anlaşılabilmesi,
- Faiz (riba) konusunun İslami banka çalışanları dahil tam olarak bilinmemesi,
- İslami bankacılık faaliyetlerinin murabaha ve sukuk dışında yeni bir açılım gerçekleştirilememeleri,
- Laik sistem içerisinde yer alan mevzuattan kaynaklı sorunlar,
- Müslüman işadamlarının çifte vergilendirilmesi sorunu (Ülkelerin iç vergi sistemi ve İslami bir vergi olarak düşünülebilecek Zekât çatışması),
- Konvansiyonel finansal yönetim sistemlerinin tamamen faiz temelli iken İslami finansal yönetimin faiz yasağı temelinde kurgulanması,
- Firma bilanço ve kaydi sistemlerinin konvansiyonel sistemler baz alınarak düzenlenmesi,
- Firmaların ihtiyaç duyduğu finansal yönetim problemlerinin fıkıh alanı ilim adamları tarafından çözülmeye çalışılması,
- Konvansiyonel finans alanındaki ilim adamlarının İslami konulara karşı ilgisizliği ve çözüm üretilmemeleri,
- İslami hassasiyete sahip firmaların yararlanabilecekleri yazılı kaynak sorunları.

Bu ve buna benzer birçok sorun sebebiyle İslami hassasiyete sahip olan işletmeler genellikle İslami bankacılık ve İslam fihî konusunda yapılan çalışmalarından faydalanarak işletmelerini yönetmeye çalışmaktadırlar.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da görüleceği üzere ilk adımları İslam ekonomisi fikrinin canlanmasıyla başlayan süreç, İslami finans alanındaki gelişmeleri tetiklemiş ve İslami bankacılık alanında çok ciddi gelişmeler yaşanmıştır. İslâmi bankalar konvansiyonel bankaların faizli yaptıkları işlemleri faizsiz yapar hale gelmişler yani onların sundukları bütün hizmetleri helâl ekseninde yapacak enstrümanlara sahip olmuşlardır. Bu konum İslâmi bankacılıkta önemli bir gelişmedir. İslâmi bankalar mudaraba akdine göre düzenlenen bir kurum olduğu için konvansiyonel bankaların yapamadıkları bir çok ekonomik ve finansal faaliyetleri reel olarak yapabilecek finansal sisteme sahiptir, bu sebeple bu bankaların ileride daha da büyüyecekleri beklenir. İslami bankacılık alanında gelişen önemli bir enstrüman da sukuk olmuştur. Sukuk firmaların orta ve uzun vadeli finansal ihtiyaçlarını reel ekonomi bazında karşılayan bir enstrümandır.

Bankacılıkta görülen bu hızlı gelişmeye karşılık firmaların İslâmi finansal kurallara göre helâl/haram ekseninde yürütülmesini düzenleyen finansal yönetim sahasındaki gelişmeler katılım bankacılığindeki gelişmeler kadar hızlı olmamıştır. Firmalarda İslâmi finansal yönetim konusundaki boşluklar günümüze kadar fetvalarla sağlanmaya çalışılmıştır. Fetvalar yani içtihatlar İslâmi finansın temel aletleridir fıkhîta muamelat içerisinde yer almaktadır. Bu sebeple konvansiyonel finansal yönetim gibi İslâmi finansal yönetim bilminin de kurulması gerekmektedir. Buradaki soru firmaların mesala şirketlerin İslâmi finansal kurallara göre nasıl yönetilecekleridir.

İslâmi bankacılık konularında hem dünyada hem de ülkemizde çok sayıda önemli çalışmalar ve yayınlar yapılmıştır. TKBB'nin 2019 yılında hazırlattığı Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı, Seçil Ofset kitabı önemli bir İslâm bankacılığı el kitabı şeklinde düzenlenmiştir. Yine bu konudaki sorunlara çözüm bulmak amacıyla Türkiye'de 2015 yılında yazılmaya başlayan ve 2020 yılında kitap haline getirilerek yayımlanan "İslami Finansal Yönetim - Sistem ve Uygulama (Konvansiyonel Finansla Mukayeseli)" kitabı önemli bir boşluğu doldurmuştur. İlgili kitabın önsözünde kitabın amacı şöyle açıklanmıştır (Okka & Kazak, 2020):

“Bu kitabın amacı; İslâm hukuku çerçevesinde İslâmî finansmanla ilgili finans konularının temel prensiplerini, belirli bir bütünlük içerisinde sistematize edilmiş bir şekilde konvansiyonel finansla mukayeseli olarak ortaya koyarak okuyucuya sunmak ve İslâmî finansın firmalarda nasıl uygulanabileceğini göstermektir. Bu sebeple İslâmî finansla ilgili hiçbir fıkhi tartışmaya girilmemiş, konular net ve açık olarak işlenerek gerçek hayatta nasıl uygulanacakları gösterilmiştir. Kitap, İslâmî finansal yönetim için bir simülâtör görevi yapacak mahiyettedir. Böylece sayısal ve analitik bir yöntemle finansal düşünebilen ve firmanın finansal problemlerini çözebilen çağdaş beyinlerin yetiştirilmesini sağlamak hedefimizdir. Öğrencilerin ve finans yöneticilerinin finansal olayları inceleyerek analizci, değerlendirmeci ve İslâm’a uygun finansal politikalar üretebilecek bir yapıda yetiştirilmesi İslâmî finans bilimi eğitiminin hedefi olmalıdır. Aksi hâlde İslâmı bilmeden sadece sözel yöntemlerle yetiştirilen öğrenciler ve yöneticiler firmanın finansal problemlerini çözümde yetersiz kalacaklardır.

Bildiğimiz gibi finans, İslâmî firmaların da köşe taşlarından biridir. İyi bir finansal sisteme sahip firma; ekonomik yönden sağlıklıdır, sektörde rekabet gücü vardır, krizlere karşı dayanıklı ve kaynakların kullanımı açısından daha rasyonel büyür ve sektörün önemli firmalardan biri hâline gelir. Bir ülkenin firmaları ne ölçüde verimli çalışırlarsa o ülkenin ekonomik kaynakları daha rasyonel kullanılır, refah seviyesi daha çok artar ve gelecekteki teşebbüsler ve projeler için kaynak meydana getirilmiş olur. Firmalar iyi yönetilmezse kaynaklar israf edilmiş olur ve firmanın sektörden tasfiyesine kadar acı bir süreç başlayabilir. Bu tasfiye, firma ile bağlantısı olan diğer firmalara, çalışanlara ve makro bazda ülke ekonomisine büyük zararlar verir. Finans alanı çok karmaşıktır. Ekonomideki ve sektördeki gelişmelere, teknolojiye, beşerî sermayeye, siyasi krizlere, uluslararası ekonomik ve siyasal gelişmelere karşı devamlı tepki vermektedir. Finansmandaki gelişme sürecinin devamlı ve kesintisiz olmasının sebebi de budur. Bu kadar karmaşık bir finansal sistemin mevcudiyeti ülkede finansın derinliğini ve önemini daha da artırmaktadır. Bu kitabın da İslâmî finansın ve finansal sistemimizin iyi anlaşılmasına katkıda bulunması yönünde bir beklentimiz vardır.”

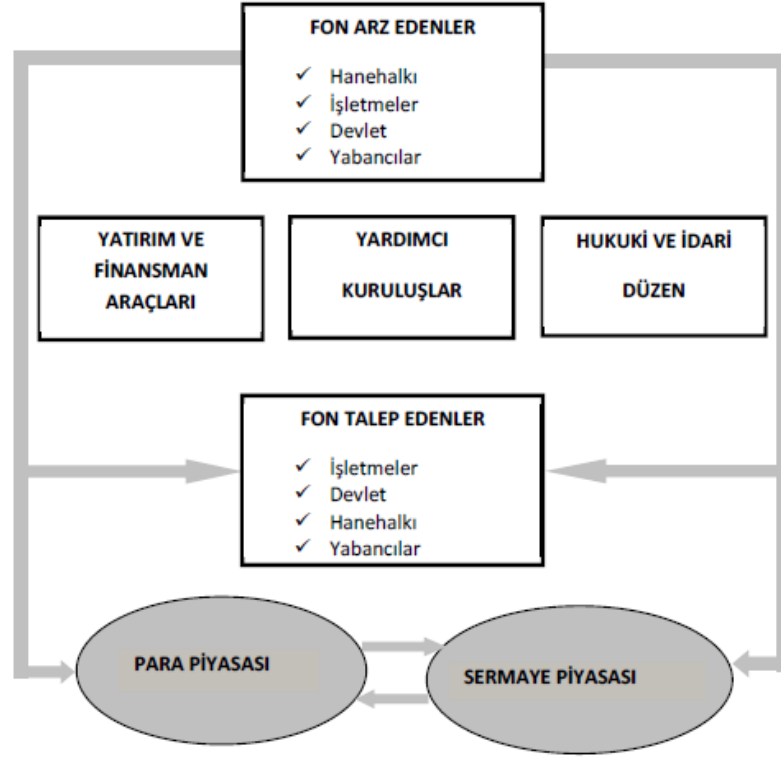
Kitap aşağıdaki sorulara cevap aramaya başlamaktadır:

“Mesela ilgilendiğiniz sektörde bir firmayı kuracağımızı ve “İslâmî kuralları” nazara alarak firmanızı yürüteceğinizi düşünelim. Şimdi sorularımız şunlardır: Firmayı niçin bu sektörde kuracaksınız? Nerede kuracaksınız? Gerekli sermayeyi nereden temin edeceksiniz? Temin edilebilecek her kaynak kullanılabilir mi? Sermaye maliyetiniz ne olmuştur? Sermayenizi aktif varlıklar arasında nasıl dağıtacaksınız? Üretim için ihtiyaç duyduğunuz makine-teçhizata nasıl bir yatırım yapacaksınız? İşletme sermayesi kalemleri politikanız nedir? Personel politikanız, pazarlama politikanız nasıl olacaktır? Firmanızı hangi hukuki statüde kuracaksınız? Anonim şirket mi yoksa başka bir şirket mi? Halka açılacak mısınız, açılacaksanız nasıl? Kâr dağıtım politikalarınız ne olacaktır? Borç yönetim politikalarınız nedir? Başka şirketlerle birleşme, onları satın alma, firmanızın bir bölümünü veya tamamını satma, uluslararası bir şirket olma gibi düşünceleriniz var mıdır? Tüm bu kararlarla birlikte, firma hissedarlarının elde ettikleri kazançlardan dolayı İslâmî yükümlülükleri var mıdır? Varsa nasıl hareket edeceklerdir. Ülkemizde 1994, 1997, 2000, 2001 ve 2008 krizlerinde yüzlerce firma batmıştır. AB’den yansıyan 2011 krizi ile 2018 krizi teğet geçmiştir. Gelecekte yeni krizlerde firmanız zor durumda kalırsa kriz yönetiminiz nasıl olacaktır? Daha onlarca soru!.. Bütün bunlar firmanızın sağlayacağı nakit miktarını, nakdin zamanlamasını, firmanın risk derecesini ve pay senetlerinin pazar değerini etkileyecektir.”

Bu satırlarda görüleceği üzere bir firmanın kuruluş aşamasından tasfiye aşamasına kadar geçen tüm süreçlerin yönetimi İslami kurallar dikkate alınarak ele alınmıştır. Bu ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalarla İslami finansal yönetim bilim dalı alanı gelecek yıllarda çok daha iyi seviyelerde olacaktır.

2.4. Konvansiyonel ve İslami Finans Yönetim Felsefesi

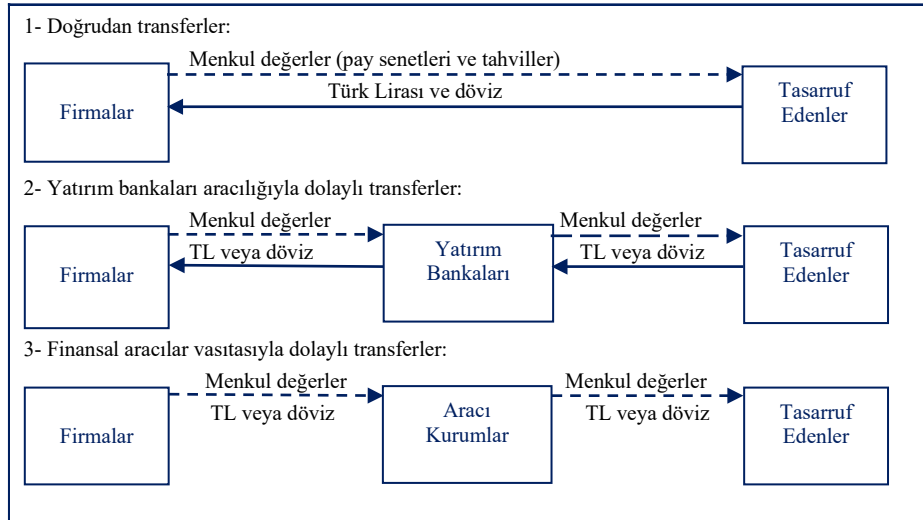
Gerek bireysel ve işletmeler bazında gerekse devlet gibi büyük yapılar bazında değerlendirilsin finans ve finansal yönetim tüm ekonomik birimler açısından önemlidir. Öncelikle finansal sistem fon arz edenlerle fon talep edenler arasında bir denge içerisinde çalışmaktadır.

Şekil 10. Finansal sistemin işleyişi

(Kaynak: Aydın, 2018: 4)

Finansal sistemin işleyebilmesi bu fon arz ve talep arasındaki sistemin sağlıklı işleyişine bağlıdır. Bu sistem içerisindeki fon transferleri aşağıdaki şekilde görüldüğü gibi doğrudan ve dolaylı olarak yapılmaktadır.

Şekil 11. Finansal piyasalarda fon akışı

(Kaynak: Okka & Kazak, 2020: 26)

Bu finansal sistem içerisinde faaliyet gösteren firmalar bir taraftan kârlarını ve varlıklarını maksimize etme yoluyla ve diğer araçlarla nihai gaye olarak firmanın değerini (pazar değerini) maksimize etmeye çalışmaktadırlar. Finans ilmi bu faaliyetler ilgilenen bilim dalı olarak bu çabaların etkin şekilde yürütülmesinden sorumludur. İslami finans ilminin amacı açısından konuya bakıldığında; firmanın değerinin belirlenmesi ve değer in İslâmî kurallar çerçevesinde (helal olarak) artırılması ve yine finans ilminin genel hedefi olan pazar değerinin maksimize edilmesinin amaçlandığı görülmektedir. İslami finans açısından en temel farklılık İslâmî kuralların (helal-haram) dikkate alınmasıdır.

2.4.1. Konvansiyonel Finansal Yönetim Felsefesi

Tüm sistemlerde olduğu gibi ekonomik sistemler de kendilerine özgü felsefi temellere sahiptirler. Bu temeller o sistemin temel gayesini ve ulaşmak istediği hedefi temsil eder ve o sistem bu ilkeler çerçevesinde şekillenir. Sistemi şekillendiren bu temel inanç, düşünce, prensipler ve kabuller sistem içerisindeki unsurların olaylara bakış açısını yönlendirir ve zihinlerde kabul veya red şeklinde bir yargı oluşturur (Okka & Kazak, 2020: 9). Çünkü felsefik yapı; varoluş (yaradılış), bilgi, ahlak, akıl, adalet ve doğrulanış gibi konulara ilişkin; değer yargıları taşır ve insanın amacının doğasıyla ilgilidir (Teichman & Evans, 1999: 1). İşte konvansiyonel finansal yönetim düşüncesi bu çerçevede kendisine özgü bir felsefi temele sahiptir.

Toplumsal bir çevre içerisinde doğan ve yaşayan insanoğlu, ilk insandan beri işbirliğine dayalı bir ekonomik sistem içerisinde varolduğundan, ekonomik sistemlerin dayandığı temellerle ilgili çok fazla felsefi görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin temelinde “Hangi mallar ve hizmetler, kimler için, kimlerle, hangi yöntemlerle, hangi kaynakları kullanarak, hangi miktarda, kimler için üretilecektir? Elde edilen ürünler ve oluşan katma değer nasıl paylaşılacaktır? Birikimler nasıl değerlendirilecektir? Servet sahibi olmak mümkün müdür, mümkünse sahip ve sahipleri kimler olacaktır?” sorularına verilen farklı görüşler etrafında şekillenmektedir. İşte finans ilmi de ekonomik sistem içerisinde kendisine özgü bir felsefe ile “servetinin (sermayenin) maksimize edilmesi” (McGuigan vd., 2006: 8) fikrine dayanmaktadır ve herhangi bir dinin kuralları burada yer almamaktadır.

Şirketlerde hissedarların servetiye şirketin hisse senetlerinin piyasa fiyatı ile temsil edilir. Firmanın ve finansal yöneticinin şirket kârlılığını maksimize etme hedefi ana amaca hizmet eden alt amaçlardan sadece bir tanesidir. Hissedarların servetini maksimize etme hedefi; firma sahiplerinin (yani hissedarların) beklenen gelecekteki getirilerinin bugünkü değerinin maksimize edilmesi anlamına gelmektedir (McGuigan vd., 2006: 8). Finansal sistem ve finansal yönetici işte bu hedefe ulaşmak için çalışacaktır. Finansal yönetici; firmanın pazar değerini maksimize etmek için firmanın geleceğinin projeksiyonunu yapar ve firmanın diğer bölümleriyle koordineli hareket ederek gerekli plânları ve bütçeleri hazırlar. Eylem plânları düzenler, gerçekleştirir ve denetler” (Okka, 2018: 10).

Görüldüğü gibi “Konvansiyonel finans felsefesi, kapitalizm felsefesinin bir yansımasıdır. Kişisel çıkar ‘self interest’ anlayışı üzerine bina edilen kapitalizm doktrininin felsefî yapısına göre şekillenen konvansiyonel finansal sistem, dinî değerlerle ilgilenmez ve değer hükümlerinden arınmış olan ‘value-naturel’ bir sistemdir. Kişisel çıkar doktrini, büyük ölçüde kişilerin ekonomik kararlarında, ekonomik insan (homo econimucus) karakterinde hareket ederek kişinin rasyonel hareket ettiği faraziyesini kabul eder. Kişilerin kendi çıkarlarını maksimize ederlerken dolaylı olarak toplumun da çıkarlarını maksimize ettiği ve ekonomik yönden büyümesine, refah seviyesinin yükselmesine katkıda bulunduğu kabul edilir. Kişisel çıkar doktrini tarafından desteklenen değer yargularından serbest (kayıtsız) olma doktrini, konvansiyonel ekonominin ve finansın köşe taşı oluşturmaktadır. Bu sistemde dinin yeri yoktur. Ekonomik insan, dinî bir kural ile hareket etmezken, bazı sosyal etik kurallara uyabilir veya diğer bazı etik kurallara uyma konusunda da toplum kendisine bir baskı oluşturabilir” (Okka & Kazak, 2020: 9). Bu sistemin yansıması olarak finansal yönetimde temel amaç, herhangi bir sınırlama olmaksızın, servetin maksimize edilmesidir. Konvansiyonel finansın bu hedefi toplumsal krizlerin de temelini oluşturmaktadır. Dünya 1929 büyük buhranı gibi büyük krizler bu bakış açısının acımasızlığı ve sınır tanımazlığı yüzünden yaşanmıştır. Dünyada halen dönemsel olarak krizler yaşanmaya devam etmekte ve her krizden alınan dersle yeni hukuki ve sistemsal düzenlemeler yapılmaktadır. Yapılan düzenlemelerle birlikte para ve sermaye piyasaları bugünkü güncel haline kavuşmuştur. Konvansiyonel sistem içerisinde finans ve iş ahlakı

konusundaki etik kurallar, düzenlemeler var olsa da sistemin temel felsefesinden kaynaklı sorunlar daima var olmaya devam edecektir.

2.4.2. İslami Finansal Yönetim Felsefesi

İslâmî finans felsefesi, finansal yönetim tarafından ulaşılmak istenen hedeflere İslâmın emir ve yasaklarını da dikkate alarak ulaşılmamasını öngörür. Konvansiyonel finansın temeli olan “*firmaya konulan sermayenin maksimize edilmesi*” felsefesi İslâmî finansal sistemde “*firmaya konulan sermayenin ‘İslami kurallar dikkate alınarak’ maksimize edilmesi*” şekline dönüşür. Burada dikkat edilmesi gereken önemli fark konvansiyonel finasta kapitalist merkezli bir bakış açısı varken (sadece firma hissedarlarının servetinin maksimize edilmesi), İslami finansal sistemde toplumsal fayda da nazara alınarak İslami kurallar çerçevesinde servetinin ve toplumsal faydanın maksimize edilmesi söz konusudur. İslâm bir bütünlüğü temsil eder bu sebeple İslâmî finansın alanı; İslâm’ın inanç, ibadet, sosyal, siyasal, yaşamsal, kültürel vb. yönlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Sistem, hem ferdin hem de toplumun bundan da ötede bütün insanlığın huzur ve refahını sağlamayı amaçlamaktadır. İslami finansın önemli diğer bir yönü de bireylerin sadece dünya hayatındaki saadetini değil, aynı zamanda uhrevi saadetini de sağlamayı hedef olarak ortaya koymasındadır. Çünkü sosyal faydası olan bu ekonomik kararlar aynı zamanda ahiret kazancının da sağlanmasını kapsamaktadır. İslâmî finansal yönetici İslâmî emirlere ve öğretilere göre hareket etmek zorunda olduğundan ortaya İslâmî insan tipi (Islamic man) çıkmaktadır. İslâmî insan, daima Allah-kul-evren arasındaki ilişkileri ve mutlak gerçeği araştırmaya ve kurallara uymaya çalışır çünkü İnsan başıboş yaratılmamıştır¹⁸ ve dünyada Allah’ın halifesi¹⁹ konumundadır. Davranışlarında Allah’ın emir ve yasaklarını dikkate almak zorundadır ve bu kuralları reddedemez ve öteleyemez. Bu emir ve yasaklar çerçevesinde dünya ve ahiret hayatını bir denge içerisinde maksimize etmeye çalışacaktır. Finans ilmi de bu temel düşünceden soyutlanamaz. İslâmî finansal yönetici de inançlarına bağlı olarak firmayı yönetmek ve firmaya konulan sermayeyi maksimize etmekle sorumludur. İslâm’da helal/haram eksenine uyuldukça kişilerin, firmaların zenginliği sınırlandırılmamıştır, zenginlik

¹⁸ “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?” (Mü’minûn, 23/115)

¹⁹ “O (Allah), sizi yeryüzününün halifeleri yaptı...” (En-âm, 6/165); “Hani Rabbin meleklere, ‘Muhakkak ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti...” (Bakara, 2/30)

teşvik edilmiştir.²⁰ “ (Okka & Kazak, 2020: 9). Zenginlik olmadan İslâm davası, İslâm devleti yürümez. İslam “bir lokma bir hırka” felsefesini savunan bir anlayışı da öğütmez. Bir lokma bir hırka sözü; amaç olarak insanın dünyayı kalbine koymamasını, ahireti kazanmak için bir hayat düzeni olduğunu öğütleyen bir öğretiyi olarak düşünülebilir. Hz. Mevlâna bu konuyu şu şekilde tasvir eder:

*“Dünya Allah’tan gafil olmadan başka ne ki! Kumaş, altın, gümüş, evlat ve ayâl.
Hiçbiri dünya değil bunların”* (Ülgener, 2006: 101).

İmam-ı Rabbani de aynı manada şöyle demektedir:

“Dünya Allah Te’âlâyı hatırlamaya engel olan, insanı Allah’tan gâfil kılan yer demektir. Bu ister mal-mülk, ister makâm-mevki, isterse şân-şöhret olsun hepsi dünyadır” (Derin, 2016).

Yine bir başka sözünde Hz. Mevlâna dünya malının şart ve gerekli olduğunu fakat gönüle girmemesi gerektiğini şu şekilde öğütler:

“Geminin içindeki su geminin helak olması demek! Ama dışındaki su geminin yüzmesi için şart!” (Ülgener, 2006: 101).

Hz. Peygamber’in “Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya, hemen ölecekmiş gibi ahiret için çalış”²¹ emri İslâmi insan tipi için önemli bir ölçü ortaya koymaktadır. İslâmi finans felsefesine göre insanoğlu helâlinden çok kazanmalı ve topluma ve devlete olan görevlerini yerine getirmeli dengeli, varlıklı bir toplumun meydana gelmesi, sosyal barışın kurulması için çalışmalıdır. Bu davranış şekli İslam’da en büyük amaçlardan birisidir yani cihattır, ahiretini de kazanmasının sebebidir.

Görüldüğü gibi İslam, ekonomik hayatı bir denge üzerine bina etmiştir. İslami finansal sistem ve yönetim de işte bu denge üzerine kurulmaktadır.

²⁰ “Mal, salih kimse elinde ne güzeldir” (Tabarani); “Servet bir Müslüman için ne güzel arkadaştır. Yeter ki o servetinden fakire, yetime ve yolcuya vermiş olsun (Ahmed b. Hanbel, Müsned, III,21); Kuvvetli mü’min, zayıf mü’minden daha hayırlı ve daha sevimlidir (Müslim, Kader. H. No:34, İbn Mâce, Mukaddime, B.10.); “Fakirlik iki cihanda da yüzkarasıdır” [Keşfü’l-hafa, II, 87 (183)]; “Fakirlik, dünya ve ahiret yoksulluğudur” (Deylemi). Hz. İbrahim, Hz. Davud, Hz. Süleyman peygamberler çok zengindiler. Sahabenin bir kısmı da çok zengindi: Mesela Hz. Hatice, Hz. Osman, Hz. Ebubekir, Hz. Abdurrahman bin Afv, Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrâh, Hz. Zübeyr bin Avvam, Hz. Talha (ra) vb. Bu konuda İslâmî kaynaklarda geniş bilgi vardır (Okka & Kazak, 2020)

²¹ Câmiu’s-Sagîr, II/12, Hadis No:1201

İslâmî finansal yönetici, firmanın değerini maksimize ederken bazı ölçütleri göz önünde bulundurmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1- “İslâmî finans; değer hükümlerinden arınmış (value-naturel) değildir ve İslâm dininin ekseninde, değerlerinde şekillenmektedir. Bu sebeple İslâmî finansı, İslâm dininin belirli inanç esaslarından, evren ve hayata ilişkin temel görüşlerinden arındırarak incelemek mümkün değildir.
- 2- İslâm dini, insanlığa bütüncül bir hayat görüşü sunar, bu sebeple İslâm dininde toplum hayatının ticari, iktisadi, hukuki, ahlaki, kültürel, sosyal ve siyasi yönleri birbirlerinden bağımsız değildir ve birbirinden bağımsız incelenemez. Sistem, girift bir durumda olup, karşılıklı etkileşim ve denge hâindedir” (Okka & Kazak, 2020: 9-10).

İslâm; insanların dünya ve ahiret hayatını düzenlemek için gönderilmiş ilâhi bir nizam olarak toplumsal faaliyetlerde zarûrât-ı hamse diye anılan beş değerın korunmasını ve muhafazasını şart koşmaktadır. Bunlar; dinin, neslin (ailenin), aklın, nefsin (hayatın ve onurun) ve malın korunmasıdır. Bu esaslar insanın dünya hayatındaki huzur ve saadeti ve ahirete hazırlanabilmesi için uygun zeminin hazırlanması açısından olmazsa olmaz esaslardır (Karadâvî, 2020: 52). “Mal, bu temel beş değerden bir tanesidir ve malın kazanılması, kullanılması, paylaşılması, servet hâline getirilmesi konuları ekonomi ve finansın konuları olduğu için ekonomi ve finans bilimi İslâm’da I. dereceden önemlidir. İslâm, malın karşılıklı rıza ile helal yollardan kazanılmasını emretmekte ve haram yollardan (hırsızlık, gasp, kumar, zimmet, sahtekârlık, aldatma, kandırma, hile, faiz, gayrimeşru yollar vb.) kazanılmasını ve israf edilmesini şiddetle yasaklamaktadır. Malın korunması sadece üçüncü kişilere karşı değil, mal sahibine karşı da yapılmakta; malını yerli yersiz harcayıp, savurgan bir tutum benimseyen, malını iyi yönetemeyen bilgisiz, yeteneksiz, müsrif ya da akıl hastası kimselerin malları, onları yönetecek bir vasi veya vekil tayin edilerek korunmaktadır (bk. Nisa 4/5; Mâide 5/4,5)”. İslâmî finans felsefesi; servetin yani sermayenin yönetiminde bize bu objektif, adil yapının nasıl olması gerektiği konusunun düşünce sistemini sunmaktadır.

2.5. İslami Finansın Temelleri

İslâmi finans İslâm ekonomisinin kalbidir ve sistem ne ölçüde iyi işlerse ekonomi o derece iyi büyür ve toplumdaki sosyal barış da o derece iyi etkilenir. Sistem; Allah'ın sahibi olduğu kaynakların helâl/haram ekseninde optimal kullanılmasını, buradan fertlerin ve dolayısıyla toplumun kazanmasını, sosyal barışın en adil şekilde sağlanmasını hedefler. Buraya kadar İslami finansın gelişimini ve felsefesini gördükten sonra İslami finansın temel esaslarının neler olduğunu bilmek faydalıdır.

İslâmi finansın temellerini ortaya koyan temel kaynak kitap olup en son peygambere Hz. Muhammed (sav) Cebrail vasıtasıyla indirilen Kur'an-ı Kerim'dir. İkinci temel kaynak Hz. Peygamber'in sünneti olup Kur'an-ı Kerim'in tefsiri ve canlı uygulaması olarak büyük bir öneme sahiptir. Hz. Peygamber'in sünneti olmadan İslam dininin gerçek manada anlaşılabilmesi ve yaşanabilmesi mümkün değildir. Çünkü Kur'an-ı Kerimde; "O, nefis arzusu ile konuşmaz. (Size okuduğu) Kur'an ancak kendisine bildirilen bir vahiydir" (Necm, 53/3-4) buyrulmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde Hz. Peygamber'in dindeki yeri ve öneminden bahsedilmiş ve "Kim peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kim yüz çevirirse (bilsin ki) biz seni onlara bekçi göndermedik" (Nisâ, 4/80) buyrulmuştur. Hz. Peygambere itaat Allah'a (cc) itaatle birlikte anılmış ve şöyle buyrulmuştur: "Allah'a ve Peygambere itaat edin ki size merhamet edilsin" (Âl-i İmrân, 3/132). Bu sebeple Peygamberin (sav) sünnetleri İslâm'da Kuran-Kerim'den sonraki ikinci kaynak kabul edilmiştir.

Kitap ve sünnetten sonra gelen diğer asli (birincil) kaynaklar İcma ve Kıyas'tır. Fıkıh usulünde kıyas, "hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek" (Apaydın, 2002: 529) anlamına gelmektedir. Yani bir konuda Kur'an ve sünnette hüküm bulunmaması halinde olayı hakkında hüküm bulunan meselelerle ortak özelliklerinden yola çıkarak karşılaştırmak suretiyle hüküm ortaya koymaktır. İcma; ise fıkıh usulünde ana hatlarıyla, "Muhammed ümmetinin (müctehidler) onun vefatından sonraki herhangi zamanda dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri" (Dönmez, 2000: 417) şeklinde tanımlanmaktadır.

Bunların dışında fer'i (ikincil) deliller denilen bazı kaynaklar daha vardır. İkincil kaynaklar: Maslahat, istihsan, örf-adet, önceki şeriatlar, sahabe sözü ve istishab olarak sayılabilir.

Bu kaynaklardan çıkarılan hükümlerle İslâmi finansın temelleri oluşturulmakta ve bu temeller üzerinde birçok finansal kurum ve finansal enstrüman zamanın şartlarına uygun olarak geliştirilmektedir. İslami finansın temelleri oluşturulurken aşağıda yer alan temel fıkıh (hukuk) kuralları geçerlidir:

2.5.1. İbâha Kuralı

İslâm iyi ve güzel olan her şeyi kabul eder ve onları değiştirmez. İslâm kendisinden önce ticari alanda yapılan uygulamaların birçoğuna hiç dokunmamış aynen uygulanmasına izin vermiştir. İslâm gerek insan ilişkilerinde gerek yiyecek-içecek konusunda gerekse ekonomi alanında genel ve özel kuralları ve kaideleri koymuş, yasaklanmayan tüm hususlar da serbestlik esasını geçerli kılmıştır. İslâm'da esas olan ibâha kuralıdır. İbâha; Bir İslâm hukuku kuralı olup, “kişinin bir işin yapılıp yapılmaması konusunda dinen serbest bırakılması, diğer bir ifadeyle fiilin (işin) yapılıp yapılmamasının kişinin tercihine bırakılmasıdır” (DİB, 2009). İbâhat-ı âsliyye olarak isimlendirilen "eşyada asıl olan ibâhadır" (ez-Zerkâ, 2007: 481) ilkesi hemen hemen bütün fakihlerce benimsenmiştir. “Şâriin hitabı ile sabit olan ve ‘ibâha-i şer‘iyye’ diye anılan bu ibâha, aksine delil bulunmadıkça mükellefin bir şeyden yararlanıp yararlanmama veya bir fiili işleyip işlememe hususunda serbest bırakıldığını ifade eder” (Dönmez, 2005: 342). İbâha ilkesi “O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yarattı...” (Bakara, 2/29) ayetinden istidlâl²² edilerek oluşturulmuştur. Buna göre kullar herhangi bir nas ile yasaklanma olmadığı sürece yeryüzünde yaratılan ve var olan her şeyden istifade etmeye şer'an (dinen) izinlidirler (el-İsnevî, 1999: 235'den aktaran Çayiroğlu, 2018. 603-604).

Allah (cc) haram olan şeyleri kitabında açıkça kullarına bildirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: “Allah, yemek zorunda kaldıklarınız dışında size neleri haram kıldığını tek tek açıklamıştır...” (En'âm, 6/119). Helal olan şeylerin ise haram

²² “Bir veya birden çok önermeden başka bir önerme çıkarma, akıl yürütme anlamında mantık terimi” (Bingöl, 2001: 323).

kılınmasını kesinlikle yasaklamıştır: “Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı iyi ve temiz nimetleri (kendinize) haram etmeyin ve (Allah'ın koyduğu) sınırları aşmayın. Çünkü Allah haddi aşanları sevmez” (Mâide, 5/87). Allah Resulü de bu konuda şöyle buyurmaktadır: "Bilin ki, her hükümdarın bir koruluğu vardır. Allah'ın koruluğu, yapılmamasını istediği haramlardır..." (Müslim, Müsâkât, 107). Demek ki İslâm dini, haram olan sınırları belirlemiş ve bu alana girmeyi yasaklamıştır. Haram olarak belirlenen şeylerin dışında kalan hususlarda ise esas olan mubahlıktır (serbestlik) (Karadâvî, 1994: 24) ilkesini koymuştur.

O halde İslâm dininde temel olan haram ve helaller açıkça belli olduktan sonra geniş bir mubahlık alanı söz konusudur. Müslümanlar zamanın şartlarına göre diğer tüm alanlarda olduğu gibi ekonomi ve finans alanında da yasaklara (haramlara) aykırı olmayacak her türlü kararı ve modeli uygulayabileceklerdir. Burada önemli olan husus bu mubah alanda yapılacak işlerin toplumun hayrına ve faydalı olması, boş ve lüzumsuz olmamasıdır.

2.5.2. İslami Finansta Niyet Önemlidir (Hüküm, Niyete Tâbidir).

İslami finans açısından ve genel olarak İslâm'da niyet önemlidir. Niyet (niyyet); "bir menfaati celbetmek ya da bir zararı defetmek üzere bir maksada uygun gördüğü şeye kalbin yönelmesidir" (et-Tehânevî'den aktaran Tuğlu, 2012: 15). Görüleceği üzere niyet kalbin bir amelidir. Gazali'ye göre kalbin icraatı olan "bu manevî amel, dışarıdaki fiil ve amellerin aslı ve kaynağıdır. O, aynı zamanda bunlar için gerekçe oluşturur ve bunlara bir sıfat kazandırır.” Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus niyetin sıfatıdır. Niyet; Allah'ın (cc) rızasını kazanmak gibi ihlâs sıfatı ile olabildiği gibi, nefsanî ve kötü bir sıfat olan riyâ sıfatı olarak da karşımıza çıkabilir. Asıl olan iyi niyetli çünkü Allah (cc); “ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri”²³ ni emretmiştir.

İslâmi finansta, bütün finansal işlerin ve eylemlerin İslâmi kurallara uygun olarak optimal (en iyisi) şekilde yapılması, haramlara girilmemesi asıldır ve eylemlerin temel kuralıdır. Bu bakımdan finansal işlerde İslâmi bir niyet yoksa bu iş konvansiyonel

²³ Beyyine, 95/5; Yine bir başka ayette: "...dini Allah'a has kılarak (ihlâs ile) kulluk et." (Zümer, 39/2) buyrulmaktadır.

finansla göre yapılıyor kabul edilir. İslâm anlayışı açısından niyet hem dünya hayatında bireysel ve kurumsal bazda ilişkilerde ve sözleşmelerde hem de ahiret hayatında amellerin karşılıklarının alınmasında belirleyici bir unsurdur. Özellikle ahiret hayatındaki karşılığın temeli niyete bağlıdır.

2.5.3. Ticaret Helaldir ve Zanaat (Sanayi) Teşvik Edilmiştir.

İslam ekonomi ve finansının diğer önemli bir ilkesi “ticaretin helalliği” ilkesidir. Allah (cc) insanların mallarını batıl yolla almayı yasakladığı Nisa suresinde bunun helal yolunun ticaret olduğunu da açıklamaktadır. Şöyle ki; “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka...” (Nisâ, 4/29) buyrulmaktadır. Allah (cc) çok açık bir şekilde “...alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır...” (Bakara, 2/275). Müslümanlar “...ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlar...” (Nur, 24/37) topluluğudur. Yine Müslümanlar Cuma namazına kadar²⁴ ve namazdan sonra²⁵, hac mevsiminde²⁶ her zaman ticaretle meşgul olan insanlardır.

Hz. Peygamber (sav) birçok hadisi şerifte ticaretin önemini belirtmiş ve tavsiye etmiştir. Ticarete ise temel kural doğruluktan ayrılmamaktır. Bu konuda Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Sözü ve muamelesi doğru, dürüst tüccar; (kıyamet gününde) peygamberler, peygamberleri tasdik eden doğru kimseler ve şehitlerle beraber olacaktır.” (Tirmizî, Büyû’, 4). Bu çok büyük bir müjde olmakla birlikte aynı zamanda doğruluktan ayrılması halinde çok büyük bir ziyana uğrayacağını da bildirmiştir: “Allah’tan sakınan, iyilik yapan ve dürüst davrananlar hâriç, tüccarlar kıyamet günü günahkârlar olarak diriltileceklerdir” (Tirmizî, Büyû’, 4).

İslâm ekonomi sistemi sadece zirai faaliyetlerden oluşmaz. Ticaret ve zanaat günümüzün ifadesiyle “sanayi” farz-ı ayn derecesinde teşvik edilmiştir. Kur’an-ı Kerim demir (çelik), bakır gibi madenlerle ilgili san`atların (sanayilerin) üzerinde önemle

²⁴ “Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır” (Cuma, 62/9)

²⁵ “Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın...” (Cuma, 62/10)

²⁶ “(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur...” (Bakara, 2/198)

durmuştur. Kur'an-ı Kerim'de yer alan surelerinden birinin adı Hadîd (Demir)'dir. Kur'an-ı Kerim'de demir ve bakırdan şu şekilde bahsedilmektedir:

"...Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri indirdik (ki insanlar ondan yararlınsınlar) ..." (Hadîd, 57/25)

"Andolsun, Davud'a tarafımızdan bir lütuf verdik. ... (Bütün vücudu örtecek) zırhlar yap, işçilikte de ölçüyü tuttur diye demiri ona yumuşattık..." (Sebe', 34/10-11)

"Bir de Davud'a, sizin için, zırh yapma sanatını öğrettik ki, savaşlarınızda sizi korusun..." (Enbiyâ, 21/80)

"Süleyman'ın emrine de, sabah esişi bir ay, akşam esişi de bir ay (lık yol) olan rüzgarı verdik. Erimiş bakır ocağını da ona sel gibi akıttık. Cinlerden de Rabbinin izniyle onun önünde çalışanlar vardı...Cinler Süleyman için dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı..." (Sebe', 34/12-13)

Bir hadisi şerifte "Allah, sanatkâr mü'min kulunu (geçimi için çalışan, ticaret, ziraat, sanat vb. iş yapanları) sever." (Münavî, II, 290, No: 1872.) buyurulmaktadır. Birçok sanatın Allah tarafından peygamberlere öğretilmesi İslam'ın sanatkara ve sanayiye verdiği önemin çok önemli bir göstergesidir. Allah (cc) tarafından Hz. Nuh'a gemicilik (Hûd, 11/38.) Hz. Dâvûd'a zırh yapımı ve demircilik (Enbiyâ, 21/80) öğretilmiştir. İbn-i Abbas'ın rivayetine göre her peygamberin bir mesleği var idi. Bazı peygamberlerin meslekleri şunlardı: Dâvud (a.s.) zırh yapım ve demir işleme ustası, Âdem (a.s.) çiftçi, fırıncı, inşaat ustası, dokumacı, İdris (a.s.) terzi, çiftçi, ayakkabıcı, inşaat ustası; Nuh (a.s.) marangoz; Hud (a.s.) ticaret erbabı; İbrahim (a.s.) bezzaz (ticaret erbabı), bakkal, kasap, aşçı, keçeci ve ayakkabıcı, ziraatçi; Yusuf (a.s.) saat imalatçısı, kâğıt üreticisi, dokumacı; Zekeriya (a.s.) marangoz; Eyyüp (a.s.) dokumacı ve Mûsa (a.s.) da çobandı (Yıldırım & Çelik, 2010: 67-94).

Ticaret ve sanayi İslâm toplumunun güçlenmesi açısından önemlidir. Müslüman tacir elde ettiği gelir ile çevresine yardımda bulunur. Hz. Peygamber (sav) bir hadisinde: "Ey Amr, sâlih kişi için sâlih mal ne güzeldir!" (Ahmed b. Hanbel, IV/197, 202) buyurarak mal ve servet sahibi Müslümanın eğer kendisine bildirilen sınırlara göre hareket ederse ne kadar güzel bir kul olacağını müjdelemiştir.

2.5.4. Ticaret Sağlıklı Bir Muhasebe ve Finans Sistemi Üzerine Kurulmalıdır.

Kur'an-ı Kerim'deki en uzun ayet Bakara suresinin 282. ayeti olan müdayene (borçlanma) ayetidir. Bakara suresinde Allah (cc) tüm ayrıntıları ile ve uzun bir şekilde borçlanmanın nasıl olması gerektiğini açıklamaktadır: İlgili ayette “Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın...” (Bakara, 2/282) buyrulmaktadır. Devamında, yazıcının kendisine öğretilen şekilde yazmaktan kaçınmaması ve tam olarak yazması, şahitlerin bulunması, az veya çok olsun üşenmeden mutlaka kayıt altına alınması istenmektedir. Ayetin devamında; bu durumun “...Allah katında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişli...” (Bakara, 2/282) olduğu belirtilmektedir. Bu emri yerine getirerek yazan ve şahit olanlara ise kesinlikle zarar verilmemesi gerektiği, aksine davranışın günahkârca bir davranış olduğu ve sorumluluk gerektirdiği belirtilmektedir. Ayetin sonunda: “...Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah size öğretiyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.” (Bakara, 2/282) buyrulurken Allah'ın her şeyden haberdar olduğu hatırlatılmaktadır.

Dürüst ve güvenilir tüccar peygamberlerle beraber olunacağı müjdesine nail olmak isteyen tacir güvenilirliğin temeli olarak tüm ticaretini kayıt altına almak doğru bir muhasebe sistemi kurmak zorundadır. İslâm hem dünya hem de ahiret hayatı açısından Müslümanların tedbirli olmasını sürekli bir muhasebe yapmalarını emreder. İnsanın neyi, nasıl ve neden yaptığını sürekli sorgulaması emredilir. Ahiret hayatı da hesap ile başlar. Kur'an-ı Kerim'in ilk suresi olan Fatiha suresi “Hamd, Âlemlerin Rabbi, Rahmân, Rahîm, hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki Allah'a mahsustur” (Fatiha, 1/2-4) diye başlar. Görüleceği üzere insan ahiret hayatının ilk aşamasına dünyada yaptıklarının muhasebesinin yapıldığı bir hesap ile başlayacaktır. Dünyada yaptığı iyi ve kötü her şeyin hesabını tartılacak olan bir terazide (bilanço ve gelir-gider tablosu) verecektir. Bu öyle bir hesaptır ki; “...kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükafatını...Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir.” (Zilzâl, 99/7-8). O gün kurulacak olan terazi çok hassastır. Ayeti kerimede Allah (cc) “Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz” (Enbiyâ, 21/47) diye buyurmaktadır.

Görüleceği üzere insan hayatının her alanında bu ilkelerle hareket ederek sürekli muhasebe kaydı tutmak zorundadır. Bu muhasebe kaydı hem iman ve ibadet boyutuyla hem de ibadetinin bir alt boyutu olan ticaret hayatıyla ilgilidir.

İslam'ın en önem verdiği hususlardan birisi de kul hakkıdır. İnsanlar arasındaki ilişkilerde kul hakkının oluşmaması için doğru bir muhasebe kaydı mutlaka yapılmalıdır. Allah her şeyi bir ölçü ile yaratmış²⁷ ve düzene koymuştur²⁸. Allah'ın yaratmasında hiçbir düzensizlik, başıboşluk ve başıbozukluk yoktur. Allah'ın (cc) yeryüzündeki halifesi olarak da insan bir denge ve düzene sahip olmalıdır. Muhasebe sistemi hem bu dengelerin kurulması hem hakların zayı olmaması ve delillendirilebilmesi, adaletin hâkim kılınması, aldatılmanın ve yanılmanın önüne geçilmesi için gereklidir.

İslam toplumunun ve devletinin güçlü olabilmesi için iyi bir finansal sistem kurulmalıdır. Ticaretin her anı hesaplamalar ile ve gelecek öngörülere ile en doğru şekilde kurgulanmalıdır. Bu da iyi bir muhasebe ve finans sisteminin kurgulanması ile mümkün olacaktır. Müslüman tacir konvansiyonel finansın tüm ilmi gereçlerini İslam'a aykırı olmadığı sürece kullanmak zorundadır. Şirketlerin kuruluşundan, yatırım kararlarına, halka açılma kararlarından şirket birleşmelerine kararlarının her alanında ilmi metotları kullanmak zorundadır. Bugünün dünyasında toplumların dünya ülkeleri karşısında adaleti ayakta tutabilmek için dik durabilmeleri, ancak güçlü bir ekonomi ve finans sistemini kurabilmeleri halinde mümkündür. O halde Müslüman tacir tüm bunlardan sorumludur.

İslam'ın çok önemli bir emri olan ve mali açıdan sorumluluk gerektiren zekât emrinin yerine getirilebilmesi muhasebe ve finans sisteminin doğru şekilde kurulabilmesine bağlıdır. Öncelikle Müslüman tacir zekât verebilecek mali zenginliğe ulaşabilmek için finansal yönetim biliminin tüm gereçlerini bilmek ve uygulamak zorundadır. Sonrasında ise zekât hesabının yapılabilmesi doğru ve güvenilir bir muhasebe sisteminin kurulmasına bağlıdır. İslam toplumlarının devlet sistemlerinin de kusursuz işleyebilmesi yine düzgün ve güvenilir bir mali yapılanmanın ve kayıt sisteminin oluşmasını zorunlu kılmaktadır. Gerek birey gerek kurum ve gerekse devletlerin

²⁷ "Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık" (Kamer, 54/49)

²⁸ "...işleri yerli yerince düzene koyan Allah'tır" (Yûnus, 10/3)

kendilerine verilen emanetleri yerli yerine kullanıp kullanmadığının denetlenebilmesi için de muhasebe sistemi gereklidir.

2.5.5. Özel Mülkiyetin Meşruluğu Esastır

Mülkiyet hakkı; hak sahibine söz konusu varlık üzerinde "kullanma (usus), semerelerinden yararlanma (fructus) ve tasarrufta bulunma (abusus) yetkilerinin hepsini sağlayan" (Doğan, 2020: 94) aynı hak olarak tanımlanmaktadır. Mülkiyet kelimesi Roma hukukundan beri evrilerek kullanılagelen ve batı dillerinde "property, propriété" kelimeleri ile ifade edilen terimin karşılığı olarak Türk hukukunda da kullanılmaktadır. Mülkiyet kelimesi Arapça "milk" kelimesinin mastarı olan "milkiyye" nin Türkçeye aktarılmış halidir (Hacak, 2005a: 100). Milk (melk, mülk) kelimesi sözlükte "bir şeye sahip olmak, bir nesne üzerinde tek başına ve doğrudan hâkimiyet kurmak; güç, iktidar" gibi anlamlara gelmekte olup "fıkıh literatüründe mutlak aynî hak olan mülkiyet yanında sınırlı aynî hakları da (irtifak, rehin vb.) ifade eden bir terimdir" (Hacak, 2005b: 62).

İslam hukukçularından Kâsânî milk kavramını, "tasarrufa konu olan şey üzerinde tasarrufta bulunabilmek için hukuk düzenince bahşedilen bir yetki ve aidiyet" (elKâsânî, 1982: 128) olarak tanımlarken (Çağrı, 1997: 141), Hanefî usulcü ve fakihlerinden Abdülazîz el-Buhârî milki; "şahsa mutlak manada tasarruf hakkı ve yetkisi veren ve başkasının ilgili varlık (eşya) üzerindeki tasarrufunu engelleyen insan ile varlık (eşya) arasındaki hukukî bağıdır" (Buhârî, 1997: 516) diye tanımlamaktadır (Çelen, 2010: 6).

"Mülk" kelimesi Kur'an-ı kerimde birçok yerde geçmektedir²⁹. Bu ayetlerin büyük bir çoğunluğu mülkün gerçek sahibinin Allah (cc) olduğu mülkünde ortağının bulunmadığı hakkındadır. İnsanın da (gerçek mülk sahibinin dilemesi halinde, dilediği zamanda ve dilediği miktarda) mülk sahibi olabileceği yine ayetlerde bahsedilmektedir. Şu ayetlerde bunu açıkça görmekteyiz: "...Allah mülkünü dilediğine verir. Allah lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir." (Bakara, 2/247), "...Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla güçlü

²⁹ (Bakara, 2/247; Âl-i İmrân 3/26; En'âm, 6/73; A'râf, 7/73; Yûsuf, 12/101; İsrâ, 17/111; Meryem, 19/74; Hac, 22/56; Fûrkan, 25/2; Fâtır, 35/13; Sâd, 38/20; Sâd, 38/35; Zümer, 39/6; Mü'min, 40/16; Fussilet, 41/49; Haşr, 59/23; Cuma, 62/1; Tegâbün, 64/ 1; İnsân 76/20)

yetensin" (Âl-i İmrân 3/26), "Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin..." (Yûsuf, 12/101), "Biz Davud'un mülkünü güçlendirdik..." (Sâd, 38/20), "İnsan, hayır (mal, mülk, genişlik) istemekten usanmaz..." (Fussilet 41/49), "Süleyman, 'Ey Rabbim! Beni bağışla. Bana, benden sonra kimseye layık olmayacak bir mülk (hükümranlık) bahşet! Şüphesiz sen çok bahşedicisin!' dedi." (Sâd, 38/35). İşte bu ve buna benzer ayetlerde mülkün gerçek sahibi olan Allah'ın (cc) yeryüzüne halife olarak gönderdiği kullarına mülkü verdiği açıkça görülmektedir.

İslam hukukunda insanların mülke sahip olması (mutlak manada değil) açısından bir sorun olmamakla birlikte özel mülkiyet kavramı konusunda tartışmalar söz konusu olmuştur. Mülkiyetin kime ait olacağı (toplum yada özel mülkiyet) çok eski çağlardan beri tartışılmakta, yazılı literatürde Eflatun ve Aristo'da da bu tartışmalar görülmektedir (Saymen & Elbir, 1963: 217). İslam hukukunda farklı durumlarda farklı mülkiyet anlayışının olması durumu bazı düşünürlerin İslam'da sosyalizme yakın bir mülkiyet anlayışının olduğunu savunmalarına yol açmıştır. İslam ne sosyalizm ne de kapitalizm anlayışları ile aynı paralelde düşünen bir mülkiyet anlayışını ortaya koymaz. İslam'ın ortaya koyduğu mülkiyet anlayışı adil ve güzeldir. İnsanın fitratına uygun, aynı zamanda sosyal dayanışmayı ve gelir dağılımını da sağlayarak sosyal adaleti ayakta tutan, toplumun kesimleri arasındaki kavgaları ve çekememezlikleri dizginleyen bir nizamdır.

Özel mülkiyet İslam'da meşru görülmüş ve bir takım özel durumlar haricinde özel mülkiyet sistemi benimsenmiştir. Mülkiyet hakkının doğuşu, mubah olan bir şeyin ihtiyaç sırasında yararlanmak üzere ele geçirilmesi (ihrâz) sonucu oluşmaktadır. İhrâz mubah olan şeyin meşru yollardan elde edilmesidir. İslam'da mülkiyet sadece maddi eşyalarla sınırlı tutulmamış (ev, araba, makine, bilgisayar, elbise vb.), haklar da (araba-ev kiralama, marka, patent vb.) kavram kapsamına alınmıştır. Mülkiyet hem aynı hem de yararlanma hakkı birlikte olmak durumunda "tam mülkiyet"; ayn'a (eşya) ait mülkiyet başkasına, yararlanma hakkı başkasına ait ise "eksik mülkiyet" olarak adlandırılmaktadır. İslam aynı zamanda bir kısım toprakların ayn'a ait mülkiyet hakkının devlete, kullanma hakkının halka ait olduğu (mîrî arazi sistemi) eksik mülkiyet yapısını da kabul etmektedir (Döndüren, 2012: 45). Günümüzde gelişmiş toplumlarında da devlete ait araziler söz konusu olup devlet belirli süre ile bu arazilerin ağaçlandırılması karşılığı 50-100 yıllığına kiralamaktadır. Bu durum özel mülkiyet kavramının kabul edilmediği veya alternatifi gibi bir anlam taşımamaktadır. Mekke o

dönemde önemli bir ticaret merkezi olarak özel mülkiyet sisteminin hâkim olduğu bir yapıya sahipti. İslam bu sistemin temelini değiştirmemiş, tam tersine özel mülkiyet sistemini benimsemiştir. Örneğin bugün İslami finans enstrümanları olarak anılan müşâreke ve mudarebe gibi sistemler İslam öncesi Mekke toplumunda uygulanan sistemlerdi. Hz. Peygamber (sav) ve ashabının uygulamalarında da özel mülkiyet sisteminin var olduğunu görmekteyiz. Hz. Peygamber (sav) veda haccında “Ey insanlar! Canlarınız, mallarınız ve namuslarınız dokunulmazdır ve her türlü saldırıya karşı korunmuştur” buyurarak özel mülkiyetin korunması ilkesini ortaya koymuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi İslam zarûrât-ı hamse olarak anılan beş değerın korunması ve muhafazasını öngörmektedir ve bunlardan birisi de malın korunmasıdır. Özel mülkiyet kavramı olmamış olsa zekât kurumu gibi İslam ekonomik sisteminin çok önemli bir aracı uygulanacak zemin bulamazdı. Yine İslam’ın infakla ilgili tavsiyeleri, miras konusundaki düzenlemeleri ancak özel mülkiyet kavramıyla anlam bulmaktadır.

Allah’ın (cc) Âl-i İmrân suresinde belirttiği üzere mülkün insanlara verilmesi bir hikmetin gereği olup aynı zamanda bir imtihan vesilesidir. İlgili ayette; "...Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsın. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin" (Âl-i İmrân 3/26) buyrulmaktadır. Kur’an-ı kerimde insanların mallarından Allah yolunda harcamalarını emreden birçok ayet yer almaktadır. Örneğin; özel mülkiyet söz konusu olmasa "Mallarını gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar..." (Bakara, 2/274) ayetini nasıl anlayacağız?

İslam’ın özel mülkiyeti kabul etmesi sınırsız bir mülkiyet hakkı tanıdığı anlamına gelmemektedir. Mülkiyetin elde edilmesi, korunması, harcanması, elden çıkarılması, elde tutmanın yükümlülük ve sorumlulukları, mülkiyet çeşitleri İslam tarafından etraflıca düzenlenmiştir.

2.5.6. İslami Finansal Sistemde Kolaylaştırmak Esastır.

İslâm, belirlenmiş temel kural ve kaidelere uygun davranmayı emretmekle birlikte uygulamalarda kolaylaştırıcı bir yolu tercih etmektedir. Hz. Peygamber (sav) iki konu arasında tercih yapması gerektiğinde kolay olanı tercih etmiştir. “Kolaylaştırıcı olmak” fiili aynı zamanda ticaret ve sanayi ile ilgili işleri, finansal ilişkileri ve işlemleri de

kapsamaktadır. Hz. Aişe (r.a.) da “Resûlullah (sav) iki şey arasında tercih yapmak zorunda kaldığında kolay olanını tercih ederdi”³⁰ demektedir. Hz. Peygamber (sav) yöneticilerine de idarelerinde halka yumuşak ve adaletli olmaları ve işlerini kolaylaştırıcı olmalarını emretmiştir. Hz. Peygamber, Ebû Musa el-Eş’arî ile Muâz b. Cebel’i Yemen’e elçi, zekât memuru ve kadılık yetkileriyle gönderirken; “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin ve hüküm verirken birbirinizle uyum içinde olun!”³¹ buyurarak yolcu etmiştir. Yine bir hadisi şerifinde “muhakkak ki din kolaylıktır”³² buyurarak İslâm dininin insan hayatını zorlaştırmak ve çekilmez kılmak için değil, dünyevi ve uhrevi saadete en güzel ve insan fitratıyla en uyumlu ve güzel şekilde ulaştırmayı hedeflediğini beyan etmiştir.

Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere İslâm dini kolaylık dinidir. İnsanlara zorluk yüklemeyiz. Emir ve yasakları ise insanların dünyevi ve uhrevi ebedi saadete ulaşmasına zemin hazırlamak içindir. İslâm’ın emirlerinin ekonomi, finans ve sosyal barış alanındaki uygulamaları bu genel ilke çerçevesinde olmalıdır. Bu alanda çalışan ilim adamları ticari hayatı ve rekabeti zorlaştırıcı değil tam tersine İslam’ın emir ve yasakları çerçevesinde kolaylaştırıcı yöntemler üzerinde çalışmalı, İslam ekonomisinin dünya ekonomisi ile rekabetinde bu temel esasa uygun yeni yollar ve yöntemler ortaya koymalıdır. Müslüman sanayici, tacir ve kurumsal yapılar da bu ilke çerçevesinde faaliyetlerini yürütmelidirler.

2.5.7. Faiz Yasağı

İslami finansın temel ilkelerinden birisi de faiz yasağıdır. İslam, faizi ve faizli muameleleri kesinlikle yasaklar ve en büyük günahlardan birisi olarak kabul eder³³.

³⁰ Buhârî, Hudûd, 10

³¹ Buhârî, Cihâd, 164

³² Buhârî, “İmân”, 29; Nesâî, “İmân”, 28; Ahmed b. Hanbel, Müsned, V, 29

³³ “...Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır...” (Bakara, 2/275)

"Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, ‘Alışveriş de faiz gibidir’ demelerinden dolayıdır..." (Bakara, 2/275)

"Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez." (Bakara, 2/276)

İslami literatürde yasaklanan riba, faiz kavramıyla ifade edilir. Riba sözcüğü Arapça olup; “ziyade (artma, çoğalma), ekleme, genişleme veya büyüme” (İbn Manzur, 1968: 304) ve aynı zamanda “yükseğe çıkma; (beden) serpilip gelişme” (Özsoy, 1995: 110) anlamlarına gelmektedir. Riba; teknik olarak borçlu tarafından borç verene ödemesi gereken prim veya fazlalığın, kredinin veya anaparanın ödeme vadesinin uzatılması karşılığında bir koşul olarak şart koşulmasını ifade etmektedir³⁴ (Chapra, 2008: 4).

Konvansiyonel finans sistemi, faizli sistem üzerine bina edilmiştir. Günümüz uygulamalarında bileşik faiz kavramı finansal piyasaların hemen her yerinde kabul görmüş ve uygulanmaktadır. Riba kavramıysa, bir taraftan günümüz bankalarında ve konvansiyonel finans kurumlarında uygulanan adi, bileşik, nominal ve reel faiz şeklindeki her türlü faizi ifade ederken, diğer taraftan da bazı malların (ribevi malların) birbirleri ile değiştirilmesinden veya vadeli olarak satışından doğan faizi de kapsamaktadır. Bu sebeple ribâ kavramı İslam alimlerinin çoğunluğunca “veresiye ribası” ve “fazlalık ribası” olarak iki kategoride değerlendirilmektedir (Zuhayli, 2017: 48). Bu iki tür riba kavramı aşağıda açıklanmıştır (Çeker, 1999b: 274-277; Okka & Kazak, 2020: 90-93, 172-174):

- a) Ribâ-yı Nesie (Veresiye Ribası): Kredi ribâsı olarak da adlandırılan nesie ribâsı, standart şeylerin veresiye satışından (muamelelerden ve borçlardan) doğan bir ribâ çeşididir. Nesie ribâsı; satım akdinden veya ödünç (karz) akdinden doğan bir borç için vade karşılığında şart koşulan fazlalık veya peşin yapılması gereken mübadelelerin vadeli yapılması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu çeşit riba (faiz) verilen borcun karşılığında vadeden dolayı eklenen fazlalık şeklinde olması yanında, aynı cinsten iki şeyin (ribevi malların), birinin diğeri karşılığında

“Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasûlüyle savaşa girdiğinizi bilin...” (Bakara, 2/278-279)

"Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz." (Âl-i İmrân, 3/130)

Hz. Peygamber (s.a.v.), “Yedi helâk ediciden sakın!” buyurduğu hadiste yedi büyük günahın bir tanesi olarak "faiz yemek" zikredilmiştir. (Buhârî, Hudûd, 44; Müslim, İmân, 145)

"Allah'ın Peygamberi (s.a.v.) riba (faiz) yiyeni, buna ortak olanı, şahitlik edeni ve bunu kayda alanı lanetlemiştir." (Müslim, Müsâkât 105-106; Tirmizî, Büyû' 2)

³⁴ İbn Manzur, “yasak olanın, herhangi bir borçtan alınan fazladan meblağ, fayda veya avantaj olduğunu” belirtir (İbn Manzur, 1968: 304).

veresiye olarak satılması şeklinde de ortaya çıkar. Burada miktarların eşit veya bir tarafta fazlalık olması riba (faiz) olması açısından sonucu değiştirmez. Yani nesie ribası; ribevi malların mübadelesinde vade söz konusu olduğu zaman bir fazlalık olmasa bile ortaya çıkabilmektedir.

Nesie ribâsının İslâm öncesinde, borç isteyene ödünç veren tarafından ödünç verilen paranın veya malın, “vadeye göre”, bir bölümü veya katlanarak artan fazlası olarak geri ödendiği bir “ticari uygulama” olduğu bilinmektedir. Cahiliye ribâsı olarak bilinen bu uygulamayla, zaman geçtikçe borçlu borç verene, şimdiki banka kredisi sisteminde olduğu gibi, aldığından birkaç kat fazlasını ödemek zorunda kalırdı. İslâm'dan önce câhiliye Araplarında yapılan bu uygulamada verilen asıl borca "re'sü'l-mal" yani anapara, vade sonunda ödenecek fazlalığa ise "ribâ" denilmekteydi. Bu uygulama ilk borç verme esnasında olduğu gibi vadenin ertelenmesi durumunda fazlalık eklenmesi şeklinde de yapılmaktaydı. Nihayetinde ihtiyaçlarını karşılamak için para veya mal olarak borçlanan insanlar (borç veren lehine oluşan zenginleşmenin aksine) büyük bir ekonomik sıkıntıya düşerdi.

Nesie ribâsı, aynı zamanda “deyn ribâsı” yani borcun vadesinden doğan ribâ şeklinde de ifade edilir ki bu tam olarak bugün ticaret hayatında kullanılan “faiz” kavramının karşılığıdır. Görüldüğü gibi borç faizi “iş riskine iştirak etmeksizin” sermayeye ilave edilen ek miktar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

- b) Ribâ-yı Fazl (Fazlalık Ribası): ‘Fazl’ kelimesi sözlükte; “fazlalık, ziyade, normalin üstündeki artış” anlamına gelmekte olup “eksiklik ve azalma” ifadelerinin zıddıdır (Özdemir, 2015: 172). Ribâ-yı Fazl ise; sadece peşin alışverişlerde geçerli olan, "aynı cinsten iki şeyin peşin takas edilirken, birinin diğerinden -değer olarak değil- miktar olarak fazla olmasıdır” (Itr, 2018). Buna göre ribevî mallardan aynı cins iki malı peşin olarak, biri diğerinden fazla olmak şartıyla, değiştirmek fazlalık ribâsını oluşturur. Yani tartı (veznî) ve ölçek (keylî) ile alınıp satılan şeyleri (malları) kendi cinsleriyle peşin ve biri diğerinden fazla olarak mübadele etmek (alım satımını yapmak) fazlalık ribâsını doğurmaktadır. Mesela 100 gr. altını 120 veya 130 gram altınla, bir ton buğdayı 0,9 ton veya 1,5 ton buğdayla değiştirmek vb. fazlalık ribâsını doğurur. Riba, miktar fazlalığı sebebiyle meydana geldiği için işlemin borç veya satış şeklinde olması sonucu

değiştirmez. Ancak fazlalık ribâsı standart olup “sayı ile veya metre hesabı ile” alınıp satılan şeylerde cereyan etmez. Ebu Yusuf’a göre bir şeyin ağırlık ölçüsü (veznî) ile veya hacim ölçüsü (keylî) ile muamele göreceği konusu her devrin örfüne göre belirlenir.

Konvansiyonel teoride faiz; sermayenin yani anaparanın kirasıydı. Belirli bir miktardaki sermaye, belirli bir süre (vade) için ve belirli bir getiri (faiz) sağlamak üzere kredi/borç olarak veriliyorsa burada faiz cereyan etmektedir ki İslâm’da bu nesie (deyn) ribâsıdır. Mesela bankadan yıllık %15 faizli 5 yıl vadeli 5 Milyon liralık yatırım kredisi almışsanız vadenin sonunda 15.295.114,31 lira ödeyeceksiniz. Bunun 5 Milyon lirası anapara ve 10.295.114,31 lirası borcun kirası yani faizdir ve siz aldığınız kredinin 3,06 katını (1 katı anapara 2,06 katı faiz) ödemiş olmaktadır. Kredi kurumunuz sizin iş riskinize, faaliyetinize hiç iştirak etmeden verdiği kredinin 3,06 katını rant olarak sizden almıştır. İslâm da işte bu alınan fazlalığı yani faizi adaletsizlik ve sömürü olarak görmekte ve kabul etmemektedir. Ayrıca konvansiyonel sistem içerisinde yer alan faiz haricinde fazlalık faizi denilen yine adaletsizlik içeren bir faiz çeşidi olan ve peşin alışverişlerde geçerli olan fazlalık faizini de içermektedir. İslam her durumda kişiler arasında yapılan mübadelelerde adaletsizlik, aldatma, sebepsiz artma ve zengileşmeye kesinlikle müsaade etmemekte, buna sebep olabilecek tüm yolları kapatmaktadır.

2.5.8. Başkalarının Mallarını Haksız Yere Almak Yasaktır

İslami ekonomisi ve finansının diğer ve çok önemli ilkesi, başkalarının mallarını haksız yere almamaktır. İshak Emin Aktepe’ye göre bu ilke İslâm ekonomisinin (ve finansının) temelidir (Aktepe, 2012: 5). Bu ilke Kur’an-ı Kerimde yer almaktadır. Bakara suresinde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “Birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin...” (Bakara, 2/188). Yine Nisâ suresinde aynı şekilde: “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir” (Nisâ, 4/29) buyurmaktadır. Bunlara benzer pek çok ayette insanların birbirlerinin mallarını haksız ve batıl yere almalarının yasak olduğu belirtilmiştir ve İslâm hukukunun en önemli ilkelerinden birisidir. Bu ilke ekonomik ve sosyal anlamda toplumun huzur ve saadeti için olmazsa olmaz bir kuraldır ve sosyal barışın tesisi için son derece önemlidir. İslâm’da insanların mallarını haksız yere yeme yolunu açan tüm uygulamalar da yasaklanmıştır. Allah (cc)

bakara suresinde “...İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hakimlere (rüşvet olarak) vermeyin...” (Bakara, 2/188) buyurarak bu yola teşebbüs edebilecek kişileri uymaktadır. Müslümanlar kardeştir ve kardeşler birbirlerine zulmetmezler.

Bu temel yasak diğer birçok yasağın da temelini oluşturmaktadır. “Hırsızlık, gasp, rüşvet, kumar, hileli alım satımlar, tefecilik, fahiş kâr, aldatma (tağrir) ve belirsizlik (garar)” (Aktepe, 2012: 5), aldatıcı reklam, yalan yere yemin, pazara gelen malların yolda karşılanarak piyasa fiyatının öğrenilmesini engelleme vb. yasakları tamamen bu esasa dayanmaktadır.

Başkalarının malını haksız yere almaya sadece bireysel bazda bir değerlendirme olarak da bakılmamalıdır. Toplumsal malların da aynı şekilde haksız şekilde alınması yasaktır. Topluma ait olan mallara el koymak çok daha büyük bir vebaldir ki, kıyamet gününde tüm toplumla helalleşmek zorunda kalınacaktır.

2.5.9. Piyasa Fiyat Mekanizmasına Müdahale Etmemek Esastır

İslam ekonomi sistemi piyasadaki fiyatların arz ve talep dengesi içerisinde kendiliğinden oluşmasını esas almaktadır. Nisa suresinde Allah (cc) “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka...” (Nisâ, 4/29) buyurarak ticaretin temelini karşılıklı rıza esasına dayandığı ilkesini ortaya koymaktadır. İslâm’ın ortaya koyduğu ekonomik sistemin temeli alıcı ve satıcının herhangi bir dış etkilenmeye maruz kalmadan arz ve talep dengesi içerisinde fiyatların belirlenmesidir. İslam’ın izin vermediği temel husus da bu arz ve talebin serbestçe oluşmasının önündeki engellerdir. Hz. Peygamber’in bu konudaki uyarıları ve uygulamaları bu temel sistemin oturması içindir. Örneğin; Kayle isimli bir hanım sahâbî Hz. Peygamber’e şöyle bir soru sordu: “Ey Allah’ın Elçisi! Ben ticaretle uğraşan bir kadınıyım. Bir şeyi satın almak istediğim zaman verebileceğim miktardan daha düşük bir fiyat teklif ediyorum. Sonra yavaş yavaş artırarak düşündüğüm fiyata çıkıyorum. Bir şeyi satacağım zaman da önce satabileceğim fiyattan daha yüksek bir fiyat teklif ediyor, sonra yavaş yavaş inerek arzuladığım fiyata geliyorum, bu uygulamaya ne dersin?” Allah Resûlü (sav) bu soruya şu şekilde karşılık verdi: “Kayle, böyle yapma. Bir şey satın almak istediğin zaman, sana verilse de

verilmese de düşündüğün fiyatı söyle.” diye karşılık verdi ve sözlerine şöyle devam etti: “Bir malı satmak istediğin zaman, versen de vermesen de yüksek fiyat değil satmak istediğin fiyatı söyle” (İbn Mâce, Ticâret, 29). Bu hadiste görüleceği üzere hanım sahabenin uygulaması arz ve talebin doğru şekilde oluşmasını sabote etmeye yöneliktir. Olması gerekenden daha düşük veya yüksek fiyat piyasa fiyatının doğru şekilde oluşmasını engelleyecektir. Bugün yaşanan ekonomik krizlerin temelinde gerçek değerinin üzerinde manipüle edilerek ve şişirilerek oluşturulan fiyatlamalar yatmaktadır. ABD sermaye piyasası temelli 1929 büyük krizi, son dönemlerde yaşanan mortgage krizi (2007 ile 2010 yılları) gerçek değerinin dışında oluşan manipüle edilmiş piyasaların dünyayı çok büyük krizlere sürüklediği çok açık örneklerdir.

Piyasada fiyatların serbestçe oluşmasını engelleyen ve bu nedenle de yasaklanan diğer bir uygulama ise ihtikâr (arza müdahale eden stokçuluk) yapmaktır. İhtikâr gelecekte fiyatların pahalılaşmasını sağlamak amacıyla malı piyasadan çekerek stok yapmak anlamında yasaklanan bir fiildir. Burada amaç malların korunması amacıyla depolama değil, piyasa fiyatlarına müdahale anlamında stoklamadır. Hz. Peygamber (sav) bu konuda şöyle buyurmuştur: “Malı piyasaya süren kazanmış, pahalıya satmak için bekleten ise, Allah’ın (cc) lânetine uğramıştır.” (İbn Mâce, Ticârât, 6). Hz. Peygamber (sav) birçok sözünde ihtikâr yapanı kınamış³⁵ ve onu “sapkın”³⁶ “mel’un”³⁷ “günahkar”³⁸, “Allah’ın Kitabı’na isyan edene benzeyen”³⁹, “cüzzam hastalığına duçar olacak olan kimse”⁴⁰ ... gibi vasıflarla beyan etmiştir (Uyanık, 2010). İhtikâr o kadar büyük bir günahdır ki, bir başka hadisi şerifte “İhtikâr yapanlar ve cana kıyanlar kıyamette aynı derecede hesaba çekileceklerdir”⁴¹ buyrulmaktadır.

Piyasa fiyatlarının serbestçe oluşmasını engelleyen diğer bir davranış şekli de kervanları yolda karşılama uygulamasıdır. Hz. Peygamber (sav), şehre mal getiren ticaret

³⁵ İbn Mâce, “Ticârât”, 6-12; Müsned, I, 21; II, 33; V, 27; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 89; “Büyü”, 40, 47; Tirmizî, “Büyü”, 40; Müslim, “Müsâkât”, 129, 130; Hâkim, II, 12; Şevkânî, V, 249

³⁶ Ebû Dâvûd, “Buyû”, 40

³⁷ İbn Mâce, “Ticârât”, 12

³⁸ Müslim, “Müsâkât”, 129

³⁹ Hâkim, II, 12

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, İstanbul 1981, V, 27 (Ahmet, 1981)

⁴¹ Rezin’in ilâvesidir. Münzirî’nin et-Tergîb ve’t-Terhîb’inde kaydedilmiştir. (3, 27) (Canan, 1995)

kervanlarının şehre (pazara) ulaşmadan yolda karşılanarak mallarının satın alınmasını yasaklamıştır⁴². Bu davranış bir taraftan kafilenin şehirdeki pazar fiyatlarını öğrenmeden mallarını satması dolayısıyla aldanmasını, diğer taraftan piyasa fiyatını bilen ve düşmesini istemeyen aracılar tarafından malların şehre kontrollü olarak getirilmesi sonucu şehir halkının daha yüksek fiyattan ürün almasına sebep olmaktadır. Burada görüleceği üzere arz ve talebin serbestçe oluşmasını engelleyen bu uygulama yasaklanmıştır.

Bir diğer önemli yasak da piyasa fiyatlarının oluşmasına kamu otoritesinin müdahalesinin uygun görülmemesidir. Hz. Enes (r.a.) tarafından rivayet edilen bir hadiste; "Halk Hz. Peygamber'e müracaatla: 'Ey Allah'ın Resûlü, fiyatlar yükseldi, bizim için fiyatları siz tespit edin' dediler. Resûlullah (sav) onlara: 'Fiyatları koyan Allah'tır. Rızkı veren, artırıp eksilten de O'dur. Ben ise, hiç kimse benden ne kan ne de mal hususunda hak talebinde bulunmaz olduğu halde Allah'a kavuşmamı diliyorum' diye cevap verdi."⁴³. Burada çok net bir şekilde altı çizilen husus "Fiyatları Allah Belirler" ilkesidir (Kazak vd., 2020: 45). Bu ilke aslında Adam Smith tarafından 1776 yılında ortaya konulan piyasa fiyatlarının kendiliğinden düzenlenmesini anlatan "Görünmez El" kuramına oldukça benzemektedir.

2.5.10. Kamu menfaatinin gerektirdiği durumlarda narh uygulanabilir

Yukarıda ifade edildiği gibi İslâm'da genel kaide olarak piyasa fiyat mekanizmasına müdahale etmemek esastır. Fakat bu devlet mekanizmasının piyasaya hiç müdahale edemeyeceği tamamen serbest bırakacağı anlamına da gelmez. İslam ekonomisinde devletin düzenleyici, kamuyu koruyucu rolü vardır. Devlet ekonomiye müdahale etme konusunda komünist sistemde olduğu gibi doğrudan müdahale, ekonomik hürriyeti engelleme, bireysel mülkiyeti ve girişimciliği kısıtlama gibi yöntemlere başvuramaz. Üretim faktörlerinin devlet elinde toplanması söz konusu değildir. İslam devletinin ekonomide rolü adaletsizliği, dengesizliği ortadan kaldırmak, toplumdaki taraflar yani üretici ve tüketiciler arasında gönüllü bir denge kurmak esasına dayanır. İslam'ın izin vermediği; hilekârlık, karaborsacılık, ölçü ve tartıda hile, haksızlık, aldatılma, fiyatların

⁴² Buhârî, Buyû', 72, İcâre, 11, 19

⁴³ Ebu Dâvud, Büyû 51, (3451); Tirmizî, Büyû 73, (1314)

serbestçe belirlenmesine müdahale gibi adaleti, düzeni bozan ölçü ve tartıda hileye sebep olan her türlü muamele devlet tarafından müdahale edilerek engellenir. Bunların ortaya çıkmasına sebep olan unsurlar ortadan kaldırılarak ticari hayatta düzenin, adil bir dengenin sağlanması hedeflenir.

İslami devlet yapılanması aynı zamanda ekonomik yapının özgürce oluşmasını sağlayıcı güvenlik ve asayiş önlemlerini almak, koruma ve gözetleme faaliyetlerini yapmak zorundadır. Ekonomik gelişmeyi ve kalkınmayı sağlayacak tüm çalışmaları yapmak üretimi teşvik etmek, ihracatı artırmak, sermayeyi ve müteşebbisi korumak, fırsat eşitliğinin sağlanması gibi konularda kanun ve düzenlemeler yapmak zorundadır (Kazak vd., 2020: 45-46).

Devlet düzenlemelerinin en önemlisi ve üzerinde oldukça fazla tartışma olan narh konusudur. “Açık kamu yararı gereği, temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına -onları oluşturan etkenlere dokunulmadan- doğrudan müdahale edilerek belirli sınırları aşmasının önlenmesi maksadıyla resmî tavan fiyat belirlenmesine dar anlamda narh denir”. Geniş anlamda narh ise “asgari ve sabit fiyat tespitlerini de kapsar” (Şevkânî, 1971’den aktaran Kallek, 2006b: 258). Türkçe literatürde narh: “bir mal veya hizmet için, ilgili resmi makamların tespit ettiği fiyat” (Kütükoğlu, 1983: 3) veya “üretilen malların kalite standartlarına ve fiyatlarına ilişkin düzenlemeler” (Pamuk, 1990: 62) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlardan yola çıkılarak narh; kamu gücü tarafından mal ve hizmetlerle ilgili gerek sabit gerekse asgari ve azami olarak fiyatların veya kâr marjlarının tespit edilerek sınırlandırılmasıdır, şeklinde tarif edilebilir.

Öncelikle normal işleyen piyasalarda yukarıda açıkça belirttiğimiz gibi fiyatlara müdahale Hz. Peygamber (sav) tarafından yasaklanmıştır. Normal işleyen bir piyasa şartlarında narh Hanefî alimlerince tahrimen mehruh⁴⁴ olarak görülürken diğer üç mezhep alimleri tarafından haram⁴⁵ olarak nitelendirmektedirler. Bazı alimlerce ise

⁴⁴ “el-Fetâva’l-Hindiyeye, III, 214; Haskefî, II, 548; İbn Âbidîn, V, 256” (Kallek, 2006b: 258).

⁴⁵ “Bâcî, V, 18; İbnü’l-Arabî, VI, 54; İbn Kudâme, IV, 239; İbn Teymiyye, s. 22; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 240, 253; Ukbânî, s. 131, 133; Remlî, III, 473; Buhûtî, III, 187; Müceylidî, s. 48; Mustafa es-Süyûtî, III, 62” (Kallek, 2006b: 258)

bolluk veya pahalılık ayrımı yapılmaksızın mutlak olarak haramdır⁴⁶ (Kallek, 2006b: 258). Bu konuda temel dayanak alışverişlerde karşılıklı rıza esasını getiren Nisa suresi 29. Ayeti ve Hz. Peygamber'in "Fiyatları koyan Allah'tır. Rızık veren, artırıp eksiltenden de O'dur. Ben ise, hiç kimse benden ne kan ne de mal hususunda hak talebinde bulunmaz olduğu halde Allah'a kavuşmamı diliyorum."⁴⁷ hadisidir.

Narh konusunda alimler arasındaki ihtilaf da bu hükümlerin her durumda ve her ne olursa olsun geçerli olup olmadığı hususundadır. Örneğin; İmam Muhammed b. Ali eş-Şevkani bu konuda şöyle demektedir: "İnsanların kendi malları üzerinde tasarruf hakları vardır. Narh koyma, onların bu haklarını kısıtlamaktır. Devlet başkanı, Müslümanların maslahatlarını (menfaatlerini) korumakla mükelleftir. Onun, fiyatları ucuz tutarak alıcının maslahatını gözetmesi, fiyatları artırarak satıcının maslahatını gözetmesinden daha iyidir. Bu iki husus karşı karşıya gelirse, her iki tarafa da kendileri için çalışma fırsatı vermek gerekir. Mal sahibini razı olmadığı bir fiyat üzerinden satışa zorlamak, "...Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka..." (Nisâ, 4/29) ayetine aykırıdır." (Musa, 1972: 279). Sahabe uygulaması örnek verilmek gerekirse Hz. Ali "kendisine yöneltilen narh talebini geri çevirmiştir"⁴⁸ (Kallek, 2006a: 388).

Narh konusundaki bu sınırlandırmaya rağmen normal işleyen piyasa sisteminin bozulmasını engellemek ve bozulan düzenin tekrar sağlanması amacıyla narh sistemine belirli şartlarda izin verilmiştir. Bu görüşte olan alimlerin görüşüne göre Hz. Peygamber (sav) narhtan kaçınmış, fakat bütünüyle yasaklamamıştır. Mecelle'nin "Zarar-ı ammi def için zarar-ı hass ihtiyar olunur"⁴⁹ kaidesi gereği geniş kapsamlı zararın engellenmesi için dar kapsamlı zarara katlanması bazen elzem hale gelebilir. Burada kastedilen dar kapsamlı zarar narh koymanın toplumun bazı kesimleri açısından adaletsiz bir duruma sebebiyet vermesi ihtimali sebebiyledir. Örneğin; "Halife Ömer de yüksek fiyattan kuru üzüm satan Hâtıb b. Ebû Beltea'yı kamu yararını gözeterek pazardan ihraç etmiştir"⁵⁰

⁴⁶ Örneğin; İmam Mâlik'e göre "narh bolluk veya pahalılık ayrımı yapılmaksızın mutlak olarak haramdır" (Kallek, 2008: 17).

⁴⁷ Ebu Dâvud, Büyû 51, (3451); Tirmizî, Büyû 73, (1314)

⁴⁸ İbn Abdülber en-Nemerî, el-İstizkâr, VI, 414

⁴⁹ Mecelle Md. 26

⁵⁰ Fakat "daha sonra kararından dönerek dilediği gibi işlem yapmasına izin vermiştir. (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, VI, 29; İbn Kudâme, IV, 240-241)" (Kallek, 2006b: 261)

(Kallek, 2006b: 261). “Hanefiler’e göre gıda maddelerinin fiyatları sunî şekilde fâhiş ölçülerde arttırıldığı ve kamu zararını önlemenin başka yolu kalmadığı durumlarda narh uygulaması câizdir”⁵¹; çünkü “amme zararının giderilmesine yönelik hacir meşrû kılınmıştır”⁵² (Kallek, 2006b: 261). Yine “bazı Şâfiîler⁵³, İmam Mâlik’ten nakledilen bir ictihada⁵⁴ uyan bazı Mâlikîler⁵⁵ ve müteahhir Zeydîler de⁵⁶ satıcıların, halkın zarar göreceği boyutlarda zulmetmesi halinde piyasa fiyatlarına endeksli narhın câiz olabileceği kanaatindedir.” (Kallek, 2006b: 262).

Kallek zorunlu narhın şartlarını şu şekilde özetlemiştir (Kallek, 2006b: 262-263).

- 1- Mal ve hizmetlerin topluma zarar verecek derecede pahalılaşması,
- 2- Pahalılığın üretici veya aracılardan manipülasyon ve spekülasyonundan kaynaklanması,
- 3- Söz konusu mal ve hizmetin halkın genel ihtiyaçları kapsamında olması,
- 4- Kamu idaresinin narh harici bir yöntemle oluşacak zarar ve kayıpları ortadan kaldırmasının veya engellemesinin mümkün olmaması,
- 5- Narh uygulamasının arzın azalması gibi istenmeyen bir sonuca yol açmayacak şekilde olması,
- 6- Bir bilirkişi heyetinin konuyu değerlendirmesi sonucu kararların oluşturulması,
- 7- Ürün ve hizmette kalite, uzmanlık ve marka değeri gibi farklılıkların dikkate alınması,
- 8- "Zarar ve zararlarla mukabele yoktur" ilkesi gereği alıcı konumundaki toplumun ve satıcıların menfaatlerinin gözetilerek makul bir menfaat seviyesinin sağlanması,
- 9- Karar vericilerin adalet ve hakkaniyetten ayrılmaması,

şartlarıyla ve piyasa şartlarının kendiliğinden oluşarak müdahaleye gerek kalmaması halinde sona erdirmek üzere geçici olarak narh uygulanması mümkündür.

⁵¹ el-Fetâva'l-Hindiyye, III, 214; Haskefi, II, 548; Tûri, VIII, 230; İbn Âbidîn, V, 256

⁵² Merginânî, IV, 93; İbn Kayyim, s. 255; Zeylaî, VI, 28; İbn Âbidîn, V, 256, 257

⁵³ Nevevî, III, 411; Şirbînî, II, 38; Süyûtî, s. 528.

⁵⁴ Bâcî, V, 18; Müceylidî, s. 48; Emîr es-San'ânî, III, 25; Şevkânî, V, 248; Mübârekfûri, IV, 452.

⁵⁵ İbn Abdülber en-Nemerî, el-Kâfi, I, 360; Bâcî, a.y.; Ukbânî, s. 135, Müceylidî, s. 51, 61-63.

⁵⁶ Emîr es-San'ânî, III, 25.

Görüleceği üzere kamu iradesi, fiyatların aşırı yükselmesi sebebiyle kamu düzeninin bozulması durumunda yukarıdaki şartlara uygun olarak arz ve talep şartlarına göre serbestçe fiyatların oluşmasını temine zemin hazırlamak üzere ve geçici olarak narh belirleme yoluna başvurabilecektir.

2.5.11. Aldatmak Yasaktır

İslam yukarıda belirtildiği üzere serbest bir şekilde alıcı ve satıcıya müdahale edilmeden adalet üzerine bir ticari hayatı esas almaktadır. Bu ekonomik ve finansal sistemde aldatmak kesinlikle yasaktır. Hz. Peygamber; "...Bizi aldatan, bizden değildir"⁵⁷ buyurmuş, "malını satmak için çokça yemin edenlerin"⁵⁸ ve "malındaki kusuru açıklamadan satan kimselerin Allah'ın gazabına uğrayacaklarını ve melekler tarafından lânetleneceklerini"⁵⁹ haber vermiştir. Mü'min kardeşini aldatan kişilerin ahirette mutlaka sorgulanacakları şu örnekle çok açık bir şekilde uyarılmıştır: Sattığı sütün içerisine su karıştırarak insanları aldatan birisine Hz. Peygamber: "Kıyamet gününde, "Suyu süttten ayır! denildiğinde ne yapacaksın?"⁶⁰ diye ikazda bulunmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de ölçü ve tartıda hile yapanlar uyarılmış ve ahiretteki çetin hesap hatırlatılmıştır. İsrâ suresinde Allah (cc) şöyle buyurmuştur: "Ölçtüğünüzde ölçmeyi tam yapın, doğru terazi ile tartın. Bu daha hayırlı, sonuç bakımından daha güzeldir." (İsrâ, 17/35). Ölçü ve tartıda hile yapma konusu üzerinde daha birçok ayette konu tekrar tekrar ele alınmıştır⁶¹. O halde her ne türlü olursa olsun Müslümanların hile ve aldatma yoluna gitmeleri kesinlikle yasaklanmıştır.

2.5.12. Üretim ve tüketimde israf yasaktır

İslâm bir nehir kenarında abdest alırken bile suyun israf edilmesine müsaade etmez. İsrâf en büyük günahlardandır ve Kur'an-ı kerimde israf edenlerden "şeytanların

⁵⁷ Müslim, İmân, 164

⁵⁸ Nesâî, Zekât, 77

⁵⁹ İbn Mâce, Ticâret, 45

⁶⁰ Beyhakî, Şuabü'l-îmân, IV, 333

⁶¹ En'âm 6/152; Hûd 11/84-86; A'râf 7/85; Şuarâ 26/181-182; Rahmân 55/9; Mutaffifîn 83/1-4

dostları”⁶² olarak söz edilir. “... yiyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”⁶³ buyrulurken helal olduğu sürece nimetlerden faydalanmak hoş görülürken israf edenler kınanır. İsrâf edenler kınandığı gibi cimriler de aynı şekilde kınanır. Müslümanlar öyle kullardır ki; “(O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar”⁶⁴. Hz. Peygamber’de: “İsraf ve savurganlığa kaçmadan, böbürlenmeden yiyiniz, içiniz, giyiniz ve sadaka veriniz”⁶⁵ buyurarak nitelikli bir Müslümanın ahlakını özetlemiştir.

İslam’daki israf yasağı ve tasarruf emri gereğince İslam ekonomisi ve finansı da verimlilik esasına üzerine bina edilmelidir. Müslüman bir iş adamı ne kadar zengin olursa olsun kendisine emanet olan serveti kendisine ait olduğunu düşünerek israf edemez. Mülkün gerçek sahibi olan Allah (cc)’a bir emanetçi olarak hesap verecektir. Yine kendisine verilen nimetlere nankörlük ederek cimrilik de edemez.

İsraf sadece bir şeyin yok edilmesi anlamında değil olması gerekenden daha verimsiz kullanılması anlamını da kapsamaktadır. Bu günümüz ekonomisi anlamında verimlilik (prodüktivite) kavramını da içermektedir. Üretimde (üretim faktörlerinden yararlanmada), satın almada, satışta, geri dönüşümde verimlilik esasına dayalı bir sistem kurmayı zorunlu kılar. Verimlilik esasına dayanmayan üretim faaliyetleri rekabette işletmeleri ve ülkeleri geri durumda bırakır. Bu ise İslam toplumunun dünya ile rekabetinde zorda kalmasını ve dolayısıyla güçsüz kalması sonucunu doğurur. Buna sebep olan tüm karar vericiler (yöneticiler) İslam’da sorumluluklarından dolayı ahirette hesap vermek durumunda kalacaklardır. O halde her yönetici sorumluluk alanından dolayı hesaba çekileceğinden “verimlilik esasına dayalı, rekabet edebilecek ve maksimum katma değer üretecek şekilde üretim teknolojilerini, süreçlerini ve tüketim kararlarını” şekillendirmek zorundadır.

Müslüman iş adamı aynı zamanda kendisine emanet edilen doğal kaynakları etkin, verimli şekilde kullanarak doğayı tahrip etmeden ve korumayla ilgili önlemler alarak

⁶² İsrâ, 17/27

⁶³ A’râf, 7/31

⁶⁴ Furkân 25/67

⁶⁵ Nesâî, Zekât, 66

gelecek nesillere taşımak zorundadır, çünkü doğal kaynaklar üzerinde gelecek nesillerin de hakları bulunmaktadır.

2.5.13. Finansal Faaliyet ve İşlemlerde Garar ve Cehalet Yasağı

İslâmi yasaklardan bir diğer önemli yasak garar yasağıdır. Ekonomik hayatta ve finansal sistemlerde yapılan bütün akitlerin ve hukuki işlemlerin, taraflar arasında karşılıklı rızaya dayanması, en üst seviyede açıklık ve dürüstlüğe riayeti, taraflarca beklenmedik bir risk ve zarar altına girmeye, herhangi bir aldatmaya ve haksız yere kazanç sahibi olmaya sebep olmaması yani “sağlam, belirli ve tanımlayıcı” olması, aşırı bilinmezlik ve aşırı risk ihtiva etmemesi gerekir. Kur’an-ı Kerim, bir yandan bâtil yoldan kazanç elde etmeyi menederken diğer yandan sözleşmelerde bulunması gereken açıklık, dürüstlük ve güven ilkeleri üzerinde ısrarla durmuştur:

“Aranızda birbirinizin mallarını haksız sebeplerle yemeyin. Ve insanların mallarından bir kısmını bile bile günahla yemek için, o malları (rüşvet olarak) hâkimlere vermeyiniz.” (Bakara 2/188)

“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtil sebeplerle yemeyin. Ancak kendiliğinizden anlaşarak bir ticaret yapmanız başka...” (Nisa 4/29)

Hz. Peygamber’in hadislerinde de garar yasağını görmekteyiz. Ebu Hureyre (r.a.); “Hz. Peygamber (sav) bey’ul garar ve bey’ul hasatı yasakladı.” (Ebu Davût, Büyü 25, Tirmizî Büyü 17) buyurmaktadır.

İslâm fihhına göre, “hukuki işlemlerde ve özellikle de iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde, akdin konusunun biliniyor ve belirli olması şarttır”. “Akdin konusunun elde edilip edilemeyeceği ile ilgili belirsizlik ‘garar’; vasıfların bilinmezliği ise ‘cehalet’ kavramıyla ifade edilmiştir” (DİB, 2009: 176). Bu durumda garar; sözleşmenin konusuyla veya fiyatıyla ilgili kapalılık neticesinde ortaya çıkan belirsizlik ve risk durumunu ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle akitlerdeki malda, hizmette, bedelde, vadede, teslim muktadir olup olmama gibi durumlarda doğacak belirsizlikler taraflar arasında anlaşmazlıklara yol açıyorsa, başkasının mallarının ve haklarının gaspına sebep oluyorsa ve alıcıya istediği şeyi teslim edememe riskini doğuruyorsa bunlar garar sayılmaktadır.

“Garar; sözlükte, tehlike, risk, kişinin bilmeden canını ve malını tehlikeye atması” gibi anlamlara gelir. Garar, bir fıkıh terimi olarak da akdin haksız kazanca yol açacak ölçüde kapalılık taşıması anlamındadır. Serahsî’ye ait tarifte garar; “sonu bilinmeyen” şeklinde ifade edilmiştir. Cehalet; fıkıh terimi olarak belirsizlik, bilinmezlik, bilgisizlik anlamında kullanılmaktadır. İslâm fihına göre, hukuki işlemlerde ve özellikle de iki tarafa borç yükleyen sözleşmelerde, akdin konusunun taraflarca biliniyor ve belirli olması gerekir. Akdin konusu ile ilgili belirsizlik garar; bilinmemezlik ise cehalet kavramıyla ifade edildiği gibi, her iki terimin birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir (Dönmez, 1996: 366) Darîr’e göreyse; “Garar, cehâletten kapsamlıdır; her meçhul (bilinmezlik) garardır fakat her garar meçhul değildir. Cehâletsiz garar bulunabilir fakat cehâlet gararsız olmaz” (Dönmez, 1996: 367).

Diğer bir ifadeyle bir akitte ve işlemde garar; akit mevzusunun (konusunun) var olmasında ve gerçekleşmesi konusundaki risk, belirsizlik, muğlaklık ve şüphedir. Bu durumda akdin konusunu teşkil eden mal ve hizmetin mahiyeti, niteliği ve özellikleri, akdin taraflarının hakları ve sorumlulukları, mübadele konusu olan malın mülkiyeti ve teslimi, tarafların sorumluluklarına ilişkin bilinmezlik, kesin olmayan, şüpheli veya muhtemel bir unsura veya hususa dayanmasına bağlı bulunmasıdır. Cehaletse; varlıkta, gerçekleşeceği bilinen mevzunun önemli vasıflarındaki bilinmezliktir.

Mesela gökteki kuşun, denizdeki balığın, incinin ve diğer deniz hayvanlarının, dolaptaki görünmeyen elbisenin, henüz meyvelenmeyen ağacın, olgunlaşmayan mahsulün, fiilen olup olmayacağı henüz kesinlik kazanmayan eşyanın vb. satım akdi konusu yapılması (açığa satış hâli) örneğinde garardan bahsedilir çünkü bunların elde edileceği, yakalanacağı belli değildir. Buna karşılık bir paket içindeki bir nesneyi satım konusu yapma örneğinde cehalet vardır çünkü burada bir nesnenin var olduğu bellidir ancak “ne, ne kadar, nasıl, ne şekilde” olduğu yani özelliği belli değildir. Görüldüğü gibi garar; genel anlamda, akitteki taraflar arasında ve taraflardan birine zarar verecek şekilde her türlü aşırı dengesizlik, bilinmemezlik, kapalılık olarak ortaya çıkmaktadır ve bunun istenerek veya istenmeyerek doğmasının bir önemi de bulunmamaktadır. Garar yasağı ile akitlerde (sözleşmelerde) bilginin tamamen açıklanması, asimetric bilginin ortadan kaldırılması ve belirsizlik sebebiyle önemli bir risk almaktan tarafların kaçınması amaçlanır.

İslâm hukukuna göre iki taraflı akitlerde şu durumlar garar sayılmaktadır (Çürük, 2013: 23-24); (Ayub, 2017: 66):

- 1- Satılan şey üzerinde satan kişi tasarruf hakkına sahip değildir, yani satıcının teslim edemeyeceği malları satması (açığa satış) gibi: A'nın B'ye uçan bir kuşu, kaçan bir hayvanı, elinde bulunmayan pay senetlerini, maliki olmadığı bir evi satması gibi.
- 2- Akdi, gerçekleşeceği bilinmeyen bir olaya bağlamak: A'nın B'ye eğer yağmur yağarsa, eğer deprem olursa, eğer şöyle bir şey keşif olursa bu malı sana şu fiyata satıyorum demesi gibi.
- 3- “Cinsin bilinmemesi: A, B'ye 250 TL'ye 2,5 metre kumaş satıyorsa, bu durum garar kapsar. Çünkü satıcı hangi cins kumaşı satacağını belirtmemiştir.
- 4- Türünün bilinmemesi: A, B'ye bir hayvanı 1.000 TL'ye satsa, garar söz konusudur. Burada satılacak hayvanın türünün belirtilmesi gerekir.
- 5- Özelliklerinin bilinmemesi: A'nın B'ye arabasını 50.000 TL'ye satması. Satılacak arabaya ilişkin marka, model, yaş, renk, hasar vb. özelliklerin belirtilmesi gerekir.
- 6- Niceliğin bilinmemesi: A'nın B'ye 50 TL'ye bir miktar portakal, bir miktar üzüm satması gibi. Miktar belirli değildir.
- 7- Fiyatın bilinmemesi: A'nın B'ye bir malı 1 aylık maaşı karşılığında satması. Burada maaşın ne kadar olduğunun belirtilmesi gerekir.
- 8- Malın belirleyici özelliklerinin bilinmemesi: A'nın B'ye bir daireyi 350.000 TL'ye satması. Muhit, kat, büyüklük, cephe bilgilerinin bilinmesi gerekir.
- 9- Vadeli satışlarda ödeme zamanının belirsizliği: A'nın B'ye 300.000 TL'ye vadeli olarak ev satması fakat ödeme zamanının belirlenmemesi.
- 10- Malın teslimine muktedir olamama: A'nın B'ye sudaki balığı, ağaçtaki kuşu satması.
- 11- Mevcut olmayan malın satışı: A'nın B'ye gelecek yılın mahsulünü satması.
- 12- Malın incelenme imkânının olmaması: A'nın B'ye kapalı bir koliyi içindekilerle birlikte 150 TL'ye satması.
- 13- Birisi özellikle seçilmediği sürece sözleşmede birden fazla seçenek olması: A'nın B'ye arabasını 50.000 TL'ye ya da 75.000 TL'ye satması. Böyle bir durumda B hangi seçeneği tercih ettiğini açıkladığında satış geçerli olur.

İslâm, ekonomik hayatta ve finansal sistemde akitlerde, gerçekleşip gerçekleşmeyeceği bilinmeyen, akde konu olan malın teslim edilip edilemeyeceğinin şüpheli olması, taraflar arasında ileride anlaşmazlığa sebep olacak her türlü belirsizliği yani aldatma veya aldanma ihtimalinin bulunmasını ve bütününe, içeriğine vakıf olunmayan yani iç yüzü gizli kalan, kendisinden kastedilen şey belli olmayan bütün düzenlemeleri yasaklamıştır. Hz. Peygamber, insanlar arası nizaları, husumetleri kaldırmak, malları zayi olmaktan korumak, ticari ahlakı ve sosyal düzeni sağlamak için insanları garardan nehyetmiş bulunmaktadır. İslâm gararı ve cehaleti yasaklamak suretiyle bugünkü anlamda akitlerde, pazarlarda, alım-satım, borçlanma, iş ve hizmet akitlerindeki bilgi açıklama yollarını yoğun bir düzenlemeye tabi tutmuştur ve sistem olarak da Batı’da ciddi şekilde üzerinde durulan “Pazarın ve tüketicinin korunmasına” benzemektedir. Gararın ortadan kalkması için; sözleşmeye konu olan mal ve hizmetin tam tanımı, özellikleri, markası, satış şekli, satış bedeli, ödeme şekli, mal, ilaç vb. gibi bir kimyasal veya karışımsa içindekilerin ve miktarlarının belirtilmesi yani esasa taalluk edecek bütün bilgilerin belirtilmesi gerekir.

Yatırımlarda da garar önemli bir karar faktörüdür. Firmadaki, yatırımlardaki, ekonominin diğer dallarındaki aşırı risk olayı garar olarak kabul edilir ve garardan yani aşırı riskten kaçınılması istenir. Konu bir pay senedi veya sukuksa ilgili şirketle ve bu menkul değerle ilgili gerçekçi bütün bilgilerin bunlar üzerinde yer alması gerekir. Pay senedi ve tahville ilgili gerçek bilgiler orta yere konulduktan sonra taraflar bunlar üzerinde rahatça pazarlık yapabilirler. Kural “İslâm’da kandırma, hile ve haram yoktur.” şeklindedir.

Garar yasağı, İslâm Borçlar Hukukunda satış akdinde işlenmiş, butlan ve fesat sebebi sayılmıştır, yani belirli bir oranın üzerindeki bilinmezlik (cehalet) ve belirsizlik (garar) taraflarca düzeltilmediği takdirde akdi geçersiz hâle getirebilmektedir. Herhangi bir olayın garar sayılmasının derecesi; taraflar nezdinde akdin temel unsurlarına etki edecek, niza çıkaracak ölçüde olmasını gerektirir. Gararın butlan ve fesat sebebi sayılmasındaki amaç; taraflar arasında adalet ve hakkaniyeti, emniyeti sağlamak, işi şansa ve nizaya bırakmamak ve önceden bilinmemelik yüzünden taraflardan birisinin zarara uğramasını önlemek, ekonomik hayatın düzgün işlenmesini sağlamaktır.

Burada çok önemli bir nokta daha vardır. İslâm fıkhi incelendiğinde garar olayının sadece satım akitlerine özgü olmadığı, bu akitlerin yanında şirket akdi, kira ve iş akdi, borçlanma ve borç ödeme akitleri, sulh akdi gibi karşılıklı borç doğurma esası üzerine kurulu iki taraflı bütün akitlerde hatta bağışlama, vesayet, vakıf gibi tek taraflı akitlerde de meydana gelmesidir. Kısacası, tarafların risk alma, aldanma, aldatma ve kapalılıkla karşı karşıya kalabileceği her türlü hukuki işlemde garar müessesesinden söz etmek mümkündür. Bununla birlikte gararla ilgili özellik arz eden iki akit türü söz konusudur. Bunlar selem ve istisna akitleridir. Gelecek bölümde ayrıntılı olarak işleyeceğimiz gibi bu iki akitte, akit yapılma sırasında akit konusu belli değildir, bu da bu akitlerin karakteristik özelliğinden doğmaktadır.

Sonuç olarak, akitlerde meydana gelen yukarıda sayılan garara ilişkin hususlar tarafların rızalarına etki eder ve aradaki belirsizlik devam ettiği sürece de akit geçerlilik kazanamaz. Ancak taraflar garar ve cehalete konu olan olayı akit üzerinde düzelttikleri zaman akit yeniden geçerlilik kazanır.

Bugün Batı firmaları yapacağı bütün hukuki işlemlerde çok ayrıntıya inmekte ve mümkün olduğu ölçüde boşluk bırakmamaktadır. Bu yöntem İslâm hukukunun asırlardır öngördüğü, düzenlediği ve pazarlarda uyguladığı sistemin aynısıdır. Amaç tarafların rızasına etki edecek, taraflardan birisini zarara uğratacak bir cehaletin, aldatmanın, önemli riskin yani gararın ortaya çıkmaması, hak ihlallerinin önlenmesi ve harama girilmemesidir. Ayrıca batı, yapacağı yatırımlar konusunda da aşırı bilinmezliği tercih etmez, bilimsel bütün yöntemleri kullanarak önemli sonuçlara ulaşmadan yatırım yapmaz.

2.5.14. İslami Finansta Kumar (Meysir) ve Şans Oyunları Gibi Reel Ekonomiye Dayanmayan Faaliyetler Yasaktır

Toplumsal hayatta reel ekonomiyi esas alan İslâm, üretkenlikten uzak, insan tabiatını bozacak; topluma ve toplumsal barışa zarar verecek, karşılıksız ekonomik değerlerin reel bir ekonomiye dayanmadan el değiştirmesini öngören bütün kazanç kapılarını kapamış, kumarı (meysir) ve şans oyunlarını yasaklamıştır. Arapçada meysir ve kumar birbirlerinin yerine kullanılmıştır ve meysir; kolaylıkla, tesadüfî ve şansa bağlı olarak elde edilebilen servete denir. Kumar; şans ve becerinin birlikte veya tek başına söz

konusu olduğu bir olay yahut yarışmanın ya da belirsiz bir olayın sonucu üzerine bahse tutuşma ve bu yolla kazanç elde etme olup taraflardan birisi, diğelerlerinin kaybetmesi karşılığında kazanmakta, kaybeden kişinin malının ve servetinin bir bölümüne reel bir bedel, bir emek, bir karşılık ödemededen sahip olmaktadır. Kur'an-ı Kerim ekonomiyi, toplumu, toplumsal barışı bozan kumarı ve şans oyunlarını şiddetle yasaklamıştır.

“Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili putlar, kısmet çekilen zarlar ancak ve ancak şeytan işi murdar şeylerdir. Onun için bunlardan sakının ki, felâha (kurtuluşa) eresiniz. Şeytan, şarap ve kumarda ancak ve ancak aranıza düşmanlık ve kin düşürmek, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık siz vazgeçiyorsunuz değil mi?” (Maide 5/90-91)

Kumar; şans oyunu anlamına gelir, taraflardan birisi, diğelerlerinin kaybetmesi karşılığında kazanmaktadır ve yazılı yapılsın veya yapılmasın taraflar arasında bir sözleşmeye “kumar sözleşmesi” dayanılarak yapılır. Kumar, gararın bir türüdür ve kumar oynayan kişi oyunun nasıl sonuçlanacağını bilmemektedir. Kişi, yapılan açık veya zımnî sözleşmeye göre belirli bir oyunda, malının veya servetinin bir kısmını, önemli bir risk olarak ya tamamen kaybetme veya çok daha fazlasını kazanma şansını karşılığında ortaya koyar, şansını yaver giderse kazanır aksi halde mal ve servetini kaybeder. İsmi ne olursa olsun bu özelliği taşıyan, para ve mal karşılığı oynanan her oyun, ortak bahis, her akid kumar olduğu gibi parasal bir değer karşılığı piyango maksadıyla verilen kuponlar, yönlendirmeler veya teşvikler de kumardır.

İslâm'da şans oyunları ve kumar, haksız kazanç yollarından birisi sayılır. Haksız kazanç karşılıkine zulmetmek, eş bir değer vermeden malını veya parasını almak demektir. Bu nedenle bu nitelikteki faaliyetlere İslâmi finansta izin verilmez. Kumar terimi geniş kapsamlıdır, spekülâtif ve şansa bağlı tüm sözleşmeleri de oyunları da kapsamaktadır. Taraflar arasında bir sözleşme yapılırken taraflardan herhangi birisi tarafından tam olarak açıklanmayan yükümlülükler ve avantajlar da bu anlamda değerlendirildiği gibi, bir şeyi daha az bir şey veya onun dengi olanından daha küçük bir şey ödeyerek, çalışmaksızın, değer meydana getirmeksizin veya ona karşı herhangi bir sorumluluk yüklenmeden şans oyunu yoluyla elde etmek de kumar sayılmış ve yasaklanmıştır (Çürük, 2013: 25); (Ayub, 2017: 61-62):

Kumar oynamakla;

- Değerli bir şeylerin riske atıldığı görülür,
- Kumar oyunlarında oyunun sonucu tesadüfen belirlenir,
- Taraflardan birisi kazanır karşı taraf kaybeder,
- Yapılan bahis geri döndürülemez.

Kumar toplumda reel olarak bir değer meydana getirmeden harcamaya, büyük çatışmalara, sosyal problemlere ve finansal çöküntüye sebep olmaktadır.

Kumar;

- Kişi ile kişi,
- Kişi-grup, grup-kişi, grup-grup; kişi-grup-kurum,
- Kişinin bir şans makinesi aracılığıyla oynaması şeklinde tezahür eder.

Türkiye’de kumar ve bahis oynamak bir zamanlar yasa dışı ve itibarsız bir faaliyet olarak görülürken ve toplum tarafından ayıplanırken günümüzde toplumdaki manevi değerlerdeki kayba paralel olarak benzeri görülmemiş bir oranda büyümüş ve gittikçe popüler ve günlük bir aktivite haline almıştır. Sosyal olarak kumara bakış açısı da değişmiştir, kumar ve bahis sektörü milyarlarca liralık bir endüstri haline gelmiştir. Bazıları kumar ve şans oyunları ile kumarhaneleri ve at yarışlarını düşünebilir, fakat günümüzde kumar olarak sayısız etkinlik ortaya çıkmıştır. Casino oyunları, slot makineleri, üç kart, poker, bezik, barbut, bakara, rulet vb. milli piyango biletleri, tombala, kazı kazan kartları, iskambil kart oyunları (king, batak, ihale vb.), at yarış bahisleri, spor bahisleri (iddaa, misli, nesine vb.), sayısal loto, golf, yüzme, güreş, boks gibi beceri oyunları bahisleri, internet gazioları, borsa ve forex spekülasyon işlemleri vb. daha onlarca oyun ve işlemlerle kumar oynanmaktadır.

İslâm’ın şiddetle yasakladığı kumar toplumsal bir felakettir, yıkıcı ve toplumu bozucu, aileleri sefil ve perişan edici, fertlerin kişiliklerini bozucu, firmaları ortadan kaldıran bir yapısı vardır. Kumarda ve şans oyunlarında kazananlarsa kumarı ve şans oyunlarını düzenleyenler ve kaybetme riskine girmeyenlerdir. Bunlar, tarafları kullanarak büyük servet edinmektedirler. Kumar ile kazanılan para İslâm’a göre gayrimeşrudur, haramdır ve şiddetle yasaklanmıştır.

İslâmi finansal yönetici, firmanın ekonomik kaynaklarını kullanıp gelir elde ederken şunları yapamaz:

- Firmanın kaynaklarıyla faiz alamadığı gibi herhangi bir kumar oyununda değerlendiremez,
- Kumar işletmek amacıyla bir firma, kurum kuramaz, otellerin gazino bölümlerinde olduğu gibi firmada ek gelir getirmesi amacıyla bir bölümünü bu işlere tahsis edemez,
- Firma kumar aletlerini imal edemez, satamaz, kumarhanelerde giyilen müstehcen elbiseleri ve diğer malzemeleri üretmez,
- Parasal bir değer karşılığında şans yoluyla piyango maksadıyla verilen kuponları, teşvikleri, ikramiyeleri düzenleyemez,
- Kumarla ilgili kurumlara yatırım yapamaz, hisse senetlerini alamaz.

Kumar yasağı sebebiyle konvansiyonel sigortacılık ile türev araçlarının İslâm'a göre durumlarının tespiti önem arz etmektedir. Bugün konvansiyonel sigortacılık yerine İslâmi sigortacılık kabul edilmekte ve türev araçları ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Bu sebeple Müslüman bir finansal yönetici; yapacağı faaliyetlerin hangilerinin kumar, şans oyunu, piyango grubuna girdiğini yetkili “Fıkıh kurullarından” öğrenmeli ve bunları yapmamalı, İslâm'ın izin verdiği şekilde hareket etmelidir.

Firmaların aşırı ve hesapsız riske girmeleri de tatbikatta “kumar oynamak” olarak ifade edilir ve hoş görülmez.

2.5.15. Diğer Emir, Tavsiye ve Yasaklar

Yukarıda sayılan temel esaslar ve yasaklar İslami finansal sistemin temelini oluşturmaktadır. Elbette İslami finans bunlarla sınırlı değildir. Bu temel esaslar yanında başkaca emirler, tavsiyeler ve yasaklar söz konusudur. İslam ekonomisi finansını ilgilendiren diğer başlıca emir ve tavsiyelere örnek olarak; zekât, sadaka, karz-ı hasen, borçluya müsamahakâr davranmak vb. sayılabilir. Yasaklara örnek olarak ise; içki, domuz eti, tağşiş olmuş malların satılması gibi ürünlerin ticareti yasağı vb. sayılabilir.

İslâmi finansla ilgili temel İslâmi etik kurallar buraya kadar açıklanmış oldu. İslâm, bütün finansal faaliyetlerde moral değerlerini ortaya koymuş olmakta ve bu kurallara uyulmasını istemekte, bu kuralların dışına çıkıldığında haramlara ve mekruhlara (günaha) girileceğini ifade ederek yasaklamaktadır. Bu moral değerler sistemin özüdür. Finansal işlemlerin sağlamlığı ve gerçekliği ekonomik kalkınmanın ve sosyal barışın

tesisi konusunda doğrudan etkilidir. Aynı zamanda sistem, bütün İslâm âleminde finansal davranış birliği sağlamakta ve finansa muhatap olan bütün tarafları korumaktadır. Şimdi sıra moral değerlerle donanmış olan İslâmi finasta uygulanan temel finansman modellerinin incelenmesine gelmiştir.

2.6. İslami Finasta Uygulanan Temel Finansman Modelleri (Ürünler ve Yöntemler)

İslami finans sistemi; İslâmi ekonomisi içerisinde, bireylerin, firmaların ve kurumsal yapıların finansal ihtiyaçlarını çözmek için birçok finansman modelini sunmaktadır. Bu modellerin bir kısmı İslâm öncesinde de kullanılmaktayken diğerleri İslâmi süreç içerisinde sisteme katılmışlardır. İslâm hukukunun dinamik ve güncel oluşu, zamanın ve mekânın her noktasında olaylara hukuki çözümler üretecek yapıda olması, ibâha kuralının uygulanması, İslâmi finasta uygulanan sistem ve ürünlerin de önünü açmakta, İslâmi etik kurallara aykırı olmayan bütün finansman modellerinin de kullanılmasına imkân sağlamaktadır. Burada “faydalı olan ve İslâm’a aykırı olmayan her model İslâmi modeldir” kuralı geçerlidir.

Ekonomilerde gelişmiş bir finansal sistemin bulunması girişimcilere finansal hizmetler ve kaynaklar sağlanması suretiyle ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı desteklediği gibi teknolojinin ve sosyal bünyenin gelişmesini de sağlamaktadır. Sistemde finansal araçlar tasarruf edilen fonların toplanması ve bunların fon talep edenlere rasyonel bir şekilde dağıtılması konusunda lokomotif görevini yapmaktadırlar. Bu kurumlar finansal modelleri uygulayarak müteşebbislere kaynak sağlama yanında piyasanın nakit ihtiyacını karşılamak, projeleri finanse etmek, risk yönetimi, yöneticileri izleme ve işlemleri kolaylaştırma gibi yollarla ekonomik kalkınmaya destek olmaktadır. Toplumda fonların para ve sermaye piyasalarına kanalize edilmesi ve bu kaynaklardan, araçlar vasıtasıyla sağlıklı ve etkin bir şekilde, ekonominin temelini teşkil eden firmaların desteklenmesi ekonomik gelişmenin de temelidir. Finansal sistem içerisinde finansal araçlar, firma modelleri ve kullanılan finansal ürünlerin gelişmişliği ve etkinliği ekonomik gelişmenin de en önemli sükeleri olmaktadır.

Etkin bir finansal sistemin gerekliliği, konvansiyonel ekonomi açısından olduğu gibi İslam ekonomik sistemi açısından da geçerlidir. Sistemdeki temel araçlar aynı olmakla beraber ‘ortaya konulan finansal sistem’ İslam ekonomik sistemine özgüdür ve moral

değerler itibariyle konvansiyonel ekonomiden ve finanstan ayrılmaktadır. İslâm, bütün üretim faktörlerini Allah'ın emaneti olarak gördüğünden bunların verimli, etkin kullanılmasını ve israf edilmemesini, gelirlerin adil dağılımını öngörmekte, ekonomik faaliyetlerde haramlara girilmemesini, ideal toplum yapısının oluşmasını ve toplum barışı da istemektedir. Bu kısımda temel finansman modelleri ele alınacaktır. Finansman modelleri, ortaklığa dayalı modeller ve ticaretin finansmanına dayalı modeller olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

2.6.1. Ortaklığa Dayanan Finansman Modelleri

Milli bir ekonominin kalkınmasında uygulanan finans sisteminin önemini bilmekteyiz. Ekonomik kalkınmanın can suyu finansal sistemdir. Finansal sistemin de başarılı olması için içerisinde yer alan finans modellerinin yapıları ve etkinliği önemlidir. O halde İslâmi finans sisteminde yer alan finansman modelleri nelerdir?

Finansal sistem; fon ihtiyacı olanlarla fon talep edenlerin aynı piyasa içerisinde karşılaştığı bir düzen bir sistemdir. Finansal sistem, günümüzde para piyasaları ve sermaye piyasaları adı altında iki temel piyasa başlığında şekillenmektedir. Bu iki piyasa arasında kesin bir çizgi olmayıp günümüz para piyasasının en önemli kurumu olan bankalar sermaye piyasasında da etkin şekilde faaliyet göstermektedir. Yine sermaye piyasasındaki uzun vadeli fonlar para piyasasına kısa vadeli fonlar olarak, kısa vadeli fonlar da sermaye piyasasına uzun vadeli fonlar olarak geçiş yapabilmektedir. Para akışının canlı olduğu günümüz piyasaları bu anlamda oldukça hareketli ve aktif olarak işlemektedir. Bu yapı içerisinde sermaye piyasaları, halkın küçük tasarruflarının büyük yatırımlara dönüşmesi açısından oldukça önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Günümüz modern şirketleri, gelişen, alt yapısı güçlenen ve mevzuat düzenlemeleri ile güvenilir hale gelen borsa yapıları içerisinde ihtiyaçları olan fonlara kolaylıkla ulaşabilmektedir. Bireysel ve kurumsal tasarruf sahipleri de bu güvenli ve alt yapısı güçlü ortamda istedikleri getiriler için yatırım yapmak imkânına sahip olmaktadır.

İslami finans piyasaları açısından, para piyasaları ile birlikte sermaye piyasaları da oldukça önemlidir. Ekonomik kalkınmayı sağlayan yatırımların finans yeri sermaye piyasalarıdır. Sermaye ve para piyasalarında konvansiyonel ve İslâmi firmalar faaliyet gösterirler. İslâmi sermaye piyasalarında hisse senetleri, sukuk gibi helâl kâğıtlar işlem

görürler. Finansal piyasalarındaki konvansiyonel ortaklıklar İslâmi etik kurallara uyarak helâl/haram ekseninde faaliyet göstermeye başladıkları andan itibaren İslâmi ortaklıklara dönüşürler. Burada İslami finansal sistemin ortaklığa dayalı finansman modelleri kısaca ele alınacak ve neler oldukları görülecektir.

2.6.1.1. İnan ortaklığı

İslâmi finans sisteminde akid şirketleri -şirketin dayandığı ana unsurlar bakımından-sermayenin temel alındığı (emvâl), emeğin temel alındığı (ebdân) ve itibarın temel alındığı (vücûh) şirketler olarak üçe ayrılmakta (Çeker, 1995: 167) ve bunların ihtiva ettiği hükümler (kâr, yetki vb.) açısından ise inan ve mufâvada olarak iki tipte kurulabilmektedir (Çeker, 1999a: 277; Gözübenli, 2000: 260). Ortaklıklara ilişkin içerdiği hükümler açısından en çok karşılaşılan ve günümüzde de halen uygulama bulan ve günümüz modern hukuk ve finans prensiplerine en uygun ortaklık şekli inan ortaklığıdır. İnan ortaklığı sadece sermayeye dayalı kurulabildiği gibi emvâl, ebdân ve vücûh şirketlerinin çeşitli oranlarda karması şeklinde de kurulabilir (Gözübenli, 2000: 260).

İnan ortaklığı genel olarak; “iki veya daha fazla kişinin ticaret yapmak ve kârı anlaştıkları oranlarda paylaşmak üzere bir mal üzerinde kurdukları ortaklık” şeklinde tanımlanmaktadır (İbn Duveyyân, 1979’dan aktaran Bayındır, 2016: 150). Daha geniş bir tanımla inan ortaklığı; iki veya ikiden çok kişinin “ticaret yapmak ve kârı anlaştıkları oranlarda” paylaşmak üzere bir araya geldiği, ortakların ortaya koyulacak sermaye ile kâr zarar katılmak bakımından eşit olma zorunluluğu bulunmayan ve aynı zamanda değişik tasarruf ehliyetine sahip ve değişik dinlerden bireylerin ortak olarak katılabildiği bir şirket şeklidir (Okka & Kazak, 2020: 240).

İslami bir ortaklık türü olan inan ortaklığı, bugün konvansiyonel finansal sistem içerisinde de karşımıza çıkan oldukça önemli bir ortaklık şeklidir ve bugünün modern ortaklık türlerinin temelidir denilebilir. Bugün modern sermaye piyasalarının temeli olan şirketler temelde inan ortaklığıdır. İnan şirketi her çeşit meşru malların alımına, satımına dayalı ticareti yapmak veya mal ve hizmet üretimi-satışı yapmak amacıyla her çeşit meşru iş kolunda kurulabilir (Gözübenli, 2000: 260). İslami finans açısından

günümüzün modern işletmeleri bir inan ortaklığı türü olmakla birlikte inan ortaklıklarının kendisine özgü birtakım fihhi düzenlemeleri söz konusudur⁶⁶.

İnan ortaklığı yukarıda belirttiğimiz gibi temelde emvâl, ebdân ve vücûh olmak üzere üç yapı üzerine kurulabilmekle birlikte uygulamada müşâreke ve mudarebe olmak üzere temelde iki türü söz konusudur. İnan ortaklığı bu iki türün karması şeklinde de kurulabilir.

a- Müşâreke ortaklığı

Bir inan şirketi kurulma şekli olan müşâreke ortaklığı temelde emvâl şirketi olup; iki veya daha fazla kişinin ticaret ve üretim yapmak, buradan kazandıkları kârı paylaşmak üzere kurdukları ve ortakların belirli oranlarda sermaye ile katılım sağladıkları şirket türüdür. Müşâreke şirketinde hem yönetimde hem de sermayede ortaklık esastır (Tunç, 2010: 143) (Yanpar, 2015: 145).

Müşâreke şirketleri inan şirketi hükümlerine tabidir. Müşâreke ortaklığı haricinde emek ortaya koyan bir ortak bulunmuyorsa zararın koyulan sermaye oranında paylaşıldığı gibi kârlar da ortakların sermayeleri oranlarında paylaşılır. Buna göre emek olmaksızın sadece sermaye konulmasını öngören müşâreke ortaklığında kâr oranının serbestçe belirlenmesi mümkün değilken, taraflardan birisinin emek ortaya koyması halinde mümkün hale gelmektedir (Çeker, 1999a: 187).

Müşâreke ortaklığı; bugünün dünyasında çokça karşımıza çıkan anonim ve limited şirket şeklindeki yapılanmaları temsil etmektedir. Bu şirketlerden özellikle anonim şirketler bugünün finansal sisteminde çok önemli bir yer işgal etmektedir. Anonim şirketin İslâmi şirket olabilmesi için Faizsiz Finans Standartları konusunda AAOIFI'nin hazırlamış olduğu anonim şirketlerle ilgili 12 no.lu ve hisse senetleriyle ilgili 21 no.lu standartlara uygun bir yapılanma içerisine girmesi gerekmektedir⁶⁷.

⁶⁶ Bu şirket türünün temel özellikleri için bkz: (Okka & Kazak, 2020: 240-243)

⁶⁷ Bknz: AAOIFI'nin Anonim Şirketlerle İlgili Standardı (AAOIFI, 2015: 332-336); AAOIFI'nin Hisse Senetleriyle İlgili Standardı (AAOIFI, 2015: 552-559)

Anonim şirketler inan şirketi özelliğine sahip olmaları sebebiyle İslam'ın özüne aykırı bir işlem yapmamak kaydı ile şer'an caizdirler ve İslâmi bir şirket türü olarak çok önemli bir yere sahiptirler. Bu şirket türü ortakların karşılıklı rızası ve belirli sermayelerin ortaya konulması temeli üzerine kurulmuştur. Ortaklar kendi aralarında yapmış oldukları anonim şirket sözleşmesine göre hak ve sorumluluk sahibidirler. Şirket yönetim kurulunun ortakların vekâleti ile şirket işlerinde tasarrufta bulunması ve ortak sayısını engelleyen bir şeyin olmaması ve ortağın sorumluluğunun sahip olduğu payla sınırlı olması, mudârebe ortaklığındaki sermaye sahibinin sorumluluğuna benzemektedir (Zuhayli, 1989: 6/147). Şirketin devamı veya sürekliliği, ortakların üzerinde ittifak etmeleri sebebiyle uygundur. Müslümanlar şirketi helâl/haram ekseninde helâl olan kurallara göre yürütmek şartlarına bağlı kalırlar. 12 ve 21 sayılı standartlar hem şirket yapısı hem de hisse senetleriyle ilgili İslâm'a göre nelerin yapılması gerektiği konusunda sınırları çizmiştir. Burada Ticaret Kanunu'nda düzenlenen anonim şirketlerle ilgili maddelerde İslâm'a aykırı hükümler varsa onların İslâm'a göre yeniden düzenlenmeleri gereklidir. İslâm Şirketler Hukuku ve faizsiz finans standartları nazara alındığında Türk Ticaret Kanunu'nda yer alan anonim şirketlerle ilgili aşağıdaki maddelerin İslâm hukukuna göre yeniden düzenlenmeleri şöyle olabilir (Okka & Kazak, 2020: 262):

Tablo 4. Anonim şirketlerle ilgili TTK'nın İslam'a göre yeniden düzenlenmesi

Madde 331/1- Anonim şirketler, kanunen ve şer'an yasaklanmamış her türlü ekonomik amaç ve konular için kurulabilir. (İslâmi yasaklar prensibi)

Madde 338/1- Anonim şirketin kurulabilmesi için pay sahibi olan bir veya daha fazla kurucunun varlığı şarttır. 330 uncu madde hükmü saklıdır. (Faizsiz Finans Standardı 12. İnan 3/1)

Madde 478- (1) İlk esas sözleşme ile veya esas sözleşme değiştirilerek bazı paylara imtiyaz tanınabilir. (2) İmtiyaz; rüçhan ve oy hakkı gibi haklarda, paya tanınan üstün bir hak veya kanunda öngörülmemiş yeni bir pay sahipliği hakkıdır. (Faizsiz Finans Standardı 12, 4/1/2/14 kâr payı, tasfiye payında imtiyaz yasağı prensibi)

Madde 482/1- Sermaye koyma borcunu süresi içinde yerine getirmeyen pay sahibi, ihtara gerek olmaksızın, borcunu enflasyon farkı ile birlikte ödemekle yükümlüdür. (Faiz yasağı prensibi)

Madde 504/1- Şirket her türlü faizli borçlanma senetlerini ihraç edemez. Faizsiz menkul kıymetler aksi kanunlarda öngörülmedikçe, ancak genel kurul kararı ile çıkarılabilirler. Genel kurul bu kararı, kanunlarda farklı bir düzenleme yoksa,

421'inci maddenin üçüncü ve dördüncü fıkraları hükümlerine göre verir. Esas sözleşme farklı bir nisap öngörebilir. Genel kurul kararının çıkarılacak menkul kıymete ilişkin, gerekli bütün hüküm ve şartları içermesi gerekir. Genel kurul kararını yönetim kurulu yerine getirir. Bu hükme tabi menkul kıymetler hamiline veya emre yazılı ve itibarî değerli olabilir. İtibarî değer genel kurul ve yetkilendirilmiş olması hâlinde yönetim kurulunca belirlenir. Borçlanma senetlerinin bedellerinin nakit olması ve teslimi anında tamamen ödenmesi şarttır. (Faiz yasağı prensibi)

Madde 507/2- Esas sözleşmede payların bazı türlerine tanınan özel menfaatler saklıdır. (Tasfiyede bazı paylara tasfiye payında imtiyaz tanınamaz prensibi)

Madde 510- İşletmenin tam bir şekilde faaliyete başlamasına kadar geçecek hazırlık dönemi için pay sahiplerine, Türkiye Muhasebe Standartlarına uygun olmak koşuluyla, özellikli varlık niteliğindeki yatırımların maliyetine yüklenmek üzere, ödemelerinde enflasyon farkı nazara alınabilir veya imtiyazlı hisse senedi verilmesi esas sözleşmede öngörülebilir.

Madde 534/1- İflas hâlinde tasfiye, İflas İdaresi tarafından AAOIFI'nın 43 no.lu standardı esas alınarak iflas işlemleri yürütülür. Şirket organları temsil yetkilerini, ancak şirketin iflas idaresi tarafından temsil edilmediği hususlar için korurlar.

Bu şekilde düzenlemeler limited şirket ve diğer şirket türleri içinde geçerlidir. Sonuçta İslami finansal sistemde inan ortaklıkları (müşâreke ve mudârebe) oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Müşâreke önemli bir ortaklık türü olarak İslami finansal piyasalar içerisinde yer alan sermaye piyasalarının etkin bir şekilde işlemesi açısından oldukça önemlidir. Müşâreke ortaklığı aynı zamanda para piyasaları açısından da oldukça önemli bir finansal enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın birçok bölgesinde katılım bankaları (İslami bankalar- İslami finans kuruluşları) fon bulma ve kullandırma yöntemi olarak müşâreke sistemini kullanmaktadırlar. Henüz Türkiye'de istenilen seviyede olmasa da katılım bankacılığı açısından da müşâreke sistemi önemlidir. Katılım bankacılığı sisteminde konusunda uzman kişi veya kurum ile İslâmi finans kuruluşu birlikte bir kâr/zarar ortaklığına dayanan ortaklık yapmaktadırlar. Yani İslâmi bankacılığında müşâreke uygulamasında iki taraf söz konusudur. Bunlar;

- a) İslâmi finans kuruluşu; elinde çeşitli yöntemlerle elde ettiği fonlar bulunmakta ve bunları İslâmi bankacılık prensiplerine göre işletmek istemektedir.
- b) Müteşebbis; kârlı olacağını düşündüğü bir projesi bulunmakta, bir miktar sermayesi de bulunmakla birlikte elindeki sermaye projeyi hayata geçirmesine yetmemektedir.

Buna göre müteşebbis sadece emeğini değil belirli bir miktar sermaye de koymaktadır. Sermaye koymayarak sadece emeğini koyması halinde ise işlem mudârebe ortaklığına dönüşecektir.

b- Mudârebe (mukâraza) ortaklığı

İnan şirketinin kurulma şekillerinden bir diğeri olan ve temelde ebdân ortaklığı olan mudârebe ortaklığı müşâreke ortaklığından sonra en çok kullanılan ortaklık türlerinden birisidir. Mudârebe ortaklığı çoğu zaman müşâreke ortaklığıyla birlikte karma bir model olarak uygulanmaktadır.

Mudârebe sözlükte "yol almak-yol tepmek" anlamına gelen "darb fi'l-arz" ifadesindeki "darb" kelimesinden türetilmiştir. Irak bölgesi fakihlerinin Müzzemmil suresi 20. ayetteki "...bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağı..." (Müzzemmil, 73/20) şeklindeki kullanımını esas alarak "mudarebe" tabirini kullanmışlardır. Hicaz bölgesi fakihleri ise kırâz (mukâraza) ifadesini tercih etmektedirler (Kallek, 2005: 359).

Bir ortaklık türü olarak mudârebe "rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşmak" tabirinden hareketle emek içeren bir ticari faaliyeti anlatmaktadır (Uslu, 2019:115). Bu ortaklık türünde taraflardan birisinin sermaye (rabbü'l mâl), diğerrinin (müdârib) emeğini, bilgisini, tecrübesini, uzmanlığını ortaya koyduğu ve yapılan ticari faaliyet sonucunda elde edilen kârı, aralarında yaptıkları sözleşmeye göre, paylaşmak üzere kurulan şirkettir (Debbağoğlu, 1979: 324; Döndüren, 2012:429). Mudârebe ortaklığında taraflardan birisi bir ticari faaliyetin, şirketin veya bir proje ile gerçekleşecek işin bütün giderlerini, sermayesini karşılamakta, diğerr tarafısa (müdârib) "işin yönetimini" üstlenmekte emeği, bilgisini, tecrübesini ortaya koymaktadır (Okka & Kazak, 2020: 238).

Hız. Peygamber'in dedelerinden Hâşim b. Abdümenâf "ilâf" kurumunu oluşturarak ticareti uluslararası bir konuma getirmiştir. "İlâf" kelimesi diğerr kabile ve ülkelerle yapılan ticari anlaşmalar anlamına gelen bir kelimedir. Hâşim b. Abdümenâf Suriye'ye yaptığı ticari amaçlı bir seferinde Bizans imparatoru ile görüşerek ilk serbest ticaret anlaşmasını yapmış sonrasında Hâşim'in kardeşlerinden "Muttalib Yemen'e, Abdüşems Habeşistan'a, Nevfel de İran'a giderek bu ülkelerin hükümdarları ile benzer

antlaşmalar" yapmışlardır. Anlaşma yapılan ülkelerle yapılan ticaretin güvenliği içinde yol üzerinde bulunan kabilelerle saldırmazlık ve güvenlik anlaşmaları yapmışlardır (Hamidullah, 2000: 63). Mekke İlâf kurumu sayesinde uluslararası boyutta bir ticaretin merkezi haline gelmiştir. Bu durum Mekke dışından tüccarların da bu merkeze gelmesini sağlamış ve Mekke'ye göç eden tacir "hilm" (ittifak; dostluk ve dayanışma yemini) anlayışı gereği kendi dengi olan bir tacirle ittifak kurmak zorunda olduğundan ortaklık sistemi de gelişmiştir. Tüm bu gelişmeler aynı zamanda sermaye sahiplerinin ticareti bilen kişilerle emek-sermaye ortaklığı yapmalarına da zemin hazırlamıştır. Bu ortaklıklar aynı zamanda yetersiz finansman sebebiyle iflaslarla karşı karşıya kalan ve bu sebeple i'tifad⁶⁸ denilen manevi intiharla cezalandırılan tüccarların kurtuluşu olmuştur. Mekkeliler, ticari faaliyetlerinin kısıtlı doğası nedeniyle, sürekli olarak mali felaket olasılığıyla karşı karşıya kalmaktaydılar. Hâşim b. Abdümenâf tarafından alınan önlemlerle (anlaşmalar, ticari zemin ve yeni ortaklık ve finans yöntemleri) oluşturulan bu ticari atmosfer Mekke'nin önemli bir uluslararası ticaret ve finans merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Mudârebe sistemiyle yapılan ticarete Hz. Hatice'nin yaptığı ticari faaliyetler örnek olarak verilebilir. Mekke döneminde önemli bir sermayedar olarak mudârebe sistemiyle ortaklık yaptığı bilinen Hz. Hatice ticari kabiliyeti olan kişiler vasıtasıyla ticari faaliyetlerini yürütmüştür. Hz. Hatice kervanların sevk ve idaresini yapan kişilere hem bir ücret hem de kârdan belirlenen bir oranda hisse vermek suretiyle bu ticari faaliyetlerini sürdürmüştür (Dahlan, 1308). Hz. Peygamber (sav) peygamberlik döneminden önce Hz. Hatice ile bu tür ortaklıklar (mudârebe) yapmıştır. Önce birkaç kervan idaresi verdiği Hz. Peygamber'e güveni artan Hz. Hatice müstakil ve büyük sermaye ile oluşturulan bir kervanın idaresini vermiştir. Bu ticaretler neticesinde Hz. Hatice oldukça büyük kârlar elde etmiştir (Kılıç, 2004: 196-197).

İşte Mudârebe İslam'dan önce Mekke toplumunda oluşturulan bu ticari ve finansal yapı içerisinde uygulama imkânı bulan önemli bir ticari finansman ve ortaklık yöntemiydi. İslam kendisinden önce gelen ticari sistemin birçok yapısına dokunmamış veya ufak

⁶⁸ İ'tifad; bir tüccar iflas ettiğinde, akrabalarına ve kabilesine karşı bir yük oluşturmamak için kendisini ve ailesini kabilesinin geri kalanından ayırarak, bir daha geri dönmek üzere çöle çekilmesi ve açlıktan ölmek suretiyle maddi ve manevi olarak intihar etmesi demektir (İbrahim, 1982: 344)

dokunuşlarla İslami hale getirmiştir. Müşârele ve Mudârebe sistemi de İslâm'dan önce uygulanagelmekle birlikte İslam'ın ruhuna uygun olduğu için aynen devam eden ekonomik alt sistemlerdir.

Mekke toplumunda hayat bulan ve gelişen mudârebe bir taraftan sermaye sahibi diğer taraftan emek sahibinin bir ticari iş için bir araya gelmesini sağlayarak ticari hayatın gelişmesini sağlamaktadır. Mudârebe ortaklığında faaliyetin sonucunda elde edilen kâr sözleşmede belirlenen oran dâhilinde taraflarca paylaşılmakta bir zarar söz konusu olduğunda ise zararı sadece sermaye sahibi (rabbü'l mâl) yüklenmekte, müdâribin kaybı ise ortaya koyduğu emeği olmaktadır. Mudârabenin meşruiyeti sünnet ve icmâ (alimlerin fikir birliği) ile sabittir (Çeker, 2006: 301). “Helâl kazancı emreden, rızık aramayı ve ticareti özendiren âyetler⁶⁹ Resûl-i Ekrem'in bu yöndeki kavli ve takrîrî sünneti⁷⁰, sahâbenin uygulamaları ve ilk nesillerde bir itirazda bulunulmamış olması mudârebenin meşrû sayılmasının başlıca dayanaklarıdır” (Kallek, 2005: 359).

Mudârebenin genel olarak bir akit türü olup akitler için geçerli olan İslami kurallar temeller bu akit türü için de geçerlidir. Ayrıca bu ortaklık türüne özel kurallar da mevcuttur.⁷¹

Mudârebe günümüz İslâmi bankacılık modelinde uygulama imkânı bulan hatta bu sistemin temeli olan bir İslami finansal sistemdir. İslami finans kuruluşlarının tasarruf sahiplerinden fon tedarik edebilmelerinin temelinde bu sistem bulunmaktadır. Mudârebe bir taraftan ellerinde önemli ve kârlı projeleri olan girişimcilerin hayallerini gerçekleştirebilmelerine imkân sağlarken diğer taraftan tasarruf sahiplerinin (ve onların fonlarını yöneten İslami finans kuruluşlarının) yüksek getiriler elde edebilmesine imkân sağlamaktadır. Bu finansal sistem orta, uzun veya kısa süreli birçok yatırımın finansmanı için elverişli bir ortaklık modelidir. Bu modeller nasıl ki geçmişte Hâşim b. Abdümenâf'ın girişimleri ile Mekke toplumunun önemli bir ticaret merkezi haline gelmesine zemin hazırladıysa, aynı modeller İslâmi hassasiyete sahip toplumlarda helal yollarla aynı gelişmiş ticari yapıların kurulabilmesine ve İslâm toplumlarının kalkınmasına da zemin hazırlayacaktır.

⁶⁹ Bakara 2/198; Cum'a 62/10; Müzzemmil 73/20

⁷⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 63; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, VI, 111

⁷¹ Mudârebenin şartlarını için bkz: (Okka & Kazak, 2020: 246)

2.6.1.2. Mufâvada ortaklığı

Mufâvada ortaklığı; "sermaye, tasarruf yetkisi yönlerinden eşit iki veya daha fazla kişiler arasında kurulan ve ortaklar arasında hem vekaleti hem de kefaleti gerektiren" bir ortaklık türüdür (Gedikli, 1998: 48). Bu ortaklık türü Mecelle'nin 1331. maddesindeki tarifile; konulan "sermayenin ve kâr/zarar paylaşımının eşit" olmasına dayanan (Akgündüz, 1986:612) ve ortakların birbirlerinin yaptıkları muamelelerden tüm mal varlıkları ile sınırsız sorumlu oldukları (Döndüren, 2016b:297) sorumluluğu ağır bir ortaklık türüdür (Okka & Kazak, 2020: 239). Sermaye paylarının eşit olması ortaklar arasında kâr ve zararın eşit taksimini gerektirir, kâr bölüşümünde farklı oranlar belirlenemez. Ortaklar tüm mal varlıkları ile sorumlu olup birbirlerinin hem vekili hem de kefilidir. Ortakların şirket sermayesi olabilecek başka özel mülkleri bulunmaz. Ortaklar tamamen şirket hesabına çalışmakta, bunun dışında hiçbir özel mülkü bulunmamakta ve bütün harcamalarını şirketten yapmakta olan aile şirketleri ile kardeşler veya baba ile çocuklar arasındaki bazı ortaklıklar bu gruba girebilir (Döndüren, 2016b:297).

Mufâvada ortaklığında bütün ticari işlerde eşitlik şartı olduğundan ortaklık içerisinde Gayrimüslim bulunması sorun oluşturur. Bu ortakların kendi dinlerinin izin verdiği alkol ve domuz gibi ürünlerle ticaret yapması Müslüman ortaklara zarar verecektir. Bu sebeple Ebu Hanife ve İmam Muhammed'e göre bu ortaklık içerisinde Gayrimüslimler yer alamaz (Döndüren, 2012: 416).

Uygulamadaki zorlukları ve ağır sorumluluk gerektirmesi nedeniyle günümüzde çok fazla uygulama imkânı olmayan bir ortaklık türüdür.

2.6.1.3. Diğer ortaklık türleri

Uygulamada karşılaşılan İslâmi ortaklık türlerinden bazıları başlıklar halinde şu şekilde verilebilir:

- Müzâraa (ziraat) ortaklığı,
- Müsâkat (bağ-bahçe) ortaklığı,
- Muğârase (Ağaç Dikip Yetiştirme) Ortaklığı,

2.6.2. Ticarete Dayanan Finansman Modelleri

İslami finansal sistemde, ticarete kullanılan birçok finansal enstrüman yani Model de bulunmaktadır. Bu finansal enstrümanlar, İslami akitler kapsamında bulduklarından İslami akitlerin kurallarına uygun oluşturulmakta ve faiz içermemektedir. Bu finansal yöntemlerden başlıcaları aşağıda kısaca açıklanmıştır.

2.6.2.1. Murâbaha akdi

Murâbaha sözlükte "kâr, ticari kazanç" anlamına gelen "rihb" kelimesinden türemiştir (Catafago, 1858: 115). Murâbaha, bey (alım-satım) akdinin (sözleşmesinin) bir türü olması sebebiyle "güvene dayanan satışlar-buyû'u'l-emâne" başlığı⁷² altında ele alınmıştır. Güvene dayanan satışlar başlığı altında incelenmesi maliyet ve eklenen kârın alıcıya bildirilmesi ve alıcının da buna güvenmesi sebebiyledir. Buna göre Murâbaha; bir bey (alım-satım) akdi türü olarak; bir mal veya hizmetin satışında maliyetin alıcıya bildirilmesi ve bilinen bu maliyet üzerine bir kâr marjı eklenerek yapılan satış akdidir (SBP, 2008:6) (AAOIFI, 2015: 220). Murabaha akdinde satıcı ve alıcı tarafından malın maliyetinin bilinmesi esas olup, "bir murâbaha akdinde, müşterinin malın maliyetini veya ilk fiyatını bilmesi akdin sıhhat şartıdır." (el-Kâsânî, 1982 ve İbn Âbidîn, 1992'den aktaran Kelebek, 2008). Alıcı ve satıcı bilinen bu maliyet üzerinden satış fiyatını belirlemek amacıyla pazarlık yapmaktadırlar. Murâbaha akdi alışveriş akitlerinin meşruiyetine ve maliyetine satışa (tevliye satışı) kıyasla İslam alimlerinin çoğunluğu tarafından meşru kabul edilmiştir (AAOIFI, 2015: 220).

Murâbaha akdinde taraflar malın her iki tarafça bilinen maliyetinin üzerine eklenecek bir kâr marjı üzerinden pazarlık yaparak alışveriş fiyatını (maliyet + kâr) belirlerler. Satıcı malın kendisine gelirken katlandığı tüm giderleri (taşıma, sigorta, elleçleme, depolama vb.) alış fiyatına ilave ederek gerçek maliyetini belirlemektedir. Maliyete eklenebilecek masraflarda sınırlar örfe göre belirlenir. Örfen malın maliyetine etki eden ve masraf olarak kabul edilebilecek maliyetler murâbaha satış bedeline eklenebilir (AAOIFI, 2015: 226). Kâr gerçek maliyet üzerine eklenerek satış fiyatı belirlenmektedir. Eklenecek olan kâr bir oran şeklinde olabileceği gibi doğrudan bir kâr

⁷² (Ayub, 2017: 235; Döndüren, 2014; Akkizidis & Khandelwal, 2008)

miktarı şeklinde de belirlenebilir. Alıcı bu maliyeti ve kâr miktarını uygun görmesi halinde kabul ederek akit gerçekleşir. Belirlenen satış fiyatı peşin veya vadeli olabilir. Satıcı kâr marjını (veya miktarını) belirlerken vadeyi de dikkate alarak fiyatlandırma yapabilir (Okka & Kazak, 2020: 193-198).

Murâbaha akdi normal “peşin” veya “vadeli” satım akdinden çok da farklı değildir. En temel fark normal satış akdinde maliyet ve kâr marjı belirtilmezken burada maliyet ve üzerine eklenecek olan kâr alıcıya söylenmektedir. Sanılanın aksine murâbaha sadece vadeli satışlarda karşımıza çıkan bir uygulama değildir. İster vadeli ister peşin olsun maliyetin alıcıya söylendiği satış türlerinde murâbaha akdi söz konusudur. Normal bir satış akdinde malın maliyeti alıcıya söylenirse, ister peşin isterse vadeli olsun, bu satış akdi murâbaha akdine dönüşür; söylenmezse bu akit normal satış akdi olarak devam eder.

Murâbaha akdi günümüzde çokça uygulanan bir satış türüdür. Murabaha sözleşmesi, doğası gereği her şeyden önce bir ticaret finansmanı aracıdır. Murabaha ile finansman başta ticari malzemeleri olmak üzere makinelerin, dayanıklı tüketim mallarının ve ulaşım araçlarının finansmanı için oldukça uygun bir yöntemdir. Normalde uzun vadeli finansmanın riskleri nedeniyle genellikle kısa ve orta vadeli finansman için kullanılan murabaha bazen uzun vadeli finansal bir enstrüman olarak da kullanılabilir. Örneğin; Pakistan Uluslararası Havayolları (Pakistan International Airlines) uçakların satın alınmasını finanse etmek için 2002 yılında bir dizi bankayla murabaha sözleşmeleri imzalamıştır (Visser, 2009: 58). Yine son dönemde Suudi Arabistan'daki en büyük perakende gruplarından birisi olan Alhokair 2020 yılında 640 milyon dolar tutarında yedi yıllık bir Murabaha anlaşması ile son dönemde yaşadığı finans problemlerini çözerek yeniden yapılanma içerisine girmiştir (MDS, 2020). Özellikle batıdaki büyük süper marketler satacakları malzemelerin bütün girdilerini belirlemekte, maliyetlerini hesaplamakta ve bunların tedarikçilerine maliyet fiyatına belirli bir kâr da ekleyerek kendileri için imal etmeleri yoluna gitmektedirler. Böylece hem malın kalitesi hem de maliyeti konusunda maksimum fayda sağlamaktadırlar. Mesela Woolworths Group'a ait olan Avustralya'nın en büyük süpermarket zinciri olan Woolworths Supermarkets bu sistemi uygulamaktadır. Bu örneklerden de görüleceği üzere Murabaha çok büyük ticari ve yatırım faaliyetlerinin finansmanında kullanılmaktadır.

Firma murâbaha akdi ile kendi müşterilerine peşin ve vadeli (tek bir seferde veya taksitler halinde) mal satışı yapabildiği gibi, mal satın alırken de aynı yöntemle satın alma yapabilir. Burada önemli olan tarafların karşılıklı birbirine güvenmesidir. Alış maliyeti konusunda doğru beyanda bulunmayan bir tarafla yapılan murâbaha akdi karşı tarafı istenmeyen zararlarla karşı karşıya getirebilir. Bu nedenle murâbaha akdi güvene dayanan alışveriş akitleri içerisinde yer almaktadır. Murâbaha akdi uygulamada daha çok katılım bankalarının bir finansman şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla alıcı katılım bankasına müracaat etmeden malın gerçek maliyeti hakkında bilgi sahibidir ve genellikle satın alacağı mal veya hizmeti kendisi bulmaktadır. Bu nedenle maliyetle ilgili bir güvensizlik ve aldatma söz konusu değildir. Firmalar hammadde ve malzeme alımlarında kısa vadeli finansman kaynağı olarak sıklıkla murâbaha yöntemine başvurumaktadırlar. Firma katılım bankasıyla anlaşarak, alacağı malların proforma faturasını bankaya getirir ve banka da anlaşılan ödeme planına göre, maliyetli taraflarca bilinen alış maliyeti üzerine belirli bir kâr koyarak malı satma taahhüdünde bulunur. Katılım bankası satıcıya ödemeyi yapar, mal alıcıya teslim edilir ve banka anlaşılan vadelerde alıcıdan tahsilatını gerçekleştirir. Bu işlem alışveriş akdi kurallarına tabi olduğundan satış fiyatı, ödeme vadeleri ve taksit tutarları satış akdi gerçekleştiğinde kesinleştirilmiştir.

Murâbaha uygulaması daha önce de belirttiğimiz gibi sadece katılım bankalarına özgü bir uygulama değildir. Yukarıda açıklandığı gibi özellikle çok büyük ölçekte mal alımı yapan ve üretilecek standartları kendisi belirleyen firmalar (üretici, aracı veya perakendeci) murâbaha akdi ile alım yapmaktadırlar. Bu tür alımlarda ürün standartlarını (ve/veya ürün reçetelerini) belirleyen alıcı firma çoğu zaman ürünle ilgili tüm detaylara hakimdir. Bu nedenle maliyetin açıkça beyan edilmesini istemektedir. Ağırlıklı olarak kendi markaları ile (market markalı ürün-private label) ve kendilerinin belirlediği standartlarla üretim yaptıran perakendeciler bu sistemle çalışmaktadırlar. Discount marketçilik olarak adlandırılan bu marketlere dünyadan Aldi, Lidl ve Plus, Türkiye'den ise BİM, A101, Şok market örnek olarak verilebilir. Less is more (Az daha fazladır) felsefesiyle hareket eden bu marketler için maliyet ve belirlenen kalite standardı oldukça önemlidir. Açık maliyet sistemi denilen bir yöntemle mal alımı yapan bu marketler ürün içerisine giren tüm ürünlerin (ürün reçetesi) miktarlarını ve birim fiyatlarını açıkça istemektedirler. Hammadde maliyeti, fire, ambalaj maliyeti, vb. tüm

maliyet detayları sonucunda ürünün gerçek maliyeti ve üzerine eklenecek kâr marjı da açıkça belirtilmektedir. İşte bu tür maliyeti belirlenmiş ve üzerine eklenecek kâr marjı (veya tutarı) belirlenmiş alışveriş şekli murâbaha akdi ile yapılmış satıştır. Murâbaha akdi görüldüğü gibi satıcı katılım bankalarının uygulamaları ile sınırlı değil oldukça yaygın bir alışveriş akdi şeklindedir. Bu satış akdinde satıcı, müşteriye gerçek maliyeti söylemezse bu murâbahalı satım akdi fasit akit hükmünü kazanır ve satıcının kazancı harama dönüşür. Bu durumda alıcı isterse “hıyanet muhayyerliği” kapsamında akdi feshedebilir (Çeker, 2006: 169).

Murâbaha akdi fıkıh kitaplarında çok eski zamanlardan beri yer almakla İslami finans kuruluşlarının gelişmesi ile daha çok uygulama imkânı bulmuştur. Gelişen İslami finans alanı ve pazarın ihtiyaçları yeni modellerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu gelişmeler murâbahanın bazı değişikliklerle daha fazla finansal hayat içerisinde yer almasını sağlamıştır. Bugün İslami finansal enstrümanlar içerisinde en fazla uygulama imkânı bulan yöntem murâbaha yöntemidir. Günümüzde modern murâbaha oldukça gelişmiş bir finansman aracıdır.

Bu gelişmeler içerisinde uygulamada ihtiyaç duyulan bir durum olarak “alıcının satıcının elinde olmayan bir malı alarak kendisine satmasını istemesi” karşımıza çıkmaktadır. Bu durum alıcının talebi üzerine, satıcının o anda elinde olmayan bir malı satın alıp üzerine eklediği bir kârla müşteriye satması şeklinde görülmektedir. Nihai alıcı bir taraftan satıcının bilgi ve uzmanlığından diğer taraftan finans kaynaklarından istifade etmek istemektedir. Bu işlemde taraflar ikiden üçe çıkmakta ve oluşan bu yeni işlem, faizsiz finansman aracı olarak kullanılan modelin temelini oluşturmaktadır (Cebeci, 2010: 34).

Burada, alıcının ihtiyaç duyduğu bir varlığı elinde peşin finansman kaynakları olmadığı için, elinde finans kaynağı bulunan kişi veya kurumlardan ilgili varlığın satın alınarak kendisine ödeyebileceği vadelerde satılmasını istemektedir. Aracı kişi veya kurum varlığı peşin veya kısa vadelerle alıp, gerçek alıcıya ödeyebileceği vade imkânları ile sunmaktadır. Aslında bu işlem klasik murâbaha akdinin genişlemiş şekli ile vadeli satım (Bey’u’l-müeccel) akdinin bir karmasından oluşmaktadır. Bugün murâbaha akdi olarak çokça karşımıza çıkan uygulama bu şekildedir.

Modern murâbaha işlemleri İslâmi finans kuruluşları tarafından oldukça rağbet görmüş ve günümüzde toplam işlem hacimlerinin en önemli bölümünü teşkil etmektedir. Modern murâbaha genişlemiş haliyle üç aşamayı kapsamaktadır. Bunlar (Okka & Kazak, 2020: 193-198);

- 1- Alıcı ve Satıcının Karşılıklı Vaadi: Modern murâbaha işleminde alıcı (nihai alıcı) satıcıdan (finans kuruluşu) bir malı, başkasından alarak (ilk satıcı), kendisine belirli bir kârla satmasını istemektedir, bununla alıcı alım, satıcı ise satım vaadinde bulunmaktadır. Çoğu zaman mal alıcı tarafından tespit edilmekte ön görüşmeler yapılmakta olgunlaşmış hali ile satıcıya (finans kuruluşu) gelmektedir.
- 2- Birinci akit (satın alma akdi): Satıcının (finans kuruluşu), alıcının talep ettiği (genellikle özelliklerini net olarak belirlediği) malı üçüncü kişilerden satın alma akdi aşamasıdır.
- 3- İkinci akit (satış akdi): Satıcının (finans kuruluşu), alıcının istekte bulunduğu malı temin etme ve maliyeti üzerine (vadeyi de dikkate alarak) bir kâr ilave ederek alıcıya karşılıklı anlaşma ile belirlenen bir ödeme planı ile satma akdi aşamasıdır.

Murâbaha sözleşmesinin gerçekleştiği bu aşamaların her birisi müstakil bir akit olduğundan, murâbaha akdinin geçerli olabilmesi için, öncelikle bu aşamaların tamamının İslâmi akitlerde öngörülen şartları taşıması gerekir. Mesela, murâbaha akdinin konusunu şarap, domuz eti vb. İslam'ın alım satımına izin vermediği ürünler oluşturamaz. Bunun gibi akit konusu mallar necis olmamalı, garar içermemeli ve akit konusu meşru olmalıdır. Akit nafiz akit olmalıdır, bir eksiği bulunmamalıdır. Akitlerde aranan tüm şartlar bu aşamalarda yerine getirilmelidir. Bu genel akit gerekliliklerinin yanında murâbaha akdinin kendisine özel bazı şartları da bulunmaktadır⁷³

⁷³ Bknz: (Ayub, 2017: 240) (Okka & Kazak, 2020: 195-196):

2.6.2.2. Selem akdi

Sözlükte “bir şeyi öne almak, vermek, teslim etmek” (Mevsîlî, 1975: 269) anlamlarına gelen selem kelimesi bir sözleşme türü olarak; “dayanak bir varlığı önceden belirlenmiş bir gelecekte teslim almak üzere bedeli peşin olarak ödenerek yapılan satış” (Amine, 2008:5) olarak tanımlanmaktadır. Selem akdi bugünün modern türev piyasalarında oldukça önemli bir yer tutan forward sözleşmesinin bir türevi olarak değerlendirilebilir (Amine, 2008:5). İslam fıkıh literatüründe “Muacceli müeccel mukabilinde almak” (ez-Zeylaî, 2000:110’den aktaran Çeker, 1999: 173) olarak tanımlanan selem akdi Mecelle, Md:123’de; “Müecceli, muaccele satmak, yani peşin para ile veresiye mal almak” (Turkey, 1959: 18) olarak tanımlanmıştır. Selem akdine konu olan mal çarşı ve pazarda alınıp satılan misli mal sınıfından olup, akit sırasında belirlenen mal vade tarihinde de aynı niteliklerde mevcut olabilecek nitelikte olmalıdır. Malın teslim tarihinde mevcut olamama durumu söz konusu ise selem akdine konu olamaz (Döndüren, 2012: 314).

Selem, ticari hayatta çok sık karşılaşılan ve alıcı açısından önemli bir kısa vadeli finansman kaynağı olan vadeli alışveriş işleminin tersidir. Vadeli mal alımında mal peşin ödeme ileriki bir tarihte iken selem akdinde ödeme peşin mal ileriki bir tarihte teslim şeklindedir. Bu ticaret şekli de günümüzde sıklıkla karşılaşılan bağlantılı satış işlemidir. Birçok firma özellikle fiyat geçişlerinde standart bir mal için ödemeyi peşin yaparak malın ileri bir tarihte teslimini içeren bağlantı anlaşması yapmaktadır.

Selem akdinde, malın özelliklerinin (cinsinin, nevinin, niteliğinin), fiyatının, miktarının, teslim yerinin ve teslim tarihinin sözleşme esnasında kesin olarak tespit edilmesi ve ödemenin peşin olarak yapılması şarttır (Döndüren, 2012: 311). Şartlarına uygun olarak yapılan bir selem akdi ile ileri bir tarihte üretilecek veya temin edilecek mallar peşin olarak satılarak bedeli nakit olarak alınmakta ve böylece satıcı firma ihtiyacı olan finansmanı sağlamış olmaktadır.

Selem bey’ akdinin bir alt türü olmasına karşın bey akdinden farklı iki önemli özellik içermektedir (Aybakan, 2009: 403):

- ✓ Birincisi, bey akdinde mal (mebî) akit yapıldığı sırada ferden muayyen (“kendisinin tek başına sahip olduğu özellik ve işaretlere göre tayin edilmiş, başka şeyle karıştırılmayacak derecede ayırt edilmiş ve somutlaştırılmış mal”)

iken, seleme konu edinilen mal akit sırasında nev'an muayyen ("sadece cins, miktar ve özellikleri itibarıyla belirlenmiş") hâldedir.

- ✓ İkinci özellikse bey akdinde satış bedeli (semen) vadeli olabilirken selemde ödemenin asli kısmı (re'sü'l-mâl) peşin olmak zorundadır.

Selem akdinin meşruiyeti "Kitap, sünnet ve icma ile sabittir". Hz. Peygamber (sav) Medine'ye hicret ettiği zaman, Medineliler meyvelerde bir, iki hatta üç yıllığına selem akdi yapıyorlardı. Bu uygulamaları dikkate alan Hz. Peygamber (sav) selemde esaslarını; "Kim bir şeyde selem yaparsa belirli ölçek ve belirli tartı ile ve belirli bir müddete kadar yapsın."⁷⁴ buyurarak belirlemiştir. Burada görüldüğü gibi selem akdi bey akdinin hilafına bir hüküm içermektedir. Bey akdinde mevcut olmayan şeyin satışı yasaktır oysa selem akdinde mal akit esnasında ortada olmayıp daha sonra teslim edilecektir (Çeker, 2006: 179).

Selem akdi bey akdine aykırı bir durum içeriyor görünmekle birlikte ihtiyaç sebebiyle ortaya çıkan duruma çözüm getiren ve temelinde şahsi itibara dayanan bir kredi sözleşmesidir (Ansay, 1958: 160). Bu akit sayesinde üretici veya tedarikçi firma ihtiyaç duyduğu finansı temin ederken, alıcı daha yüksek fiyattan almak zorunda kalabileceği bir malı peşin alım gücünü kullanarak daha ekonomik olarak temin etme imkânı kazanmaktadır. Görüleceği üzere sistem her iki tarafında menfaatine uygun ve ekonomik sistemin işleyişi için önemli bir gerekliliktir. Bu sistem finans ihtiyacı olan tarafın faiz tehlikesine düşmesini de engellemektedir.

Tüm diğer akit çeşitlerinde olduğu gibi genel akit kurallarını dışında selemde sahih olarak vücut bulması için de riayet edilmesi gereken özel kurallar mevcuttur.⁷⁵

2.6.2.3. İstisnâ (Eser) akdi

İstisnâ; "arapça bir kelime olup sanat ve mahareti gerektiren bir şey yapmak, imal etmek, üretmek, husule getirmek anlamına gelen 's-n-a' kökünden türetilmiş" olup sözlükte

⁷⁴ Buhari, Selem, 1, 2, 7; İbn-i Mace, Ticârât:59, Müslim, Müsakât 128

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: (Döndüren, 2012: 310-317) (Çeker, 2006: 180-185) (Okka & Kazak, 2020: 200-201):

"bir sanatkardan, icra ettiği sanatla ilgili bir Şeyi imal etmesini istemek, sanatkâra sanatı ile ilgili bir Şeyi ısmarlamak" anlamlarına gelmektedir (Çalışkan, 1990: 349) . Bir sözleşme türü olarak istisnâ ise; "alıcının satıcıdan belirli bir ürünü, satıcının hammaddelerini kullanarak belirli bir fiyata üretmesini istediği bir satış sözleşmesi" (Kettell, 2011: 66) veya bir başka tanımla "belli bir ücret karşılığında, sanatıyla ilgili özellikleri belirlenmiş bir Şeyi imal etmesi istenen sanatkâr ile siparişte bulunan kişi (veya kurum) arasındaki" (Serahsî, 1993'den aktaran Onur, 2020: 103) bir akit türüdür. Bu akit türünde mal üretimi için gerekli hammadde ve malzeme sanatkâr tarafından temin edilmektedir. Gerekli malzemeler sipariş veren tarafından karşılanırsa bu durumda "istisnâ akti" değil "iş akti" söz konusu olur (Döndüren, 2012: 320).

İstisnâ akdi alıcı ile sanatkâr (satıcı) arasındaki yapılan bir sözleşmedir. Bu sözleşmede sanatkâr alıcıdan gelen emre dayanarak sözleşmenin konusu olan ürünü Őartnameye uygun olarak üretmeyi (üretim için gerekli olan tüm hammadde ve malzemeyi kendisi temin ederek) ve anlaşılan fiyat üzerinden satmayı taahhüt etmekte, alıcıda sözleşmeden belirtilen ürün karşılığında anlaşılan bedeli ödemeyi taahhüt etmektedir. Bu sözleşmede sanatkâr ürünü bizzat kendisi üretebileceği gibi, sözleşme belirlenen Şartlara uygun olarak malı başkasına ürettirerek teslim etmesi veya daha önce kendisinin imal ettiği hazırda olan bir ürünü teslim etmesinde (sözleşmede aksine bir hüküm yoksa) bir sakınca yoktur (Döndüren, 2012: 320).

İstisnâ akdi, İslâmi finans açısından oldukça önemli bir akittir. Günümüzde sanayide, inşaat sektöründe, tarımda olduğu gibi birçok üretici üretim kabiliyetlerindeki beceri ve marifetlerine rağmen işletme sermayesi temininde yaşadığı sıkıntılar sebebiyle sorunlar yaşamaktadır. İşte istisnâ akdi bu sorunları çözmekte bir taraftan istediği evsafta malzeme temin etmek isteyen alıcı işin uzmanı üreticiye işi yaptırabilmekte diğer taraftan üretici ihtiyacı olan hammadde ve malzemeyi alıcının ödemesi (veya ödeme vaadi ile) kolaylıkla temin edebilmektedir. Örnek olarak bir fabrikanın ihtiyacı olan özel nitelikli bir makine, ofis mobilya takımı vb. bu akit kapsamında imal ettirilebilmektedir. Yine ihtiyaç duyulan bir ofis veya fabrika binası ve hatta ihtiyaç duyulan bir takım elbise istisna akdi ile ürettirilebilmektedir.

İstisnâ akdi'de selem akdi gibi bey' akdi hükümlerine aykırı olmayan bir malın satışı içermektedir. Hem olmayan malın satışı hem de sanatkârın zimmetinde bir borç

olması bakımından selem akdine benzemekle birlikte satış bedelinin peşin ödenmesi şartının olmaması⁷⁶ ve yine misli mallardan olma zorunluluğu olmaması nedeniyle selem akdinden ayrılmaktadır. Yine yapılacak olan ürün için kullanılan malzemelerin sanatkâr tarafından temin edilmesi sebebiyle de “iş akdi” kapsamında değildir (Döndüren, 2012: 320). İstisnâ akdi ihtiyaçtan dolayı -istihsanen- caiz kılınmıştır ve meşruiyetinde alimlerin görüş birliği (icma) vardır (Çeker, 1999: 176). İstisnâ akdi yapı olarak selem akdine benzemekle birlikte kendisine has özellikler bulunmaktadır.⁷⁷

2.6.2.4. İcâre (Kiralama) akdi

İcâre kelimesi Arapça olup; “kiraya vermek, bir şeyden yararlanma hakkını satmak, yararlanılması mubah olan bir şeyden bir bedel karşılığında belli bir süre yararlanmak üzere, kira sözleşmesi yapmak” anlamlarına gelmektedir (Döndüren, 2012. 499).

Kiralama akdinin çok eski çağlardan beri ticaretin olduğu her yerde uygulamada olduğu bilinmektedir. Roma hukukunun mutabakata dayalı dört sözleşmesinden biri olan ve "Locatio Conductio" olarak adlandırılan kira sözleşmeleri hizmetlerin kiralanması (iş ve emek) ve eşyaların kiralanmasını içermektedir. Bu sözleşmeler sözleşmenin amacı ve ödenecek kira bedelini içermektedir (Zimmermann, 2016). Roma devletinde kamu topraklarının özel kişilere tahsisinde kira sözleşmesinin ilk örneklerinin kullanıldığı görülmektedir (Muirhead, 1947: 158).

İslâm tarihi açısından bakıldığında Hz. Şuayp'ın Hz. Musa ile iş sözleşmesi (emek kirası) yaptığı (8 ila 10 yıl) görülmektedir⁷⁸. Bu örnekte bir ücret karşılığında emekten yararlanmanın caiz olduğu açıkça görülmektedir. Yine Hz. Peygamber (sav) döneminde emek ve arazi gibi kiralama uygulamalarının olduğu ve Hz. Peygamber (sav) tarafından bu uygulamalara izin verildiği görülmektedir. Hz. Peygamber (sav) bir hadisi şerifte şöyle buyurmaktadır: “Üç kişi arazi eker: Kendisine ait bir arazisi olup onu eken kişi,

⁷⁶ Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerinde Selem akdine kıyasla ödemenin peşin yapılması gerekmektedir.

⁷⁷ İstisnâ akdi'nin özellikleri ve selem akdi (ve benzer akitler) arasındaki farklar için bkz: (Okka & Kazak, 2020: 202); Sanatkârla yapılacak bir eser sözleşmesinde bulunması gereken esaslar için bkz: (Okka & Kazak, 2020: 203)

⁷⁸ Kasas (28/26)

kendisine karşılıksız olarak bir arazi verilip bu arazide ekim yapan kişi ve altın ya da gümüş (para) karşılığında bir arazi kiralayan kişi.”⁷⁹

Görüleceği üzere kira akdi çok eski çağlardan beri uygulanagelen bir sözleşme türü olup İslâm’a göre de icâre (kiralama) akdi kitap, sünnet ve icma ile meşrudur (Çeker, 1999: 177). Kira akdi icap ve kabul ile oluşmakta olup, bazı alimler buna taraşar, ücret ve yararlanmayı da eklemektedirler (Döndüren, 2012: 500).

İcâre akdi, yapı itibarıyla alışveriş akdine benzemekle birlikte temelde aralarında iki önemli fark vardır: Bunlardan birincisi alışveriş akitlerinde malın sahipliği karşı tarafa geçmektedir. İcâre akdinde ise malın intifa (kullanma) hakkı ve yararlanma hakkı belirli bir süreyle karşı tarafa geçmekte, malın mülkiyeti kiralayanda durmaya devam etmektedir. İkinci husus ise kiralama/faydalanma işlemi bir zaman ile sınırlıdır ve kiralyan periyodik dönemlerle mal sahibine kiralama ücreti (kira) ödemektedir. Oysa alışveriş akdinde malın sahipliği bir bedel karşılığında sınırsız bir zaman süresi ile karşı tarafa geçmektedir. Yani icâre akdi, kullanım süresinin geçici olmaması ve mülkiyet devri gerçekleşmemesi sebebiyle satış akdinden ayrılmaktadır. Satış akdi geçiciliği kabul etmez, menkul veya gayrimenkulün mülkiyetinin karşı akde aktarılmasını sağladığı için ebedi sonuç doğuran bir akitir (Zuhaylî, 1994: 6/19). Kiracı ödediği kira bedelinin karşılığı geçici süre ile kiraladığı varlık üzerinde kullanma, yararlanma ve hizmet elde etme haklarından faydalanmakta süre sonunda kiralyan varlık eski sahibine geri iade edilmektedir.

Kira akdinin konusu temelde üçe ayrılmaktadır. Bunlar; bir menkul veya gayrimenkulden yararlanma, bir kimsenin emeğinden yararlanma ve gelir getiren diğer hak ve hizmetlerin kiralyanması (marka, patent vb. haklar) olarak sayılabilir.

2.6.2.5. Bey’ bi’l-vefâ (Vefâ yoluyla satış)

Bu akitte taraflar karşılıklı vaatlerini yerine getirmek (vefâ) zorunda olduklarından bey’ bi’l-vefâ (bey’ bi-şarti’l-vefâ) olarak adlandırılmıştır (Bayındır, 1992: 20). Bey’ bi’l-vefâ (bey’ bi-şarti’l-vefâ) bir satış olmasına rağmen normal bey’ akitlerinde olduğu gibi kalıcı bir satış değil bedeli geri ödendiğinde malın tekrar geri satılmasını içeren geçici

⁷⁹ (Ebû Dâvûd, Büyû”, 31).

bir satış şeklidir. Bu satış şeklinde satıcı alıcıya "aramızda akde konu olan şu malı, şu fiyata (şu ödeme şekliyle); fakat bedelini geri ödemediğimde bana geri vermen şartıyla sana satıyorum" şeklindeki icap beyanının alıcı tarafından kabulüyle gerçekleşir (ez-Zeylâî, 1895: 5/184'den aktaran Turan, 2015: 122). Bu satışa bey' bi'l-vefâ veya bey' bi-şarti'l-vefâ denilmesinin sebebi bu satış şeklinin, tarafların karşılıklı olarak ödeme bedelinin (semenin) geri verilmesi halinde mebiin (anlaşma konusu varlığın)'de geri verilmesi şeklinde bir ahde vefâyı bünyesinde bulundurmasından dolayıdır (İbn Âbidîn, 1992: 4/246).

Bu muamele finansa ihtiyaç duyan tarafın faizli muamelelerden kaçınmak ve bir taraftan da ihtiyaç duyduğu finansmanı sağlamak amacıyla ve karşı tarafın da alacağını teminat altına bağladığı ve bir örf haline gelmiş satış şeklidir. Aslında vefa yoluyla satış temelinde ipotekli mal (rehin) niteliğinde bir işlemdir. Bu sebeple Mecelle'nin 118. Maddesinde şöyle denilmektedir: "Bey' bi'l-vefâ: Bir kimse bir malı âhara semeni reddettikde geri vermek üzere şu kadar kuruşa satmaktadır ki müşteri mebi' ile int'ifâ eylemesine nazaran bey'-i câ'iz hükmünde ve tarafeyn bunu feshe muktedir oldukları cihetle bey'-i fâsid hükmünde ve müşteri mebi'i âhara satamadığı cihetle rehin hükmündedir" (Akgündüz, 2013: 68).

Vefâ Yoluyla Satış akdinde alıcı zamanı gelip iade edilinceye kadar maldan yararlanma hakkına sahip olduğu için bir yönüyle "sahih bir satım akdi", diğer bir yönüyle taraşarın sözleşmeyi feshedebilme hakkı bulunduğundan "fasit satım akdi", bir başka yönüyle alıcı malı başkasına satma hakkına sahip olmadığından "rehin" hükmündedir (Döndüren, 2012: 324). Tüm bu özellikler dikkate alındığında "Bey' bi'l-vefâ" ne tam anlamıyla sahîh bir satış akdi ne fâsid bir satış ve ne de rehindir. Bu üç akde ait hususiyetleri bünyesinde nispeten bulundurmakla birlikte "bu üç akitten de farklı husûsiyetlere ve mevzûa sâhip yeni bir akit" türüdür. Hanefî alimleri bu akdi bu üç akitten birisi olarak kabul etmemiş, bu akit türlerine benzer yönlerinden yola çıkarak yeni hükümler tatbik ettikleri yeni bir tür akit türü olarak kabul etmişlerdir (Ez-Zerqa & En-Neccar, 2002).

Bu işlem şöyle gerçekleşmektedir: A'nın elinde bir gayrimenkulü (örneğin evi) bulunmaktadır. A bir şekilde finansa ihtiyaç duymuş ve faizli kredi alarak sorununu haram yollardan çözmek istememektedir. B'nin ise elinde yeterince nakdi serveti

bulunmaktadır. A şahsı aslında satma niyetinde olmadığı ve elinden çıkarmak istemediği evini ortaya koyarak B şahsına şöyle demektedir: “bedelini sana ödediğimde geri bana iade etmen (geri satman) şartıyla evimi sana 5 milyon liraya satmak istiyorum”. B şahsı kendisine sunulan bu teklifi kabul ederek 5 milyon TL’yi ödemekte ve A tarafından bedeli geri ödeninceye kadar evin yeni sahibi olmaktadır. Bu akde göre A şahsı parayı ödediğinde B evi vefa anlaşması gereği geri satmak zorundadır. Burada önemli olan husus şudur ki bedeli geri ödeninceye kadar mal B şahsına ait olmaktadır. Geri satıncaya kadar malın sahibi olarak mal üzerinde yararlanma haklarına sahip olmaktadır.

Bu işlem Hanefî hukukçularından bazıları tarafından helal kabul edilse de üzerinde oldukça tartışılan bir akit türüdür. “Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî hukukçular bunu menfaat sağlayan borç kapsamı içerisinde değerlendirmiş ve faiz olarak mütalaa etmişlerdir. Hanefî fakihlerin bir kısmı da bu tür bir akdi yapılış şekline göre helâl veya mekruh sayarken diğer bir kısmı kanuna karşı bir hile olarak değerlendirerek haram telakki etmişlerdir” (Bayındır, 1992: 21).

2.6.2.6. İne (İyne / İ’ne) satış akdi

İslâm ticaret hukukunda yasaklanan inê (iyne) satış; bir kimsenin nakit (kredi) sağlamak amacıyla, vadeli olarak yüksek bir fiyatla aldığı bir malı, aynı kişiye aldığı fiyattan daha ucuz bir fiyata peşin parayla satmasıdır (Döndüren, 2012: 229-230). Bu işlemde amaç mal alım satımı değil örtülü olarak kredi kullanımınıdır. Bu işlem aynı kişiyle yapılabildiği gibi araya bir üçüncü kişi koyularak da yapılabilmektedir. Üçüncü kişinin araya girmesi sadece bir aldatmaca olup gerçek ticaretle ilgisi yoktur. İmam Muhammed’e (ö. 189/805) nispetle “Bu alışveriş (İne-İyne) benim kalbimde dağlar büyüklüğünde bir çirkinliğe sahiptir. Zira bunu faiz yiyiciler uydurmuştur”⁸⁰ sözü yapılmak istenen hileyi açıkça ortaya koymaktadır (Apaydın, 2000: 283). Bazı alimlerce üçüncü kişinin araya girmesi, ilk satımda paranın ödenmiş olması halinde İne satışına cevaz verilmiş olsa da (Döndüren, 2012: 230) şer’i hile olduğu çok açık olan bu satış şekli sorunludur (Apaydın, 2000).

⁸⁰ (İbn Âbidîn, 1992, V, 273)

AAOIFI tarafından yayınlanan Faizsiz Finans Standartlarında da İne satışının haram olduğu şu şekilde açıkça belirtilmiştir (AAOIFI, 2015: 1304):

“Vadeli bedelin peşin bedelden fazla olması şartıyla satılan malı satıcıya geri döndürmek haramdır. Çünkü bu hem iyne satışdır hem de bir satışta iki satıştır. Bu hükmün dayanağı ise İbn Ömer’in (r.a.) Hz. Peygamber’den naklettiği şu hadistir: ‘İne satışı yaptığımızda, sığırların kuyruğuna takıldığınızda, ziraata razı olduğunuzda ve cihadı terk ettiğinizde Allah size zillet musallat eder ki dininize dönmedikçe de onu kaldırmaz.’ Ebû Hüreyre’den (r.a.) nakledilen şu hadis de bu konuda delildir: ‘Resûlullah bir satış içinde iki satış yapmayı yasakladı.’ İslam âlimleri bu şekil bir işlemin haram olduğunda ittifak etmişlerdir. İbn Rüşd şöyle demiştir: ‘Bir kimse, bu elbiseyi benden vadeli satın alırsan ben de senden şu fiyata peşin alırım, derse icma ile caiz olmayan bir işlem teklif etmiş olur.’ ”

Birbirine benzer gibi görünmesine rağmen İne (İyne) satışı daha iyi anlayabilmek için şu örnekleri inceleyebiliriz (Okka & Kazak, 2020: 203):

- 1- Bir kimse (A), bir satıcıdan (B) belirli bir malı ihtiyacı sebebiyle normal bir alışveriş akdiyle satın alır. Malın alındığı esnada gizli bir amacı söz konusu değildir. Bu malın alımından sonra bir zaman geçmekte ve (A) bu malı tekrar satmak istemektedir. Pazara çıkardığı bu malı bir başka şahsa veya tekrar (B) şahsına o gün anlaşacakları bir fiyattan satar. Bu, iyne satış değildir, pazarda normal bir satıştır ve caizdir. Alıcının eski satıcı olan (B) olması bu durumu değiştirmez. Tarafların birbirine herhangi bir taahhütleri söz konusu değildir.
- 2- Nakde ihtiyacı olan (A) ihtiyacını karşılamak üzere şöyle bir yol izler. (C) şahsına başvurarak (B)’den kendisinin (A’nın) vadeli alacağı malı kendisine (C’ye) peşin satma karşılığı aradaki işlemten dolayı kendisine komisyon, ücret vb. bir fark ödeyeceğini söyler. Bu durumda (C) malı finans ihtiyacı olan (A)’dan peşin satın alarak finans sorununu giderir. Bu iyne satış muvazaalı bir satış işlemidir ve mekruh bir satıştır. Satış geçerlidir fakat pek iyi karşılanmaz.
- 3- Finans ihtiyacı olan (A), belirli bir kâr üzerinden satıcı (ilk satıcı) (B) ile anlaşarak kendisinden vadeli malı satın alıp tekrar kendisine (B)’ye peşin olarak satmak istemektedir. Örneğin; (A) şahsı (X) malını (B) şahsından 150 TL’den

aylık 15 ₺ taksitlerle 10 ay vadeli olarak satın alıp, aynı şahsa (ilk satıcı B'ye) 120 ₺'ya peşin satmaktadır. Bu işlemde niyet aslında mal almak değil faizli işlem üzerine alışveriş kılıfı örtmek istemektir. İşte gerçek îne (iyne) satışı bu olup haram kabul edilmektedir.

Bu satışın diğer bir versiyonu ise şöyledir: Bir kimse elinde bulunan bir malı elinde nakdi bulunan bir şahsa gider ve der ki: “Bu malı mesela sana 1.500 liraya nakit olarak şimdi satıyorum, bunu 6 ay sonra 2.000 liraya geri alacağım”. Bu şekilde yapılan anlaşmada mal nakdi sağlayan kişide kalır, paraya ihtiyacı olan da 6 ay sonra malını 2.000 liraya geri almak üzere bu şahsa 1.500 liraya satmış olur. Bu da iynedir ve yasaklanmıştır. Birinci de bir malın pahalı alınıp geriye ucuz satılması, ikinci işlemde ise malın ucuz satılıp geriye pahalı alınması işlemi ters iyne işlemi olarak gerçekleştirilmiştir. Aynı işlemin muvazaalı şekilde araya bir kişi sokularak yapılması da iyne satış kapsamında değerlendirilmektedir.

İyne satış, görünüşte satış şeklinde bir örtü ile gerçekte yapılan faizli işlemin gizlenmesi olduğu çok açıktır. İyne satışta ortada reel bir alışveriş yoktur. Alışveriş yapılan faizli muameleyi örtmek amacıyla şekli bir unsurdur. Bu nedenle bu işlemin İslâmi bir finansal enstrüman olarak sunulması mümkün değildir.

2.6.2.7. Teverruk (Ters murâbaha) akdi

Teverruk; fon ihtiyacı olanların (şahıs veya kurum) nakit ihtiyacını karşılamak için alım satımı meşru bir malı vadeli olarak satın alıp, teslim aldıktan sonra, bu malı bir başka fiyata (genellikle daha düşük) üçüncü bir şahsa (veya kuruma) peşin satılmasıdır (Ayub, 2017: 372). Bu işlem görüleceği üzere aslında yine bir alışveriş akdinden ziyade firmaların finansal ihtiyaçlarını çözmeye yönelik bir işlemdir. Burada müşterinin (müteverrik) amacı bahse konu olan malı satın alarak ondan faydalanmak değildir. İşlemin satın alınıp satılan malla görünüşteki işlemin dışında bir bağlantısı yoktur. Burada amaç finansal ihtiyaçları çözmektir (Okka & Kazak, 2020: 205-206).

Teverruk (ters murâbahanın) iyne akdinden en önemli farkı; teverruka konu olan malın vadeli olarak gerçekten alınıp (kaydi de olsa), üçüncü bir şahsa, alış fiyatından daha düşük bir fiyattan peşin olarak satılmasıdır. İster müsaveme (pazarlık yaparak), ister maliyet fiyatını açıklayıp satıcıya muayyen bir kâr ödeyerek (murâbaha), vadeli olarak

alınan bir malın nakit temin edilmesi amacıyla üçüncü kişilere peşin satılması olsun teverruk akdini oluşturmaktadır (AAOIFI, 2015: 744). AAOIFI tarafından yayınlanan Faizsiz Finans Standartlarında teverruk işleminin aksine görüşler olsa da genel görüş olarak îne satışından farklı bir işlem olduğu ve îne satışın aksine bir faiz hilesi değil faizden kurtuluş yolu olduğu belirtilmektedir. Çünkü teverruk işlemine başvuranlar, İslami hassasiyete sahip olup faizle borçlanmak istemeyen ve başkaca yollarla faizsiz borç bulamayan kişi veya kurumlardır (AAOIFI, 2015: 750). Hayrettin Karaman'da teverruk konusunda şunları söylemektedir: “Katılım bankaları için bu konuyu müzakere ettiğimizde -caiz görülse bile- şekle değil de maksada bakarak bunun, normal hallerde bir banka işlemi olarak değil, dara düşenler, sıkışanlar, kaynak elde edemediği takdirde önemli zarara uğrayacak olanlar, hâsılı zaruret sayılan ihtiyaç halinde kullanılmasına karar verdik”. Karaman önemli ihtiyaçların zaruret sayılacağını Mecelle'nin 32. maddesi hükmü ile ortaya koymuştur. İlgili madde “Hâcet, umumî olsun, hususî olsun, zaruret menzilesine tenzil olunur” hükmünü içermektedir. Karaman Mecelle'nin zaruret saydığı önemli ihtiyaçları da açıklamış ve buna göre önemli ihtiyaç; “lüks olmayan, temin edilemediğinde hayatı zorlaştıran, maddi veya bedeni zarara sebep olan, sıkıntı veren ihtiyaçtır. Zorunlu ulaşım, beslenme, tedavi, araç ve gereçler, eğitim ve öğretim, mesken, ödenmediği zaman katlanan veya haciz, hapis gibi sonuçlar doğuran borçluluk bu ihtiyacın örnekleridir.” (Karaman, 2018).

Buna göre teverruk çok rahat kullanılabilen bir İslami finans enstrümanı değildir. AAOIFI Faizsiz Finans Standartlarında teverruk işleminin katılım bankaları tarafından şu şartlar dikkate alınarak yapılmasını istemektedir (AAOIFI, 2015: 750):

- “Kurumlar teverruk işlemini en dar kapsamda uygulamalıdır”.
- “Kurumlar, müşterilerinin ihtiyaçlarını sermaye ortaklığı (müşâreke), emek sermaye ortaklığı (mudârebe), peşin alım vâdeli kârlı satım (murâbaha), kiralama, eser sözleşmesi (istisnâ) gibi yatırım ve finansman yöntemleriyle karşılayamadıkları zaman teverruka başvurmalıdırlar”.
- “Kurumlar, artık faizli işlemlerden uzak durma arzusu taşıdıklarına dair kesin kanaat oluşturdukları müşterilerini faizli muamelelerden doğan borçlardan kurtarmak amacı taşıdıklarında teverruktan istifade edebilirler. Yoksa yalnızca faizli işlemde neşet eden yükümlülüklerini yerine getirmeleri için teverruk yapmamalıdırlar.”

AAOIFI tarafından cevap verilen teverrick işlemleri günümüzde katılım bankaları tarafından firmaların nakit ihtiyaçlarını çözmek amacıyla sıklıkla kullanılmaktadır. Özellikle Londra metal borsası gibi uluslararası borsalar üzerinden sarf akdine konu olmayan madenler kullanılarak yapılan teverrick işlemleri nakit ihtiyacını başka yollardan karşılayamayan firmalar açısından oldukça önemli bir finansal enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vadeli bedelle alınan bir malın, tekrar malın satıcısına satılmasını ifade eden ve İslâmî finansda yasak bir uygulama olan “iyne satışı” na benzerlik göstermesi nedeniyle teverrick modeline İslâm hukukçuları zaman zaman eleştirilerde bulunmaktadır. Bu sebeple Faizsiz Finans Standartları (Aralık 2015) tarafından belirlenen teverrick standartlarına uyulması ve iyne satışına düşülmemesi gerekir.⁸¹

2.6.2.8. Sarf (Döviz alım-satım) akdi

Sözlükte “savmak, çevirmek, harcamak, değiştirmek, nakletmek, altın parayla gümüş parayı değiştirmek, bir para diğerine üstün olmak” (Aybakan, 2009a: 137) anlamına sahip olan sarf bir akit türü olarak altın ve gümüş gibi aslen nakit olan madenlerle nakit sınıfındaki diğer para birimlerinin herhangi birisinin kendi birimiyle veya diğer nakit türleriyle değiştirilmesi anlamını ifade eder. Örneğin para bozmak bir sarf akdidir (Çeker, 1999: 172).

Günümüz ticaretinin uluslararası boyuta taşınması ve sermaye hareketlerindeki sınırların kaldırılmasıyla birlikte sarf akdi çok daha fazla hayatımızın içine girmiş ve önem arz eder hale gelmiştir. Sarf akdinin konusu olan altın ve gümüş ise insanlık tarihi boyunca hep var olagelmiş ve bugün halen merkez bankalarının altın rezervleri önemli bir ekonomik gösterge olarak varlığını korumaktadır. Firmalar ithalat ve ihracat işlemlerini yabancı para birimleri ile yapmakta farklı ülke para birimleri arasında sürekli bir değişim söz konusu olmaktadır.

Sarf akdi; altın, gümüş ve her türlü nakit paraların kendi cinsleriyle veya diğer para cinsleriyle değişimini düzenler. Altının altınla ve gümüşle, gümüşün gümüşle ve altınla, altın ve gümüşün tedavüldeki diğer para birimleriyle, tedavüldeki paraların ve döviz

⁸¹ Teverrick işlemleri yapılırken uygulamanın meşruiyeti açısından dikkat edilmesi gereken hususlar için bkz: AAOIFI, Faizsiz finans standartları (2015), 30, s. 744-746.

çeşitlerinin birbirleriyle mübadelesine sarf muamelesi denilmekte ve günümüzde sarrafların ve döviz alım-satımı yapan başta bankalar olmak üzere kişi ve kuruluşların mübadeleleri bu konu kapsamına girmektedir (Döndüren, 2012: 327).

Sarf akdinin şartları dört tanedir. Bu şartlar şunlardır (Döndüren, 2012: 327):

- ✓ İki bedelin peşin olarak ödenmesi,
- ✓ Cins birliğinde eşit miktarların mübadelesi,
- ✓ Şart muhayyerliğinin bulunmaması,

Bu şartları aşağıda kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

1- İki bedelin peşin olarak ödenmesi: Sarf muamelelerinde taraflar birbirlerinden ayrılmadan önce her iki bedelin de taraflarca kabzedilmiş olması gerekir, aksi hâlde nesîe ribâsı (vade faizi) meydana gelir. Hz. Peygamber: “Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş... cinsi cinsine birbirine eşit ve peşin olarak satılır...”⁸² buyurmuş ve yine “Altın ve gümüşten peşin olmayanı peşin olan karşılığında satmayınız”⁸³ buyurmuştur. Bu hadislerden de açıkça anlaşılacağı gibi altın, gümüş, para ve döviz muamelelerinde taraflar akit meclisinden ayrılmadan karşılıklı bedeller ödenerek mübadele gerçekleşmelidir. Taraflardan birisi veya her ikisi bedeli karşı taraftan teslim almadan akit meclisinden ayrılırsa sarf muamelesi ortadan kalkar ve satış fâsid olur. Bu konuda karşılıklı bedellerin belirlenmiş ve ayrılmış olması yeterli değildir, fiilen karşılıklı bedellerin tesliminin gerçekleşmesi zilyetliğinin devri gerekir. Çok açık ve net olarak görüleceği üzere sarf muamelelerinde vadeli işlem caiz değildir. Örneğin; bir kimse bankadan veya döviz bürosundan 500 Euro almak istesin ve yanında 400 Euro’yu karşılayacak Türk lirası bulunsun. Bu durumda sadece 400 Euro’yu satın alabilir. 100 Euro’yu borçlanarak mübadele yapamaz. Fakat şöyle bir yöntem ile işlem gerçekleştirilebilir. Kişi almak istediği 500 Euro’nun 400 Euro’sunu peşin para ödeyerek satın alır, kalan 100 Euro’yu satıcı isterse karz-ı hasen olarak borç verir. Alıcı 100 Euro’luk kısmın parasını denkleştirince tekrar gelir o günün kurundan (yeniden geldiği gün) Türk lirasını ödeyerek 100

⁸² Müslim, Müsâkât, 81, Buhârî, Büyû’ 78

⁸³ Müslim, Müsâkât, 75,76, Buhârî, Büyû’ 78; Tirmizi, , Büyû’ 24

Euro'yu satın alır. Böylece aldığı borcu ödemiş ve 100 Euro'yu satın almış olur. Bu işlem tarafların faiz girmeden işlem yapabilmesine olanak tanır.

2- Cins birliğinde eşit miktarların mübadelesi esası: Hz. Peygamber'in "Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş... cinsi cinsine birbirine eşit ve peşin olarak satılır..."⁸⁴ hükmü gereği altının altınla, gümüşün gümüşle, Türk parasının Türk parası ile dövizlerin kendi cinsinden dövizlerle değiştirilmesi ancak eşit miktarlarda olduğunda caizdir. Bir kişi peşin olmak kaydıyla 100 dolar karşılığı 100 dolar alabilir fakat 110 dolar alamaz. Yine 100 gram altın karşılığı 100 gram altın alabilir. Bu değişimde değiştirilen nakitlerin eski ve yeni olması, işlenmiş veya işlenmemiş olmasına bakılmaz. Örneğin kişi 100 gram 24 ayar altın vererek karşılığında 120 gram 18 ayar altın alamaz. Bunların o günün kurundan toplam değerlerinin eşit olması durumu değiştirmez. Cins birliği kuralı gereği 100 gram 24 ayar altın karşılığı ancak 100 gram 18 ayar altın değiştirilebilir. Uygulamada bu mümkün olmadığına göre önce 24 ayar altın satılarak Türk lirasına çevrilmeli sonra Türk lirası ile 18 ayar altın alınmalıdır. Yine bugünün altın piyasalarında altında işçilik ciddi bedeller tutmaktadır. Bu nedenle altınla altının değişimlerinde önce Türk lirasına veya bir başka dövize çevrilmeli sonra diğer altın satın alınmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus cinsleri farklı olmakla birlikte sarf akdine konu nakit sınıfından mallar mutlaka peşin değiştirilmelidir.

3- Şart muhayyerliğinin bulunmaması: Altın ve dövizle ilgili muamelelerde, malın karşılıklı kabz şartı arandığı ve aynı mekânda peşin olarak mübadele yapıldığı için, taraflardan her ikisinin veya birisinin şart muhayyerliği öne sürmesi mümkün değildir. Mesela sarraftan 250 gram 18 ayar altın alan birinin 3 gün süreyle muhayyerlik ileri sürmesi hâlinde mülkiyetin intikali gerçekleşmez yani muhayyerlik şart koşulan kabzı ihlal etmiş olur ve akit fâsid olur. Sadece görme muhayyerliği geçerlidir. Mesela hediye olarak alınan bir bileziğin hediye edilecek olan kişinin bileğine uygun olup olmaması görme muhayyerliği doğurur, bilezik küçük veya büyük gelirse iade edilebilir veya değiştirilebilir.

⁸⁴ Müslim, Müsâkât, 81, Buhârî, Büyû' 78

Sarf Akdiyle ilgili akitlere ilişkin genel kurallar haricinde yine özel kurallar mevcuttur⁸⁵.

2.6.2.9. İslâmî finasta önemli olan diğer akit türleri

Yukarıda sayılan akit türleri yanında uygulamada karşılaşılan diğer bazı akit türlerine de aşağıda kısaca değinilecektir.

a- İvazsız akitler

Sözlükte "karşılık, bedel" manasına gelen ivaz, hukuk dilinde; "iki tarafa borç yükleyen akitlerde hem akdin konusunu hem de ona karşılık ödenecek bedeli ifade eder. Ancak ivazın terim olarak bedel anlamı daha yaygındır" (Aybakan, 2001:488). İvazsız akitlerde ise mevzuun (edim) karşılığı yoktur (Karaman, 1989: 252).

İvaz tamamen dünyevi ve maddi bir özelliğe sahiptir ve ticaretin temelinde de bu karşılıklı menfaat ve fayda bulunur. Oysa ivazsız akitlerde taraflardan birisi (veya her ikisi de olabilir) sadece ahiret karşılığı elde etmek amacıyla ve sırf Allah (cc) rızası için işlemde bulunur. İvazlı akitlerde olduğu gibi tarafların en az birisinde maddi anlamda bir eksilme meydana gelmekte fakat bunun karşılığında herhangi bir maddi menfaat beklenmemektedir.

İvazsız akitlerin önemlileri aşağıda kısaca açıklanacaktır.

i- Karz-ı hasen akdi

Sözlükte "kesip koparmak, karşılık vermek", mekânla ilgili olarak kullanıldığında "çaprazından dolaşıp gitmek" gibi anlamlara gelen karz (Apaydın, 2001: 520) ıstılahta ise bir malı bir başkasına borç vermektir (Çeker, 1999a: 170). Borç verilen mala kesip koparmak anlamına gelen karz isminin verilmesinin sebebi, borcun borç verenin malından ayrılarak verilmesinden dolayıdır (eş-Şirvani, 1882). Borç verilen mala karz denildiği için karz hem bir akdin adı hem de o akdin mahallinin adı olmaktadır (Çeker, 1999a: 170).

⁸⁵ Sarf akdiyle ilgili özel durumlar için bkz: (Döndüren, 2012: 330-335) (Okka & Kazak, 2020: 214-215):

Tanım olarak karz akdi, bir tarafın nakit para veya tüketilmek suretiyle istifade edilen misli bir malı, herhangi bir fazlalık ekmeden (riba oluşturmadan) mislini daha sonra aynen geri almak kaydıyla diğer bir tarafa vermesidir (el-Kâsânî, 1982). Bu işlem ticari bir işlem karşılığı borçlanma anlamındaki deyn kelimesinden farklıdır. Örneğin; 1.500 ₺'lık veresiye bir alışveriş yapıp 3 ay vadeli borçlandığımızda borcumuz “deyn” iken; bir başka şahsa 1.500 ₺ verip 3 ay sonra bu borcu geri almamız “karz” işlemidir. Deyn genel bir kavram olup “karz” işlemi de kapsamaktadır. Diğer bir husus “karz” işlemi sarf akdine konu para ve para benzerleri ile misli mallarda uygulanmaktadır. Buna göre karz akdi (Hanefî fikhında⁸⁶); ödünç verilecek olan malın misli bir mal olması, kendisinden faydalanılabilecek bir mal vasfında olması, karşı tarafa teslimatın gerçekleştirilmesi (kabz) ve daha sonra ilk sahibine geri teslim edilmesi gibi hususları içermektedir.

Karz-ı hasen; Kur'an-ı kerimde birçok yerde “güzel borç-ödünç” şeklinde övülerek teşvik edilmiştir. Allah Teâlâ muhtelif ayetlerde şöyle buyurmaktadır:

“Kim Allah'a güzel bir borç verecek ki, Allah da onu kendisine kat kat ödesin. Ona çok değerli bir mükâfat da vardır.” (Hadid, 57/11)

“Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç (isteyene faizsiz ödünç) verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz.” (Bakara,2/245)

Bu ayetlerde bahsedilen “güzel borç-ödünç” kelimesinin karşılığı ahirette alınmak üzere mal infakı manasında değerlendirilse de daha geniş manada faizsiz ve karşılık beklemeden diğer kişilere verilen borçta Allah (cc) adına verilen borç hükmünde değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber'de müminleri karz-ı hasen'e teşvik ederek şöyle buyurmuştur:

“Miraç gecesinde cennetin kapısı üzerinde şu ibarenin yazılı olduğunu gördüm: ‘Sadaka on misliyle, ödünç para on sekiz misliyle mükâfatlandırılacaktır.’ Ben: ‘Ey Cibril! Ödünç verilen şey ne sebeple sadakadan daha üstün oluyor?’ diye sordum. ‘Çünkü dedi,

⁸⁶ Diğer mezheplerde selem akdine konu olabilen tüm mallarda karz akdi geçerlidir (Döndüren, 2012: 405).

dilenci (çoğu kere) yanında varken ister. Borç isteyen ise, ancak ihtiyaç yüzünden ister.” (İbn Mace, Sadakat 19)

“Bir müslüman diğerine iki defa karz-ı hasen verirse, bir defa sadaka vermiş gibi olur.” (İbn Mace, Sadakat 19)

Tüm bu ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere karz-ı hasen önemli bir ibadet vesilesidir.⁸⁷

Karz akdi çok eskiden beri özellikle ticari kredi olarak ciddi bir kullanım imkânı bulmuştur. Bu kredilerle ihtiyaç sahibi ve dar gelirli bireylerin ekonomiye katılarak sürekli bir gelir kaynağı oluşturmaları sağlanmaktadır. Günümüzde halen kurulan yardımlaşma vakıfları vasıtasıyla ciddi ölçeklerde mikro kredilerle ülkelerin kalkınmasında önemli bir işlev görmektedir. Mısır'da A. Muhammed Abdülaziz En-Neccar tarafından 1963 yılında kurulan Mit Ghamr ve sonrasında kurulan Nasser Sosyal Bankası bunlara ilk uygulamalar olarak örnek olarak verilebilir. Sonrasında Muslim Community Co-operative (Australia) Limited (MCCA), Kırsal kalkınma Planı [Rural Development Scheme (RDS)], Akhuwat Microfinance Model'i önemli örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır gösterilmiştir.

ii- Hibe (bağışlama) akdi

Sözlükte "bağışlamak, bağışlanan şey, parasız ve karşılıksız vermek" (Yeğin, 1983: 219) anlamlarına gelen hibe, hukuk dilinde; “özel borç ilişkileri grubunda yer alan ve bir malın karşılıksız olarak başkasına temlikini ifade eden akdin adıdır. Arapçada hediye, sadaka, atıyye, nihle, Türkçede bağış ve teberru gibi kelimeler hibe ile eş anlamlı olarak kullanılsa da teberruun daha geniş, sadaka ve hediyein daha dar kapsamlı ve kısmen farklı amaç taşıdığı, bu sebeple hibenin daha teknik ve hukuki bir terim olduğu söylenebilir” (Bardakoğlu, 1998: 421). Bu kavramlardan teberru; bedelsiz yapılan tüm hukuki tasarrufları içine alan ve hibeyi de kapsayan daha geniş bir kavramdır (Uslu, 2019: 92). İstilahta hibe ise; kendisinden faydalanılması meşru olan bir şeyin başkasına karşılıksız olarak (meccanen) temlik edilmesidir (Çeker, 1999a: 241). Burada görüleceği üzere İslâmi açıdan hibe ancak kendisinden Şer'an faydalanılabilecek şeyler

⁸⁷ Karz akdinin meydana gelme şartları için bkz: (Döndüren, 2012: 406-409)

üzerinden yapılabilir. Buna göre bir Müslümanın şarap veya domuz etini hibe etmesinden söz edilemez (Okka & Kazak, 2020: 216).

Türk hukukunda hibe, bağışlama kelimesi ile Medeni Kanun, Borçlar Kanunu, İcra ve iflas Kanunu gibi birçok kanunda geçmektedir. Türk Borçlar Kanunu'nun 285. Maddesinde "Bağışlama sözleşmesi, bağışlayanın sağlar arası sonuç doğurmak üzere, malvarlığından bağışlanana karşılıksız olarak bir kazandırma yapmayı üstlendiği sözleşmedir." şeklinde tanımlanmaktadır. Mecelle'nin 833. maddesindeki tarif ise şöyledir: "Hibe, bilâ ivaz bir malı ahara temlik etmektir ki eden kimseye vâhib ve ol mala mevhub ve anı kabul edene mevhub-unleh denilir. İttihab dahi hibeyi kabul demektir" (Turkey, 1959: 118). Buradaki "bilâ ivaz" kelimesi herhangi bir bedelin olmaması şartını anlatmaktadır (Ali Haydar, 2000). Bedel şartına bağlı hibe ise başlangıç açısından bir hibe gibi görünse de aslında sonuçları bakımından ve gerçekte satıştan ibaret bir işlemdir (Uslu, 2019: 92). Hibe icap ve kabulden oluşmaktadır ve geçerliliği için mutlaka kabul şartı gereklidir. Mecelle'nin 833. Maddesinde "Hibe, icap ve kabul ile mün'akit ve kabz ile tamam olur" denilmektedir. Bu nedenle hibe yapılan kişinin, mirastan farklı olarak hibe sırasında hayatta bulunması şarttır. Yine teklif edilen akdi kabul edebilmesi için, "akıl, baliğ, mümeyyiz küçük veya mümeyyiz bunak durumunda olması gerekir." Ancak bu şartlara sahip kişiler, hibeyi kabul edebilirler. "Gayrı mümeyyiz küçük, akıl hastası veya bu hükümde bulunan bunak adına hibeyi velî veya vasileri kabul edip alabilirler" (Dirik, 2012: 230). Hibe'nin icapla geçerli hale geldiğine, kabz'ın gerekli olmadığına ilişkin görüşler olsa da temel görüş icap ve kabul'ün gerekli olduğudur. Kabz konusunda ise yine farklı görüşler mevcuttur (Bedrettin, 2012: 356).

Hibe veya bağışlama başta semavi dinler olmak üzere tüm dinlerde tavsiye edilmiş ruhun arınması ve ebedi mutluluk için çok önemli bir yere sahip olduğu belirtilmiştir.⁸⁸ İslâm dininde ise Allah yolunda malların infak edilmesi çok büyük bir erdem olarak görülmüş ve karşılığı hem dünya hem de ahiret hayatında olan büyük bir ibadet olarak değerlendirilmiştir. İslam yasakladığı faizin sanılanın aksine malı artırmak yerine azaltacağını fakat sadakaları ise bereketlendireceğini şu ayet ile açıkça ilan etmektedir: "Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir)..." (Bakara, 2/275).

⁸⁸ İncil, Matta,6; Tevrat, (Uğur, 2008)

Yine Bakara suresinin 260. Ayetinde ekilen bir danenin 7 başak ve her başakta 100 dane olmak üzere toplamda 700 daneye dönüştüğü şeklinde bir tasvirle sadakanın bereketi anlatılmıştır. Bu ayette verilen sadakaların karşılığının ahiretle birlikte dünya hayatında da kat ve kat fazlasıyla alınacağı 1'e karşı 700 gibi büyüklüğü anlatan bir örnekle anlatılmaktadır. Bir başka ayette “Şüphesiz ki sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar ve Allah'a güzel bir borç verenler var ya, (verdikleri) onlara kat kat ödenir. Ayrıca onlara çok değerli bir mükafat da vardır.” (Hadîd, 57/18) buyurulmaktadır. Yine ahirette karşılığıyla ilgili olarak; “Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir” (Bakara, 2/262) buyrulmaktadır. Yine ahiret karşılığının anlatıldığı Ahzâb suresi 35. ayette “...sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar...” için Allah tarafından “bağışlanma ve büyük bir mükâfat...” hazırlandığı bildirilmiştir. Bu ve buna benzer birçok ayette⁸⁹ sadakaların karşılığının kat ve kat verileceği belirtilerek inananlar infak etmeye çağırılmıştır. Bir hadisi kudsîde ise “Ey Âdemoğlu! İnfâk et ki, sana da infâk edilsin!”⁹⁰ buyrulmaktadır. Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilen bir hadisi şerifte Allah Rasûlü (a.s.); “Başka bir gölgenin bulunmadığı Kıyamet gününde Allah Teâlâ'nın yedi sınıf insanı arşının gölgesinde” barındıracağını ve bunlardan birisinin “sağ elinin verdiği sol elinin bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse” olduğunu bildirmektedir.⁹¹

Buna göre, hibe dinimizde kitap, sünnet ve icma ile meşru kılınmış ve özellikle teşvik edilmiştir. Ayrıca yapılan bu iyiliklerinin karşılığı hem ahirette hem de dünyada verileceği belirtilerek insanın mal azalma kaygısı duymasının gereksiz olduğu belirtilmiştir. İnsanlar arasında dayanışma ve kardeşlik bağlarının sağlamlaştırmasını sağlayan bu ibadet türü sosyal barışın sağlanması açısından da oldukça önemlidir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi teberru kavramı hibe kavramını da içine alan çok daha geniş bir kavramdır. Teberru çeşitleri şunlardır (Şener, 1984):

- Hibe (Bağışlama),

⁸⁹ Bknz: (Bakara, 2/271, 273, 276; Nisâ, 4/114, Tevbe; 9/60, 75, 79, 103; Yûsuf, 12/88; Hadîd, 57/18; Mûcâdele, 58/12,13; Mûnâfikûn, 63/10)

⁹⁰ Buhârî, Tevhîd, 35

⁹¹ Buhârî, Ezan 36, Zekât 16, Rikak 24, Hudûd 19; Müslim, Zekât 91

- Vasiyet,
- Vakıf,
- İbra,
- İbaha,
- Sadaka,
- Ariyet,
- Hediye ve ahlaki bir vazifenin ifası için veya adab-ı muaşeret icabı olarak verilen şeyler,
- Olumlu işlemler yanında olumsuz işlemleri de içerebilir. Buna göre kanuna, ahlak ve adaba aykırı bir maksadın elde edilmesi için verilen şeyler.

Hibe akdi bir akit türü olmakla birlikte diğer özel akit türlerinde olduğu gibi kendisine özgü birtakım özelliklere sahiptir.⁹²

iii- Âriyet (iâre-ödünç verme) akdi

Âriyet kelimesi "ye" harfinin şeddeli okunduğu âriyyet kelimesi ile bağlantılı olup sözlükte âriyyet kelimesi “verilen şey, hediye” anlamına gelmektedir (Mevsîlî, 1975: 68). Mevsîlî “ariyyet” kelimesi ile “âriyet” kelimesi arasında bir ayrımın olduğunu belirterek “âriyyet” kelimesinin sadece mallar için kullanılırken “âriyet” kelimesinin daha geniş bir anlamda hak ve menfaatleri de içerecek şekilde kullanıldığını belirtmiştir (Mevsîlî, 1975: 68). Lügatte ise âriyet kelimesi; “iki kişinin kendi aralarında ödünç alıp vermeleri” manasına gelmektedir (Çeker, 1999a: 254).

Mecelle'nin 765. Maddesinde âriyet; "meccanen ya'ni bilâ bedel menfaati temlik olunan maldır ki muâr ve müsteâr dahi denilir" şeklinde tanımlanmaktadır. Yine 766. maddede ariyet ile bağlantılı olarak iare; "âriyet vermektir ki, veren kimseye muir denilir" şeklinde ve istiare; “âriyet almaktır ki alan kimseye müsteir denilir" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlardan da görüleceği üzere ariyet Türkçede “ödünç verme” kelimesinin karşılığıdır. Buna göre ariyet; “karşılıklı rıza ile bir şahsın, kullanım hakkına sahip olduğu bir malını, belirlenmiş bir süre için istifade edip süre sonunda tekrar geri vermesi kaydıyla karşılıksız olarak diğer bir şahsa vermesidir” (Okka & Kazak, 2020: 218) Hukuki anlamda âriyet ise; "bir şeyin bir şahıs tarafından ücretsiz

⁹² Hibe aktine air temel özellikler hakkında bkz: (Okka & Kazak, 2020: 216-218)

(bedava) olarak muayyen veya gayri muayyen bir zaman için kullanılmasına cevaz veren bir mukaveledir” (Berki, 1954: 296). Hukuki anlamda âriyet ile icar arasındaki en önemli fark icar'da bir varlığın (menkul, gayrimenkul veya hayvan) ücret mukabilinde başkasına geçici süreli devri söz konusudur. Âriyette ücret ödenmesi mecburiyeti söz konusu değildir (Berki, 1955: 163). Türk Borçlar Kanunu 379. Maddesinde âriyet; “kullanım ödünç sözleşmesi, ödünç verenin bir şeyin karşılıksız olarak kullanılmasını ödünç alana bırakmayı ve ödünç alanın da o şeyi kullandıktan sonra geri vermeyi üstlendiği sözleşmedir.” şeklinde tanımlanmaktadır.

Âriyet sözleşmesinde taraflar; muir (ödünç veren, mal sahibi) ve müsteir (ödünç alan) olmak üzere iki taraftan oluşur. Bu akit şeklinde âriyet, muâr ve müsteâr ödünç verilen malı, istiâre ise ödünç alma işlemi ifade eder.

Âriyet akdi karz akdine benzemekle birlikte aradaki temel fark ariyet akdinde ödünç alınan mal kira (icar) akdinde olduğu gibi sahibine aynen geri iade edilir. “Ariyet” akdi bir nevi emanet akdi vasfına sahiptir. Karz akdinde ise borç alınan malın aynen geri verilmesi şart değildir. Alınan mal harcanıp, tüketilir alacaklıya misli bir mal olarak geri ödenir. Türkçede de ödünç ve borç ayrı ayrı anlamlar ifade etmektedir. Âriyet ve karz’ın Türkçedeki karşılıklarının anlamı aynı farklılığı içermektedir. Yine ariyet daha önce de belirttiğimiz gibi kira (icar) sözleşmesinden de farklıdır. Bir başka kelime olan deyn kelimesi de karz kelimesinden daha kapsamlı bir anlamı ifade etmektedir. Kira sözleşmesinde de malın kullanım hakkı verilmekte ve dönem sonunda mal geri iade alınmaktadır. Fakat aradaki temel fark, kira sözleşmesinde kullanım karşılığı bir bedel alınırken âriyet akdinde bir bedel söz konusu değildir (Okka & Kazak, 2020: 218).

Âriyet akdi meşru olmanın da ötesinde karz-ı hasen akdi gibi İslâm dininin tavsiye ettiği güzel ahlak örneklerinden bir diğeridir. Müslümanlar arasında kardeşlik hukukunun yerine getirilmesi ve inananların kalplerinin birbirine ısınmasında önemli bir görev ifa etmektedir⁹³.

⁹³ Âriyet akdinin temel özellikleri için bkz: (Okka & Kazak, 2020: 218)

b- Saklama, emniyet ve diğerk destek sözleşmeleri (akitleri)

Bu akitler temel akit türlerine destek amaçlı düzenlenen ve temel amacı bu akit türlerini desteklemek ve süreçleri kolaylaştırmaktır. Bu kapsamda yer alan akitleri şu başlıklar altında sınıflandırılmaktadır (Okka & Kazak, 2020: 219):

- Kefalet akdi
- Rehin akdi
- Havale akdi
- Vekâlet akdi
- Vedia (emanet) akdi

Ekonomik sistemin yürümesinde, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın sağlanmasında finansal sistemin önemli aktör olarak görev yaptığını biliyoruz. Nasıl konvansiyonel finans, konvansiyonel ekonomik sistem içerisinde fonları yönetiyorsa İslâmi finans da İslâm ekonomisi içerisinde fonları yönetir, ekonomik büyümeye ve ekonomik kalkınma ile sosyal refahı ve sosyal barışı sağlamaya çalışır. İslâmi finans felsefesi, İslâmi finansın temel kuralları ve uygulanan finansal ve ticari modeller sistemin etkin şekilde helâl/haram ekseninde yürümesini sağlar. İslâmi finansı konvansiyonel finanstan ayıran özgün modeller bunlardır, ayrıca gerektiğinde İslam'a uygun yeni modellerin geliştirilmesinin de önü açıktır. Ayrıca İslâm ibâha kuralı gereğince, İslam'a aykırı olmayan bütün modelleri de kullanarak her çağda ve her yerde ekonomi içerisinde mükemmel bir fon yönetimini ortaya koyar.

Ülke ekonomileri durağan değildir, büyür, gelişir ve kalkınır. Gelişmiş ekonomi denince kişi başına milli gelirin belirli bir büyüklüğün üstüne çıktığı ekonomiler anlaşılır. Burada önemli olan İslâmi finans sisteminin ekonomik büyümeye ve kalkınmaya hangi ölçüde katkı yapacağı, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik ederek sosyal refahın artışına ve dolayısıyla sosyal barışın kurulmasına nasıl katkıda bulunacağıdır. Bu sebeple biz aşağıda önce ekonomik büyümenin ve kalkınmanın ne olduğunu ortaya koyup, bu konudaki konvansiyonel kalkınma teorilerini de inceleyerek İslâmi finansın ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini incelemeye çalışacağız.

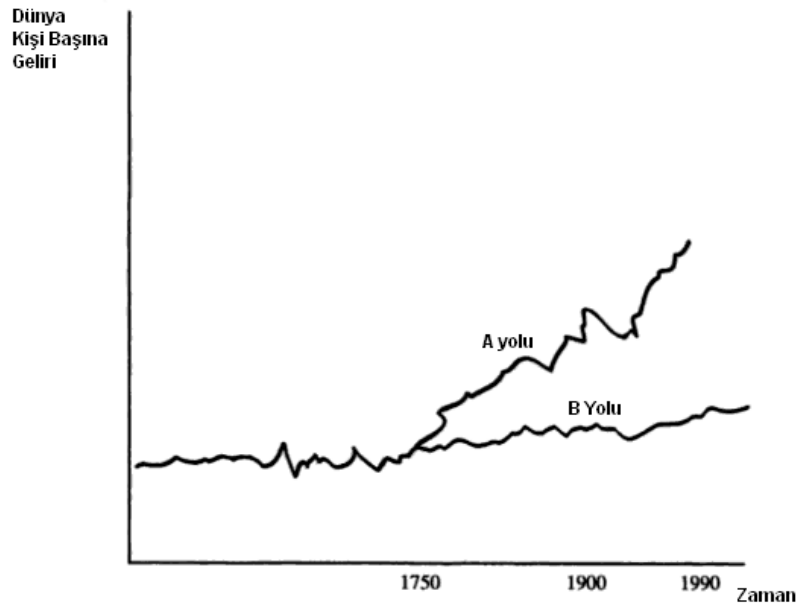
3. İSLAMDA EKONOMİK BÜYÜME/KALKINMA VE SOSYAL BARIŞ

Temelde ekonomik büyüme ve nihayetinde ekonomik kalkınma tüm toplumların en önemli hedeflerinden birisidir. Ekonomik büyüme gelişmişlik düzeyi birbirinden farklı tüm ülkelerin gerçekleştirmeye çalıştıkları bir süreci ifade ederken, ekonomik kalkınma günümüzde daha çok geri kalmış ülkelerin temel hedefi olarak görülmektedir. Her ne kadar gelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerini tamamladıkları ve artık daha çok büyüme odaklı oldukları düşünülse de onlar açısından da kalkınma kavramı önemini ve güncelliğini kaybetmemiştir. Tüm toplum kesimlerinin oluşan refah seviyesinden hakkaniyet ve adalet prensibince faydalanabilmesi halen tam olarak sağlanabilmiş değildir.

Kalkınma iktisadının temelleri Adam Smith'in 1776 yılında yayınladığı "Ulusların Zenginliği" kitabı ile atılmıştır. Her ne kadar 1940'lı yılların sonlarında konu hakkında sistematik çalışmalar yapılsa da Smith ile kalkınma iktisadı kavramsal bir temele oturmaya başlamıştır (Kaynak, 2011: 4-5). Smith tarafından tanımlanan klasik ekonomik sistemde ekonomik faaliyet için motivasyon kaynağı kişisel çıkarlar olup "ekonomik kalkınma" kavramı büyük oranda kâr, kazanç, fayda, getiri, çıkar, menfaat ve tatmin gibi kişisel menfaatler üzerine kurulmuştur. Smith Ulusların Zenginliği (The Wealth of Nations) isimli kitabında bunu şu şekilde anlatmaktadır: "Akşam yemeğimizi kasap, bira üreticisi veya fırıncının iyilikseverliğinden değil, onların kendi çıkarlarına göre bekliyoruz." (Smith, 1776: 119). Klasik ekonomi anlayışına göre kişisel çıkar peşinde koşma eş zamanlı olarak farkında olunsun veya olunmasın toplumdaki genel refahı yükseltecektir. Bu durum görünmez bir el (invisible hand) vasıtasıyla gerçekleşir. Smith (1776) bu konuda şöyle demektedir: "Her birey, toplumun yıllık gelirini olabildiğince büyük hale getirmek için zorunlu olarak çaba gösterir ...Bireyler aslında yalnızca kendi güvenliğini sağlamak niyetindedir ve diğer birçok durumda olduğu gibi, niyetinin bir parçası olmayan bir amacı desteklemek için görünmez bir el tarafından yönetilmektedir ...Kendi çıkarlarının peşinde koşarak, sık sık toplumun menfaatini, onu gerçekten teşvik etme niyetinde olduğundan daha etkili bir şekilde teşvik eder." (Smith, 1776: 475-477).

Klasik ekonomi anlayışında manevi değerlerle hiçbir bağlantı kurulmaz ve tümüyle maddi çıkar odaklı olup hedef bireysel tatmin (kâr, servet, fayda) maksimizasyonudur.

Bu ilkelerle hareket edilen klasik ekonomi anlayışı kişi başına milli geliri artırma odaklı olarak sanayi devrimini gerçekleştiren güç olmuştur (İkbal & Mirakhor, 2014: 5). İkinci Dünya Savaşını izleyen on yıllar, ileri sanayileşmiş toplumların gayri safi milli hasılanın büyümesi ile doğru orantılı olarak tarihindeki en uzun kesintisiz gelişme, büyüme ve refah dönemini oluşturmaktadır. Çağ; sanayileşme, icatlar, olağanüstü teknolojik başarılar, faktör üretkenliğinde kayda değer artışlar ve yaşam standartlarında sürekli iyileştirmelerle karakterizedir (Hasan, 1995: 81). Bu dönemde kalkınmanın temel ölçütü kişi başına milli gelir olup ülkeler gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler olarak sınıflandırılmıştır. Aşağıdaki grafikte görüleceği üzere A yolunu izleyen ülkeler gelişmiş ülkeler olarak adlandırılırken B yolunu izleyen ülkeler az gelişmiş ülkeler olarak adlandırılmıştır.

Şekil 12. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin büyüme yolları

(Kaynak: Cypher & Dietz, 2004: 68)

Klasik ekonomik sistemde tanımlanan ekonomik büyüme ve kalkınma bireysel çıkarlardan toplumsal refaha ulaşmayı vaat ediyor olsa da sonuç hiç de bu şekilde olmamıştır. Ekonomik gelişme, her iki durumda da saf bir nimet olarak ortaya çıkmamıştır. Gelişmiş ekonomilerdeki refah, bir dizi sosyal ve ekonomik rahatsızlığa yol açmıştır. Gelir dağılımındaki adaletsizlik, zengin-fakir gelirleri arasındaki artan uçurum, azınlık gruplarının sorunu, aile hayatının bozulması, şehirlerin bozulması,

sağlık, eğitim, sanatın artan maliyeti ve her sınıfın bu alanlara ulaşmasının imkansızlığı bunlardan birkaçıdır. Gelişmekte olan ülkelerdeki GSMH büyümesi, gelişmiş ekonomilerden daha yüksek bir ortalama oranda bile olsa, kitlesel yoksulluk, işsizlik ve sosyo-ekonomik eşitsizliklerin endişe verici oranlara ulaşmasını engelleyememiştir. “Damlama etkisi” adı verilen artan milli gelirin alt sınıflara ulaşması varsayımı teoride kalmış büyümeyi nadiren yeni alanlara yaymış ve gelirlerin beklenen “damlama etkisi” nadiren gerçekleşmiştir (Hasan, 1995: 81).

Klasik ekonomi anlayışı her ne kadar Smith’in görüşlerine atıf yapsa da aslında eksik atıf yapmıştır. Çünkü A. Smith (1812) ekonomik ilişkilerin ahlaki temellerine atıf yaptığı Ahlaki Duyular Teorisi (Theory of Moral Sentiments) adlı kitabında tam da bu sorunların çözümüne değinmiştir. Bu kitapta İslam ekonomi öğretilerinden çok da uzak olmayan tek tanrı inancı, Yaradan’ın her zaman ve her yerde olduğu ve kullarını görüp gözettiği, Yaradan’ın tüm konularda olduğu gibi ekonomik alanda da kural koyma yetkisinin olduğu, bu kurallara itaatin gerekli olduğu, ahiret ve hesap günü inancı, ahirette verilecek ödül ve ceza sistemi bu kitapta yer almaktadır. Smith, Yaradan tarafından emredilen hak ve adaletin yerine getirilmesi emrine uyulması halinde gerçek mutluluğa ulaşılacağına değinir (Mirakhor & Askari, 2010). O halde diğer kitabında bahsi geçen görünmez el teorisi bu kitapta yer alan ahlaki öğretilerle birlikte gerçek değerine kavuşur ve kendisinden beklenen faydaya ulaşılmasını sağlar.

Ekonomik büyüme ve kalkınma birey olarak kişilere mutlu ve müreffeh bir hayat sunmadığı sürece eksiktir. Bu nedenle kalkınma kavramı insan kavramıyla ve insanlar arasında sosyal barış ve adaletin sağlanmasıyla anlam kazanacaktır. İşte İslam ekonomi sistemi klasik ekonomi sisteminin bu eksikliğini giderecek unsurları içerir. Klasik manada ekonomik bir sistem, toplum tarafından kaynakların, üretimin ve malların ve hizmetlerin tahsisi ile ilgilenmek ve ortaya çıkan gelir ve servetin dağılımı ile ilgilenir. İslami açıdan ekonomik sistem ise; kanun koyucu tarafından (Allah (cc) tarafından Kuran’da buyurulan hükümler temelinde ve Peygamber (sav) sünneti ile operasyonel hale getirilmiş ve içtihat ile yeni durumlara genişletilmiştir) kıt kaynakların tahsisi, mal ve hizmetlerin üretimi ve değişimi ve ortaya çıkan gelir ve servetin dağıtımını ile ilgilenmek üzere tasarlanmış bir kurumlar koleksiyonu (yani, resmi ve gayri resmi davranış kuralları ve uygulama özellikleri) olarak tanımlanabilir (Iqbal & Mirakhor, 2011: 29-30).

İslam zamanla sınırlı ve bağımlı bir sistem değil kıyamete kadar geçerli evrensel bir sistem ortaya koyar. Bu sistem bir taraftan insan ve toplumların maddi ve manevi açıdan gelişmesi diğer taraftan dünya hayatında huzur, güven ve mutluluk yanında sonsuz ahiret saadetine ulaştırmayı da hedefler. İslam'da gelişim kavramı birbiriyle bağlantılı üç boyutta ele alınır. Bu nedenle İslami ekonomik kalkınma bu boyutları içermelidir. Birinci boyut insanın bireysel gelişimi, ikinci boyut fiziksel ve maddi gelişim, üçüncü boyut ise toplumsal gelişimdir (Mirakhor & Askari, 2010). Bu boyutlar adalet temeli üzerine inşa edilir.

İslam sanıldığı gibi aksine dünyadan soyutlanmayı, bir lokma bir hırka felsefesiyle yaşamayı insanlara öğütlemeyi. İslam dünyayı dışlayıp sadece ahirete yönelmez. Ahirete dünya ile birlikte yönelmeyi sağlayacak sistemleri kurar. İslam inancında dünya geçicidir ve ahiret hayatı ile kıyaslandığında mutlak manada aslında değersizdir. Fakat bu dünyayı insan açısından önemsiz ve değersiz kılmaz. İnsan bu dünya hayatı sayesinde ebedi mutluluğa (cennet, nimetler ve Allah'ın (cc) rızası) erişecektir. O halde insan için nasıl değersiz olsun? İnsan bu dünyaya bir görevle indirilmiştir. O yeryüzünde Allah'ın (cc) halifesidir. Yeryüzünü madden ve manen imar etmek üzere yeryüzünde bulunan her şey onun emrine ve hizmetine verilmiştir. Yeryüzündeki bu hakimiyeti kendi adına değil Allah'ın (cc) bir görevlisi olarak O'nun emir ve iradesi doğrultusunda olacaktır. Allah (cc) Müslümanlar olarak inananların yeryüzünde adalet üzerine bir sistem inşa etmelerini ister. Bu sistemde Müslümanlar bilgili, üretici, sistemin kurucusu, rol modeldirler; hakir, zavallı kimseler değildirler. Müslümanlar güçlü ve kuvvetli, inananlara güven veren ve kendilerini güvende hissettikleri kimselerdir. Mü'min kelimesi, temelinde Allah'ın (cc) isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) biri olmakla birlikte inanan kullarının vasfı olarak da kullanılmaktadır. Bu manada Mü'min; "güven veren, va'dine güvenilen; inananları korku ve endişeden emin kılan" ve aynı zamanda "kendisine sığınanları koruyan, emniyetle rahatlatan kimse" demektir (Bulut, 2016). O halde inanan insan Mü'min olmalıdır. İnananlar ayrıca kendilerine karşı kötü niyet besleyenlere karşı da güçlü ve caydırıcı olmalıdır. Kur'an-ı Kerim'de inananların bu vasfı şöyle anlatılmaktadır: "...Onlar mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı güçlü ve onurludurlar..." (Mâide, 5/54). O halde inanan insan hem mü'minlere karşı sorumluluklarını yerine getirebilmek hem de kafirlere karşı bir güç oluşturabilmek için ekonomik olarak, teknolojik olarak, sistemselsel olarak, sosyal yapı olarak güçlü olmak

zorundadır. Ekonomik güce sahip olmayan, sosyal bünyesi zayıf, sosyal barışı kuramamış bir İslam toplumunun bu görevleri yerine getirebilmesi mümkün değildir. O halde inananlar; ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine İslâm'ın koyduğu sınırlar ve kurallar içerisinde ulaşmaya gayret etmeli, ulaşılan ekonomik büyüme ise yine İslâm'ın gösterdiği hedefler doğrultusunda kalkınma hedeflerine dönüşmelidir.

Bu bölümde öncelikle ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları ve zaman içerisindeki gelişimi ele alınacak daha sonra sosyal barış kavramı üzerinde durulacaktır. Tüm bu kavramsal çerçeve ortaya konulduktan sonra İslam'ın ekonomik kalkınma ve sosyal barışa bakış açısı değerlendirilecektir.

3.1. Ekonomik Büyüme ve Kalkınma

Kalkınma kavramı, toplumların gelişim süreçleri doğrultusunda farklı dönemlerde farklı anlamları bünyesinde barındırmıştır. Hatta aynı dönem içerisinde farklı anlamlar içerecek şekilde kullanımı da söz konusu olmuştur. Kavram bazen sanayileşme, modernleşme, ilerleme ve çoğu zaman büyüme ve yapısal değişim anlamlarında kullanılmış ve doğal olarak anlam kaymalarına uğramıştır. Bugün bile halen kalkınma kavramı içeriği tam olarak anlaşılır ve açık değildir. Özellikle günlük kullanımlarda bu kavram karmaşası daha sık görülmektedir (Yavilioğlu, 2002: 59).

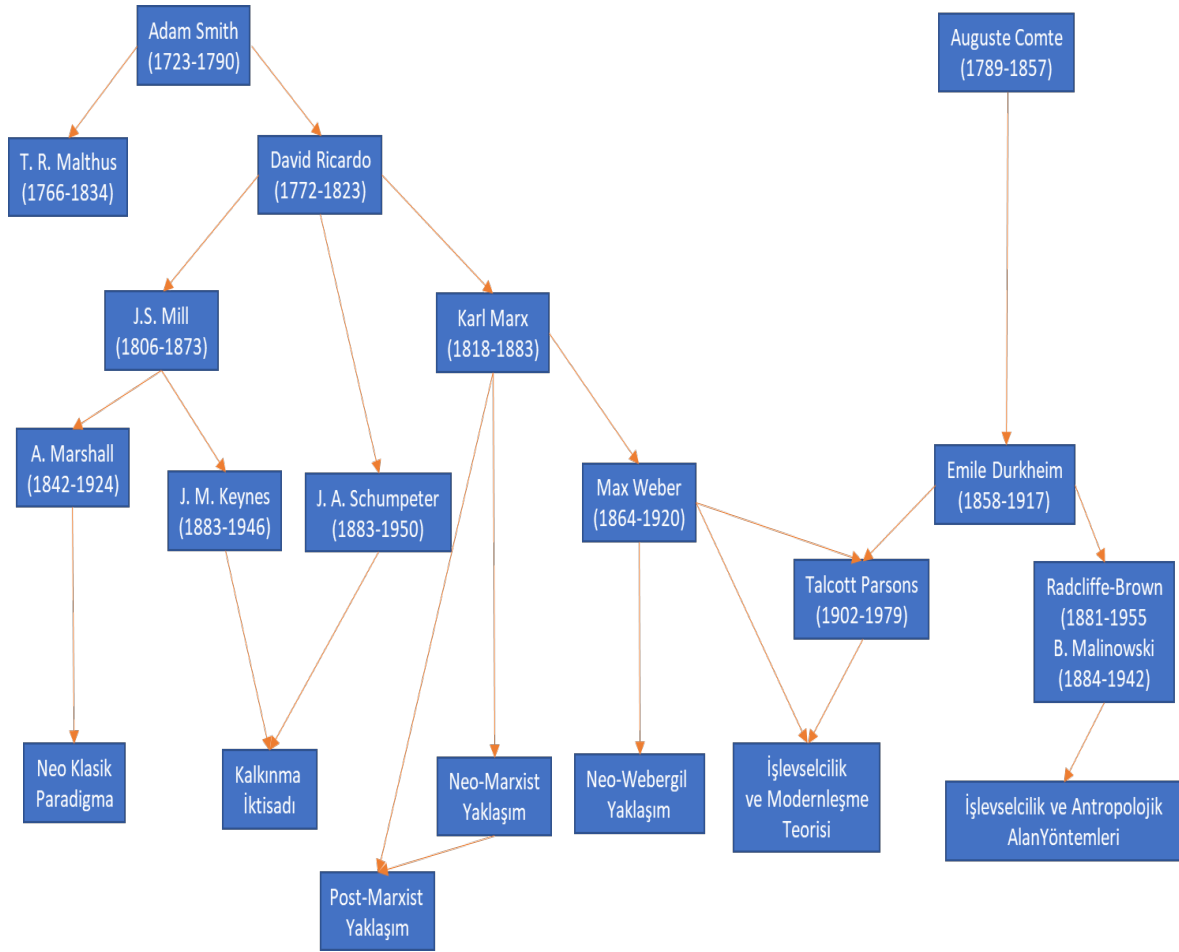
İktisadi büyüme ve kalkınma ile ilgili görüşlerin temeli çok eskilere dayanmakta ve klasik iktisat teorilerinin temeli de ekonomik büyümeye ve kalkınmaya dayanmaktadır. Hatırlanacağı gibi Adam Smith'in 1776'da yayınladığı "Wealth of Nations" isimli eserinde ulusların zenginlikleri ele alınmış, "görünmez el" kavramıyla özdeşleşen serbest piyasa koşullarında kapitalist "tasarruf miktarı ve sermaye birikimi" iktisadi büyümenin temeli olarak görülmüştür. Smith'in öngördüğü iktisadi büyüme şu şekilde gerçekleşecektir:

"...Herhangi bir bireyin endüstriyi destekleyecek sermayeyi kullanmasının tek nedeni kâr güdüsüdür. Bu nedenle bireyler sermayeyi, en fazla para getirecek veya en fazla mal değişimini sağlayacak alanlarda kullanmaya çabalar... Her birey sermayesini, yerli endüstrileri destekleyecek şekilde kullanır, en büyük değeri yaratacak endüstrilere yönelir. Buradaki amaç kesinlikle kamusal çıkar değildir, yerli endüstrilerin desteklenmesinin tek nedeni bireylerin kişisel

çıkarlarına uygun olmasından kaynaklanır. Birey sadece kendi çıkarını düşünür, görünmez bir el onu bu amaca yönlendirir.....Kendi çıkarı peşinde koşarak toplumun çıkarını da en iyi şekilde gerçekleştirir” (Smith, 1776b).

1817 yılında David Ricardo ekonomik büyüme ve kalkınma açısından uluslararası ticaretin önemini ortaya koyarak mukayeseli üstünlükler teorisini ortaya koymuştur. Bu teoriye göre ülkeler mukayeseli üstünlüğe (avantaja) sahip oldukları malları ihraç ederken, dezavantajlı oldukları ürünleri ithal etmelidirler. Uluslararası ticaret mutlak üstünlük temelinde değil mukayeseli üstünlük temelinde işlemelidir. Ricardo da iktisadi büyümenin kaynağı olarak sermaye birikimini baz almakta ayrıca yenilik ve buluşların öneminden bahsetmektedir (Ricardo, 1817).

Yine Robert Thomas Malthus, John Stuart Mill ve Karl Marx gibi düşünürlerin de çalışmalarında üzerinde durdukları temel konular ülkelerin ve bireylerin maddi refahları ve bu refahın büyümesi üzerinedir. Aşağıda Şekil 13’ de kalkınma iktisadının teorik kökenlerine (ekonomik-sosyal ve siyasi) yer verilmiştir.

Şekil 13. Kalkınma iktisadının teorik kökenleri (ekonomik-sosyal ve siyasi)

(Kaynak: Kaynak, 2011: 37, 41'den alınarak düzenlenmiştir)

İktisat teorisinde ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları birbiriyle ilişkili ve birbirlerini tamamlamakla birlikte önemli ayrımlar içeren anlam farklılıklarına sahiptir. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın aynı şey olmadığına dair literatürde yeterince çalışma bulunmaktadır⁹⁴ (Sen, 1983: 748). Buna göre; bir ülkede belirli bir dönemde (ay, çeyrek yıl, yıl vb.) tüm mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan milli gelirdeki artış “iktisadi büyüme” olarak tanımlanır (Kaynak, 2011: 70). Bu büyüme geçici bir büyüme değil “kişi başına üretimin ya da gelirin kalıcı biçimde artışı” anlamında kalıcı bir büyümedir (Pamuk, 2003:182). Bir başka tanımda; “bir ülkenin, sahip olduğu kıt kaynakların miktarını artırarak veya onların kalitelerini iyileştirerek üretim imkânları sınırını genişletmesi veya üretim teknolojisini ve kurumsal çerçeveyi değiştirerek daha

⁹⁴ Bknz: (Grant, 1978); (Morris, 1979); (Streeten, 1981); (Grandville, 2011)

yüksek üretim düzeylerine çıkması ‘ekonomik büyüme’ olarak ifade edilmektedir” (Üstünel, 1988: 58). Buna göre büyüme ve kalkınma kavramları karşılaştırıldığında, büyüme kavramı için en belirgin özelliğin “bir ekonominin üretim kapasitesinde sayısal/niceliksel olarak ölçülebilen genişleme veya miktar artışı olduğu söylenebilir” (Freyssinet, 1985: 124). Tüm bu tanımlarda görüleceği üzere büyüme nitelikten çok niceliksel bakımdan ortaya çıkan bir değişiklik olup, üretimin veya gelirin reel olarak artmasıdır (Taban & Kar, 2016: 4). Büyümenin ölçülmesiyle ilgili bazı önemli göstergeler GSYH, kişi başına milli gelir, mal ve hizmet ihracatı, kişi başına mal ve hizmet ihracatı, yüksek teknolojinin ihraç ürünleri içerisindeki payı vb. olabilir. Aşağıdaki Tablo 5 de 2019 yılı itibariyle bazı ülkelerin ekonomik büyüme rakamları Türkiye ile kıyaslamalı olarak yer almıştır.

Tablo 5. Ekonomik büyümeyle ilgili bazı göstergeler (2019 yılı)

SN	Ülkeler	Nüfus (Milyon)	GSYH (cari ABD doları Milyar)	Kişi başına GSYH (cari ABD doları)	KB GSYH Türkiye'nin kaç katı	Mal ve hizmet ihracatı (GSYH'nin yüzdesi)	Yüksek teknoloji ihracatı (üretilen ihracatın yüzdesi)
3	İsviçre	8,58	703,08	81.989,44	8,98	66,03	12,91
7	ABD	328,24	21.433,23	65.297,52	7,15	11,73	18,93
11	Avustralya	25,37	1.396,57	55.057,20	6,03	24,11	21,52
13	İsveç	10,28	530,88	51.647,99	5,66	47,02	14,61
14	Avusturya	8,88	445,08	50.121,55	5,49	55,58	11,50
16	Almanya	83,09	3.861,12	46.467,52	5,09	46,89	16,43
17	Belçika	11,50	533,10	46.345,40	5,08	81,84	12,02
18	Kanada	37,59	1.736,43	46.189,66	5,06	31,64	16,51
19	İsrail	9,05	394,65	43.588,71	4,78	29,32	23,09
20	BAE	9,77	421,14	43.103,32	4,72	92,46	2,16
21	Birleşik Krallık	66,84	2.829,11	42.328,90	4,64	31,60	23,47

SN	Ülkeler	Nüfus (Milyon)	GSYH (cari ABD doları Milyar)	Kişi başına GSYH (cari ABD doları)	KB GSYH Türkiye'nin kaç katı	Mal ve hizmet ihracatı (GSYH'nin yüzdesi)	Yüksek teknoloji ihracatı (üretilen ihracatın yüzdesi)
24	Fransa	67,06	2.715,52	40.496,36	4,44	31,77	26,99
27	İtalya	60,30	2.003,58	33.225,65	3,64	31,50	7,83
39	Çek Cumhuriyeti	10,67	250,68	23.489,84	2,57	74,39	20,80
40	Portekiz	10,29	238,79	23.213,98	2,54	43,51	6,94
41	Suudi Arabistan	34,27	792,97	23.139,80	2,54	36,05	0,65
44	Yunanistan	10,72	209,85	19.580,99	2,15	37,19	12,51
45	Litvanya	2,79	54,63	19.550,73	2,14	77,45	12,03
52	Macaristan	9,77	163,47	16.729,78	1,83	82,19	17,46
55	Polonya	37,97	595,86	15.694,74	1,72	55,54	10,11
60	Romanya	19,37	250,08	12.913,07	1,41	40,35	11,07
63	Rusya Fed.	144,41	1.699,88	11.585,00	1,27	28,31	13,00
64	Malezya	31,95	364,68	11.414,21	1,25	65,22	51,85
68	Çin	1.397,72	14.279,94	10.216,63	1,12	18,50	30,79
71	Bulgaristan	6,98	68,56	9.828,15	1,08	64,19	10,85
72	Kazakistan	18,51	181,67	9.812,53	1,08	36,24	29,78
74	Türkiye	83,43	761,43	9.126,56	1,00	32,74	3,04
76	Brezilya	211,05	1.839,76	8.717,19	0,96	14,32	13,28
95	Bosna Hersek	3,30	20,16	6.108,51	0,67	40,05	5,27
105	Azerbaycan	10,02	48,05	4.793,13	0,53	49,18	4,96
106	Gürcistan	3,72	17,48	4.697,98	0,51	54,82	2,57
107	Ermenistan	2,96	13,67	4.622,73	0,51	41,19	9,79

(Kaynak: The World Bank, DataBank)

Kişi başına GSYH açısından Türkiye dünyada 74. sırada yer almaktadır. Türkiye ile ilgili tablodaki göstergeler ve mukayeseli göstergeler gelirin yeterince yüksek olmadığını yansıtmaktadır. Ekonomik rekabette Türkiye'nin toparlanması ve üst sıralara çıkması gereklidir. İslâmî kurallar açısından bakıldığında bu farz-ı ayn derecesinde önemli, sorumluluk, birleşme, çalışma ve teknoloji gerektiren bir konudur.

Ekonomik kalkınma ekonomik büyümeden farklı bir kavramdır. Ekonomik büyüme özet olarak üretimin veya gelirin reel olarak artması iken; ekonomik kalkınma büyümeden daha geniş kapsamlı olup, milli gelirin sadece rakamsal olarak artmasını değil, adil şekilde dağıtılmasını, ekonomik, teknolojik, sosyal, kültürel ve siyasal yapıların da değiştirilip, geliştirilmesini içerir (Taban & Kar, 2016: 3-4). Bu niteliği ile kalkınma, teknik ve kurumsal değişimler ile daha fazla çıktıyı kapsamaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları karşılaştırıldığında ekonomik büyüme; "daha çok aynı şeydeki basit artış sürecini" ifade ederken ekonomik kalkınma; "daha fazla ve farklı olanın yer aldığı yapısal değişim sürecini, inovasyonu" ifade etmektedir (Karataş & Çankaya, 2010: 32). Burada bahsi geçen yapısal değişim genellikle ekonomik kalkınma ve büyüme kavramları için tanımlama yapılırken, kavramsal farklılıkları vurgulamak için ara bir kategori olarak ortaya konmaktadır (Yavilioğlu, 2002: 66).

Büyüme ile kalkınma (gelişim) arasındaki ilişki Berne Üniversitesinde öğretim üyesi ve rektörü olarak görev yapan Alfred Amonn (1883-1962) tarafından güzel bir şekilde ortaya konmuştur (Amonn, 1944: 180). O'na göre ülke ekonomisi zamanla iki yönde değişim gösterir. Ekonomi, bir taraftan gövdesi ile genişlerken diğer taraftan bünye ve çatısı ile değişir. Gövdesi ile genişleme üretim vasıtaları, nüfus ve işgücü gibi başlıklardaki reel artışı anlatır ki bu büyüme kavramının ifadesidir (Ülgener, 1991: 409-410). Amonn'a (1945) göre ulusal ekonominin zaman içinde gelişmesi genellikle aşağıdaki yönlerde gerçekleşir: 1. Nüfus artar; 2. Yeni sermaye oluşturulur; 3. Üretim yöntemleri geliştirilir (Amonn, 1945: 46). Bünye ve çatısı ile değişim ise; "ekonominin üretim ve teknolojik gücü, üretim yapısı, istihdam yapısı gibi ekonomik göstergeler yanında, ekonomideki iktisadî karar birimlerinin zihniyet ve davranış özelliklerini, kurumların etkinliğini ve piyasaların işleyiş tarzlarını" değiştirmeleri ve geliştirmeleridir. O halde kalkınma sürecinde; "millî gelir, istihdam, yatırım, tüketim, tasarruf ve dış ticaret gibi büyüklüklerde elde edilecek artışlar yanında, tüketicilerin ve

üreticilerin tutum, davranış ve zihniyetlerinde; akılcılık ve iktisadilik yönünde değişmelerin olması” beklenmektedir (Ertüzün, 1987: 17-18).

Buna göre niceliksel açıdan artışı ölçen büyüme; bir ülkedeki üretim, gelir, yatırım, dış ticaret, istihdam, sermaye donanımı, aktif büyüklüğü, servet, doğal kaynak düzeyi ve benzeri tüm ekonomik değerlerin reel olarak artış göstermesi olarak tanımlanabilir. Tüm bu ekonomik değerler ve göstergeler önemli olmakla birlikte ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin en önemli bileşenleri sermaye birikimi ve teknolojik ilerlemedir (Johansen, 1959; Salter, 1966). Bu iki kavramdan sermaye birikimi teknik ilerlemenin de ön koşulu olduğu için çok daha fazla önemlidir. Johansen'a (1959) göre; yeni üretim teknikleri ancak yeni sermaye kaynakları yoluyla geliştirilebilir (Pawley & Weber, 2011: 483). Ekonomik büyümeyi ölçülebilir yönü ile ele alan modellere "büyüme modelleri" adı verilmektedir. Ülkelerin reel ekonomik verileri özellikle uluslararası karşılaştırma yapılabilmesine imkân sağladığı için önemli bir yere sahiptir. Söz konusu bu ekonomik verilerin arasında kişi başına milli gelir rakamları ve artış oranları, en sık kullanılan ve karşılaştırma yapılması açısından kolaylık sağlayan ölçü birimidir (İlkin, 1979).

Büyümeye karşılık kalkınma en genel anlamda "...Bir ülkenin üretim yapısının yüksek katma değerli ürünler üretecek biçimde dönüştürülmesi ve ortaya çıkan ürünün o toplumu oluşturan gelir grupları arasında adaletli bir şekilde dağıtılarak yaşam standartlarının (refah düzeylerinin) yükseltilmesidir..." (Kaynak, 2011: 77) şeklinde tanımlanabilir. Kalkınma ortaya çıkan yeni yaklaşımlarla birlikte sürekli büyüyen iktisadi bir ortam içerisinde yoksulluğun, işsizliğin ve gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi boyutlarıyla da ele alınmaya başlanmış ve sadece iktisadi açıdan değil sosyal, siyasal ve ulusal kurumlardaki temel değişimleri de içeren çok fonksiyonlu bir kavrama dönüşmüştür. Fakirliğin azaltılması, kaliteli eğitim, beslenme, barınma, sağlık ve korunma gibi ihtiyaçların karşılanması, insani değerlere daha fazla önem verilmesi (daha iyi eğitim, fırsat eşitliği, nitelikli istihdam vb.), bireylerin ekonomik ve sosyal seçeneklerinin artırılması kalkınmanın temel hedefleri haline gelmiştir (Kaynak, 2011: 67).

Diğer bir tanıma göre kalkınma kavramı, "hem niteliksel hem de niceliksel yöndeki tüm olumlu gelişmelerin bir arada gerçekleşmesini ifade eder. Niteliksel olarak gelir

dağılımı, demografik yapı, sosyal refah gibi durumlar esas alınırken niceliksel olarak ise gayri safi milli hasılanın büyüklüğü esas alınmaktadır” (Deviren & Yıldız, 2014).

Kalkınma aynı zamanda, “yenilik ve yaratıcılık kazandıran bir süreç” olarak da değerlendirilebilir (Koç, 2013). Bu görüşün en önemli temsilcisi Schumpeter’dir. Schumpeter kalkınma kavramıyla "ekonomik yaşamdaki değişimleri sadece dışarıdan zorlanmayan, kendi inisiyatifiyle içeriden ortaya çıkan değişimler" (Schumpeter, 1983: 63) olarak algılamakta ve bu tür girişimlerdeki temel rolü girişimciye vermektedir. O'na göre girişimci eylemler, ekonomik kalkınma sürecindeki ana mekanizmadır ve ekonomik sistemin bozulması (eski dengenin bozulup yeni bir dengenin kurulması) onlarsız imkansızdır. Ekonomik sistem içerisinde tüketicinin rolü de önemlidir fakat: “kural olarak ekonomik değişimi başlatan üreticidir" ve “tüketiciler gerekirse onun tarafından eğitilir; onlara yeni şeyler istemeleri öğretilir” (Schumpeter, 1983: 63). Üretici (girişimci) bahsi geçen değişimi şu başlıklar altında gerçekleştirebilir (Schumpeter, 1983: 66):

- Yeni bir malın (tüketicilerin henüz bilmediği) veya var olan bir malın yeni bir kalitesinin tanıtılması,
- İlgili imalat dalındaki deneyimle henüz test edilmemiş (önemli ölçüde yeni bir keşfe dayanması gerekmeyen) yeni bir üretim yönteminin veya bir malı ticari olarak ele almanın yeni bir yolunun uygulamaya konulması,
- Yeni bir pazarın, yani söz konusu ülkenin belirli bir üretim dalının daha önce girmediği bir pazarın açılması (bu pazar daha önce var olsun ya da olmasın).
- Yeni bir tedarik kaynağının veya hammaddelerin veya yarı mamul malların keşfedilmesi (bu kaynağın mevcut olup olmamasına veya ilk yaratılması gerekip gerekmediğine bakılmaksızın),
- Bir tekel pozisyonunun oluşturulması (örneğin, güven oluşturma yoluyla) veya bir tekel pozisyonunun bozulması gibi herhangi bir endüstrinin yeni organizasyonunun gerçekleştirilmesi.

Yukarıda özetlenen Schumpeter’e ait bu görüşlere göre kalkınma; iktisadi akımın normal işleyen standart (alışılmış) yolunu terk ederek daha yüksek seviyede yeni bir denge seviyesine, üst katmana ulaşması demektir. Yeni bir denge seviyesine sıçramasını sağlayan itici güç ise girişimcinin ortaya koyduğu ve “inovasyon” kavramıyla ifade

edilen güçtür (Ülgener, 1991: 410). İnovasyon olarak ifade edilen bu itici güç yukarıdaki maddelerde de açıkça belirtildiği gibi keşiften çok farklı bir kavramdır. Bu süreç, insanın “düşüncesi, yetenekleri, eğitim düzeyi istemi, değer yargıları ve refah anlayışı ile oluşan ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel ortamın, yenilik ve yaratıcılığın gelişmesi, manevi tatmin” gibi önemli değişimler gerçekleştirerek kalkınmanın bir nevi itici gücünü oluşturmaktadır. İnsani gelişim bir taraftan davranış değişikliği oluşturarak, kalkınma sürecinin sosyal boyutuna önemli katkılarda bulunmakta diğer taraftan önemli bir üretim faktörü olarak ekonomik gelişmeye katkı sağlamaktadır (Yumuşak, 2008: 32). Ekonomik büyüme ve kalkınmayla ilgili olarak ekonomik az gelişmişliğin ne olduğunun ve ölçülerinin bilinmesi gerekir.

3.1.1. Az Gelişmişlik Kavramı, Özellikleri ve Ölçülmesi

Az gelişmişlik ve buna bağlı diğer kavramlar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmış kavramlardır. Bu anlamda; az gelişmiş ülkeler, iktisaden az gelişmiş ülkeler, gelişmekte geri bırakılmış ülkeler (La Garrigue, 2011: 186), gelişmemiş, gelişmekte olan, geri kalmış, yoksul, sanayileşmemiş ülkeler vb. (Taban & Kar, 2016: 8) gibi kavramlar, bazı ülkelerin diğer ülkelere kıyasla bulunduğu nispi konumu ifade etmek üzere kullanılmıştır. Az gelişmiş ülkeler kavramı ile ilgili olarak temelde iki dönem karşımıza çıkmaktadır. Birinci dönem sömürge güçlerinin kendilerinden zayıf ülkelerin kaynaklarına el koydukları kolonyal dönem, ikinci dönem ise İkinci Dünya Savaşı sonrası üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan ülkelerin ekonomik yapılarına yönelik, müdahaleye yönelik düşüncelerin ortaya çıktığı dönemdir. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Asya, Afrika ve Latin Amerika'daki kitlesel yoksulluk üzerine dikkat çekilmiştir. Üçüncü Dünya olarak adlandırılan bu ülkelerden birçoğu aslında geçmişin sömürge devletlerinden başkası değildir. Savaş sonrası bu ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmaları adına çeşitli görüş ve öneriler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aslında bu görüşlerin temelinde söz konusu ülkelerin kalkınmalarının dert edinilmesinden ziyade tüm dünya üzerinde ekonomik hakimiyet oluşturulması yatmaktaydı (Escobar, 2011: 21-22; von Albertini, 1980: 42). Escobar (2011)'a göre; Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere gelişmiş ülkeler oluşturmak istedikleri yeni konumu haklı çıkarmak için çeşitli argümanlar ileri sürmüşlerdir. Örneğin 1953'te, gelecekteki İşçi Partisi lideri Harold Wilson, gezegenin karşı karşıya olduğu en acil

sorunun yoksulluk ve açlık olduğunu savunarak şöyle demektedir: "Bir buçuk milyondan fazla insan -dünya nüfusunun üçte ikisi gibi bir şey-, tanımlanabilir beslenme hastalığı olarak tanımlanan akut açlık koşullarında yaşıyor. Bu açlık aynı zamanda içinde yaşadıkları yoksulluğun, bakımsızlık ve sefaletin etkisi ve aynı zamanda sebebidir" (Wilson, 1953: 11). Bu nitelikteki ifadeler 1940'ların sonları ve 1950'ler boyunca bolca dile getirilmiştir (Escobar, 2011: 21).

Hangi gerekçe ile ortaya çıkmış olursa olsun az gelişmiş ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma süreçleri ile ilgilenilmesi, tüm ülkelerin konuya yönelik hassasiyet kazanmasına zemin hazırlamıştır. Az gelişmiş ülkelerin sorunları uluslararası arenaya taşınmış ve başta açlık olmak üzere birçok sorunun çözümü üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Kalkınma ekonomisine ve fakir ülkelerin ekonomilerine olan bu tutum değişikliği birbirleriyle ilişkili olan bir dizi faktör sebebiyle gerçekleşmiştir. Bunlar şu şekilde sınıflandırılabilir (Thirlwall, 1994: 3-4):

- Birincisi, 1929 büyük buhranı ve ikinci dünya savaşının ardından, profesyonel iktisatçılar arasında büyüme ve gelişme sürecine ve planlama teorisi ve pratiğine karşı yeni bir akademik ilgi oluşmuştur.
- İkincisi, fakir ülkeler kendi geri kalmışlıklarının giderek daha fazla farkına varmışlar ve bu da daha hızlı ekonomik ilerleme için doğal bir arzuya yol açmıştır.
- Üçüncüsü, dünya ekonomisinin karşılıklı bağımlılığı tüm ilgililer tarafından giderek artan bir kabul görmüştür. Zengin ve fakir ülkelere bölünmüş bir dünyanın siyasi ve askeri sonuçları ve tehlikeleri şimdi geçmişte olduğundan çok daha ciddidir; aynı zamanda eski Soğuk Savaş, büyük gelişmiş ülkeleri fakir ve ideolojik olarak kararlı olmayan uluslara artan bir ekonomik ve politik ilgi göstermeye yönlendirmiştir. Karşılıklı bağımlılığın tanınması, özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde üretilen temel hammaddelerin kıtlığı korkusu ve artan petrol fiyatları nedeniyle artmaya devam etmektedir.

Az gelişmiş ülkelerin tanımlanmasında Marx'ın genellemesi çok önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Marx'a göre; "Sınai olarak diğerlerinden daha gelişmiş olan bir ülke, az gelişmiş ülkeye geleceğinin bir resmini sunmaktadır" (Marx, 1934: 863). Bu bakış açısına göre az gelişmiş ülke; "fert başına düşen milli geliri ileri sanayi ülkelerinin fert

başına düşen milli gelirinden önemli ölçüde düşük olan bir ekonomik seviyeye sahip” olan ülkeleri anlatmaktadır (Vural, 1986: 15). O halde az gelişmiş ülke; henüz kalkınma aşamalarında istenilen seviyeye gelememiş ve ekonomik kalkınma göstergeleri açısından gelişmiş ülkeler sınıfında yer almayan ülkeleri anlatmaktadır.

Az gelişmişliğin tanımlanması ve ölçülmesiyle ilgili çeşitli görüşler ortaya konulmuştur. Örneğin; Todaro (1981) kalkınma ve az gelişmişliği 3 anahtar soruyla özetlemektedir.

- ✓ Yoksulluğa ne oldu?
- ✓ İşsizliğe ne oldu?
- ✓ Eşitsizlikle neler oluyor?

Bunların üçünün daha yüksek seviyelere düşmesi durumunda bunun bir gelişme dönemi olduğu, bu sorunlardan biri veya birkaçı daha da kötüye gitmesi durumunda -özellikle üçü de artarsa- bu bir 'azgelişmişlik' dönemi olarak değerlendirilmiştir (Todaro, 1981: 69).

Az gelişmişlik Kuznets (1971)'e ise göre üç temel kriter baz alınarak tanımlanmaktadır (Taban & Kar, 2016: 10):

- Uluslararası gelişme farklılıkları,
- Ekonomik kaynakların durumu,
- Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanabilme durumu.

Bu kriterlerden uluslararası gelişme farklılıkları parasal ve parasal olmayan ölçütler olarak ikiye ayrılmaktadır. Parasal ölçütler içerisinde en önemli gösterge Gayri Safi Milli Hasıla ve Kişi Başına Milli Gelir'dir. Parasal olmayan ölçütler olarak ise; kişi başına düşen elektrik enerjisi tüketimi, petrokimya üretim ve tüketimi, ülkedeki CO₂ salınımı vb. ekonomik gelişmeye ve sanayileşmeye duyarlı ölçütlerdir.

Ekonomik kaynakların durumu göstergesi ise ülkenin sahip olduğu ekonomik kaynakların (sermaye, işgücü, doğal kaynaklar) etkin ve verimli kullanım düzeylerinin dikkate alınarak ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin sınıflandırılmasıdır. Bunun için işsizlik oranı, kapasite kullanım oranı, âtil kapasite oranı, ekilebilir arazi etkin kullanım oranı, kullanılabilir yeraltı zenginliklerinin etkin kullanım oranları vb. ölçütlerden yararlanılmaktadır.

Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanabilme durumu ölçęi için ise; beslenme, sağlık, eğitim, istihdam gibi temel ihtiyaçların karşılanabilme durumu değerlendirilmektedir.

Ekonomik kalkınma alanında önemli çalışmalar yapan Harvey Leibenstein (1957) ekonomik kalkınmayı nicel ve nitel teknikler kullanarak açıklamaya çalışmıştır. Leibenstein'ın herhangi bir ülkenin gelişim derecesini görselleştirmeye yardımcı olan "özellikleri" oldukça farklı üç türdendir: İstatistiksel gerçekler, genel gözlemler ve analizden çıkan sonuçlar.

Leibenstein (1957) tarafından ortaya konulan az gelişmiş alanların özellikleri şunlardır (Leibenstein, 1957: 40-41):

1- Ekonomik Özellikler

a- Genel Özellikler

- i- Nüfusun çok yüksek bir oranı tarımla uğraşmaktadır. Nüfusun büyük bir bölümü tarımla uğraştığı için gizli bir işsizlik söz konusudur. Bir taraftan tarım dışı istihdam olanağı yoktur diğer taraftan tarımdaki işçi sayısını azaltmak toplam çıktıyı etkilememektedir.
- ii- Kişi başına çok düşük milli gelir.
- iii- Kişi başına düşük milli gelir sebebiyle zorunlu ihtiyaçları karşılamaya yönelik hayatta kalma mücadelesi söz konusudur. Harcamaların büyük bir kısmı yiyecek ve acil ihtiyaç maddelerine yöneliktir.
- iv- Büyük bir insan kitlesi açısından neredeyse hiç tasarruf imkânı yoktur (var olan tasarruf genellikle arazi kaynaklı mülkiyet sınıfına aittir),
- v- Birincil endüstriler; tarım, ormancılık ve madencilik gibi genellikle artık istihdam kategorileridir.
- vi- Tarımdaki çıktı, nispeten düşük proteinli gıda çıktısı ile çoğunlukla tahıllardan ve birincil hammaddelerden oluşmaktadır. Bunun temel nedeni tahıllar ile et ürünleri arasındaki dönüşüm oranlarıdır. Çünkü et üretebilmek için daha fazla kaynak ihtiyacı söz konusudur.
- vii- İhracat kalemleri gıda maddeleri ve hammadde kalemlerinden oluşmaktadır.

viii- Yetersiz sermaye hacmi ve düşük kredi olanakları ve buna bağılı olarak düşük ticari hacim

ix- Elverişsiz yaşam olanakları

b- Tarımdaki genel özellikler

i- Tarım alanlarının küçük, dağınık ve bölünmüş olması gibi sebeplerle ekonomik olmayan bir kullanım söz konusudur.

ii- Tarımsal teknoloji mevcut değildir. İlkel ve sınırlı imkânlarla tarımsal üretim gerçekleştirilmektedir.

iii- Modernize edilmiş tarımsal üretim imkânlarına çok sınırlı olarak ulaşabilse bile ulaşım zorlukları ve yerel pazarda talebin düşük olması sebebiyle etkin ve verimli bir şekilde üretim mümkün olamamaktadır.

iv- Tarımsal üretimde uzun vadeli değil kısa vadeli hedeflerle kısa zamanda en yüksek ürün alma gayreti toprağın tükenmesine sebep olmaktadır.

v- Sahip olunan varlıkların çok üzerinde borçlanmalar söz konusudur.

vi- İç pazar için üretim yöntemleri genellikle modası geçmiş ve verimsiz olup pazarlama için çok az katma değer oluşturmaktadır.

2- Demografik yapı

i- Yüksek doğurganlık oranları

ii- Yüksek ölüm oranları ve doğumda düşük yaşam süresi

iii- Yetersiz beslenme

iv- Temel hijyen eksikliği, halk sağlığı ve sanitasyon sorunları

v- Nüfus yerleşim planlamasının olmaması

3- Kültürel ve politik yapı

i- Temel eğitim eksikliği ve cehalet sorunu

ii- Çocuk işçiliğın yaygınlığı

iii- Orta sınıfın genel olarak zayıflığı

iv- Toplumun kadına bakış sorunu (Statü, konum, saygı, eşitlik, çalışma hayatı, insan olarak değeri vs.)

v- Geleneksel davranış kalıbı

4- Teknolojik yapı

- i- Tarımsal üretimde teknoloji eksikliği ve dönüm başına düşük verim,
- ii- Sanayileşmenin olmaması ve teknoloji yoksunluğu,
- iii- Teknisyen, mühendis vb. teknik sınıfların yetiştirilmesi için gerekli eğitim imkanlarının olmaması, yetersiz teknik insan gücü
- iv- Yetersiz ulaşım imkânları
- v- Basit teknoloji kullanımı.

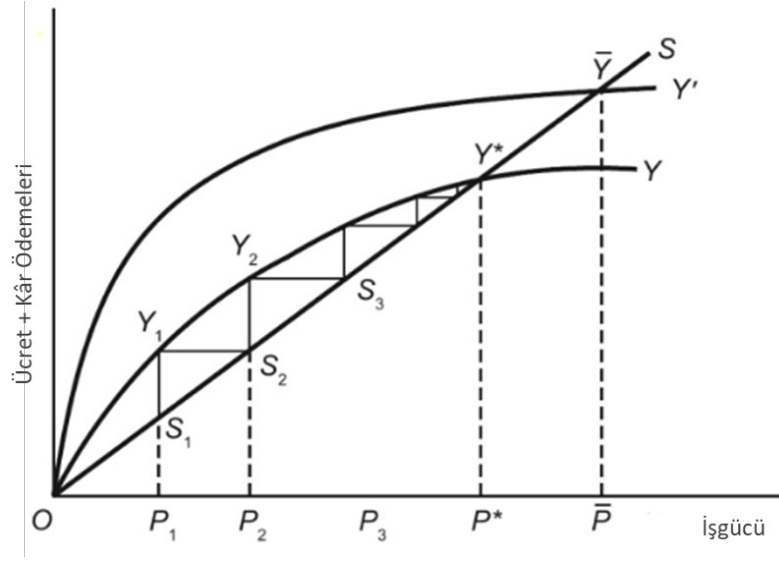
Buraya kadar büyüme, kalkınma ve az gelişmişlik konusunu ele almaya çalıştık. Ekonomik kalkınmayla ilgili geliştirilen bazı teoriler bu olayları farklı açılardan daha derinlemesine görmeye katkıda bulunacaklardır.

3.1.2. Kalkınma Teorileri

Klasik iktisatçılar (Adam Smith, David Ricardo, James Mill, Robert Malthus vd.) ekonomik büyüme odaklı bakış açılarıyla ekonomik kalkınma yönünden kötümser bir düşünce içindedirler. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın bir süre artan hızla devam edeceğini bir süre sonra ise durgunluk haline dönüşeceğini öne sürmektedirler. Ortaya koydukları teorilerin temelinde “kâr-yatırım”, “yatırım-üretim”, “üretim nüfus artışı”, “nüfus artışı-ücret esnekliği” ve “azalan verimler kanunu” ile “teknolojik ilerlemeler” yer almaktadır (Vural, 1986: 307).

Klasik iktisatçıların kurdukları teorinin işleyişinin temelinde “kapital birikimi sonucu oluşan “yatırımlar” yer almaktadır. Yatırımlar; bir taraftan emeğin diğer taraftan doğal kaynakların verimliliğini artırmak suretiyle üretim miktarının artmasını sağlamaktadır. Yatırımların artması ise “kâr haddi” nin artmasına bağlıdır. “Kâr haddi” ile “emeğin hakkı” arasında ise bir bölüşüm söz konusudur. Yatırımcının lehine “kâr haddi” nin artması yatırımların yükselmesine zemin hazırlamaktadır. Klasiklere göre kâr; toplam üretimden rant ve ücret ödemeleri düşüldükten sonra geri kalan geliri ifade etmektedir ve aralarındaki paylaşım kâr hacmini etkilemektedir. Toplam kâr hacmi; emeğin verimliliğine, ücret ödemelerine bağlı kalacaktır. Ücret ödemelerinde ise işçi sayısı önemli bir etmendir. Bu noktada nüfus artışı da bir diğer etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu noktada artan nüfus “azalan verimler kanunu” nu işletecektir (Vural, 1986: 307).

Klasik ekonomik büyüme teorilerinin işleyişi Şekil 14 yardımıyla ifade edilebilir.

Şekil 14. Klasik ekonomik büyüme teorisi

(Kaynak: Shukla, 1972: 45 ; Ekelund & Hébert, 2013: 176)

Yukarıdaki grafikte yatay eksen işgücü (çalışabilir nüfus) dikey eksen ise rant harici “ücret ve kâr ödemeleri” gösterilmektedir. Grafikte; [OS] doğrusu toplam ücreti, [OY] eğrisi ise "üretim eğrisi" ni göstermektedir. “Üretim eğrisi” bir taraftan “azalan verimler kanunu” diğer taraftan zaman içerisinde artan rant sebebiyle dış bükey şeklindedir. Grafikte işgücü P_1 seviyesinde olduğu zaman doğal ücret S_1P_1 kadar ve kâr payı S_1Y_1 kadar olacaktır. Kâr payı ne kadar yüksek olursa sermaye birikimi o kadar fazla olacaktır. Sermaye birikiminin yükselmesi piyasa ücretlerinde yükselmeye yol açacak ve yükselen ücretler S_1Y_1 aralığında ifade edilen sermaye yatırımlarının azalmasına yol açacaktır. Ücretlerin P_1Y_1 seviyesine ulaşması kârı ve dolayısıyla sermaye yatırımını durduracaktır. Bu durum sürdürülemez olduğundan doğal ücretin S_1P_1 seviyesinin üzerine çıkması nüfus artışını hızlandıracaktır. Nüfus artışı sonucu işgücü P_2 seviyesine ulaşacak ve doğal ücret S_2P_2 seviyesine ve ve kâr payı S_2Y_2 seviyesine çıkacaktır. Nüfus artışının sağladığı ücret düşmesi sermaye birikimini tekrar hızlandıracaktır. Bu durum sonsuza kadar devam etmeyecek nüfus P^* seviyesine ulaşınca doğal ücret ödemeleri toplam üretime eşit olduğundan “ekonomik durgunluk” hali oluşacaktır. Ekonomik durgunluk aşamasından ancak teknolojik yeniliklerle [OY] eğrisinden [OY'] eğrisine geçilmesi ile kurtulunabilecektir.

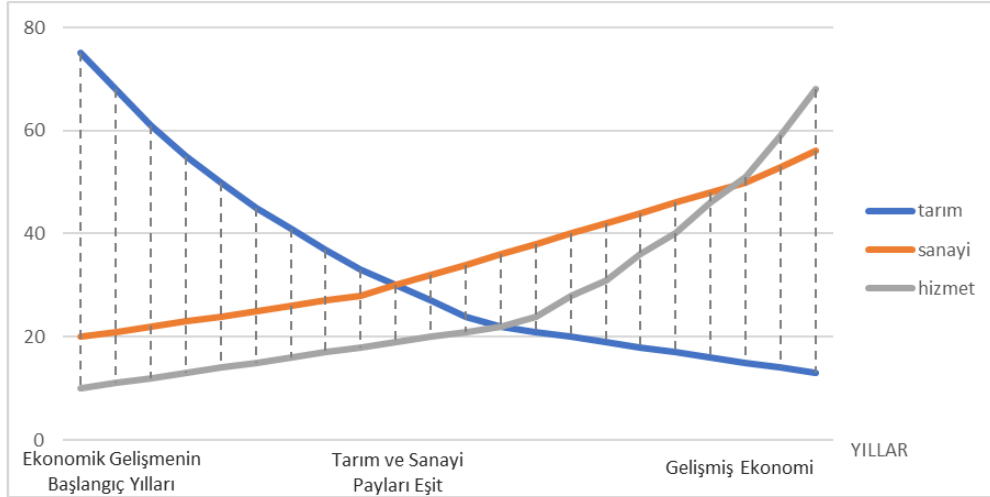
Görüleceği üzere klasik iktisat teorileri daha çok ekonomik büyüme odaklı bir düşünce sistemine sahiptir. Bu düşünce sistemi bir süre sonra yerini kalkınma odaklı düşünce sistemine bırakacaktır.

İktisadi büyüme ve kalkınma arasındaki ilişkinin kurulması ve ekonomik kalkınmanın ayrı bir disiplin olarak ele alınması büyük buhran sonrası olmuştur. Bu zamana kadar daha çok ekonomik büyüme üzerinde yoğunlaşan ekonomi politikaları Keynesyen politikalar ile değişmeye başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik kalkınma üzerinde ayrıntılı olarak durulmaya başlamıştır. Büyük buhran döneminde yaşanan krizler ve bunalımlar 1939-1945 döneminde yaşanan İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası ekonomik sistemlerin yıkılışı ile sonuçlanmıştır. Tüm bu gelişmelerle birlikte ekonomik kalkınma teorileri büyüme teorilerinden bağımsız olmamakla birlikte yeni bir paradigma ile bakış açısını kökten değiştirmiştir.

Ekonomik kalkınma teorilerini geleneksel kalkınma teorileri ve yeni kalkınma teorileri olmak üzere iki başlık altında inceleyebiliriz.

3.1.2.1. Geleneksel kalkınma teorileri

Geleneksel kalkınma teorilerinin temelinde tarım toplumundan sanayi ve hizmet topluma geçiş aşamaları incelenmiştir. Şekil 15'de yıllar itibariyle sektörlerin GSYH içerisindeki ağırlıklarının değişimi görülmektedir.

Şekil 15. Sektörlerin GSYH içerisindeki yıllar içerisindeki payları

(Kaynak: Berber, 2006: 11'den uyarlanmıştır)

Geleneksel kalkınma teorileri aşağıdaki başlıklar altında kısaca incelenecektir.

a- Rostow'un gelişme aşamaları kuramı

Bu kuram, Walt Whitman Rostow'un 1960 yılında ortaya koyduğu gelişmiş ülkelerin sanayileşme sürecini açıklayan önemli bir kuramdır. Rostow, Batı Avrupa'daki gelişmiş ülkeleri baz alarak onların kalkınma süreçlerini incelemiş, toplumların ekonomik boyutlarının beş kategoriden biri içerisinde yer aldığını ve gelişmelerinin beş aşamadan geçerek ortaya çıkacağını savunmuştur. Bunlar; geleneksel toplum, kalkışa hazırlık (ön koşul), kalkış, olgunluğa geçiş ve olgunluk (yüksek kitle tüketim) aşamalarıdır (Rostow, 1960: 4).

1- Geleneksel Toplum Aşaması: Henüz gelişmeye başlamamış toplumdur. Bu toplumun temel ekonomik faaliyet unsuru klasik tarımdır. Geleneksel toplum yapısı, Newton öncesi bilim ve teknolojiye ve fiziksel dünyaya karşı Newton öncesi tutumlarına dayanan sınırlı üretim işlevleri içinde geliştirilmiş bir toplumdur. Bununla birlikte geleneksel toplum kavramı, hiçbir şekilde durağan değildir ve endüstride ve tarımda bazı geçici tekniklerle örneğin; sulama çalışmalarının iyileştirilmesi veya yeni bir ürünün keşfi ve yayılması yoluyla verimlilikler artırılabilir (Rostow, 1960: 4).

Genel olarak bu toplumlar, üretkenlikle ilgili kısıtlamalardan dolayı, kaynaklarının çok yüksek bir kısmını tarıma ayırmak zorundadırlar. Tarımdan kaynaklanan hiyerarşik bir sosyal yapı söz konusudur ve aile, soy bağları çok önemlidir. Toplum yapısında kadercilik anlayışı hakimdir (Rostow, 1960: 5).

Bu aşamada ekonomi; toplam ülke gelirlerinin ve kişi başına gelirin, -gelir azlığı ile doğru orantılı- kamu ve özel sektör tasarruflarının düşük, ülke içi ve dışı pazar ilişkilerinin az ve basit yapıda, üretim tekniklerinin sınırlı, etkinlik ve verimliliklerin düşük, iş bölümünün sınırlı olduğu bir yapıya sahiptir.

Tarihsel açıdan, "geleneksel toplum aşaması" denilince eski Çin Hanedanlıkları, Ortadoğu ve Akdeniz uygarlıkları ve Orta çağ Avrupası bu toplumlara örnek olarak verilebilir (Rostow, 1960: 4-5).

2- Kalkışa Hazırlık Aşaması: Bu aşama önemli bir aşama olup iktisadi gelişmenin gerektirdiği değişmelerin başladığı, kalkış için gerekli ön koşulların geliştirildiği aşamadır. Çünkü geleneksel toplumu dönüştürerek kalkınmış hale getirmek ve kalkınmanın nimetlerinden faydalandırmak için dönüştürmek zaman alır (Rostow, 1960: 6). Bu değişmeler kendi dinamikleri ile gerçekleşebildiği gibi, dışsal etkenlerle de olabilir. Fakat çoğu zaman dışsal etkenler bu süreci hızlandırmaktadır. Ülkelerin kalkınma tarihlerine bakıldığında bu aşamanın içsel olarak değil, daha ileri toplumlar tarafından yapılan bir dış müdahaleden kaynaklandığı görülmektedir (Rostow, 1960: 6).

Sermaye birikiminde ve teknolojiye artış, girişimci sınıfın ortaya çıkması, beşerî sermayenin yaratılmasındaki gerekli altyapının oluşturulması bu aşamada görülmektedir. Bu aşamada sabit sermaye yatırımlarına başlanmakta ve özellikle alt yapı ve ulaştırma yatırımlarının gerçekleşmesi ön planda tutulmaktadır. Kalkışa geçebilmenin ön koşulu alt yapı yatırımlarının oluşması ve tarımdan sanayiye geçişi sağlayacak alt yapının ve iktisadi düzenin oluşmasıdır.

Bu dönemde toplumun ekonomik yapısında olduğu kadar, sosyo-kültürel yapıda da değişimler görülmektedir. Bu aşamada toprağa dayanan eski elit tabakanın yerine yeni elit tabakalar oluşmaktadır. Yeni oluşan elit tabakanın temel işlevi tarımsal kaynakların sanayiye aktarılmasını sağlamaktır. Sanayi ve ticaretin gelişmesine yeni bir bakış açısı kazandırılmasında kâr güdüsüyle hareket eden girişimciler, önemli rol oynamaya başlamaktadır. Bu aşamada milliyetçilik duygularının ortaya çıkması önemli bir sosyal özelliktir. Milliyetçilik, milli devlet ve milli menfaatler toplumu durağan halden dinamik hale getiren önemli yapılarıdır. Bu siyasi bünye, gelişme hareketi için zorunlu hatta evrensel bir şart olmaktadır (Rostow, 1960: 6-7).

Avrupa 17. y.y.'ın sonunda ve 18. y.y.'ın başında dünya pazarlarının genişlemesi, rekabetin getirdiği dinamizm, modern bilimin ortaya çıkardığı buluşların üretim fonksiyonlarına aktarılmaya başlamasıyla, bu hazırlık şartlarını belirli bir şekilde gerçekleştirmiştir (Rostow, 1960: 6-7).

Kalkış önkoşulları, başlangıçta on yedinci yüzyılın sonlarında ve on sekizinci yüzyılın başlarında modern bilim anlayışları hem tarımda hem de sanayide yeni

üretim fonksiyonlarının ortaya çıkmasına, dünya pazarlarının genişlemesi ve artan rekabetin getirdiği dinamizm ile birlikte kalkış aşamasına ülkeleri taşımaya başladı. Orta çağların yıkılmasının ardında yatan her şey, Batı Avrupa'da kalkış için ön koşulların oluşmasıyla ilgilidir. Batı Avrupa ülkeleri arasında, coğrafya, doğal kaynaklar, ticaret olanakları, sosyal ve siyasal yapıdan yana olan İngiltere, kalkış için önkoşulları ilk kez geliştiren ilk şirketlere ev sahipliği yaptı (Rostow, 1960: 6).

3- Kalkış Aşaması: Rostow'un üzerinde en çok durduğu bu aşamada eski blokların ve istikrarlı büyümeye karşı direnişlerin kırıldığı, büyümeye engel oluşturabilecek tüm olumsuz faktör ve kurumların yıkıldığı bir dönemdir. Ekonomik ilerlemeyi sağlayan sınırlı güçler bu aşamada gelişmekte ve topluma egemen olmaktadır. Bu aşamada büyüme normal halini alır ve büyümeyi bileşik faiz benzeri bir yapıyla artan ve sürekli hale getirecek alışkanlıklar ve kurumsal yapı oluşur (Rostow, 1960: 7-8).

Rostow bu dönemin üç temel koşulunu şu şekilde sıralamaktadır:

- Olumsuz koşulların ve sınırlandırmaların yıkılmasına bağlı olarak üretken yapı oranı hızla yükselmeye başlamaktadır.
- Asıl gelişmeyi sağlayacak ve özendirecek imalat sanayilerinin kurulması bu dönemde gerçekleşmektedir,
- Bu dönemde kalkınma sürecini sürekli ve kurumsal hale getirecek sosyal, iktisadi ve kurumsal yapı hızla oluşmaktadır.

İngiltere, Amerika, Kanada gibi gelişmiş ülkelerinde kalkışa yönelik en büyük teşvik esas olarak teknoloji konusundaki gelişmeler olmuştur. Kalkış aşaması boyunca ihtiyaç duyulan yatırımların finansmanı için tasarruflara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle etkili yatırım ve tasarruf oranı (net yatırım ve tasarruf payı) ulusal gelirin yüzde 5'inden yüzde 10'una veya daha fazlasına yükselebilir. (İlgili oranlar Almanya'da 1840-1850 yılları arasında %15-20 ve ABD'de 1870'de %15 olarak görülmektedir) (Rostow, 1960: 8).

Kalkış aşaması büyüme sarmalını oluşturmaktadır. Bu aşamada yeni endüstriler hızlı biçimde büyümekte, yeni yatırımlar ve yeni tesisler daha fazla insanın

istihdam edilmesini sağlamaktadır. Fabrika çalışanlarının hızla artan gereksinimleri, yeni hizmet ve sanayi alanlarının oluşmasına zemin hazırlamakta ve bu durum modern sanayi tesislerinin genişlemesini teşvik etmektedir. Modern sektördeki tüm bu genişleme süreci, sadece tasarruf etmekle kalmayan, tasarruflarını piyasaya kanalize edenlerin gelirlerinde bir artışı da beraberinde getirmektedir. Tüm bu gelişmeler yeni girişimcilerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu aşamada ekonomi o ana kadar kullanılmamış doğal kaynakları ve üretim yöntemlerini kullanmaya başlar (Rostow, 1960: 8).

Rostow gelişmiş ülkelerin bu sürece başlama ve tamamlama dönemini dikkate alarak kalkış aşamasının 20-30 yıllık bir süre olduğunu ifade etmiştir. İngiltere’de kalkış aşamasını 1783’den itibaren yirmi yıl içine, Fransa ve ABD’de 1860’dan önceki birkaç on yıla, Almanya’da on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğine, Japonya’da aynı asrın son çeyreğine, Japonya, Rusya ve Kanada’da 1914’den önceki çeyrek yüzyıla, Hindistan ve Çin’de 1950 civarına yerleştirmek mümkündür (Rostow, 1960: 9).

4- *Gelişen Topluma Geçiş Aşaması:* Kalkış aşamasından sonra, ekonomi ilk sanayi faaliyetlerinin daha ötesine kendini taşıyarak büyümektedir. Ekonomi bu aşamada düzenli olarak büyüyen ekonomiden dalgalı bir büyüme sürecine girdiği bir aşamaya geçmektedir. Bu dönemde ekonominin tüm cephelerinde modernleşme çalışmaları devam etmektedir. Bu dönemde öncü sektör sanayi sektörüdür. Ulusal gelirin %10-20’sinin düzenli bir şekilde tasarruflara yatırılarak tekrar ekonomiye kazandırılması sağlanmaktadır. Teknolojik gelişmeler devam edip yeni endüstriler ortaya çıktıkça ve eski endüstriler seviyelerini düzelttikçe ekonomi daha da iyi hale gelmektedir. Bu dönemde sadece tüketim malları değil, sanayi ve yatırım malları da üretilmeye başlanmıştır (Rostow, 1959: 8-11).

Ekonominin uluslararası ekonomideki yeri gittikçe daha sağlam hale gelir, ithal edilen birçok ürün artık yurtiçinde üretilir hale gelir. Tabii bu arada yeni ithalat gereksinimleri gelişir ve bunları karşılamak için tekrar ihracat yapılır. Bu süreç sürekli olarak büyümeyi destekler. Kalkış başladıktan yaklaşık altmış yıl sonra

(yani kalkışın bitiminden kırk yıl sonra) olgunluk olarak adlandırılan son aşamaya geçilir (Rostow, 1959: 8-11).

- 5- **Yüksek Kitle Tüketim Çağı (Olgunluk Aşaması):** Bu aşama önemli bir aşama olup bu aşamaya ulaşan toplum artık modern teknolojileri etkin bir biçimde kullanmaya başlayarak bir büyüme sarmalına girmiştir. Bu aşamada ülke artan gelirin bir kısmını yatırıma yönlendirmekte ve artık ülke refah toplumuna ulaşmış bir ülke konumundadır. Rostow, tutumdaki bu değişikliği tanımlamak için Buddenbrooks dinamikleri metaforunu kullanır. Thomas Mann'ın 1901 tarihli romanı Buddenbrooks'ta, bir ailenin üç kuşağı anlatılır. Yüksek kitlesel tüketim çağındaki bir toplum; askeri ve güvenlik konularına, eşitlik ve refah konularına veya üst sınıfı için büyük lüksler geliştirmeye odaklanma arasında seçim yapabilir. Bu konumdaki her ülke, bu üç hedef arasında kendi dengesini seçer. Eşitlikçi bir toplum geliştirme arzusu vardır ve bu amaca ulaşmak için önlemler alınır (Rostow, 1991 (1960): 11).

Yüksek kitle tüketim çağı bir ekonominin kendi çıkarlarını güçlendiren orjinal endüstrilerin kapasitesini sergilediği ve tüm ürün yelpazesi olmasa bile kendi kaynaklarını çok geniş bir yelpazeye yayma ve verimli bir şekilde kullanma kapasitesini gösterdiği aşamadır. Bu bir ekonominin her şeyi değil, üretmeyi seçtiği her şeyi üretmeye yönelik teknolojik ve girişimsel becerilere sahip olduğunu gösterdiği bir aşamadır. Burada ülkenin belirli ürünleri üretme tercihi bu ürünlerin üretilmesi için gerekli girdilerin eksikliğinden değil ekonomik ve politik tercihlerden kaynaklanmaktadır (Rostow, 1959: 11-13).

Rostow'a göre bu aşamada endüstriyel olgunluğun meyvelerinden bıkmış olan insanlar, daha fazla boş zaman, artan refah, sosyal güvenlik vb. aramaya çalışırlar. Başka bir deyişle, bu dönem tüketici egemenliği dönemidir. İmalat sanayi halen çok önemli olmakla birlikte yatırım mallarının ağırlığı artmış durumdadır. Bu aşamada gelir artışı nüfus artışının üzerindedir. Ekonomide yeni öncü sektörler ve üçüncül sektör faaliyetlerine doğru bir kayma ortaya çıkmaktadır. Bu aşama, hizmete dayalı profesyonellerin (mühendisler, danışmanlar, mimarlar, avukatlar, doktorlar) büyümesi, emeklilik ve işsizlik yardımları gibi bir refah devletinin varlığının hissedilmesi ve nüfusun kent

merkezlerinde yoğunlaşması gibi unsurlar ortaya çıkar. Bu dönemde orta sınıf tüketici genişlemekte ve toplum büyük ölçekte tüketim toplumu haline gelmektedir. Yüksek kitle tüketim çağı ölçek ekonomileri sürecinin sonunda ortaya çıkmakla birlikte bu aşamada üretim teknolojileri de değişmekte ve daha üst düzeyde yönetim becerisi ve sinerji yönetimi gerektiren kapsam ekonomisi gündeme gelmektedir. Üretici firmalar farklı alanlarda uzmanlıklarını geliştirmekte esnek üretim sistemleri ortaya çıkmaktadır (Rostow, 1959: 11-13).

Rostow bu teoriyi ortaya koyduğunda ABD'nin bu aşamaya 1920'lerde, Batı Avrupa ve Japonya'nın 1950'lerde ulaştığına ve Sovyetler Birliği'nin siyasi sistemini değiştirirse potansiyel olarak ulaşabileceğini öne sürmüştür (Rostow, 1960: 10).

Bu başlıktan sonra dengeli kalkınma teorileri ele alınacaktır.

b- Büyük itiş kuramı

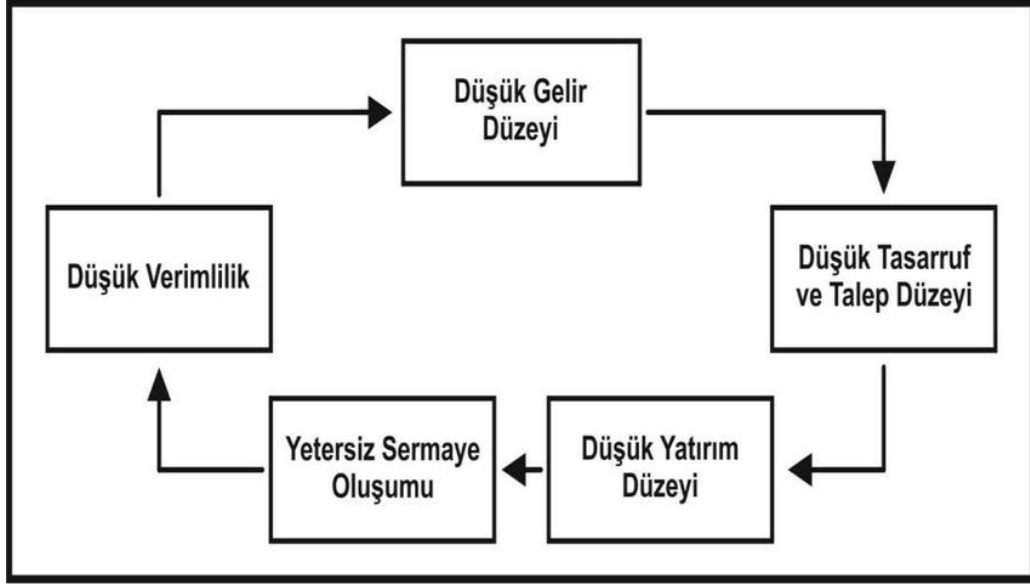
Rosenstein-Rodan'ın 1943 yılında yayınladığı “Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe” adlı makalesinde az gelişmiş ülkelerin sanayileşmesinin sadece bu ülkeler açısından değil tüm dünyanın genel çıkarları açısından önemli olduğunu belirterek, bu ülkelerde gelirlerin gelişmiş ülkelere daha yüksek hızla artması gerektiğini belirtmiştir. Böylece dünyanın farklı bölgeleri arasındaki gelir dağılımındaki adaletsizliğin ortadan kaldırılarak eşitliğin sağlanacağını söylemiştir (Rosenstein-Rodan, 1943: 202).

Rosenstein-Rodan makalesine konu aldığı az gelişmiş ülkelerde nüfusun %25'ine yaklaşan oranlarda tarımsal alanda tamamen ya da kısmen işsiz bir nüfusun olduğunu belirterek işgücü israfının önüne geçilmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Bu durumda ya uluslararası işbölümü ile işgücü göç yoluyla sermayeye aktarılmalı ya da sermayenin emeğe doğru taşınması yani sanayileşme gerçekleştirilmelidir. Göç ve yeniden yerleşim çok büyük zorluklar içerdiğinden Rodan'a göre sorun sanayileşme ile çözümlenmelidir (Rosenstein-Rodan, 1943: 202).

c- Kısır döngü kuramı

Nurkse (1952) tarafından ortaya atılan “fakirliğin kısır döngüsü” kuramı iktisat literatüründe başka bir tanımlamayla “kapalı çember kuramı” olarak da ifade edilmektedir. Nurkse tarafından "Bir ülke fakir olduğu için fakirdir - A country is poor because it is poor" şeklinde ifade edilen bu kuram az gelişmiş ülkelerin sermaye oluşumu ve birikimi temelinde yaşadığı sorunun ekonominin hem arz hem de talep cephesinde yaşanan sorunlardan kaynaklı bir kısır döngüden kaynaklandığını belirtmiştir (Nurkse, 1952:571).

Nurks geri kalmış bölgelerdeki sermaye oluşumunun yetersizliğinin hem arz hem de talep cephesinden kaynaklanan kısır bir döngüden kaynaklandığını söylemiştir (Nurkse, 1952:571). Piyasanın büyüklüğü genel verimlilik düzeyi tarafından belirlenmektedir. Satın alma kapasitesi ise üretim kapasitesine eşittir. Verimlilik düzeyi ise üretimde kullanılan sermayeye bağlıdır. Bu noktada ise piyasanın büyüklüğü önemli bir etmendir. Piyasanın küçük olması sermaye kullanımını engelleyici bir işlev görmektedir. Ekonomik büyümenin ilk aşamalarında üretim imkânları sınırlı olduğundan az sayıda sektör yeterli talebi oluşturmayacaktır. Düşük gelir düzeylerinde talebin esnek olmaması, satınalma gücü yetersizliği çeşitli endüstrilere yatırım yapma arzusunu kısıtlamaktadır (Nurkse, 1952:571-572). Sermaye birikiminin arz cephesindeki döngüsel ilişki ise; düşük gelir düzeyi düşük tasarruf kapasitesinde sebep olmakta ve düşük tasarruf ise; sermaye eksikliğine ve düşük verimliliğe sebep olmaktadır kısıtlamaktadır (Nurkse, 1952:571-577). Görüldüğü üzere sermaye arzı, tasarruf kapasitesi tarafından; sermaye talebi ise yatırım dürtüleri ile beslendiğine göre, sermaye stoğunun artırılması ile ilgili hem arz hem de talep yönünde kısır döngü oluşmaktadır. Bu durum “bir ülke fakir olduğu için fakir kalır” sözünü haklı çıkaracak bir kaotik durum oluşturmaktadır (Kazgan, 2002: 265).

Şekil 16. Fakirlik kısır döngüsü

(Kaynak: Altunç & Almalı, 2016: 636)

Genel bir kanaat olarak az gelişmiş ekonomilerin kalkınmanın başlangıcındaki gelir düzeyleri kalkınmayı destekleyecek ölçüde kayda değer bir tasarruf seviyesine ulaşmaya izin vermeyecek kadar düşüktür. Yurtiçi tasarruf kapasitesinin artırılabilmesi için verimlilik ve reel gelir düzeyinde bir artışa ihtiyaç duyulacaktır. Bu ilk artışı sağlamak ve kısır döngüyü kırmak için başlangıçta mutlaka dış yardıma ihtiyaç durulmaktadır. Bu noktada Nurkse reel gelirin sadece mutlak düzeyine bakmanın yetersiz bir bakış açısı olduğunu nispi düzeyinin daha fazla anlam taşıdığını söylemektedir. Geri kalmış ülkelerin mutlak gelir düzeyi yükselmiş olsa bile gelişmiş ülkelerin nispi gelirine göre bu ülkelerin nispi gelirlerinde bir azalma meydana gelmesi durumunda tasarruf yapmak daha zorlaşmış olabilir (Nurkse, 1952:577). Tüm bu sebeplerden kısır döngüyü kırmak için ihtiyaç duyulan dış yardımın miktarı ve verimli alanlarda kullanımı önemlidir.

d- Diğer dengeli kalkınma teorileri

Clark (1940) tarafından ortaya konulan üçlü sektör tezi, Chenery (1960) tarafından ortaya konulan çapraz ülke kuramı ve Leibenstein (1957) tarafından ortaya konulan kritik minimum çaba tezi ve düşük gelir tuzağı kuramları diğer dengeli kalkınma teorilerine örnek olarak sayılabilir.

Clark ekonomik kalkınma sürecini üç ana sektör üzerinden incelemiştir. Birincil sektör; tarım, orman ve balıkçılık sektörü, ikincil sektör; madencilik, inşaat ve imalat sektörü ve üçüncül sektör ise; ticaret ve hizmetler başta olmak üzere ulaştırma ve diğer sektörler olarak sınıflandırılmıştır. Clark bu sektörler üzerinden kalkınma sürecini değerlendirmiştir (Clark, 1957).

Chenery de Clark gibi ekonomide farklı sektörlerin varlığı ve kalkınma sürecindeki etkileri üzerinde durmuştur. Chenery kalkınma sürecinde artan gelirle birlikte iki faktörün ortaya çıktığını söylemektedir. Bunlar; işçi başına sermaye stokunda meydana gelen artış ve her türlü eğitim ve beceride artış. Bu artışla birlikte profesyonel emek ve becerinin artışı kalkınma sürecinde sektörlerin ağırlıklarında değişimlere sebep olmaktadır. O'na göre ülke sanayisi geliştikçe imalat sanayinin önemi artacak ve sanayi üretimine bağlı diğer sektörler de bu değişime paralel olarak gelişecektir. Chenery'e göre ülkenin iç kaynaklarının yönetimi ve girdi-çıkı dengesi önemli olmakla birlikte dış ticaret kavramının da işin içerisine alınarak birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Üretim maliyetleri ve ürün kararları ithalat maliyetlerinden etkilenecektir. Bu durumda farklı ülkelerin doğal kaynakları ve işgücü kapasiteleri de değerlendirmeye alınarak ihracat ve ithal ikame kararları değerlendirilecektir. Sonuç olarak büyüme ve kalkınma süreçleri iç kaynak dağılımı ve dış ticaret teorilerinin birlikte ele alınmasıyla ancak anlaşılabilir (Chenery, 1960).

Leibenstein az gelişmiş bir ekonomiyi "kişi başına gelirden" sürekli büyüme yoluna sokmak için güçlü bir uyarıcı veya bir dizi uyarıcı anlamında "kritik minimum çaba" harcanması gerektiğini söylemiştir. Bu kritik çaba mutlaka gereklidir. Çünkü kalkınma sürecinin başında aşılması gereken çok sayıda ekonomik ve kültürel engel vardır. Sürdürülebilir büyümenin önündeki bu engelleri aşmak için, güçlü uyaranlara ihtiyaç bulunmaktadır. Geri kalmış alanların dengeleri büyük ölçüde istikrarlı olmadığından, bu kritik uyarıcıların büyüme sürecini başlatması beklenebilir (Leibenstein, 1957).

Leibenstein diğer dengeli kalkınma düşünürleri gibi piyasa mekanizmasının normal işleyişi içerisinde kalkınma sürecindeki kritik çabanın kendiliğinden gerçekleşmeyeceğini bunun için piyasa mekanizmasına bir gücün müdahalesinin gerekli olduğunu söylemiştir. O'na göre bunun iki nedeni vardır. Birincisi az gelişmiş ülkelerde "düşük gelir tuzağı" adı verilen kısır döngü ikincisi ise girişimcilerin kâr

maksimizasyonu hedefleri ile milli gelir artışı arasındaki ilişkinin zayıf olması sebebiyle etkin piyasa teorisinin işleminde karşılaşılan sorunlardır. O halde; aynı derecede önemli olan, yeterince büyük bir teşvik, başlangıçta bir büyüme atmosferi yaratmak gibi hızlı bir gelir büyümesini tetikleyecektir. Bu tetikleyici kıvılcım; yeni girişim ve çalışma biçimlerine girme isteği gibi, kendi içlerinde herhangi bir sürekli büyüme sürecine katkıda bulunan tutumları ortaya çıkaracaktır. Bu tutum aynı zamanda büyümeye düşman tutumların gelişmesini önlemek ve spekülasyon faaliyetleri caydırmak için çeşitli koruyucu mekanizmaların devreye girmesini sağlayacak tedbirlerin alınması arzusunu ortaya çıkaracaktır. Bu arzu hem girişimciler hem de işçiler açısından geçerli bir arzu olarak ortaya çıkacaktır. Kritik asgari seviyenin üzerinde kişi başına düşen geliri yükseltmek için yeterince büyük olan uyarıcı, kişi başına düşen gelirin bir sonucu olarak sermaye stokunda bir artışa yol açacaktır. İlk uyarıcı ve sonuçları aynı anda aşağıdaki etkilere yol açacaktır (Gupta, 2009: 179):

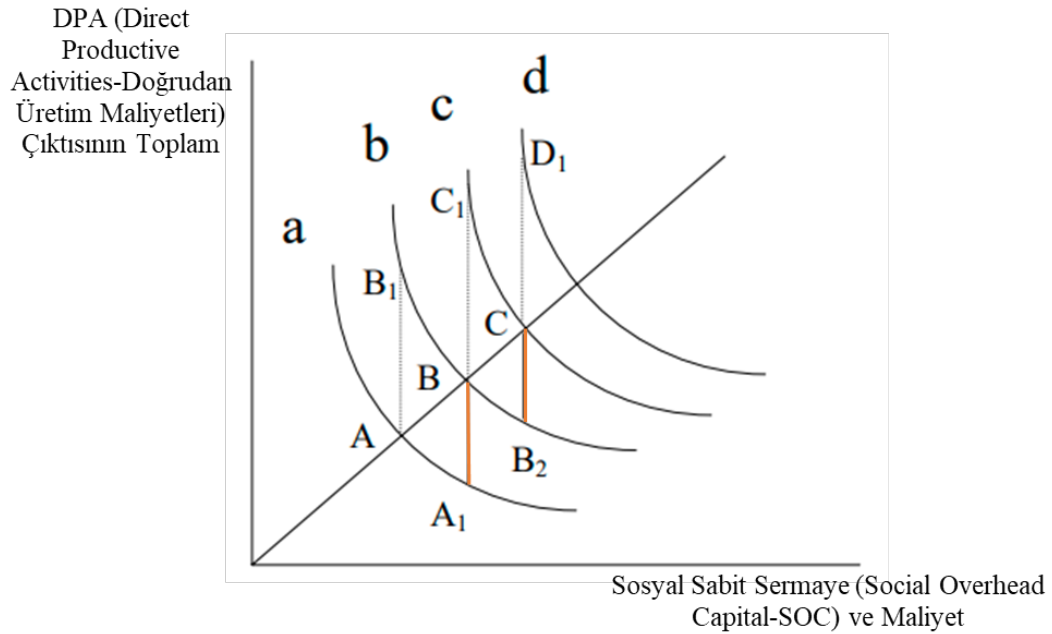
- Büyüme ajanlarının genişlemesi ve ekonominin verimli fırsatlardan yararlanabilme kabiliyetinde bir genişleme,
- Sermaye-çıktı oranında muhtemel düşüşler neticesinde, sermaye birimi başına büyüme ajanlarının katkısında muhtemel bir artış,
- Nüfusun rasyonalitesini artırarak, değişimden elde edilen kazanımları artırarak ve perspektif değişimlerinden kaynaklanabilecek güvensizlikten kaynaklanan korkuları azaltarak geciktirici faktörlerin etkinliğinde nihai bir düşüş,
- Kalkınma için gerekli olan fiziksel ve ekonomik hareketliliği destekleyebilecek sosyal ve çevresel koşulların yaratılması,
- Uzmanlaşma derecesinin genişlemesi ve özellikle ikincil ve üçüncül endüstrilerin genişlemesi,
- Ekonomik ve sosyal değişimlere elverişli olan ve özellikle nihai doğurganlığın azalmasına ve nüfus artış hızının azalmasına yol açan bir çevreye neden olan değişimlere yol açan bir atmosferin gelişmesi.

Bu noktadan sonra dengesiz kalkınma teorileri ele alınacaktır.

e- Hirschman'a göre dengesiz kalkınma

Hirschman (1958) dengesiz kalkınma teorisinin öncülerindedir. Hirschman az gelişmiş ülkelerin bir taraftan kaynak yetersizliği diğer taraftan teknik bilgi ve beceri konusunda tecrübe eksikliğine sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle ülkenin tüm alanlarda kalkınma süreçlerini gerçekleştiremeyeceğini vurgulamıştır. Dolayısıyla söz konusu ülkelerin mevcut olan az kaynaklarını en etkin ve verimli şekilde kullanmak zorunda olduklarını söylemiştir. Hirschman az olan kaynakların ekonomideki stratejik alanlarda kullanılarak (ya öncelikle alt yapıya -sosyal sabit sermayeye- ya da mevcut kaynaklarla doğrudan üretim faaliyetlerine) dengesiz bir kalkınma stratejisi izlemelerini önermiştir. Buna göre ülkeler eş zamanlı ve tüm sektörlerde kalkınma hamlesi yerine öncelikli -ülkenin durumuna göre seçilen- sektörlerle ağırlık vererek ve kaynaklarını bu sektörlerle aktararak kalkınma hamlesini gerçekleştirecektir.

Hirschman'ın ortaya koyduğu, az gelişmiş ülkelerin dengeli kalkınma değil de zorunluluklardan dolayı dengesiz kalkınma stratejisi izlemesi gerektiği ortaya koyduğu görüşü Şekil 17 yardımıyla açıklanabilir.

Şekil 17. Dengeli ve dengesiz büyüme

(Kaynak: Hirschman, 1961 [1958]: 87)

Doğrudan üretken faaliyet için bir ön koşul olarak bazı sosyal genel sermaye yatırımı gereklidir, ancak oldukça geniş sınırlar içinde ikisi arasındaki ilişki teknolojik olarak belirlenmez. Hirschman'ın gözlemlerine göre bu ilişki zaman içinde dengeli veya dengesiz olabilmektedir.

Şekil 17'de Doğrudan Üretim Maliyetleri (DPA) çıktısının toplam maliyeti dikey ekseninde ölçülürken, Sosyal Sabit sermayenin (SOC) kullanılabilirliği ve maliyeti yatay ekseninde gösterilir. A'dan d'ye kadar olan eğriler, art arda daha yüksek miktarda DPA çıktısını temsil etmektedir. Ekonominin bir bütün olarak bakış açısından, amaç hem DPA hem de SOC'ye ayrılan kaynaklar açısından minimum maliyetle artan DPA çıktıları elde etmektir. Buna göre az gelişmiş ülkeler doğru üzerinde ilerleyerek hem doğrudan üretim maliyetlerine hem de sosyal sabit sermaye yatırımlarına doğrudan kaynak ayıramazlar. Bu ülkelerin ellerindeki kısıtlı imkânlar sebebiyle yapabileceği şey ya AA₁, BB₂, C şeklinde sosyal sabit sermaye fazlalığıyla ya da AB₁, BC₁, C şeklinde sosyal sabit sermaye kıtlığıyla gelişmektedir. Hirschman'a göre bu şekilde görüldüğü gibi az gelişmiş ve kalkınma sürecinin başındaki ülkeler dengeli kalkınma stratejisi izleyemezler. Elleri bu sağlayacak kaynakları yoktur ve aynı zamanda bu kaynakları kullanabilecek yeterli bilgi ve tecrübeden yoksundurlar.

f- Paul Streeten'e göre dengesiz kalkınma

Streeten (1959)'e göre dengeli büyüme doktrini, belirli koşullarda hedefi aşan bir tür faaliyetin yarattığı engelin kayıplara ve israfa yol açabileceğini vurguluyorsa doğrudur. O'na göre yakıtsız bir çelik fabrikasına, güçsüz elektrikli ekipmanlara sahip olmanın bir anlamı yoktur. Üretim için ithalata ihtiyaç duyulduğu halde ihracat (veya kredi) yoksa üretim durdurulur. Tasarruf önemlidir fakat hiçbir yatırım yapılmazsa başarı sağlanamaz. Kapasite artışı önemlidir fakat talep yoksa üretim boşa gidecektir. Ayrıca “istenmeyen üretim üretim değildir”. Üretim ancak talep olan ürünler için yapılmalıdır. Streeten buraya kadar dengeli büyüme doktrinine katılmakla birlikte ilgili doktrinin dengesizliğin ilerlemeyi geciktirmesi ve durdurması gerektiğini savunması halinde yanlış bir görüş içerisine gireceğini söylemiştir. Streeten'e göre belirli koşullarda dengesizlik ilerlemeyi bozmaktan ziyade teşvik edebilecek, hızlı büyümenin önünde bir engelden çok sadece bir koşul olabilecektir. O'na göre dengeye çok fazla vurgu yapılması durgunluğu önlemek yerine tam tersine sebep olabilecektir. Çok önemli bir

tespit olarak; “darboğazlar sadece üretimi engelleme gibi olumsuz etkilere sebep olmaz bazen diğer koşullarda geride kalan tamamlayıcı faaliyetin büyümesini güçlü bir şekilde uyarabilir” (Streeten, 1959: 171).

Streeten'e göre denge; "statükoyu devam ettiren bir durum" konumunda iken gelişme; "statükonun değiştirilmesi" anlamına gelmektedir. Buna göre gelişme ancak dengesiz bir süreç içerisinde gerçekleştirilebilecektir. Streeten bu görüşleri ile dengesiz kalkınma görüşünü Hirsman'dan daha ileri bir noktaya taşımıştır (Adaçay, 2012: 63). Streeten'e göre dengeli büyümeye karşı durum iki yönlüdür: Birincisi, bazı koşullarda denge eksikliği büyümeyi destekler. İkincisi, büyümek için dengeden ödün vermek gerekebilir. Dengesizlik büyümenin bir koşulu ve uyarıcısı olabilir veya büyümenin önündeki engellerin kaldırılmasının bir sonucu olabilir. Ancak bu iki argümanın birleşimi güçlü bir karışım ortaya çıkarabilir. Dengesizlik büyümeyi uyarır, bu da yeni dengesizliklere ve daha fazla uyarılara yol açar (Streeten, 1959: 190).

Streeten, yukarıda açıklanan temel görüş çerçevesinde öncelikle tüketim ve sonrasında üretim bakımından dengesiz kalkınma durumunu ele almakta ve bu durumun ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini açıklamaktadır. Gerek tüketim gerekse üretim açısından dengesizlik statik ve dinamik etken olarak iki kısma ayrılmaktadır. Statik etken belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezlik kavramı altında incelenmektedir. Dinamik etken ise, anabolizma kavramı altında temel ihtiyaçların karşılanması sürecince yeni ihtiyaçların ortaya çıkması ve bu ihtiyaç sarmalının gittikçe büyümesi (Streeten anabolizma konusunu bahçede bir yüzme havuzu inşası örneğinden yola çıkarak anlatmıştır), ortaya çıkan yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetlerle ve yeni faaliyet ve teknolojik yeniliklere yönlendirecek neden ve faktörlerin ortaya çıkması süreci olarak ifade edilmiştir (Streeten, 1959: 173-174).

Streeten'in dengesiz kalkınma teorisinde kamu otoritesinden ziyade piyasa güçleri yönlendirici rol üstlenmektedir. Yatırım ve üretim kararları serbest piyasa ekonomisinin kuralları içerisinde serbestçe belirlenecek ve piyasaların yol göstericiliği doğrultusunda oluşacaktır. Dengeli kalkınmanın gerektirdiği planlama ve kontrol faaliyetleri ekonomiyi dar kalıplar içerisine sokmakta ve dengesiz kalkınmanın olası yönlendirici gelişmelerini engellemektedir (Adaçay, 2012: 63). Dengesiz kalkınma durumu (i) bölünmezlikler önemliyse, (ii) genişleme maliyetleri önemliyse, (iii) dengeli büyümenin

yaratacağından daha yüksek gelirler yaratılmışsa ve (iv) buluşları icat etmeye ve uygulamaya yönelik teşvikler güçlendirilirse ortaya çıkabilecektir. Bu noktada hangi sektörlerle yatırım yapılması gerektiği kararları oldukça önemlidir. Yapılacak yatırım önceliklerinin seçimine rehberlik etmesi gereken hususlar şu şekilde özetlenebilir. Buna göre;

- bazı sektörleri ilerletirken, dengesizliğin baskısını bir zorluğa tepkisinin en güçlü olacağı gruplar ve sektörler üzerinde yoğunlaştıran,
- darboğazlar oluştururken diğer dar boğazların aşılmasını sağlayan,
- sanayi, tarım ve tüketiciler için ürün ve hizmetler sağlarken, aynı zamanda bunlarla doğrudan ve dolaylı olarak ilişkili başka yönlerde de yeni gelişmeyi teşvik eden,
- yeni bir ürün veya hizmet sağlarken diğer hatlarda önemli yatırımlar gerektiren

sektörler öncelikle tercih edilmelidir (Streeten, 1959: 182-183).

Sonuç olarak ülkeler duruma göre gerek dengeli gerekse dengesiz kalkınma stratejileri izleyerek sonuca ulaşmaya çalışabilirler. Streeten'in yaptığı benzetme ile; "yol (veya daha doğrusu ova) hem genişlikte hem de derinlikte engellerle doluysa ve engellerin kaldırılması ilerlemeyi kalan engellerden daha az ileri iterse, dengeli ilerleme tavsiye edilir. Öte yandan, ciddi de olsa engeller azsa veya güçleri eşitsizse ve birinin üstesinden gelmek ilerlemeyi sağlayan güçleri serbest bırakırsa, dengesiz büyüme daha umut verici olarak görülmektedir" (Streeten, 1959: 190).

g- Kalkınma kutupları kuramı

Bir diğer önemli dengesiz kalkınma teorisi Fransız politik iktisatçı Perroux (1950) tarafından ortaya konulan "kalkınma kutupları" teorisidir. Bu teorinin temel özelliği gözlemlere dayanmasıdır. Perroux'a göre "büyüme aynı anda her yerde görünmez; kendisini değişken yoğunluklarla büyümenin noktaları veya kutuplarında gösterir; farklı kanallarla ve bir bütün olarak ekonomi için değişken nihai etkilerle yayılır" (Perroux, 1971: 279). Perroux'un bu teori hakkında 1950'li yıllardan itibaren görüşlerini ortaya koymaya başladığı ve bu erken dönem çalışmalarındaki büyüme kutbu kavramı, belirli bir coğrafi alan yerine soyut bir ekonomik alanı kaplayan bir tesisi (firma) ifade eder.

Perroux (1950) yılındaki çalışmasında, büyüme kutbunu bir firma odağında, büyük boyut, diğer firmalarla yüksek derecede etkileşim, yüksek derecede hakimiyet ve yüksek düzeyde yenilikler ile karakterize edilen bir endüstri veya şirketler / endüstri grubu olarak tanımlar. Bu firmalar arasında hem girdi hem de çıktı ilişkilerinde bağımlılık söz konusudur ve firmalardaki üretimin gelişmesinin diğer firmalarla değişim için belirleyici olduğu anlamına gelmektedir. Bu firmalar, diğer ilgili sektörlerle göre daha hızlı büyüme eğilimindedir. 1950'lerin Fransa'sında bu özellikler tipik olarak modern teknik olarak gelişmiş endüstrilerle (örneğin kimya, metalürji, petrokimya endüstrileriyle) ilişkilendirilmiştir (Mønsted, 1974: 106).

1950'de Perroux büyüme kutbunu şu şekilde tanımlamaktadır: "... merkezkaç kuvvetlerinin ortaya çıktığı ve kuvvetlerin çekildiği merkezler (kutuplar veya odaklar). Bir çekim ve itme merkezi olan her merkez, diğer tüm merkezlerin alanına yerleştirilmiş uygun bir alana sahiptir" (Perroux, 1950: 27). Genellikle çoğu ülkedeki sanayi kuruluşlarının belli bölgelerde toplanması ile oluşan kutuplaşmanın nedenlerinden bazıları şunlardır (Taban & Kar, 2016: 73 ; İlkın, 1988: 106):

- Pazar Büyüklüğü: En temel nedenlerden birisi ulaşım imkânlarının sınırlı olması gibi sebeplerle talebin belirli bölgelerde yoğunlaşması sonucu işletmeler bu bölgelerde yoğunlaşacaklardır.
- Alt yapı Koşulları: Alt yapı imkânlarının (yol, su, elektrik, atık vb.) mevcut olduğu veya daha iyi olduğu bölgelerde işletmeler kuruluş yeri olarak seçeceklerdir. Bu durum alt yapı imkânlarının daha iyi olduğu bölgelerde yoğunlaşmalara sebebiyet verecektir.
- Hammaddeye yakınlık: Özellikle kullanılan hammaddelerin taşıma maliyetlerinin yüksek olduğu sektörlerde (yükte ağır pahada hafif) işletmeler üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla hammadde kaynaklarına yakın kuruluş yerlerinde yoğunlaşacaklardır.
- Yetişmiş insan gücü: İşletmelerin kullanacakları üretim teknolojisine uygun olarak gerekli insan gücünü bulacakları bölgelerde kuruluş yerlerini seçeceklerdir.
- Yan sanayi: Üretimde çok fazla ara malı kullanan bir işletme kendisine bu ara malları tedarik edecek kuruluşların yoğun olduğu bölgeyi kuruluş yeri olarak seçecektir.

- Sosyal Üst Yapı: Çalışacak olan bireylerin ve özellikle nitelikli işgücünün gerekli olduğu sektörlerde bu kişilerin sosyal ihtiyaçlarını düşünerek bu ihtiyaçların kolaylıkla tedarik edildiği, hizmetlerin kolaylıkla sağlandığı bölgeler kuruluş yeri olarak seçilecektir.

Kalkınma kutupları kavramı inovasyon ve yenilik kavramları ile de doğrudan ilişkilidir. Perroux Schumpeter'in ana çizgisini izleyerek bir ekonomiyi durağan devreden uzaklaştıran yapısal veya gelişimsel değişimin özünü "Schumpeterci yenilikler" olarak kısaca ifade etmiştir. Gelişme bu yenilikler doğrultusunda gerçekleşir. Eski ürünlerin yerini alan arzu edilen yeni ürünler yeni sanayilerin doğuşu ve eski sanayilerin ölümü anlamını taşır. Bu durumda sektörler bazında büyüme hızları yenilik etkin sektörler lehine daha hızlı olmaktadır. Ülkenin gelişimi yeniliklerin doğrudan ve dolaylı etkileri doğrultusunda ilerler. Yeni ürünler aynı zamanda yüksek gelir getirdiklerinden dolayı eski ürünler düşük gelir getiren konumunda kalır ve sektörlerin gelişimi bu yönde ilerler. Yenisiyle bağlantılı ürünlerde hem ileri hem de geri bağlantıları yoluyla yapılan ayarlamalar, hem yeni ürünün ürettiği 'beklentilerden' hem de fiyatlar ve gelir kanalları aracılığıyla 'gerçekleşen' etkilerinden kaynaklanmaktadır. Bu etkiler, durağan dengelerden (sektörel ve coğrafi) kümülatif sapmalara neden olur. Gelişimsel yeniliklerin gerçekleştiği yeni endüstriler (ve buldukları şehirler), eski endüstrilere ve şehirlere göre daha hızlı büyüme gösterir. Sektörel ve coğrafi olarak yeni endüstriler ve buldukları yerlerde, önde gelenlerle bağlantılı faaliyetler de başka yerlerdeki emsallerine göre daha hızlı büyür. Bu nedenle gelişme, etkide kümülatif sektörel ve mekânsal farklılaşmayı ifade eder. Faaliyetler öncü faaliyetler etrafında sektörel ve mekânsal olarak kümelenir. Bu kümelenmeler sonucu bazı sektörler ve bölgeler diğerlerine göre (bazen onların küçülmesine neden olacak şekilde) daha hızlı büyüme gösterir (Lasuen, 1969: 139).

Kalkınma kutupları alt üst ilişkide bulunduğu tüm sektörlerin ilgili bölgede toplanmasını sağlar. Yukarıda belirttiğimiz kutuplaşmanın nedeni olan sektörlerle birlikte bölgede yerleşen insan gücünün ihtiyaçlarını karşılayacak tüm sektörler kalkınma kutbu çevresinde gelişir. İnsanların yeme-içme ihtiyaçlarını karşılayacak olan tarım sektöründen, hizmet sektörüne (hastane, okul, kreş, market vb.), yedek parça tedarik edecek yan sanayi ve diğer tedarikçi kuruluş ve sektörler, mal satılan pazarlama kanalı üyelerine varıncaya kadar birçok sektör ilgili bölgede gelişme gösterir. Bu

kalkınma kutupları bölgesel düzeyin ötesinde ülke bazında sektörel kutuplaşmaya ve aynı şekilde çevresel sektörlerin gelişmesine sebep olarak ülke bazında kalkınma kutuplarının oluşmasına zemin hazırlar. Bunun da ötesinde uluslararasılaşma ile birlikte ülke bazının ötesine geçen kutuplaşmalar küresel kalkınma kutupları haline dönüşebilir.

3.1.2.2. Yeni kalkınma teorileri

İkinci dünya savaşından 1973 yılına kadar olan çeyrek dönem “kapitalizmin altın çağı” olarak adlandırılan (Desai, 2004: 216) ve kalkınma iktisadının ortaya çıkarak şekillendiği dönemdir. “Keynes çağı” veya “altın çağ” olarak da adlandırılan bu dönemin en önemli özelliği serbest piyasa koşullarında meydana gelebilecek bir dengesizlik durumunda bozulan dengeyi tekrar sağlamak adına devlet müdahalesinin gerekli olduğu görüşüdür. Söz konusu dönem birinci OPEC petrol krizi ile sona ermiş ve 1973-1975 durgunluğu ile yeni bir döneme girilmiştir. 1979 yılındaki ikinci OPEC petrol krizi ile birlikte neoliberalizm, parasalcılık ve serbest piyasaya geri dönüş noktasına gelinmiştir (Marglin, 1992: 1). Kapitalizmin altın çağının sona ermesi ekonomi politikalarının yanında finansal politikalarda da değişimlere yol açmıştır. 1970’li yıllardan itibaren oluşan kâr oranlarındaki düşmeler ve 1971 yılında Bretton Woods anlaşmasının çöküşüyle birlikte, sermaye oluşumu ve operasyonunun alternatif biçimlerinin araştırılması gündeme gelmiştir (Toporowski, 2002: 153).

Kapitalizmin altın çağında devlet müdahalesi esas olmak üzere genel olarak şu politikalar izlenmiştir (Chang, 2003’den aktaran Mert, 2019: 109):

- Ekonominin tam istihdam düzeyine ulaşmasını amaçlayan politikalar,
- Talep koşullarının iyileştirilmesi ve bu amaca hizmet edecek politikalar,
- Savaş sonrası bağımsızlığını elde eden ülkelerin siyasi bağımsızlık yanında ekonomik bağımsızlıklarını da elde etmesine yönelik politikalar,
- Sanayileşmeye yönelik politikalar.

Bu dönem politikalarında en temel amaç sanayileşmedir. Bu amaca ulaşmak amacıyla ithal ikameci politikalar izlenmiştir. Böylece ülke sanayileşme ve tam istihdan yoluyla ekonomik büyüme ve bağımsızlık hedeflerine ulaşacaktır. Bu dönem politikalarında ekonomik büyüme ve kalkınma ve kavramlarının aynı anlamda kullanıldığı

görülmektedir. Bu dönemin en önemli sorunu ekonomik durgunluktan kurtulmak olduğundan ekonomik durgunluktan kurtulma, kişi başına gelirin artırılması ve tam istihdam hedeflerine ulaşma en önemli hedefler arasında sayılmıştır. Dolayısıyla bu dönem politikalarının ekonomik büyüme odaklı olması gayet olağan ve normaldir.

1950-70 döneminde uygulanan büyüme odaklı ekonomi politikaları ile birçok ülke büyüme hedeflerine ulaşmasına rağmen büyük insan kitleleri açısından çok bir şey değişmemiş yaşam standartları halen yaşanabilir düzeyin altında kalmıştır. Tüm bu gelişmeler yeni kalkınma teorilerinin konuşulmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır.

a- Neoliberal kalkınma

Bazı ülkelerin ithal ikameci sanayileşme stratejilerinde başarısız olması bazılarında ise sanayileşme alanında yaşanan gelişmelere rağmen istenilen hedefler tam olarak ulaşılamaması gibi sebeplerle bazen de ideolojik nedenlerle 1970'li yıllardan itibaren yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. 1970'li yıllardan 2000'lere kadar dünyada hakim olan (Türkiye'de ise 1980'li yıllardan itibaren) zihinsel iklim neoliberal düşünce iklimidir (Mert, 2019: 115).

Neoliberal kalkınma teorisi belirli bir bağlamda ortaya çıkmıştır. Bu zemini oluşturan gelişmelerden en önemlisi, kapitalizmin "altın çağının" sona ermesiyle bağlantılı ekonomik problemlerdir. Buna yanıt olarak, 'Keynesçi' ekonomiye ve onun ilgili politikalarına karşı entelektüel bir tepki ortaya çıkmış, bu da daha genel olarak ekonomi disiplini içinde liberal ekonominin yeniden dirilmesine yol açmıştır (Williams, 2013: 112). Genellikle "piyasa fundamentalismi" olarak adlandırılan neoliberalizm, Friedrich von Hayek ve Milton Friedman'ın entelektüel başarılarından doğan ekonomik bir doktrindir ve temel olarak hükümetlerin piyasa güçlerine müdahalelerini mümkün olduğunca sınırlamaları gerektiği görüşüne dayanmaktadır (De Vogli, 2011: 313). Bu görüşe göre devlet müdahalesi azaldıkça ülkenin ekonomik olarak kalkınma süreci hızlanmaktadır. Neoliberalizmin önderlerine göre, hükümetler aynı zamanda mülkiyet haklarını ve kurumsal özgürlüğü de korumalıdır. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında neoliberal piyasa politikalarının yükselişi, Birleşik Devletler ve Birleşik Krallık'ta iki radikal iş dünyası yanlısı hükümetin varlığıyla aynı zamana denk gelmiştir (De Vogli,

2011: 313). Bu politikalara yol veren iki ülke aynı zamanda keynesyen politikaların uygulamasında öncü rol üstlenen Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) 'nun büyük hissedarları olarak bu kurumların entelektüel temellerini değiştirilmesi açısından da çok büyük bir önem taşımaktadır (Morton, 2003: 162-163). Dünya Bankası ve IMF'nin kredileri ve GATT / WTO ticaret anlaşmaları, neoliberal reçetelerin formülasyonunda, bunların meşrulaştırılmasında ve dünya çapında uygulanmasında özellikle önemli ve görünür bir rol oynamıştır (Chorev & Babb, 2009: 461).

Neoliberal kalkınma yaklaşımı üç önemli ilke önermiştir. Bunlar (Bayramoğlu, 2005: 131) :

- Devletin ekonomiye müdahalesini sınırlama,
- Üretim maliyetleri içinde ücret payını mümkün olduğu kadar sınırlama ve,
- İhracata dayalı büyüme

olarak sınıflandırılabilir.

Bu ilkelerden hiç şüphesiz en önemlisi devletin ekonomiye olan müdahalesini sınırlandırmadır. Bu politikaya göre devlet “gece bekçisi devlet” konumundadır. Buna göre devlet sadece piyasa mekanizmasını izlemekte güvenlik ve adalet dışında piyasaya müdahale etmemektedir. Devlet birtakım çıkar odaklarına (siyasetçi, bürokrat vb.) hizmet etmektedir ve devletin müdahalesi piyasa menfaatlerini değil çıkar gruplarının mafaatlerini temel almaktadır bu da verimsizlik, atalet ve maliyet artışlarına sebep olmaktadır. Yine devlet müdahalesinin belirsizlik ve enformasyon maliyetleri başarısızlığa sebep olmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı devletin görevi sadece “gece bekçisi” rolüyle ifade edilen alanlarla sınırlı tutulmalıdır (Mert, 2019: 115-116).

b- Temel ihtiyaçlar kuramı

1950-1970’li yıllarda altın çağını yaşayan büyüme yoluyla kalkınma ve modernleşme politikalarının kendisinden beklenen amaçlara ulaşamadığı görülmüştür. İlk kalkınma teorisyenleri de aslında gelir dağılımı ile ve büyüme ve yeniden dağıtımın birlikte gideceği koşulların oluşturulmasıyla çok yakından ilgileniyorlardı. Erken gelişim teorisinin, çoğu zaman -Kuznets ile aynı çizgide- deneysel bir düzenlilik olarak gördüğü

şey için teorik temeller sağladığı görülmektedir. Lewis'in modeli, endüstriyel yatırımı finanse etmek için milli gelirden artan bir kâr payı gerektiğinden, geçiş büyümesi döneminde artan eşitsizliği öngörmektedir (Lewis, 1954). Martin (1991) bu konuda şöyle demektedir: “Tarihsel kanıtlar, nihayetinde kalkınmanın yoksulluğu azaltmayı mümkün kılması gerektiğini, ancak endüstriyel bir topluma geçiş dönemindeki büyüme döneminde, nüfusun önemli azınlıklarının refahının hiç artmayabileceğini ve hatta düşebileceğini göstermektedir. Kalkınma ve daha spesifik olarak sanayi devrimi oldukça tatsız bir süreç olabilir” (Martin, 1991: 47). İlk dönem teorisyenleri de özellikle kalkınmanın ilk dönemlerinde gelir dağılımında meydana gelebilecek sapmaları farkında olup gelir dağılımı ile ve aslında büyüme ve yeniden dağıtımın birlikte gideceği koşulların yaratılmasıyla çok yakından ilgilenmişlerdir. Bu durum Lewis (1955) ve Prebisch (1961) gibi düşünürlerde çok açıkça görülmektedir. Bu düşünürler bu bilinci 1950'lerde ve 1960'ların başında oldukça güçlü bir şekilde göstermişlerdir. Argümanları, vergilendirme ve sosyal harcamalar yoluyla yeniden dağıtımdan ziyade, birincil gelir dağılımı ve büyüme modeli üzerine odaklanmıştır (Martin vd., 2002: 85).

Tüm bu olumsuzlukların dikkate alınmasına karşın temel öngörü “ekonomik büyüme” ile ortaya çıkan nimetler “damlama – trickle down- ” olarak nitelendirilen etkiyle yukarıdan aşağıya doğru sızarak toplumun tüm katmanlarına ulaşmasıdır. İktisadi büyümenin sonucu olarak artan üretim ve istihdam olanakları ve bunun sonucu olarak meydana gelecek gelir artışı, artan talep ve üretim yoluyla oluşan zenginliklerden tüm toplum katmanları faydalanacak ve yaşam standartları yükselecektir. Büyümenin ilk aşamalarında meydana gelen kısmi dengesizliklerin büyümenin ileriki aşamalarında ortadan kalkacak ve gelir dağılımında adalet zamanla artan bir şekilde gelişecek, işsizlik ortadan kalkacaktır. Bu dönemde büyüme sayesinde kalkınmanın gerçekleşmesi beklenmektedir (Kaynak, 2011: 43-44). 9 Temmuz 1896'da Chicago'daki Demokratik Ulusal Kongre'de William Jennings Bryan tarafından yapılan konuşmada iki hükümet fikrinden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki zaten varlıklı olanları daha müreffeh yapmak için yapılan yasalar ki bunlar üst gelir seviyesindeki varlık artışının alt sınıflara da sızacağını ileri sürmektedir. Diğer taraftan demokratik fikir kitlelerin rehafa kavuşacağı yasalar yapmayı savunmaktadır (Shibley, 1896: 639). Bryan tarafından dile getirildiği gibi yüksek gelir gruplarında meydana gelen zenginleşmenin tüm topluma sızacağını düşünenler yanında bunun aksini savunan görüşler de o dönemde mevcuttur.

Tarihsel gerçekler Bryan gibi düşünenlerin haklı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tüm dünyada artan zenginlikler yüksek gelir grupları ile düşük gelir grupları arasındaki uçurumu daha da büyütmüş, artan zenginliklerden alt gelir seviyeleri yararlanamamıştır. Ekonomik büyümenin varsayımsal olarak yoksulluğu azaltması beklenirken, endüstriyel bir topluma geçiş dönemindeki büyüme döneminde, nüfusun önemli azınlıklarında refahın hiç artmayabileceği ve hatta düşebileceği görülmüştür. Ekonomik büyüme ve daha spesifik olarak sanayi devrimi oldukça tatsız bir süreç olarak değişik bir yüzünü göstermiştir (Martin, 1991: 47).

Kalkınma kavramını insan odaklı olarak ele almaya başlayan bu süreçte iki önemli isim oldukça önemlidir. Bunlar Dudley Seers (1969; 1979) ve sonrası için Amartya Sen (1999)'dir. Seers (1969)'e göre kalkınmanın amacı yoksulluğu, eşitsizliği ve işsizliği azaltmaktır (Nafziger, 2007: 3). Seers'e göre milli gelirdeki artış yeterince hızlı olursa er ya da geç sosyal ve politik sorunların çözümüne yol açacağı inancı oldukça saf bir inanç olup son on yılın deneyimi bunu açıkça ortaya koymuştur. O'na göre; ekonomik büyüme yalnızca sosyal ve politik zorlukları çözmekte başarısız olmakla kalmayıp bazı büyüme türleri aslında bunlara neden bile olabilmektedir (Seers, 1979: 9). O halde Seers'e göre bir ülkenin kalkınması hakkında sorulacak doğru sorular şunlardır:

- ✓ Yoksulluk düzeyi ne durumda?
- ✓ İşsizliğe düzeyi ne durumda?
- ✓ Eşitsizlik düzeyi hangi konumda?

Bunların üçü de düşme eğilimine girmiş ise o ülke için kalkınma süreci açısından verimli bir dönem geçmiştir denilebilir. Bu temel sorunlardan bir veya ikisi daha da kötüye gidiyorsa, kişi başına gelir iki katına çıksa bile sonuca 'kalkınma' demek mümkün değildir. Bu nedenle kalkınma planlarının mutlaka bu hedeflerin tamamını içermesi gereklidir. Seers'e göre yoksulluğu, işsizliği ve eşitsizliği azaltmaya yönelik hiçbir hedef içermeyen bir 'plan' bir 'kalkınma planı' olarak kabul edilemez (Seers, 1969: 5).

Sen (2001) için kalkınma, yoksunluğun azaltılması veya seçeneklerin genişletilmesini içerir. Yoksunluk ise; açlık, cehalet, hastalık ve kötü sağlık, güçsüzlük, sessizlik, güvensizlik, aşağılanma ve temel altyapıya erişim eksikliğini içeren çok boyutlu bir

yoksulluk görüşünü temsil eder (Narayan vd., 2000: 4-5). Dolayısıyla kalkınma kavramı, tüm yoksunluk kavramlarını ortadan kaldıracak gelişmeleri içermelidir.

Görüldüğü gibi yeni kalkınma modelleri insanı odak almakta ve tüm alanlarda sosyal barışın hayata hakim kılınmasını amaçlanmaktadır. Bu aşamadan sonra ekonomik kalkınma ile bir ölçüde ilişkili olan sosyal barış kavramı ele alındıktan sonra İslâm'da ekonomik büyüme, kalkınma ve sosyal barış üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu bölümde İslâmi finansın ekonomik kalkınma ve sosyal barış üzerindeki etkileri analiz edilip değerlendirilecektir.

3.2. Ekonomik Kalkınma ve Sosyal Barış

Ekonomik kalkınma ve sosyal barış kavramları birbirleriyle ilişkili iki kavramdır. Sosyal barışın sağlanmasında bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması ön plandadır. Bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması ile ekonomik kalkınma arasındaysa büyük bir geçiş vardır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde de belirtildiği üzere insanın temel ihtiyaçları arasında bir öncelik ilişkisi mevcuttur. Maslow (1954) temel ihtiyaçların beş kategoriye ayrılmasını önermiştir: fizyolojik, emniyet ve güvenlik, aidiyet, saygı ve kendini gerçekleştirme. İhtiyaçların, filogenetik ölçek yükseldikçe ve insan doğumdan yetişkinliğe doğru geliştikçe sırayla ortaya çıktığı varsayılmıştır. Maslow'a göre düşük ihtiyaçlar, yüksek ihtiyaçlardan daha güçlü daha baskın özelliklere sahiptir. O halde bu temel ihtiyaçlar ne kadar karşılanırsa, bireyin psikolojik sağlığı o kadar iyi olacaktır (Maslow, 1954: 90).

Maslow (1954), bu ihtiyaçların Şekil 18'de gösterildiği biçimde gerçekleştikçe bir sonraki aşamaya geçileceğini belirtmektedir.

Şekil 18. Maslow ihtiyaçlar hiyerarşisi

(Kaynak: Maslow (1954) PresentationGO ile düzenlenmiştir)

Bu ilişkide yer alan ihtiyaçlar yukarıda gösterildiği gibi birbiri ile bağlantılı bir piramit şeklindeki sarmaldan oluşmaktadır. Burada önemli olan ihtiyaçlardan biri gerçekleşmeden diğerinin gerçekleşemeyeceğinden ziyade -ki Maslow'da bunun olabileceğini söylemektedir⁹⁵ – ihtiyaçlar arasındaki ilişkidir. O halde sosyal ihtiyaçların karşılanması ve sosyal barışın sağlanmasında ekonomik faktörler oldukça önemlidir.

Bu aşamada öncelikle sosyal barış sonrasında ise ekonomik kalkınma ve sosyal barış ilişkisi ele alınacaktır.

3.2.1. Sosyal Barış

Sosyal barış; “toplumun değişik kesimleri arasında doğabilecek anlaşmazlıkların, uyuşmazlıkların ve menfaat çatışmalarının sulhu yöntemlerle çözümlenmesini sağlayan, dolayısıyla her türlü sosyal gerilimleri azaltan ve bunun yerine toplumsal huzuru temin eden ideal bir durum” olarak tanımlanabilir (Seyyar, 2010:10). Sosyal barış tüm beşerî münasebetlerde taraflar arasında uyumlu bir çalışmayı iş bölümünü ve

⁹⁵ Maslow ihtiyaçları karşılamak için farklı birtakım kalıplar olabileceğini söylemiştir. “Örneğin; kaya tırmanışçıları, kendilerini gerçekleştirmek için, yüzlerce metre yükseklikte ip olmadan tırmanış yaparlar ki, bu en temel ihtiyaçlardan güvenliğin göz ardı edilmesi demektir.” (Almquist vd., 2016: 4)

menfaat dengesini gerektirir. Adaletsizliğin ve tarafgirliğin olduğu bir yerde sosyal barışın temini söz konusu değildir. Bu nedenle toplum içerisindeki tüm gruplarda gerek grup içi gerekse gruplar arası ilişkilerde bir dengenin kurulması gereklidir. Bu açıdan bakıldığında; zengin-fakir ilişkisi, işçi-işveren ilişkisi, vekalet veren-vekil ilişkisi, amir-memur ilişkisi, ast-üst ilişkisi, kadın-erkek ilişkisi, dinler arası ve etnik kökenler arası ilişkiler, devlet-millet ilişkisi, kamu-özel sektör ilişkisi, devletler arası ilişkiler vb. tüm ilişkiler ve bu grupların tüm toplumla ilişkilerinde güven ve adalet ortamının temin edilmesi ideal sosyal barış ortamını temsil etmektedir. Sosyal barış ortamı eşitliği değil adaleti öngörmektedir. Toplumsal yaşamın ve insan fitratının gereği olarak toplumda değişik sınıfların olması kaçınılmazdır. Sosyal barış, bu sınıfların ortadan kaldırılmasını değil uyum ve iş birliği içerisinde hakkaniyet esasına göre işlemlerini temin etmektir. Toplumsal barışın sağlanamaması durumunda “anarşizm, terörizm, ahlâksızlık, iktisadî kriz” gibi her türlü buhran ve sosyal felaketler meydana gelebilir (Seyyar, 2010:10) ve hatta toplumlar yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilirler.

Sosyal barış konusuna değinen yazarlar içerisinde sosyal barışı aile temelinde ele alan bakış açısıyla Frederic Le Play oldukça önemli bir isimdir. Play (1893)’e göre sosyal barış ancak aile temeline dayalı olarak gerçekleştirilebilir. Aile her şeyden önce en temel eğitim kurumudur. O’na göre; "Tüm ırklar arasında ve her bireysel varoluş sürecinde aile, eğitimin birincil aracıdır." Yine "aile, sadece ırkı devam ettiren yavruları üretmekle kalmaz; onlara yavaş yavaş, doğumdan itibaren -önceki neslin değerlerini- aktarır." O halde aile sadece anne ve babadan ve onların nesillerini devam ettirdikleri bir kurumdan ziyade gelecek nesilleri şekillendiren ana unsurdur. Bu şekillendirme ise aile büyükleri tarafından yeni nesle geleneksel değerlerin eğitim yoluyla aktarılması ile olacaktır. Play’a göre; “müreffeh halklar arasında insanı tamamlayarak büyüten temel etken ‘eğitim’ dir. Bu eğitim, ‘ebeveyn kısıtlaması, mesleği öğrenme, yaşam deneyimi’ olarak adlandırılabilir üç ana unsurla ilgilidir. Hepsi doğumdan ölüme kadar birey üzerinde hareket eder; ama her biri özellikle üç farklı aşamayı geliştirmektedir.” “Ebeveynlerin zorlaması, çocukta orijinal ahlaksızlıktan kaynaklanan dürtüleri bastırır; Gerekirse, öğrenciyi daha sonra iyiyi kötüden ve doğruyu yanlıştan kesin olarak ayırt etmesine yardımcı olacak öğretimi almaya mecbur eder.” Diğer bir unsur olan mesleği öğrenmek; “okul eğitimine gerçek bir verimlilik sağlar; yetişkinlerin erdemlerine ve yeteneklerine karşılık gelen sosyal durumu fethetmelerine yardımcı olur.” Son olarak; “yaşam

deneyimi, ilk iki rejimin doğurduğu meyvelere olgunluk verir; olgun adama ve yaşlı adama, ailenin ve toplumun makul hükümeti tarafından garanti edilen, uygun ırklar için sosyal barışı garanti eden bilgeliği verir” (Play, 1893: 30-31). O halde toplum yaşamında sosyal barışın sağlanabilmesi ancak aile temelinde ve bu temelde başlayan sonrasında devam eden eğitim süreçleri ile gerçekleştirilebilecektir.

Sosyal barış konusunda diğer bir farklı yaklaşım Leon Bourgeois tarafından sergilenmiştir. Bourgeois (1896) sosyal barışın sağlanmasında dayanışmanın etkisinden bahsetmiştir. Dayanışma tüm yaratılmışlar aleminde karşımıza çıkan bir olgudur. Gide bu konuda şöyle demektedir: “Dayanışma bir gerçektir, özellikle yaşamı karakterize ettiği için doğa bilimlerinde çok önemli bir gerçektir. Gerçekte canlı ‘birey’ olarak tanımlanmaya çalışılırsa, bunu ancak farklı parçaları birleştiren işlevlerin dayanışması yoluyla yapabilir ve ölüm, bireyi oluşturan çeşitli unsurlar arasındaki bu dayanışmanın kopmasından başka bir şey değildir. Bu kopuştan sonra bileşenler yeni kombinasyonlarda, yeni varlıklar bünyesinde tekrar yeni bir dayanışma ile yeni bir canlı ‘birey’ olarak varlıklarını sürdürmektedirler” (Gide, 1893: 386). O halde en küçük varlık düzeyinden en büyük organizasyonlara kadar tüm varlık aleminde dayanışma söz konusudur. Dayanışma kaçınılmaz bir olgu olduğuna göre sosyal barışın sağlanması da ancak karşılıklı ilişkiler içerisinde kurulu bir dayanışma sistemi içerisinde gerçekleşecektir. İnsan içerisinde yer aldığı evrende yer alan ilişkiler dengesinden bağımsız değildir. İnsan “kendisini hemcinslerine, geldiği ırka, diğer canlı varlıklara, karasal ve kozmik çevreye bağlayan karşılıklı bağımlılık ilişkilerine tabidir.” Bu bağımlılık sadece “onun fiziksel hayatının koşullarıyla sınırlı değildir, entelektüel ve ahlaki fenomenlere, iradesinin eylemlerine, dehasının eserlerine kadar uzanmaktadır” (Bourgeois, 1896: 17-18). Bourgeois (1896) şöyle demektedir: “Bu bağımlılık onu uzay ve zamanda herkese ve her şeye bağlar. Bireyin yaşamı ve sağlığı, diğer insanların hastalıkları tarafından sonsuz bir şekilde tehdit ediliyor; bunun karşılığında diğer hayatlar da kendisinin yakalanacağı hastalıklar tarafından tehdit edilmektedir. O çalışmakta ve gerekli iş bölümü ile, faaliyetinin ürünleri başkalarına yarar sağlamaktadır. Aynı zamanda başkalarının emeğinin ürünleri, ihtiyaçlarını karşılamak için vazgeçilmezdir. Birey düşünmekte ve düşüncelerinin her biri, beynine yansımakta ve sırayla yeniden üretilecek olan arkadaşlarının düşüncelerini yansıtmaktadır. Düşünceler arasındaki etkileşim de kaçınılmazdır. O mutlu ya da acı çekmekte, nefret

etmekte ya da sevilmeindedir. Tüm bu duygular sürekli mübadele ilişkisi içinde olup tüm insanları aynı zamanda çalkalayan uyumlu ya da zıt duyguların etkileri ya da nedenleridir. Böylece, tüm sürelerde, egosunun her bir durumu, onu çevreleyen dünyanın, evrensel yaşamın her bir halinin sayısız hareketinin sonucudur” (Bourgeois, 1896: 18). Bu sözlerden net bir şekilde anlaşılacağı üzere sosyal barış ancak kaçınılmaz bir şekilde bireylerin içinde buldukları dayanışma içerisinde gerçekleşecektir.

1322'de Aziz ilân edilen Rahip Thomas Aquinas'a göre kişisel barış, aynı bireyin iştahları ve arzuları arasındaki birlik iken sosyal barış, farklı kişilerin iradelerinin birliği veya uyumudur (Gomez, 1991: 53). Thomas Aquinas Hristiyanlık dini temelinde hareket etmekle birlikte İslami gelenekteki filozofların da etkisinde kalmıştır. Thomas Aquinas; Aristoteles ve Platon'u İbn Sina (Arapça, Buhara'dan İbn Sina 980-1037) ve İbn Rüşd (Arapça, Cordova ve Fas'tan İbn Rüşd 1126-98) geleneklerindeki Müslüman filozoflardan öğrenmiştir (Charles, 2007: 30). Gerek Hristiyanlık gerekse İslamiyet temelli olsun farklı kişilerin iradelerinin birliği veya uyumu İlahi dinlerin temel unsurlarındandır. Örneğin, Thomas Aquinas, "komşu" kelimesinin sevmenin nedenini ifade ettiğini belirttikten sonra “sevgi tarzı kelimelerde ‘kendin gibi’ ifadesi temsil edilir. Bu, bir insanın komşusunu kendisi kadar eşit sevmesi gerektiği anlamına gelmez, fakat kendisi gibi bir tavırla sevmesi gerektiği anlamına gelir” demektedir (Mueller, 2002: 24). Bu anlayış İslam dinindeki komşu hakkındaki emirlerle aynı paraleldedir. Nitekim Allah Rasulü (sav) “Cebrâil, bana komşu hakkından o kadar çok bahsetti ki, neredeyse komşuyu komşuya mirasçı yapacak zannettim” (Tirmizî, Birr, 28) buyurmaktadır.

Sosyal barışın temini için bir toplumun insanların sosyal refah, sosyal koruma, sosyal görev, sosyal gelişme ve sosyal kültürle ilişki içinde kalmaya devam etmeleri gerekmektedir. Ayrıca, sosyal barış esas olarak üç tür işe bağlıdır. Bunlar, 1. sosyal yardım çalışmaları 2. sosyal kalkınma çalışmaları ve 3. sosyal koruma çalışmaları (Barua, 1991: 7). Görüleceği üzere sosyal barışın ekonomik kalkınma ile doğrudan ilişkisi mevcuttur.

Bu noktada sosyal barış açısından ekonomik kalkınma sürecinde gelirin toplum kesimleri arasında adil dağıtımını önemli bir kıstastır. Daha önce de belirttiğimiz gibi toplumsal yaşamın ve insan fitratının gereği olarak toplumda değişik sınıfların olması

kaçınılmazdır. O halde bu sınıflar arasında gelir dağılımında adalet nasıl sağlanacaktır? “Skolastik iktisatçılar”, daha az şanslı olanları desteklemek için servetin hem gönüllü hem de sosyal olarak organize edilmiş yeniden dağıtımını desteklemişlerdir. Ancak, bu tür bağış yapma kapasitesinin her zaman kıtlık gerçeğiyle sınırlı olduğu bir gerçektir. Ayrıca ortaya konulan milli gelirden tarafların hakkaniyetle istifadesinin sağlanması gerekmektedir. Zenginlik veya gelirin mutlak eşitliği, üretkenlik, düzen ve toplumsal barış gibi üçlü avantajlarıyla özel mülkiyetin kaldırılmasını gerektireceğinden, pratik olarak mümkün değildir ve toplum için yararlı değildir. Bu tür politikaları öngören sosyalizm ve komünizm gibi ideolojilerin ütopyik görüşlerinin toplumları çok büyük sorunlarla baş başa bıraktığı da zaman içerisinde görülmüştür. Politika yapıcıların doğrudan denetimi, hükümetin vergilendirebileceği, sübvansede edebileceği veya düzenleyebileceğinin ötesine geçmez. Politika yapıcılar mutlak eşitliğe dayanan "sosyal refah işlevi" için gerekli olan iki şeyden yoksundurlar: “kişisel fayda işlevleri hakkında gerekli bilgi” ve “geliri istedikleri zaman yeniden dağıtmak için sınırsız güç” (Mueller, 2002: 42).

Sosyal barışın temin edilmesi için adalet nasıl sağlanacaktır? Bu konuda birçok görüş ortaya konulmuştur. Bu görüşlerden “sosyal barış” söz konusu olduğunda adından çokça söz edilen ‘sosyalizm’dir. Sosyalist sistemler, kamu mülkiyetini ve üretim araçlarının ve kaynakların tahsisinin kooperatif yönetimini savunan ekonomik ve politik sosyalizm teorisine dayanan rejimlerdir (Badie vd., 2011: 2456). Bu sistemin kullandığı en önemli argümanlardan birisi işçilerin yönetime katılmalarına fırsat vermesi⁹⁶ ve üretim araçlarının hakimiyetinin toplumlara ait olmasıdır (üretim araçları insan emeğinin ürünü değilse, ürüne hiçbir değer aktaramaz ve üretim araçlarının değeri emekle birlikte ürüne aktararak korunur).⁹⁷ Sosyalizm görünüşte tam bir “sosyal adalet” ve “sosyal barış” sağlamaktadır. Görünenin aksine bu sistem yine kendi güçlüsünü oluşturmuş ve “sosyal barış” sadece sloganlardan ibaret kalmıştır. Çünkü bu sistem temelde insan fitratına aykırılık içermektedir.

⁹⁶ <https://www.marxists.org/archive/reed/1918/state.htm> (Marx, 2000)

⁹⁷ <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch08.htm> (Marx, 1999a);
<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch15.htm#S3> (Marx, 1999b)

Sosyal Katolikler tarafından kullanılan "sosyal adalet" ifadesinin eşitlikçi ve hatta sosyalist tonundan korkan liberal Katolikler, özellikle yardım ve adalet arasındaki bağlantı konusunda, onlara karşı hararetli polemiklere girişmişlerdir. Aralarında Jesuit C. Caudron'ın da bulunduğu bu yazarlar, bireysel adaletin tek başına zamanın toplumsal hastalıklarını çözemeyeceğini kabul ederek, hayırseverliğin tek başına sosyal barışın anahtarı olduğunu savunmuştur. Ona göre, liberallik, iyilikseverlik ve sadaka verme, adaletin değil, hayırseverliğin yükümlülükleridir (Caudron, 1890: 253). Liberal Katolikler, bu ayrımları adil bir ücretin doğası konusundaki tartışmaya uyguladıklarında, mal sahiplerinin adalettaki tek yükümlülüğünün işçilere üzerinde anlaşılabilir ücreti ödemek olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre başka herhangi bir yükümlülük, yalnızca hayırseverliğin teolojik erdeminden kaynaklanır. Ancak kanun kimseyi teolojik bir erdemi uygulamaya zorlayamayacağı için, devletin rolü yalnızca hayırseverlik uygulamasına aykırı olmamalıdır. Adalet alanında, devletin tek rolü değişmeli adalet taleplerini korumaktır (Paulhus, 1987: 271).

Sosyal barışın sağlanmasında önemli bir unsur devletin bu süreçteki rolüdür. Bu anlamda devletin rolü, sosyal devlet anlayışı (refah devleti) kapsamında ele alınmıştır. Refah devleti anlayışı aslında İkinci Dünya Savaşı'nın hemen bitimini takip eden dönemin bir ürünü olmakla birlikte gelişimi literatürde şu dönemler halinde incelenmektedir (Özdemir, 2020: 183-183):

- Birinci dönem, antik çağları ve 1601 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.
- İngiltere'de Kraliçe Elizabeth döneminde (1601 yılında) "Fakirlere Yardım Yasası"nın kabulü ile başlayan sosyal koruma dönemi. Bu dönem sanayi devrimi öncesi yılları kapsamaktadır (1601-1879).
- Üçüncü ve en önemli dönem bütün dünyayı dönüştüren ve ekonomik büyüme odaklı sanayileşme dönemidir (1880–1914).
- Dördüncü dönem gelişmelerin duraksadığı ve savaşa odaklanıldığı, tüm dünyanın yeniden şekillendiği I. ve II. Dünya Savaşları dönemidir (1914–1945).
- Beşinci dönem refah devleti anlayışının şekillendiği II. Dünya savaşı sonrası dönemdir (1945–1975).
- Son dönem ise "1975'ten günümüze, 'refah devletinin krizi', küçültülmesi ve yeni yönelimi ile ilgili tartışmaların ardından, refah devletinin 'Altın Çağı'nın sona eriş dönemi (1975 sonrası dönem)".

Zastrow (1995)'a göre, sosyal refah, genel olarak "insanların toplumun sürdürülmesi için temel olan sosyal, ekonomik, eğitim ve sağlık ihtiyaçlarını karşılmasına yardımcı olan programlar, faydalar ve hizmetler için bir ulus sistemi" olarak tanımlanabilir (Zastrow, 1995: 5). Bu tanım dikkate alındığında bahsi geçen fayda ve hizmetler insanlık var olduğundan beri başta ilahi dinlerin kurduğu sistemler olmak üzere hep var olagelmıştır. İnsanlığın ilk çağlarından beri "yetimler, yoksullar, özürlüler, akli dengeleri bozuk olanlar ve hastalar gibi kendi kendine bakamayan, ihtiyaçlarını gideremeyen bireylerin, ihtiyaçlarını karşılamak bütün toplumların karşılaştığı en önemli problemlerden biri olmuş ve bu sorunları çözmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir" (Zastrow, 1995: 14). Bütün ilahi dinler yoksula, yolda kalmışa, yetime, hastaya ve ihtiyaç sahibine gerek gönüllü gerekse zorunlu bir vergi olarak yardım edilmesini öngörmektedir. İlahi dinler bu ihtiyaçların görülmesinde bireysel sorumluluklarla birlikte devlet gücünü de sorumlu tutmuştur. Bu nedenle sosyal veya refah devleti anlayışının temeli ilk insandan beri var olagelmış bir anlayıştır. Bu anlayışın temeli ise ilk insanla birlikte Allah (cc) tarafından indirilen hükümlere dayanmaktadır. Çünkü bilindiği İslam inancında ilk insan olan Âdem (a.s.)'a kitap indirilmiştir. Allah (cc) insanı yeryüzünde kendi haline ve başıboş bırakmamıştır. 19. Yüzyıldan itibaren konuya ayrıca özel bir önem verilmesi, geçmişte var olan hassasiyet ve verilen önemi, ortaya konulan çözümleri göz ardı etmemizi gerektirmez. İnsanlık bazen elindeki imkânları kaybeder, sonra tekrar ele geçirir ve daha ileri noktalara taşıyabilir.

Augustine (1965) genel olarak barışı düzenin sükuneti "pax omnium rerum tranquillitas ordinis" olarak tanımlar ve bu geniş barış kavramını doğada, elementlerde, hayvanlar aleminde, içgüdüler ve dürtülerin düzenli yapısında, insan toplumunda vb. birçok fenomene uygular. Sosyal bir varlık olan insan içinde yaşadığı dünyada bulunduğu düzen içerisinde sükuneti elde edebileceği bir ortamı inşa edebilmesi nihai manada sosyal barışı temin edebilecektir. Augustine'e göre barış, düzenli bir sükûnet ya da düzen içinde bir sükunettir. O halde insanlar buldukları düzen içerisinde sükûnet içerisinde olmalıdırlar. Bu çok da kolay bir iş değildir. Seyyar (2010) sosyal barışın temininde bir taraftan sosyal barışı tehdit eden unsurlarla mücadele ederken diğer taraftan sosyal barışı destekleyen unsurların desteklenmesi gerektiğini söylemektedir. Bu başlıkları kısaca aşağıdaki şekilde ele alabiliriz.

3.2.1.1. Sosyal barışı tehdit eden unsurlarla mücadele

Mecelle'nin 30. Maddesindeki "Def-i mefâsid, celb-i menâfiden evlâdır" hükmü gereği sosyal barışın temini için öncelikle sosyal barışı tehdit eden unsurlarla mücadele gereklidir. Sosyal barışı tehdit eden ve mücadele edilmesi gereken başlıca unsurlar (Seyyar, 2010: 10) aşağıda kısaca açıklanmıştır.

a- Hedonizmle (hazcılıkla) mücadele

Hedonizm Yunanca "zevk" kökünden gelmektedir. Felsefi açıdan zevk = iyi ve acı = kötü olarak yorumlanabilecek çeşitli ve aynı zamanda karşıt görüşleri de ifade eden genel bir terimdir (Soccio, 2004: 188). "Hedonizm" terimi, bizim için neyin iyi olduğu, nasıl davranmamız gerektiği ve bizi bu şekilde davranmaya neyin motive ettiği ile ilgili teorilerden oluşmaktadır (Weijers, 2019: 1). Psikolojik veya motivasyonel hazcılık, bizi yalnızca zevk veya acının motive ettiğini iddia eder. Etik veya değerlendirci hazcılık ise, yalnızca hazzın değeri veya değeri olduğunu ve yalnızca acı veya hoşnutsuzluğun değersiz veya tam tersi olduğunu iddia eder (Moore, 2013: 1). Normatif veya etik hazcılık, gerçekte nasıl hareket ettiğimizle değil, nasıl davranmamız gerektiğiyle ilgilidir, buna göre zevkin peşinden gitmeli ve acıdan kaçınmalıyız (Weijers, 2019: 1).

"Hedonizm" felsefi olarak hangi durumda konumlandırılırsa konumlandırılınsın "bireyin hazzı" odak noktasıdır. Hedonizm'in en önemli temsilcilerinden Baudelaire "Anlık hazzın yanında, sonsuzluğun lafi mı olur" sözüyle "hedonizm" felsefesinin ne kadar tehlikeli olduğunu gözler önüne sermektedir. "Hedonist anlayışta kanaat, vefa, şükür, tefekkür gibi kelimeler kısa vadeli hazza engel olacağından ya da geciktireceğinden" uzak durulması gereken yasaklı kelimelerdir. Aynı bakış açısıyla idealist ve toplumsal fayda uğruna çalışan, uhrevi hedefleri olan insanlar da gereksiz ve yasaklı insanlardır (Dinç, 2015). O halde toplumsal fayda ve sosyal barış temelinde "hedonizm" mücadele edilmesi gereken bir bakış açısıdır. Zastrow (1995) sosyal refahı "insanların toplumun sürdürülmesi için temel olan sosyal, ekonomik, eğitim ve sağlık ihtiyaçlarını karşılamasına yardımcı olan programlar, faydalar ve hizmetler için bir ulus sistemi" olarak tanımlanmıştır. Bu sistem bireysel haz bakış açısıyla kurulamaz. Bu nedenle toplumsal sistem; sistemi oluşturan tüm bireylerin mutluluğu ve adaleti üzerine kurgulanmalıdır. Bu sistem tam olarak kurulabilirse toplumda yer alan bireylerin

mutluluk ve huzur anlamında “bireysel haz” yaşamaları mümkün olacaktır. Fakat bu bir sonuç olup hedef “bireysel haz” değildir.

b- Nihilizmle (nemelâzımcılık-hiççilik) mücadele

Toplumsal ve sosyal barış ancak toplumsal hedeflerin ortaya konulması ve bu uğurda mücadeleyle gerçekleşecektir. Hedonizm felsefesiyle ilişkili olarak bireyin sınır tanımaz ve ben merkezci mutluluk anlayışı toplumu iflasa sürükleyecektir. Hedonizm felsefesi kadar tehlikeli bir diğer durum ise kendisi hariç veya kendisi de dahil hiçbir şeyin umursanmaması-"Dünya yansa hasırı göynümez" atasözünde anlam bulduğu şekliyle-şeklindeki ruh halidir. Bu görüşte olan bireylerin insan olma vasıflarını kaybettikleri söylenebilir. İnsan diğer varlıklardan (hayvanat ve nebatat) farklı olarak dünya üzerindeki sistem üzerinde değiştirici etkiye sahip akıl ile donatılmış özel bir varlıktır. O halde sorumsuz davranması insani özelliklerinden bir eksilme olarak algılanır ve bu görüşle mücadele etmek gereklidir. Aksi halde bu tür düşüncelere sahip insan sayısının artmasıyla sosyal barışın temini gerçekleştirilemez hale gelecektir. Sosyal barışı aile temelinde ele alan Frederic Le Play (1893)' in bakış açısıyla bu vurdumduymazlıkla mücadele ailede başlayacak ve eğitimle devam edecektir.

c- Nepotizmle (adam kayırmacılıkla) mücadele

Nepotizm tüm sosyal sistemlerde ve dinlerde hoş karşılanmayan sosyal barışı zedeleyen en önemli sorunlardan birisidir. Nepotizmle (adam kayırmacılıkla) mücadele adaletin gereğidir. Adl, “doğru olmak, doğru davranmak, adaletle hükmetmek; eşitlemek” vb. mânalara gelen bir mastar olup (Topaloğlu, 1988: 387) “herkese hak ettiğini, lâfzen borcunu (due, debt) eşit olarak vermek demektir” (Gelinas, 1970: 155-56'den aktaran Gencer, 2008: 123). Hak, denge ya da uzlaşmayı arayan adaletin nesnesidir. Örneğin; yapılan işe eşit bir ücret verilmelidir (Gelinas, 1970: 155).

Kutsal kitaplarda Nepotizm (adam kayırmacılık) yasaklanmış ve adalet emredilmiştir. İncil'de şu ayet yer almaktadır: “Yargılarken haksızlık yapmayacaksın. Yoksula ayrıcalık göstermeyecek, güçlüyü kayırmayacaksın. Komşunu adaletle yargılayacaksın” (Levililer, 19/15). Yine: “...RAB kimsenin haksızlık yapmasına, kimseyi kayırmasına, rüşvet almasına göz yummaz.” (Tarihler, Yehoşafat'ın Yaptığı Yenilikler, 19/4). Allah

(cc) tarafından son olarak gönderilen kitap olan Kur'an-ı Kerimde bu hususta çokça ayet bulunmaktadır. Örneğin Nisa suresinde: “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor...” (Nisa, 4/58) buyurulmaktadır. Yine aynı surede: “Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın...” (Nisa, 4/135) buyurulmaktadır.

Tüm beşerî ve dini sistemlerde adam kayırmacılık hoş görülmemiş adalet tavsiye-emir edilmiştir. Sosyal barışın sağlanması ancak adaletin ayakta tutulması ile mümkündür. Bu konuda şu ayet konuyu en güzel şekilde izah etmektedir: “Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz sizi adaletsizliğe itmesin. Adil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır” (Maide, 5/8).

d- Belirli bir sınıfın üstünlüğü düşüncesiyle mücadele

Bir sınıfın diğer sınıflara üstünlük öne sürmesi sosyal barışı zedeleyen en önemli unsurlardan birisidir. Bu bazen menfi milliyetçilik (ırkçılık), bazen soy üstünlüğü, bazen cinsiyet üstünlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir sınıfın üstünlüğü iddiası insan ırkının en fazla kayıp vermesine sebep olan büyük bir sorundur. Yakın tarihimizde Nazi Almanya'sının yaptığı katliamlar halen hafızalarda canlı durmaktadır. Aynı bakış açısıyla Siyonist Yahudi inancına sahip insanların kendilerini üstün ırk görerek Müslümanlar başta olmak üzere diğer dinlere ve ırklara sahip olanlara karşı yürüttüğü zulümler günümüz dünyasında halen insanoğlunun en karanlık tarafını gözler önüne sermektedir. Oysa çağlar öncesinden Allah Rasülü (sav) şöyle buyurmaktadır: “Ey insanlar! Şunu iyi bilin ki Rabbiniz birdir, atanız da birdir. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a; beyazın siyaha, siyahın beyaza takva dışında bir üstünlüğü yoktur...” (İbn Hanbel V, 411). Allah Rasülü (a.s.)'nün İslam dinini tebliğinden önce Arap coğrafyasında soy, kabile, ırk, dil, renk, zenginlik, asalet gibi özellikler üstünlük vesilesi ve ayrıcalık olarak görülmekteydi. İslam tüm bu farklılıkların bir zenginlik

olduğunu üstünlük vesilesinin sadece Allah'a olan sadakatte samimiyet yani takva olduğunu söylemiştir. Nitekim Habeşli siyah bir köle olan Bilâl ile Ebû Zer arasında geçen tartışma konusunda Allah Rasûlü'nün tutumu bu konuya bakışı özetlemektedir. Bahsi geçen olayda Ebû Zer, Bilâl'i zenci olan annesinden dolayı ayıplamış ve bu olay üzerine Allah Resûlü şu sözleri söylemişti: "Ey Ebû Zer! Onu annesinden dolayı mı ayıplıyorsun? Demek ki sen, kendisinde hâlâ câhiliye (den izler) bulunan bir kimsesin!" (Buhârî, İmân, 22).

O halde sosyal barışın tesisi için belirli bir sınıfın üstünlüğü düşüncesi tamamen ortadan kaldırılmalıdır. Aksi halde beklenen adalet ve sosyal barışın gerçekleşmesi mümkün değildir. Toplumlar ne kadar sanayileşirler ve ne kadar zenginleşirlerse zenginleşsinler bu sorun çözülmeden sosyal barışın temini gerçekleştirilemez.

3.2.1.2. Sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki

Sosyal barışın temin edilmesinde yukarıda belirtilen hususlarla mücadele etmek önemli olmakla birlikte aynı zamanda bazı unsurların da teşviki önem arz etmektedir. Sosyal barışı teşvik etmeye yönelik başlıca unsurlar (Seyyar, 2010: 10) aşağıda kısaca açıklanmıştır.

a- Toplumda sevgi iklimi oluşturulmalıdır

Fârâbî'ye göre bir toplumda bireyleri bir araya getirip kaynaştıran en önemli güç sevgidir. O'na göre toplum "sevgiyle kaynaşır, adaletle yaşar". O halde insan topluluklarının bir arada yaşamasını sağlayacak iki önemli güç vardır: Sevgi ve adalet (Fârâbî'den aktaran Akın, 2018: 249).

İmam Gazali'ye göre sevmenin bütün türleri temelde Allah'ı (cc) sevmeyi gerektirir. Sevmenin birinci türü insanın kendi varlığını, varlığının sürmesini ve eksiksiz olmasını sevmesidir. Sevmenin ikinci türü insanın kendisine iyilik edeni sevmesidir. Sevmenin üçüncü türü ise yapılan iyilik ve hayırların faydası kendisine dokunmasa bile, insanın iyilik ve fazilet sahibi olan kimseleri sevmesidir. Sevmenin dördüncü türü güzel olan şeyleri sevmektir. Sevmenin beşinci türü mükemmelliği sevmektir. Tüm bu sevgiler Allah (cc) sevgisinin eseridir. Bu sevgi türlerinin her biri Allah'ın kullarına bir lütfunun yansımasıdır (Gazali, 2016). Toplumda sevgi ikliminin sosyal barışa etkisi Gazali

tarafından açık bir şekilde ortaya konmuştur. Kişi kendisine iyilik edeni ve kendisine iyilik dokunmasa bile topluma faydası olan insanları sevmektedir. Bu nedenle İslam toplumun birbirine sevgisini artıracak birçok ibadeti tavsiye etmiş bazılarını ise emretmiştir. İslam yolda birine zarar verecek bir taşı kaldırmaktan, karşılaşıldığı zaman selam vermeye, sadaka ve zekât vermekten bir Müslümanın derdiyle dertlenmeye, komşuya ve yolda kalmışa yardım etmeye varıncaya kadar birçok emir ve tavsiyede bulunmuştur. Allah'ın (cc) tüm bu emirleri ve kullarının kalbine sevgi bahşetmesi O'nun kullarına karşı olan merhametindedir. Kur'an-ı Kerimde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “Allah'ın lütfu ve rahmeti sizin üzerinize olmasaydı ve Allah çok esirgeyici ve çok merhametli olmasaydı haliniz nice olurdu?” (Nur, 24/20). Yine bir başka ayette “Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de onun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir...” (Rûm, 30/21).

b- Dostluk ve kardeşlik sorumluluğu kalplere yerleştirilmelidir

İnsanların toplum halinde huzurlu bir şekilde yaşayabilmeleri aralarında dostluk ve kardeşlik bağlarının kurulmasına önemli ölçüde bağlıdır. Bağların menfaatler bağlamında kurulması en ufak bir menfaat çatışmasında sosyal bağların gevşemesine ve ortadan kalkmasına sebep olur. Aynı şekilde dostluklar menfaatler araya girince bozulmamalıdır. Aksi halde insanların zaafları (özellikle mal ve para sevgisi) dostluk ve kardeşlik hukukunu ortadan kaldırır. Mevlana'nın bir müridi ile yaşadığı diyalog oldukça ibret vericidir. “Hz. Mevlâna ve bir müridi yolda yürürlerken yolun kenarında birkaç köpeğin sarmaş dolaş yattıklarını görürler. Mürit hayran bir şekilde, ‘Bakın sultanım, şunlara hayranım. Ne güzel bir kardeşlik, insanlara ibretlik!’ der. Bunun üzerine Hz. Mevlâna gülümser ve ‘Aralarına kemik at da, gör sen kardeşlik nasıldır.’ diye cevap verir” (Tarhan, 2012). O halde dostluk ve kardeşlik sorumluluğu menfaatlerden âri olduğu ilk olarak aileden başlamak üzere topluma verilmelidir. Bu eğitimde dinin etkisi ve önemi büyüktür. İnsanlar gelecekte yaptıkları işlerden hesaba çekilecekleri kaygısı ve güzel amellerinin sonucunu alacakları umudu bu kardeşlik bağlarının kurulmasını kolaylaştıracaktır. Bu dostluk ve kardeşlik bağı öyle bir hale gelecektir ki artık birey kardeşi için yaşar hale gelecektir. Hz. Mevlâna insanı insan yapan erdemleri ortaya koyarak bu konuda şöyle demektedir:

“Sevgide güneş gibi ol. Dostluk ve kardeşlikte akarsu gibi ol. Hataları örtmede gece gibi, Tevazuda toprak gibi, öfkende ölü gibi ol. Her ne olursan ol, ya olduğun gibi görün, ya da görüldüğün gibi ol.” (Mevlânâ, 2004: 85).

Dostluk ve kardeşlik duyguları insanları aynı zamanda geliştirir ve yetiştirir. Yine Hz. Mevlâna şöyle demektedir: “Dost nasıl dosttur? Rey ve tedbir bakımından merdivene benzeyen, seni akıyla her an irşat edip yücelten dost” (Mevlânâ, 1991: VI,43). O halde dostluk ve kardeşlik duyguları bir taraftan sosyal barışa hizmet ederken aynı zamanda toplumu geliştirmektedir.

c- Sosyal dayanışma ve yardımlaşma ruhu yaygınlaştırılmalıdır

Sosyal dayanışma ve yardımlaşma ruhu insanları bir arada tutan değerlerle doğru orantılıdır. Bu değerlerden dostluk, arkadaşlık ve kardeşlik duyguları en fazla etkisi görülen ve öne çıkan değerlerdir. Hz. Mevlâna'nın dediği gibi “Yalnız olarak bir yolda neşeli neşeli giden kişinin neşesi, dostlarla/yoldaşlarla giderse birken yüz olur” (Mevlânâ, 1991: 44). O halde mutluluklar dostlarla paylaşılırsa artmaktadır. Sosyal dayanışma ve yardımlaşma ruhu sadece değerlerimizi paylaştığımız kişilerle sınırlı değildir. Elbette dostlarla paylaşımlarımız daha özel bir yere sahiptir. Fakat Yunus'un deyişiyle “Yaratılanı Yaratan'dan ötürü sevmek” insan olmanın gereğidir. Bu sevgi öyle bir sevgidir ki sadece insanlarla da değil tüm yaratılanları (hayvanat, nebadat alemi vb.) sevmek anlamına gelmektedir. “Yaratılanı Yaratan'dan ötürü” seven insan öncelikle insanlar arasında sosyal dayanışma ve yardımlaşma ruhunu özümsemelidir.

İslâm dini sosyal barışın temeli olan sosyal dayanışma ve yardımlaşma konusuna oldukça fazla değinmiştir. Allah Rasulü (sav) “İnsanların en hayırlısı insanlara en yararlı olanıdır”⁹⁸ buyurmaktadır. Bu aynı zamanda Allah'ın (cc) emridir. Kur'an-ı Kerimde şöyle buyrulmaktadır: “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten meneden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır” (Âl-i İmrân, 3/104). İnsanlara faydalı olmak onlara iyiliğe yönlendirmek ve kötülükten uzaklaştırmak yoluyla gerçekleşecektir. Bu emre uyan insanlar hayrın anahtarı şerrin ise kilididirler. Allah Rasulü (sav) bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Öyle insanlar vardır ki (âdeta) hayrın

⁹⁸ Kudâî, Mûsnedü's-şihâb, I, 365

anahtarları, şerrin sürgüleri gibidir. Kimisi de şerrin anahtarları ve hayrın sürgüleri gibidir. Ne mutlu! Yüce Allah'ın, hayrın anahtarlarını ellerine verdiği o kimselere! Ve yazıklar olsun Yüce Allah'ın şerrin anahtarlarını ellerine verdiği o kimselere!” (İbn Mâce, Sünnet, 19).

Allah Rasulü (sav) şu hususları ibadet olarak saymış ve ahiret ecrine işaret etmiştir. Buna göre; dul bir kadının ve fakirin işleri için koşturmak⁹⁹, başkalarına yedirmek-içirmek¹⁰⁰, ailesine karşı en hayırlı şekilde davranmak¹⁰¹, iki kişinin arasında adaletle karar vermek¹⁰², hayvanına binmek isteyen bir kimseyi hayvana bindirmeye yardım etmek yahut eşyasını hayvana yükleyen insanlar için yardımda bulunmak¹⁰³, rahatsızlık veren nesnelere ortadan kaldırmak¹⁰⁴, güzel söz söylemek¹⁰⁵ ve insanlar arasında selamı yaymak¹⁰⁶, insanları iyiliğe davet edip kötülükten sakındırmak¹⁰⁷, komşusuna eziyet etmemek, ihsanda bulunmak¹⁰⁸, Sıla-i rahim (akrabalık ilişkilerini gözetmek)¹⁰⁹, yetimlere ve muhtaçlara yardım etmek ve korumak, küçüklere merhamet, büyüklere saygı göstermek¹¹⁰, insanların kusurlarını araştıran değil, örten olmak¹¹¹, insanların elinden ve dilinden emin olması¹¹² ve güzel ahlâk sahibi olmak¹¹³ İslam'ın başlıca emir ve tavsiyelerindendir.

⁹⁹ Buhârî, Nafakât, 1

¹⁰⁰ Buhârî, İmân, 6

¹⁰¹ Tirmizî, Menâkıb, 63

¹⁰² Müslim, Zekât, 56.

¹⁰³ Müslim, Zekât, 56.

¹⁰⁴ Buhârî, Mezâlim, 22.

¹⁰⁵ Müslim, Zekât, 56.

¹⁰⁶ Buhârî, İmân, 6; Ebû Dâvûd, Edeb, 130-131.

¹⁰⁷ Buhârî, Mezâlim, 22

¹⁰⁸ Buhârî, Edeb, 3; İbn Hanbel, III, 199; İbn Hanbel, II, 440.

¹⁰⁹ İbn Hanbel, VI, 159

¹¹⁰ Tirmizî, Birr, 15.

¹¹¹ Müslim, Birr, 71.

¹¹² Tirmizî, İmân, 12; İbn Hanbel, VI, 22.

¹¹³ “Ben, (başka değil, sadece) (iyi), güzel ahlâkı tamamlamak (uygulamak) için gönderildim” İbn Hanbel, II, 381.

Son söz olarak insanlar Allah Rasulü'nün (sav) sadece “İnsanların en hayırlısı insanlara en yararlı olandır”¹¹⁴ hadisini tam olarak anlayıp uygulayabilseler sosyal barışın tesisi kendiliğinden gerçekleşecektir.

d- Sosyal diyalog ve uzlaşma kültürü hâkim olmalıdır

Genel olarak sosyal diyalog kavramı, toplumun tüm kesimleri arasında uzlaşma ve sosyal barış ortamının sağlanması fikrine dayanmaktadır. “Sosyal diyalog, sosyal alanda çatışma yerine sosyal uzlaşmayı; kültürel alanda dogmatik düşünce ve bağnazlık yerine demokratik ve özgür davranış yöntemini; ekonomik alanda irrasyonellik yerine rasyonelliği genel ilkeler olarak benimsemektedir” (TİSK, 1992: 9). Sosyal diyalog yaygın kullanılan anlamda; ekonomik, sosyal politikalar ve çalışma hayatına ilişkin konuların müzakere sürecini ifade etmektedir. Bu süreç bilgi alışverişinin yapıldığı, konuların müzakere edildiği, çözüm önerilerinin ortaya konulduğu, karşılıklı ilişkiye dayalı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Anker vd., 2003: 55). Bu aynı zamanda “toplumun çeşitli kesimlerinin faaliyetlerinin uyumlaştırılması yoluyla toplumsal gerginlikleri ve çatışmaları azaltmanın yanı sıra ekonomik ve sosyal sorunlara toplum kesimleri arasında diyalog kurularak çözümler üretmeyi” (HAKİŞ, 2017: 199) amaçlamayan bir süreç olarak oldukça önemlidir.

Sosyal barışın sağlanması toplumun çeşitli kesimleri arasında diyalog ve uzlaşma kültürünün varlığına bağlıdır. Toplumun çeşitli kesimleri arasında çekişme tarihin her döneminde olmuştur. Özellikle sanayi devriminden sonra işveren-işçi çatışması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine zengin-fakir çatışması başta olmak üzere yönetici-yönetilen çatışması ve diğer sınıfsal çatışmalar hemen her dönemde olduğu gibi bugün de insanoğlunun karşılaştığı en büyük sorunlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çatışmalar ülke içerisinde yer alan sınıflar bazında olabileceği gibi ülkeler bazında da olabilir. Sosyal barışın sağlanması açısından bu çatışmaların ortadan kaldırılarak uzlaşma kültürünün sağlanması gerekli olmakla birlikte oldukça güçtür. Bu konuda hem dinlerin hem de sosyal alanda çalışmalar yapan filozofların önemli görüşleri ve çözüm önerileri bulunmaktadır. Aslında sorunun temeli insan fitratının,

¹¹⁴ Kudâî, Müsnedü'ş-şihâb, I, 365

dünyaya geliş amacının ve dünyadaki dengelerin tam olarak anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Toplumdaki sınıflar arasındaki adaletsizlik ve dengesizliğin ortadan kaldırılarak sosyal diyalog kültürünün oluşturulması sosyal barış açısından gerekli olmakla birlikte insanlar bu sorunu çözecek mükemmel bir sistemi halen bulamamış ve aramaya da devam etmektedirler. Bu sorunu çözeceğini iddia eden sosyalizm gibi sistemlerin kendilerinden beklenen etkiyi gerçekleştiremedikleri kendi üstünlerini oluşturdukları tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu konuda İslam dini insan fitratını ortaya koyarak fitratı değiştirmenin imkânsızlıkla mücadele olacağını belirtmiş ve insana en uygun sistemi sunmuştur. Bir taraftan imtihan gereği diğer taraftan toplumsal yaşamın gereği olan farklılıklarla mücadele yerine bu sınıflar arasında yardımlaşma, adalet ve diyalog üzerine kurulacak bir denge ile sorunun çözümü ortaya konulmuştur.

e- Sosyal sermaye

Sosyal barışı oluşturan yukarıda bahsedilen unsurların teşviki ile oluşan sevgi, dostluk ve kardeşlik iklimi toplumda sosyal sermaye denilen önemli bir yapıyı oluşturmakta ve geliştirmektedir. Sosyal sermaye konusunda çok farklı görüşler bulunmakla birlikte Putnam'a (1995) göre, "... sosyal sermaye, bireyler arasındaki bağlantılara, sosyal ağlara ve onlardan kaynaklanan karşılıklılık ve güvenilirlik normlarına" atıfta bulunan bir kavramdır. Temel olarak sosyal ağları anlatan sosyal sermaye geniş anlamda iki unsuru içermektedir. Bunlardan birincisi Uphoff'un (2000) "yapısal sosyal sermaye" olarak adlandırdığı "ağlar, dernekler ve kurumlar gibi görece nesnel ve dışarıdan gözlemlenebilir sosyal yapılara ve bunların içerdiği kural ve prosedürleri" içerir. "Atletik ve müzikal gruplar, su kullanıcı komiteleri ve mahalle dernekleri" bu sosyal sermaye biçiminin örnekleri olarak sayılabilir. İkincisi ise "Bilişsel sosyal sermaye" olarak adlandırılmakta ve "genel kabul görmüş tutumlar ve davranış normları, paylaşılan değerleri, karşılıklılık ve güven" gibi daha öznel ve soyut unsurları içermektedir (Grootaert & Bastelaer, 2002: 3). Bu ikinci unsur Fukuyama'nın (1995) sosyal sermayeyi şefkat, fedakarlık ve hoşgörü dereceleri gibi kültürel değerler açısından tanımlamasındaki anlamına karşılık gelmektedir. Bu iki sosyal sermaye biçimi karşılıklı olarak birbirini pekiştirmekte ve biri diğerine destek olmaktadır. Bu karşılıklı etkileşime rağmen biri diğeri olmadan da var olabilir. Hükümetin

yetkilendirdiği kuruluşlar, bilişsel sosyal sermaye alt yapısı gelişmemiş olsa da işlev görebilir. Benzer şekilde, birçok karşılıklı güven ilişkisi, organizasyonlarda herhangi bir resmi hüviyet kazanmadan kendisinden beklenen sosyal faydayı sağlayabilir (Grootaert & Bastelaer, 2002: 3).

Burada dikkat çeken önemli husus sosyal sermayenin toplumun temelini oluşturan kurumların toplamından ziyade onları birbirine bağlayan önemli bir unsur olarak görev üstlenmesidir (Tüysüz, 2011: 16). Bu durumda sosyal sermayeyi oluşturan unsurlar birlikte birbirlerini geliştiren sinerjik bir etki meydana getirmektedirler. Biçimlerine ve kapsamına göre sosyal sermaye, yapısal ve bilişsel sosyal sermayenin belirli kavramlarının mikrodan makro boyutlara kadar birçok unsurdan oluşan geniş bir kavramdır (Grootaert & Bastelaer, 2002: 4). Bu unsurlar aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 19. Sosyal sermayenin biçimleri ve kapsamı

(Kaynak: Grootaert & Bastelaer, 2002: 4)

Toplumda genel güven düzeyinin artırılmasında ve buna bağlı olarak sosyal sermaye seviyesinin artırılmasında gelir dağılımı önemli bir rol üstlenmektedir. Gelir eşitsizliği ile sosyal sermaye seviyesi arasında ilişki söz konusudur. Gelir eşitsizliğinin artması sosyal sermaye seviyesini düşürmektedir. Toplumsal ödüller dengesiz bir şekilde dağıtıldığında, insanlar başkaları tarafından sömürüldüğünü hissedebilir ve böylece vatandaşlarına olan inançları azalabilir. Örneğin; Alesina vd. (1999) tarafından yapılan

çalışmada daha fazla gelir eşitsizliği olan yerleşim yerlerinde dernek faaliyetlerine katılımın önemli ölçüde daha düşük olduğu görülmüştür (Rupasingha vd., 2006: 91). Bu durumda sosyal sermaye seviyesinin yüksekliği Milli gelirin yüksekliğinden ziyade Milli gelirin adil bölüşümüyle ilgilidir.

Yukarıdaki şekilde (Şekil 19) gösterilen dört unsur birbirleriyle etkileşim halindedir. Birbirlerini bazen olumlu bazen ise olumsuz etkilemeleri de söz konusu olabilmektedir. Bu durum daha çok unsurlar arasındaki gelişim dengesizliği ile alakalıdır. Unsurların birbirlerini olumlu etkileyebilmeleri her birine ayrı bir önem verilmesi ve birlikte geliştirilmesi halinde mümkün olabilecektir. Burada ekonomik kalkınma ve sosyal barış ilişkisinin incelenmesi önem kazanmaktadır.

3.2.2. Ekonomik Kalkınma ve Sosyal Barış İlişkisi

Kalkınma, temelinde insan olan ve insanların kendilerine insanca bir yaşama olanağı sunan bir gelecek inşa etmeleri sürecidir. Geliştirme çabaları, insanların potansiyeliyle başlar ve onların güçlenmesine ve büyümesine devam eder. Geliştirme süreci üç ana unsuru kapsamaktadır. Bunlar; ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve insani kalkınma olarak gruplandırılabilir (Oakley & Garforth, 1985: 2):

- ✓ Ekonomik kalkınma: Yaşam için gerekli olan mal, malzeme ve hizmetleri üretecek herhangi bir toplumun ekonomik veya üretken temelini geliştirilmesi, sanayileşme sürecidir.
- ✓ Sosyal kalkınma: Bir toplumun üretken olmayan ihtiyaçlarını karşılayan bir dizi sosyal olanak ve sağlanmasıdır. Örneğin: Sağlık, eğitim, sanat, kültür vb.
- ✓ İnsan kalkınması: İnsanların hem bireysel hem de toplumsal olarak tam potansiyellerini gerçekleştirmek, becerilerini ve yeteneklerini kullanmak ve kendi toplumlarını şekillendirmede yapıcı bir rol oynamak için gelişmeleridir.

Kalkınma temel olarak yukarıdaki üç unsurla ilgilidir. Bu unsurlar bir taraftan birbiriyle ilişkili diğer taraftan birbirini destekleyici unsurlardır. Bu unsurlardan özellikle ekonomik kalkınma diğer iki kalkınma sürecinin temelinde yer almaktadır. Bu süreçlerden hiçbirine diğerlerini dışlayarak özel olarak konsantre olunmamalıdır. Hiçbiri diğerinden daha önemli veya önemsiz değildir. Herhangi bir toplumun ekonomik temeli, geçim için gerekli kaynakları üretmesi gerektiğinden kritiktir. Fakat

insanların tüm ihtiyaçları düşünölmeli ve gelişim sürecine aktif katılımları sağlanmalıdır (Oakley & Garforth, 1985: 2).

1996 İnsani Gelişme Raporu'nun ana mesajında belirtildiğı üzere; ekonomik büyüme ile insani gelişme arasında otomatik bir bağlantı olmamakla birlikte¹¹⁵ bu bağlantıların oluşturulacak politikalar ve kararlılıkla karşılıklı etkileşim süreci içerecek şekilde oluşturulabileceğı ve böylece bir taraftan ekonomik büyüme, insani gelişmeyi etkili ve hızlı bir şekilde iyileştirirken diğör taraftan gelişen insan gücü ekonomik büyüme ve kalkınmayı destekleyecektir. Bu karşılıklı etkileşimin kurulmasında hükümet politikaları hayati derecede önemlidir. Çünkü; bu bağlantılar kurulduğunda bile, becerikli ve akıllı politika yönetimi tarafından düzenli olarak güçlendirilmedikçe, kademeli olarak aşılabilir (UNDP, 1996: iii, 1). Yine aynı raporda insani gelişmede kısa vadeli ilerlemelerin mümkün olabileceğı, ancak daha fazla ile büyüme ile desteklenmeden sürdürülebilir olmayacağı belirtilmiştir. Ekonomik büyüme ise insani gelişme olmadan sürdürülebilir değildir. İnsani gelişmede iyileşmeler, ekonomik gerileme dönemlerinde bile açıkça mümkün olmuştur. Ancak bu tür ilerlemeler, ancak ekonomik büyüme ile desteklenirse uzun bir süre boyunca sürdürülebilir. Aynı zamanda ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi için insani gelişme ile sürekli beslenmesi gerekir. O halde insani gelişme ve ekonomik büyüme güçlü bir şekilde birbirine bağı olarak birlikte hareket etmek zorundadır (UNDP, 1996: 5). O halde ekonomik kalkınma ve insani gelişim birlikte ve birbirini destekleyici şekilde ele alınmalıdır.

Amartya Sen (2001), kalkınmayı insanların sahip olduğı gerçek özgürlükleri genişletme süreci olarak değerlendirmiştir. Fakat burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: insan özgürlüklerine odaklanmak, gelişmeyi gayri safi milli hasılanın büyümesi veya kişisel gelirlerdeki artış veya sanayileşme veya teknolojik ilerleme veya sosyal modernleşme ile özdeşleştirmek gibi daha dar gelişme görüşleriyle çelişmektedir. İlk bakışta gayri safi milli hasılanın veya bireysel gelirlerin büyümesi, elbette, toplum üyelerinin yararlandığı özgürlükleri genişletmenin bir yolu olarak önemli bir fonksiyon icra etmektedir. Ancak özgürlükler çok geniş bir kavram olarak; sosyal (örneğin; eğitim ve

¹¹⁵ İnsani gelişme, nihai ekonomik büyümenin bir aracıdır. Yani büyümenin amacı insanların hayatlarını zenginleştirmek olmalıdır. Fakat gerçekte bu durumun hiç de bu şekilde gerçekleşmediğı görölmüştür. Son on yıl (1980-1996), büyüme ile insani gelişme arasında otomatik bir bağlantı olmadığını çok açık bir şekilde göstermiştir (UNDP, 1996: 1).

sağlık hizmetleri için tesisler) ve ekonomik düzenlemelerin yanı sıra siyasi ve medeni haklar (örneğin, seçme ve seçilme hakkı, cinsiyet eşitliği, kamusal tartışma ve incelemeye katılma özgürlüğü) gibi diğer belirleyicilere de bağlıdır. Büyümenin en önemli göstergeleri olan sanayileşme, sermaye gelişimi, teknolojik ilerleme veya sosyal modernleşme insan özgürlüğünün genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunabilir, ancak bunlar yeterli değildir ve özgürlük diğer etkilere de bağlıdır (Sen, 2001:3).

Amartya Sen'e göre özgürlük kalkınmanın ulaşmak istediği önemli bir hedef olduğuna göre o halde bazı özel araçlardan veya özel olarak seçilmiş bazı araçlar listesinden ziyade bu kapsayıcı genel hedefe odaklanmak gerekmektedir. Kalkınmayı temel özgürlüklerin genişletilmesi açısından görmek, dikkati sadece diğerlerinin yanı sıra süreçte önemli bir rol oynayan bazı araçlara değil, gelişimi önemli kılan amaçlara yöneltir. Kalkınma, özgürlüğün başlıca sorunlarının çözülmesini gerekli kılar. Bunlar; yoksulluk ve zorbalık, zayıf ekonomik fırsatlar ve sistematik sosyal yoksunluk, kamu tesislerinin ihmal edilmesi ve baskıcı devletlerin hoşgörüsüzlüğü veya aşırı etkinliği vb. (Sen, 2001:3).

Sen tarafından ortaya konulan özgürlüklerin genişletilmesi kavramı çok önemli olmakla birlikte Ananta K. Giri (2000) Amartya Sen'in insanlardaki "öz" ün gelişimini göz ardı ettiğini öne sürerek eleştirmiştir. Giri'ye göre toplumun kalkınması için insandaki "öz" gelişiminin önemli olduğunu bu gerçekleşmeden Sen'in görüşlerinin başarıya ulaşmasının mümkün olamayacağını söylemiştir. Bir başka düşünür Cameron (2000) ise Amartya Sen'in sadece düşük gelir grupları üzerine odaklandığını söyleyerek bunun doğru bir bakış açısı olmadığını yüksek gelir grupları ve gelir eşitsizliğinin bireylerin kabiliyetlerinin gelişimi üzerindeki etkisinin dikkate alınmadığını söylemektedir.

Ekonomik büyüme ve kalkınma düşünsel ve teori planında birçok aşama geçirmişse de Washington ve Post-Washington uzlaşılardan sonra gelen ve OECD tarafından 1990'lı yılların ortasında hazırlanan amaç listesi oldukça büyük önem taşımaktadır. İlgili liste 2000 yılında Birleşmiş Milletler tarafından "Binyılın Kalkınma Hedefleri" adıyla benimsenmiştir (Kaynak, 2011: 51).

"Washington Uzlaşısı"nın temel vurgusu "yapısal uyum politikaları" olup bu politikalar kapsamında iktisadi büyüme bir araç olarak kullanılarak yoksulluğun azaltılması hedeflenmeye çalışılmıştır. Burada beklenen şey "damlama etkisi (trickle down effect)"

adı verilen oluşan zenginliğin bir nevi damlama etkisiyle alt gelir gruplarına da yansımalarıdır. Fakat beklenen olmamış iktisadi büyüme gelir dağılımındaki adaletsizlikler yüzünden sadece bir kesimi zenginleştirmiş ve fakir fakir olarak kalmaya devam etmiştir. Hatta bazı ülkelerde yoksulluk daha da büyümüş, gelir grupları arasında derin uçurumlar meydana gelmiştir. Daha çok serbest piyasa ekonomisine dayanan ve devletin etkin rolünün olmadığı bu politikalar 1929 Büyük buhran gibi çok büyük krizlere zemin hazırlamıştır.

“Washington Uzlaşısı”nın itibar kaybetmesiyle birlikte devletin ekonomiye belirli kurallar dahilinde müdahil olması ilkesine dayanan ve yine temelinde ekonomik kalkınma olan “Post-Washington Uzlaşısı” oluşmuştur. Bu uzlaşının temel vurgusu “Yoksulluğun Azaltılması Strateji Belgeleri”nde yoğunlaşmaktadır. Hükümetlerin aktif rolde olduğu” (PRSP) “Yoksulluğun Azaltılması Strateji Belgeleri”nin kapsamı 4 temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar (Kaynak, 2011: 51):

- 1- Ülkelerin katılımcı sürecinin tanımlanması,
- 2- Yoksulluğun tüm yönleriyle tam olarak teşhis edilmesi,
- 3- Hedefler, göstergeler ve tarama sistemleri,
- 4- Üç (3) yıllık dönemler halinde liste halinde özetlenmiş öncelikli kamusal faaliyetler

Bu çalışmalar devam ederken IMF ve Dünya Bankası (The World Bank) tarafından gerçekleştirilen bu faaliyetlerden etkilenen OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) 1990’lı yılların ortalarında bir amaç listesi oluşturmuş ve bu amaç listesi 2000 yılında Birleşmiş Milletler tarafından "Binyılın Kalkınma Hedefleri" adıyla benimsenmiştir. Benimsenen "Binyılın Kalkınma Hedefleri - Millennium Development Goals (MDGs)" şu ana başlıklardan oluşmaktadır (Kaynak, 2011: 51 ve WHO, 2018):

1. Amaç: Aşırı yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırmak,
Alt Hedef Örnek:
Hedef 1.C. 1990 ile 2015 arasında, açlık çekenlerin oranını yarıya indirmek.
2. Amaç: Herkesin temel eğitim alınmasını sağlamak,
Alt Hedef Örnek:

Hedef 2A: 2015 yılına kadar, tüm çocukların (kız ve erkek) ilköğretim / ilkokul eğitiminin tamamlanması.

3. Amaç: Cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların yetkilendirilmesi,

Alt Hedef Örnek:

Hedef 3A: İlk ve orta öğretimde cinsiyet eşitsizliğinin tercihen 2005 yılına kadar ve tüm düzeylerde 2015 yılına kadar ortadan kaldırılması

- İlk, orta ve yüksek öğretimde kızların erkeklere oranları
- Tarım dışı sektörde ücretli istihdamda kadınların payı
- Ulusal parlamentoda kadınların sahip olduğu sandalye oranı

4. Amaç: Çocuk ölümlerini azaltmak,

Alt Hedef Örnek:

Hedef 4.A. Beş yaş altı ölüm oranını 1990 ile 2015 arasında üçte iki oranında azaltmak.

5. Amaç: Anne sağlığını iyileştirmek,

Alt Hedef Örnek:

Hedef 5.A. 1990 ile 2015 yılları arasında anne ölüm oranını dörtte üç azaltmak.

Hedef 5.B. 2015 yılına kadar üreme sağlığına evrensel erişim sağlamak.

6. Amaç: HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele,

Alt Hedef Örnek:

Hedef 6A. 2015 yılına kadar durdurulması ve HIV / AIDS'in yayılmasını tersine çevirmeye başlamak.

Hedef 6B. 2010 yılına kadar, ihtiyacı olan herkes için HIV / AIDS tedavisine evrensel erişim sağlamak.

7. Amaç: Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması,

Alt Hedef Örnek:

Hedef 7C: 2015 yılına kadar, güvenli içme suyuna ve temel sanitoryona sürdürülebilir erişimi olmayan insanların oranını yarıya indirmek.

8. Amaç: Kalkınma için küresel bir ortaklık geliştirmek.

Alt Hedef Örnek:

Hedef 8E. İlaç şirketleriyle iş birliği içinde, gelişmekte olan ülkelerde uygun fiyatlı temel ilaçlara erişim sağlamak.

Bu amaçlar ve hedefler doğrultusunda bir taraftan ekonomik büyüme gerçekleştirilirken büyümenin tüm topluma yayılarak sosyal adaletin ve barışın sağlanması hedeflenmeye çalışılmaktadır. Her ne kadar birçok ülkede ciddi olarak yol alınmış olsa da bugün dünya ülkeleri arasında ve ülke içerisindeki sosyal gruplar arasında sosyal uçurumlar halen devam etmektedir ve arzulanan sosyal barış kurulamamıştır.

Buraya kadar ekonomik büyüme, kalkınma ve sosyal barış olayı incelenmiştir. Bu üç olayın bir de arka cephesi yani finans yönü vardır. Ekonomik büyümenin, kalkınmanın ve sosyal barışın finansmanı nasıl sağlanacaktır yani bu konudaki sistem nedir?

3.3. Ekonomik Büyüme, Kalkınma, Sosyal Barış ve Finans İlişkisi

Ekonomik kalkınmanın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği evre sosyal barış ile ilişkisini güçlendirmiştir. Ekonomik büyüme ve kalkınma gerçekleştirilirken tüm tarafların oluşan zenginlikten pay almaları ve tüm toplumların insanca yaşama haklarına kavuşmaları müreffeh bir toplum haline gelmeleri artık ana hedef haline gelmiştir. Sosyal barışı sağlamaya yönelik adımlar, ekonomik kalkınma hamlelerini gereksiz hale getirmemiş tam tersine daha da güçlendirmiştir. Ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmak ve hedeflenen ekonomik-sosyal amaçların gerçekleştirilebilmesi için mutlaka kaynak oluşturulmak zorundadır. Kalkınma sürecinin başındaki ülkeler açısından kaynak bulmanın ne kadar önemli olduğu Rostow'un 1960 yılında ortaya koyduğu gelişme aşamaları kuramında ayrıntılı şekilde ortaya konulmuştur. Yine Nurkse (1952) tarafından ortaya atılan fakirliğin kısır döngüsü kuramında, Rosenstein-Rodan'ın 1943'te yayınladığı büyük itiş kuramında kalkınmanın finansmanının önemi net bir şekilde ortaya konmuştur. Önemli olan bu finansmanın hangi kaynaklardan elde edileceğidir.

Kalkınmanın finansman kaynakları, iç ve dış finansman kaynakları olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. Kalkınmanın iç finansman kaynakları ülke içerisindeki ekonomik aktörler tarafından oluşturulurken, dış finansman kaynakları diğer ülke kaynaklarının ülke içerisine transferi şeklinde oluşturulmaktadır. Ülke içi ekonomi birimlerinin gelirlerinden ve tüketimlerinden kısarak yaptıkları ve ülke sermaye yapısının temelini oluşturan tasarruflar gönüllü olarak gerçekleştirilebildiği gibi, ülke yönetim erkleri tarafından konulan kurallar gereği zorunlu olarak da gerçekleştirilebilir.

Dış finansman kaynakları da ülkeye çeşitli yollarla gelebilir. Kalkınmanın iç ve dış finansman kaynakları aşağıdaki şekilde gösterilmektedir.

Şekil 20. Kalkınmanın finansman kaynakları

(Kaynak: Taban & Kar, 2016: 175)

Bu finansman kaynaklarına aşağıda kısaca değinilecektir.

3.3.1. İç Finansman Kaynakları

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde toplam yurt içi tasarruflar yatırımları karşılayabilecek büyüklükte değildir. Ülke içerisinde yaşayan halkın gelirleri ise çok düşük ve temel ihtiyaçları bile karşılamaya yetmediği için bu gelirin büyük bir kısmı tüketim harcamalarında kullanılmaktadır. Dolayısıyla tasarruf hacmi oldukça sınırlıdır. Tüketim eğilimi çok yüksek olsa da zaten sınırlı olan gelirden dolayı tüketim, gelişmiş ülkelere kıyasla aslında düşük seviyede fakat gelirlerine oranla tüketim seviyesi çok yüksek durumdadır. Bu nedenle bireylerin harcamalarını kısarak tasarruf edebilmeleri çok da mümkün olamamaktadır. Tüm bu zorluklara rağmen kalkınmanın bir bedeli vardır ve kalkınma arzusunda olan ülkeler bu bedeli ödemek zorundadırlar. Aksi halde az gelişmişlik sonraki nesiller için de kaçınılmaz olacaktır.

İç finansman kaynaklarının en temel ögesi tasarruflardır. Tasarruflar ise gönüllü ve zorunlu (vergi, enflasyon gibi) olmak üzere iki ana kaynaktan beslenir. Vergi çok belirgin bir zorunlu tasarruf kaynağı olarak görev görürken, enflasyon da yapısı gereği bireyleri zorunlu olarak tasarrufa yönlendiren bir görev icra ettiğinden zorunlu tasarruf kaynağı olarak önemli bir yer tutar. Elbette enflasyonu sağlam, güvenilir, verimli ve istenilen bir tasarruf kaynağı olarak görmek mümkün değildir. Ancak birçok ülkede ülkenin içinde bulunduğu zorunlulukların gereği olarak sıkça uygulanan bir yöntem olduğu için üzerinde durulması gereklidir.

İç finansman oluşumuna genel olarak bakıldığında az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde toplam ülke içi tasarruflarının ülkenin gayrisafi yurtiçi hasılasına oranının gelişmiş ülkelerle kıyaslandığında oldukça düşük olduğu görülür. Gelişmekte olan ülkelerde çok sınırlı olan gelirler ağırlıklı tüketim harcamalarında kullanılmaktadır. Bu durum sadece bireysel tüketicilerde değil, özel sektör ve kamu sektöründe de aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle gerçekleşen toplam tasarruf, ihtiyaç duyulan yatırımlar için kaynak oluşturmada yetersiz kalmaktadır. Kalkınmak isteyen ülkelerin bu yetersizliği ortadan kaldırmak için gerek gönüllü gerekse zorunlu tasarrufları artırması ülke geleceği açısından olmazsa olmaz bir zorunluluktur.

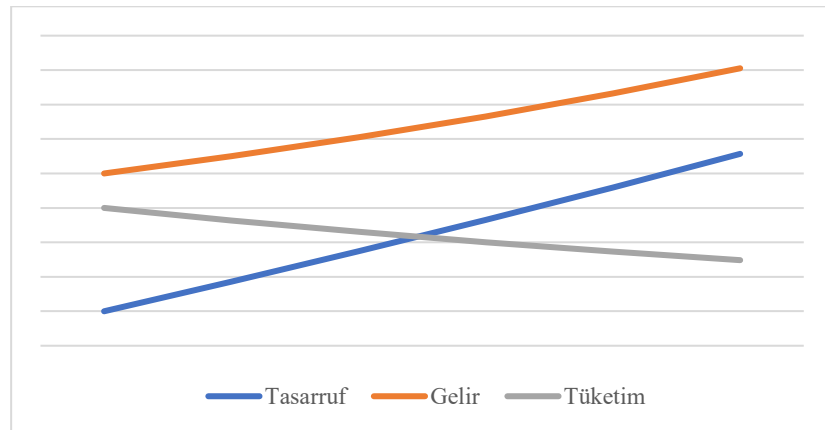
3.3.1.1. Tasarruflar

Kalkınmanın iç kaynaklarla finansmanı yöntemlerinde en önemli kaynak tasarruflardır. Tasarruflar birinci ve en önemli finansman yöntemidir. Bir ülkede tasarruf yapabilecek ekonomik grupları;

- Ülkede yaşayan bireyler (Hane halkları, aileler),
- Özel sektör iktisadi faaliyetleri (Özel sektör firmaları),
- Devlet (kamu sektörü ve kamu sektör firmaları).

Ülke içerisinde yaşayan bireyler elde ettikleri kişisel ve ailevi gelirlerinden, özel sektör kuruluşları elde ettikleri kârlardan ve devletse hem kamu sektör firma gelirlerinden hem de vergi gelirlerinden tasarruf yapar. Bireylerin gelirlerinden ve özel firmaların kârlarından yaptıkları tasarruflar özel tasarruflar olarak nitelendirilirken, devletin yaptığı tasarruflar kamusal tasarruflar olarak adlandırılır.

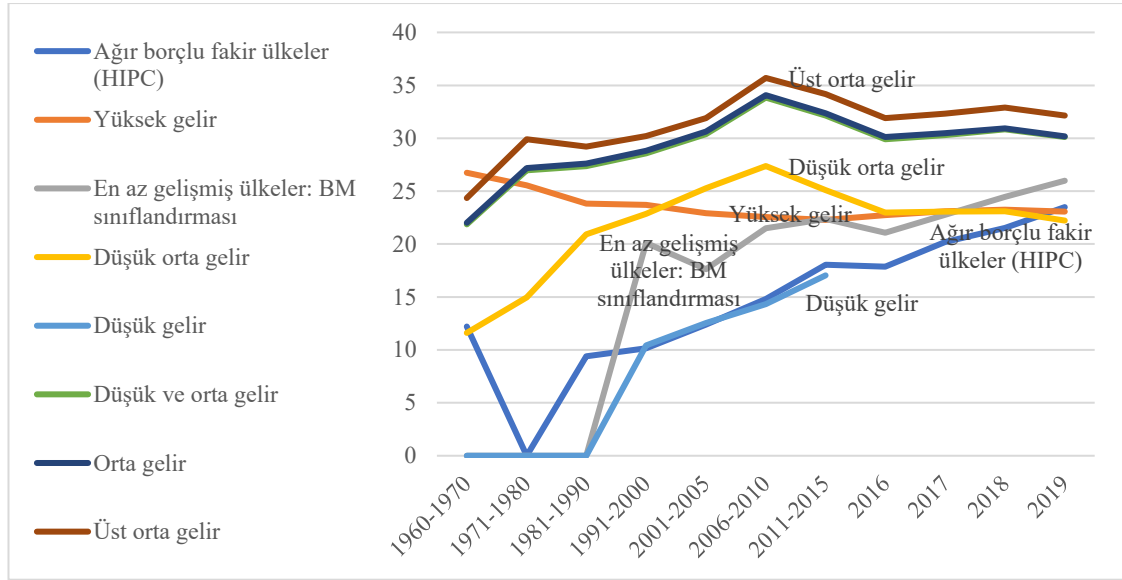
Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde zaten az olan gelirlerden dolayı iç tasarruflarının yetersiz olduğu görülmektedir. Sermaye birikiminin temel kaynağı bu tasarruflar olduğu için bu az olan tasarruflar sermaye birikimini de olumsuz yönde etkilemektedir. Sermaye birikiminin az olması ise yatırım gücünü etkilemekte ve dolayısıyla ülkede yaşayan bireylerin gelirlerinin az olması sonucunu doğurmaktadır. Aslında kalkınma için bir önlem alınmazsa bu bir sarmal olarak devam etmektedir. Bu nedenle ülke içerisindeki sermaye birikiminin artırılması, temel hedef haline getirilmeli ve bunun en temel kaynağı olan tasarruflar artırılmalıdır. Tasarrufun artırılması gelir azlığına rağmen fedakârlıkta bulunulmasına yani tüketimin kısılmasına ve bir taraftan yapılan yatırımlarla ve verimlilik artışı ile gelirlerin artırılmasına bağlıdır. Çünkü gelir [Y], tüketim [C] ile tasarrufların [S] toplamına eşittir. Matematiksel özdeşlik olarak yazılacak olursa $Y = C + S$ veya $S = Y - C$ olarak yazılabilir. Bu durumda S'nin (tasarrufun) artması için ya Y (Gelir) artırılmalı ve/veya C (Tüketim) azaltılmalıdır. Y'nin artırılması ve C'nin azaltılması birlikte daha büyük bir çarpan etkisi meydana getirir. Elbette bu kolay bir iş değildir. Fakat kalkınmanın bir bedeli vardır ve sonraki neslin refahı için bir neslin bu bedeli üstlenmesi gereklidir. Bu değişim elbette birdenbire olmayacaktır. Tasarruflarda belirli ve sistematik artış ve bu oluşan kaynağın doğru yatırımlara kanalize edilmesi gelirden de sistematik bir artışa sebep olacak ve çarpan etkisi sürekli büyüyerek kalkınmayı gerçekleştirmeye destek olacaktır. Aşağıda gelir, tasarruf ve tüketim ilişkisi grafik halinde gösterilmiştir.

Şekil 21. Tasarruf-Gelir-Tüketim ilişkisi

a- Gönüllü tasarruflar

Ülke içerisinde oluşan gelirin tüketime aktarılmayan kısmı tasarruf edilmiş olarak nitelendirilir. Bu tasarrufların kalkınmaya etkisi ise ancak yatırıma kanalize edilmesi halinde mümkündür. Ülke kalkınması açısından yatırımların ve bu yatırımlara kaynak olacak sermaye birikiminin en doğal ve etkin kaynağı tasarruflar ve tasarrufların etkili ve verimli yöntemi gönüllü tasarruflardır. Gelişmiş ülkelerde ülke içinde oluşan toplam milli gelirin yüzde on beşinden fazlası sermaye birikimi amacıyla kullanılırken azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bu oran çok daha düşük seviyelerde kalmaktadır. Aşağıdaki grafikte farklı gelişmişlik seviyelerindeki ülke gruplarının tasarruf oranları görülmektedir.

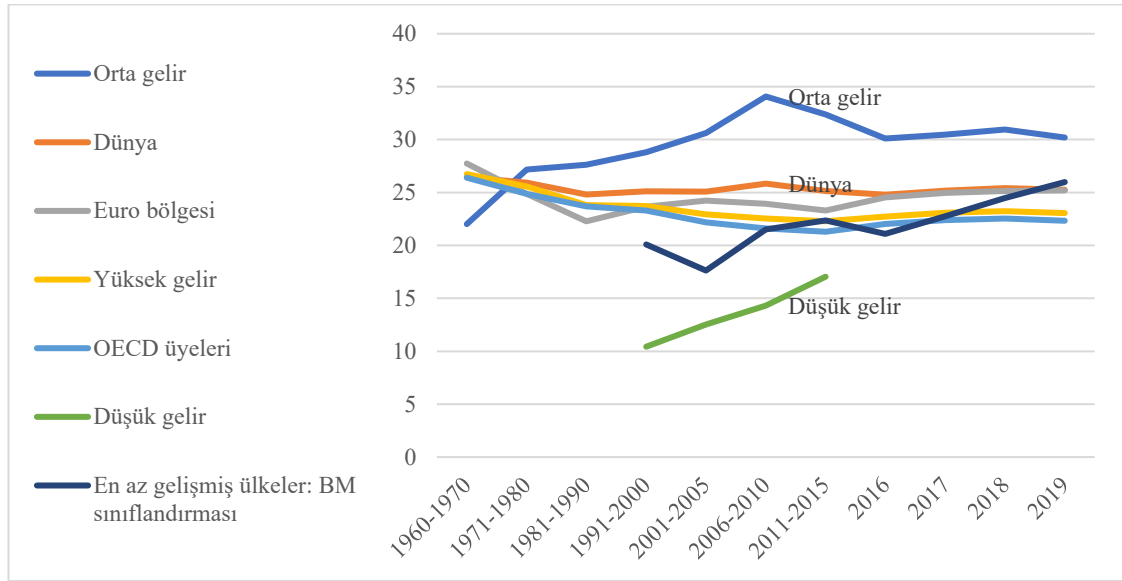

Şekil 22. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) gelir grupları

(Kaynak: <http://www.worldbank.org>; yazar tarafından özgün olarak hazırlanmıştır)

Yukarıdaki grafikte üst orta gelir, orta gelir ülkelerinin tasarruf oranlarının diğer gruplara göre daha yüksek oranlarda olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde tasarrufların GSYH içerisindeki oranı tüm yıllarda ağırlığını korumuştur. Üst orta gelir ülkelerinde 1960-1970'li yıllarda %25'lerde olan oran 2019 yılına gelindiğinde %32'lerde. Orta gelir ülkelerinde 1960'larda %22'lerde olan oranlar 2019 yılında %30 seviyesine yükselmiştir.

Ağır borçlu ülkeler, düşük orta gelir ülkeler en düşük tasarruf oranına sahip olarak görülmektedir. Düşük gelir grubu ülkelerde 1980’li yıllarda %5-6 bandında olan oranlar 2011 yılında %17’ler seviyesine yükselmiştir. Yüksek gelir grubu ülkelerin ise tasarruf oranlarında 1960’lı yıllara göre yüzdesel bazda çok az düşme görülse de toplam GSYH yüksek olduğu için yine de tasarruf rakamları oldukça yüksek seviyelerdedir. 2019 yılı oranı %23,05’tir. Aşağıdaki grafikte dünya ülkeleri, Euro bölgesi ve OECD ülkelerinin tasarruf oranları da görülmektedir.

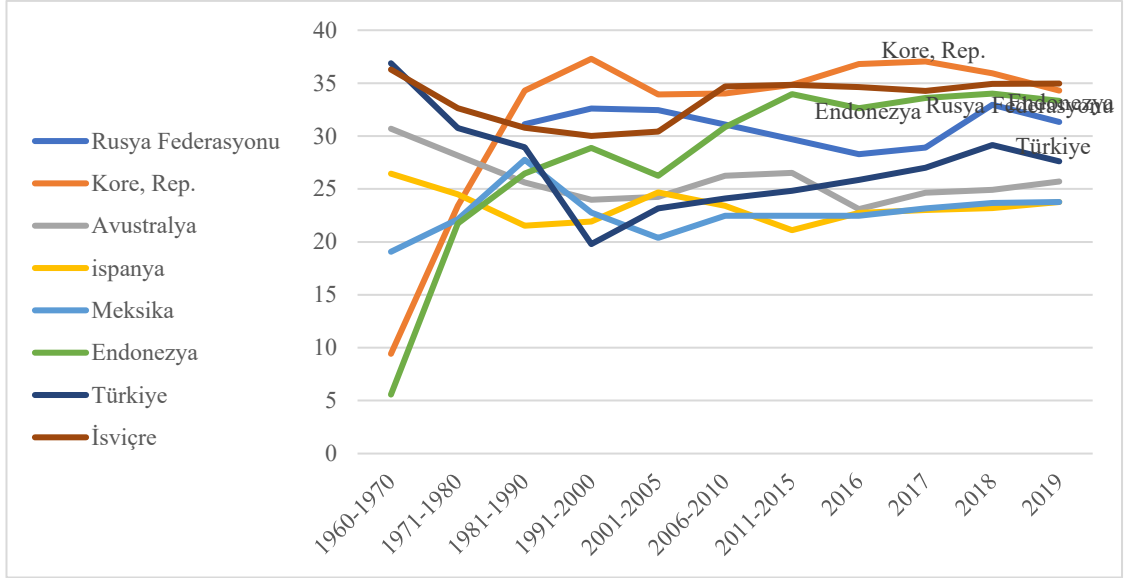

Şekil 23. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin %'si) EURO bölgesi

(Kaynak: <http://www.worldbank.org>; yazar tarafından özgün olarak hazırlanmıştır)

Yukarıda görüldüğü gibi dünya ülkelerinin tasarruf oranları %25 bandındadır. Euro bölgesi yaklaşık dünya ile paralel %25 bandında, OECD ülkeleri ise aynı banda yakın olmakla birlikte son yıllarda %20-22 bandında hareket etmektedir. En yüksek tasarruf oranının orta gelir grubunda olduğu görülmektedir.

Bazı ülkelerin tasarruf oranlarına baktığımızda aşağıdaki durum görülecektir.

Şekil 24. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) ülkeler

(Kaynak: <http://www.worldbank.org>; yazar tarafından özgün olarak hazırlanmıştır)

Yukarıda görüleceği üzere Türkiye'nin tasarruf oranı 2019 yılı itibariyle %27 olup son dört yılın ortalaması da aynı oranlardadır. Rusya, Kore, Endonezya, İsviçre gibi ülkeler Türkiye'nin üzerinde oranlara sahip iken Meksika, İspanya gibi ülkeler Türkiye'nin altında oranlara sahiptir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde zaten çok sınırlı olan üretim ağırlıklı olarak tüketim malları endüstrilerinde yoğunlaşmaktadır. Bireylerin sınırlı gelirleri de zorunlu tüketim harcamaları, temel tüketim mamullerine aktarılmaktadır. Ayrıca artan nüfusun gerektirdiği barınma ihtiyaçları da tasarrufları çok ciddi zayıflatmaktadır. Gönüllü tasarrufların konut sahibi olmaya harcanması yatırımlar için ihtiyaç duyulan kaynakları büyük ölçüde absorbe etmektedir.

Tasarrufların artması kalkınma için gerekli ve zorunlu olmakla birlikte aslında bundan daha önemlisi zaten az ve sınırlı olan tasarrufların doğru alanlara kanalize edilmesinde yaşanan sorunlardır. Çoğu zaman az gelişmiş ülkelerde bir taraftan güvensizlik diğer taraftan yatırım ve girişimcilik olanaklarının ve kültürünün eksikliği sebebiyle artan tasarrufların seviyesi kalkınmaya hizmet edememektedir. Bazen de kimi az gelişmiş ülkelerde yapılan tasarruflar yatırım ve talep imkânlarının yetersizliği sebebiyle fazlalık dahi gösterebilmektedir. Yine bu tasarruf fazlalığı verimli alanlarda kullanılmaması sebebiyle hiçbir ilave değer oluşturamamaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde gönüllü tasarrufların düşük olmasının nedeni gayet açıktır. Ülke halkı bir taraftan çok düşük gelir seviyesine sahip ve diğer taraftan çok fazla ihtiyacı bulunmaktadır. Bireyler ihtiyaçları karşılama arzusunda olduklarından tasarruf edebilecek durumda değildirler. Zamanla artan gelirler de ülke gelişimi ile birlikte yeni ihtiyaçların ortaya çıkması sebebiyle yine de gelirlerin tasarrufa yönlendirilmesinde çok etkili olamamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde gelir dağılımındaki adaletsizlik sebebiyle yoksulluk ve açlık sınırında olan bireyler olduğu gibi çok yüksek gelir seviyelerine sahip sınırlı sayıda birey de söz konusudur. Bu durum tam da üstat Necip Fazıl'ın destan şiirinde betimlediği manzardır. Üstat şiirinde şöyle demektedir: "Allah'ın on pulunu bekleye dursun on kul; Bir kişiye tam dokuz, dokuz kişiye bir pul. Bu taksimi kurt yapmaz kuzulara şah olsa;" Ülke bu manzara içerisinde iken bile yüksek gelir sahibi olan kesim elde ettiği gelirleri büyük ölçüde tüketmek yerine yatırımlara kanalize edebilse, artan yatırımlar yeni istihdam alanları doğuracağından bir taraftan gelir dağılımındaki adaletsizlik ortadan kalkacak diğer taraftan ülke kalkınması gerçekleşecektir. Fakat ne yazık ki durum hiç de böyle değildir. Yüksek gelir sahipleri de tasarruf yerine lüks harcamalara yönelerek yine tüketim oranlarının artmasına hizmet etmektedirler. Çiftçiler burada tasarruf sahibi bir grup olarak ortaya çıkmaktadır fakat onların tasarruflarının da ne derece verimli alanlara kanalize edildiği sorgulanabilir.

b- Zorunlu tasarruflar

Zorunlu tasarruflar, bireylerin gönüllü tasarruflarında olduğu gibi gönüllülük ve rıza esasına dayanmayan devletin sahip olduğu egemenlik gücünü kullanarak bireylere zorunlu olarak yaptırdığı tasarruflardır. Devlet egemenlik gücünü kullanarak birtakım kanunlar, kurallar ve uygulamalar ile zorunlu tasarrufları oluşturmaktadır. Devletin kullandığı bu tür tasarruf yönteminin en belirgin ve önemli olan türü vergiler diğer ise dolaylı yoldan tasarruf sağlayan enflasyondur.

3.3.1.2. İç borçlanma

Kalkınmanın finansmanı için kullanılabilir iç finansman kaynaklarından bir diğeri ise iç borçlanmadır. Devlet, gelirleri tarafından harcamaları karşılanamadığı için, girişimciler ise öz kaynakları yetersiz olduğu için borçlanmaya başvururlar. Gelişmekte olan ülkelerde iç borçlanma kaynakları oldukça sınırlıdır. Çünkü bu ülkelerde sınırlı olan gelirin büyük bir bölümü tüketime harcanmakta ve tasarruf eğilimi oldukça düşük düzeydedir. Sermaye ihtiyacının kaynağı tasarruflar sonucu oluşan sermaye yapısı olduğuna göre, az olan tasarruflar az kaynak sonucunu doğuracaktır. Gelişmekte olan ülkelerde mevcut olan az miktardaki tasarruflar da ekonomiye ve üretime kanalize olmak yerine gayrimenkul, altın, döviz gibi üretken olmayan alanlara yatırılmaktadır. Bugünün tasarrufları da çoğu zaman gelecekte harcamak amacı ile yapılmaktadır.

Devlet borçlanması hakkında iktisat literatüründe farkı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler temelde devletin borçlanmasına karşı çıkanlar ve kalkınma aracı olarak kullanılmasını savunanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Devlet borçlanmasına karşı çıkan ilk ve temel akım klasik iktisat düşüncesidir. Bu düşüncenin öncüsü ve iktisat tarihinin önemli ismi Adam Smith'in, "Yaratılışın Sorgulanması ve Ulusların Zenginliğinin Nedenleri" adlı kitabının son bölümü devletlerin borçlanmasıyla ilgilidir. Smith'e göre devlet borçlanması kolay elde edilebilen ve bu nedenle de sorumsuzca harcanabilen bir kaynak türüdür. Bu verimsiz kullanım ekonomik sistemin işleyişini zora sokabilir. Kolaylıkla elde edilen bu kaynak devletlerin sorumsuzca fazla harcama yapmasına sebep olabilir ve bu ülkeyi israfa ve uzun vadede krizlere sürükler. Bu nedenle ekonomik kalkınmayı desteklemek bir yana toplumun gelişimini olumsuz yönde etkiler. Tüm bu nedenlerden dolayı devlet zorunlu olmadıkça borçlanmaya gitmemelidir (Smith, 2006: 1056).

Devletlerin borçlanmasına ilişkin ikinci görüşse borçlanmanın kalkınmanın finansmanı açısından kullanılabilir bir argüman olduğunu savunan görüştür. Bu görüşün öncüsü Keynesyen Model, Büyük Buhran'ın (1929-1939) bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomist John Maynard Keynes, ekonominin her zaman tam istihdamda olmadığını ortaya koymuştur. Başka bir deyişle ekonomi, potansiyelinin altında veya üstünde olabilmektedir. Büyük Buhran sırasında birçok işletme iflas etmiş, işsizlik çok ciddi boyutlara ulaşmış ve ekonomi de potansiyelinin çok altında işlemekteydi. Tüm bu

olumsuz ekonomik görüntü içerisinde Keynesyen model, yüksek borç seviyelerinin; vergileri artırarak, yatırımı azaltarak, tüketimi düşürerek, istihdamı azaltarak ve ekonominin büyüme oranını düşürerek kamu harcamalarının olumlu etkilerini ortadan kaldıracığını öngörmüştür (Ncanywa & Masoga, 2018). Keynes, özel dış kredilerin kontrol altına alınamaması durumunda, tasarrufların yabancı yatırımdan yerli yatırıma yönlendirilmesi için kamu iç borçlanmasının artırılmasını öneriyordu. Fikir, bu kamu yatırımını, ekonominin diğer alanlarında ek talep yaratarak, emeği ekonominin azalan sektörlerinden ve bölgelerinden çıkarmak için kullanmaktı. Uygun genişleyen sektörlerdeki ek talep, yeniden yapılandırma sorununu kolaylaştırıcaktır (Kregel, 2008: 173). Keynes'e göre dış borçlanma bir ülkenin kaynaklara erişimini artırabilirken, iç borçlanma yalnızca ülke içindeki kaynakları aktarır. Dolayısıyla, yalnızca dış borç bir “transfer” sorunu oluşturur (Keynes, 1929). Keynesyen teori, hem özel yatırımın büyümesini hem de ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla hükümet harcamalarını desteklemektedir. Keynes (1936), hükümet harcamalarının ekonomi üzerinde çarpan etkisi olduğunu savunmuştur. Keynesyen görüş, yalnızca ek bir miktar hükümet harcaması, ulusal geliri hükümet tarafından harcanan orijinal miktar kadar yükseltmekle kalmaz, aynı zamanda bunun birkaç miktarlık bir çarpan etkisine sahip olacaktır. Keynesyen görüşe göre kamu iç borçlanması yoluyla elde edilen kaynaklar (ki bu kaynaklar Hazine bonoları ve / veya yerel devlet tahvillerinin halka arzı yoluyla gerçekleşecektir) özel sektör yatırımlarını destekleyecek şekilde kullanılırsa bu özel sektörün yatırımlarını uyaracak ve verimliliğini artıracaktır. Bu etkiye özel sektörü çekme (Crowding-in) etkisi denilmektedir (Stevenson vd., 1988: 196).

3.3.2. Dış Finansman Kaynakları

Az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları gelirlerin azlığı sebebiyle gerçekleştirdikleri tasarruflar ekonomik kalkınma süreçlerini gerçekleştirmede oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle az gelişmiş ülkeler hem bu tür iç tasarruf yetersizliği sorununu, hem de kalkınmaları için gerekli özellikle sanayileşme çabaları için zorunlu ithal mallarının bedelini ödemekte karşılaştıkları döviz sorununu çözebilmek için dış finansman kaynaklarına ihtiyaç duymaktadırlar.

Bir ekonominin dış kaynak ihtiyacı makroekonomik denge koşullarından yola çıkılarak şu şekilde bir denge formülü ile ortaya konulmaktadır. (Taban & Kar, 2016: 186):

$$(S-I) + (T-G) = (X-M)$$

Bu denklemde;

- Özel kesimin tasarruf (S) ve yatırım (I) dengesi yani (S-I) yatırım tasarruf dengesini,
- Kamu kesiminin gelir (T) ve gider (G) dengesi yani (T-G) bütçe dengesini,
- İhracat (X) – İthalat (M) ise dış dengeyi göstermektedir.

Buna göre özel kesimin yatırım tasarruf dengesi ve kamu kesiminin bütçe dengesinin toplamı, dış dengeye eşittir. Buna göre iç ve dış denge birbirine eşittir. Bu aynı zamanda iç denge ne kadar açık veriyorsa dış dengenin de o kadar açık vereceğini gösterir. O halde iç denge açısından açık gerek tasarruf azlığından gerekse bütçe açığından kaynaklansın, iç dengesizlik dış denge açığı ile, finanse edilmektedir.

Az gelişmiş ülkelerde yukarıda belirttiğimiz gibi gelir ve buna bağlı tasarruf yetersizliği söz konusudur. Tasarruf yetersizliği yanında, az gelişmiş ülkeleri dış kaynak bulmaya iten en önemli etken, düşük seviyede bulunan ihracattır. Bu durum döviz gelirlerinin yetersiz kalmasına sebep olmaktadır. İhracat döviz ihtiyacının karşılanabileceği yegâne kaynaktır. Az gelişmiş ülkelerde sanayileşmenin ve katma değerli ürünlerinin üretiminin sınırlı olması sebebiyle ağırlıklı olarak tarım temel ihracat kaynağıdır. Bu çok kısıtlı ihracat imkânı diğer taraftan ülkenin kalkınması ve sanayileşmesi için gerekli sınırlı malların ithalatı zorunluluğu döviz ihtiyacını daha da artırmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınma için çok önemli olan temel sınırlı ürünler ülkenin ihraç ettiği ürün kalemlerine göre oldukça pahalı mallardır. Bir taraftan sınırlı ihracat ve döviz girişi diğer taraftan ithalat gerekliliği ve bu ithalatın pahalı olması dış finansman kaynaklarına ihtiyacı zorunlu hale getirmektedir.

İç finansman kaynaklarında olduğu gibi dış finansman kaynakları da ekonomik büyüme ve kalkınma için gerekli olan sermaye birikiminin önemli bir kaynağıdır. Bu bakış açısıyla dış finansman kaynaklarına dış tasarruflar da denilebilir. Dış finansman gerek tasarruf açığı gerekse döviz ihtiyacını karşılamak amacı ile olsun az gelişmiş ülkeler açısından bir zorunluluktur.

Bu açıklığın kapatılması için başlıca şu yollar kullanılabilir:

- Gerek niteliksel gerekse niceliksel olarak ihracat gelirlerini arttırmak,
- İthalatı azaltmak ve
- Dış ticaret hadlerini ülke lehine çevirmek.

Bu yollar özellikle az gelişmiş ülkeler açısından sınırlı imkânlar sebebiyle zorluklar içermektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi sınırlı ve değeri düşük malların ihracatı, sanayileşme için gerekli ve pahalı malların ithalatı karşısında yetersiz kalmaktadır. Yine ülke içerisinde gelir azlığı ve temel ihtiyaçların karşılanması ihtiyacı sebebiyle eksik tasarruf yapısı az gelişmiş ülkeleri dış borçlanma veya dış yardımlara başvurmaya muhtaç bırakmaktadır.

Kalkınma finansmanında kullanılacak dış finansman kaynakları yabancı özel sermaye, dış borçlar ve dış yardımlar olmak üzere üç ana başlık altında toplanabilir.

3.3.2.1. Yabancı özel sermaye

Gelişmekte olan ülkelerde temel sorun yurtiçi tasarrufların yeterli seviyede olmamasıdır. Bu durumda yatırımların ve kalkınmanın finansmanı için ülkeler yabancı kaynaklara başvurmak zorunda kalacaklardır. Ülkelerin Nurkse (1952) tarafından ortaya atılan fakirliğin kısır döngüsünden kurtulabilmeleri için dışarıdan bir kaynağa ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır. Bulunacak bu dış kaynak ülke dışından gelişmiş olan ülkelerin fazla olan fonlarından faydalanmaktır. Dışarıdan bulunacak olan kaynakların ilave bir maliyeti olmakla birlikte kısır döngüden çıkmak amacıyla, dengeli ve yerinde kullanmak kaydıyla kullanılması kaçınılmazdır. O halde yabancı özel sermaye dış finansman kaynağı olarak önemli bir enstrüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yabancı özel sermaye ülkeye ya doğrudan sermaye yatırımı şeklinde (bina, fabrika, arazi, tesis vb.) ya da portföy yatırımı (tahvil, hisse senedi) şeklinde gelecektir. Hisse senetleri tahvil yatırımlarına oranla doğrudan sermaye yatırımlarına daha yakın bir ekonomik işleve sahiptir. Günümüzde sermaye piyasalarının gelişimine bağlı olarak daha çok portföy yatırımı şeklinde dış kaynak girişi sağlanmaktadır. Globalleşme ve teknolojinin gelişimi ile birlikte uluslararası finansal sermaye hareketleri çok daha hızlı yapılabilir hale gelmiştir. Artık sınırları kabul etmeyen bir finansal serbestlik söz konusudur. Finansal serbestlik; “finansal sermayenin yüksek getiriye veya kara

ulaşabilmek için hiçbir kısıtlamaya tabi olmaksızın ülkeler ve sektörler arasında serbestçe hareket etmesi anlamına gelmektedir” (Sönmez, 2003: 213).

Yabancı özel sermaye girişlerinin en verimli elbette doğrudan sermaye yatırımlarıdır. Portföy yatırımları ise kısa vadeli olması, ülke üzerinde ekonomik operasyon yapabilme kabiliyetinin olması, istikrar sağlamaktan ziyade istikrar bozucu etkisinden dolayı çoğu zaman olumsuz sonuçlara sebebiyet verebilmektedir. En önemli sorun bu yatırımların ne zaman ülkeden geri çekilebileceğinin bilinmemesidir. Ülkenin en fazla ihtiyaç duyduğu bir anda aniden geri çekilebilme ihtimali ülke için çok büyük bir risk teşkil etmektedir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından farklı olarak portföy yatırımlarının oynaklığı yüksek, spekülative hareketlere müsait ve yer değiştirme maliyeti düşük ve hız kabiliyeti yüksek olduğundan, savaş, doğal afetler, ekonomik kriz gibi olağanüstü dönemlerde gelişmekte olan ülkelere yönelik yabancı sermaye hareketlerini olumsuz etkilemektedir (Unctad, 1998: 2). Kriz söz konusu olmasa bile portföy yatırımlarının spekülative ve manipülative hareketlere müsait olması, yöneldiği ülkede kısa vadeli çözümler getirmiş olsa da ülkeyi zamansız terk etmesi durumunda ülkeye maliyeti çok ağır olabilmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken en önemli unsur finansal sermayenin reel sektör faaliyetlerinden kopuk sadece spekülative kazanç elde etme peşinde koştuğudur. Çoğu zaman ülkeye ulaşan yabancı sermayenin “ne üretimi artırıcı, ne istihdamı genişletici, ne de ihracatı teşvik edici bir yönü” söz konusu olmaktadır (Sönmez, 2003. 214). Burada yabancı sermayenin devlet kontrolünde kurulan ve denetlenen işlevsel sermaye piyasaları ile kontrol edilmesi oluşabilecek hasarları minimize etmek için oldukça önemlidir.

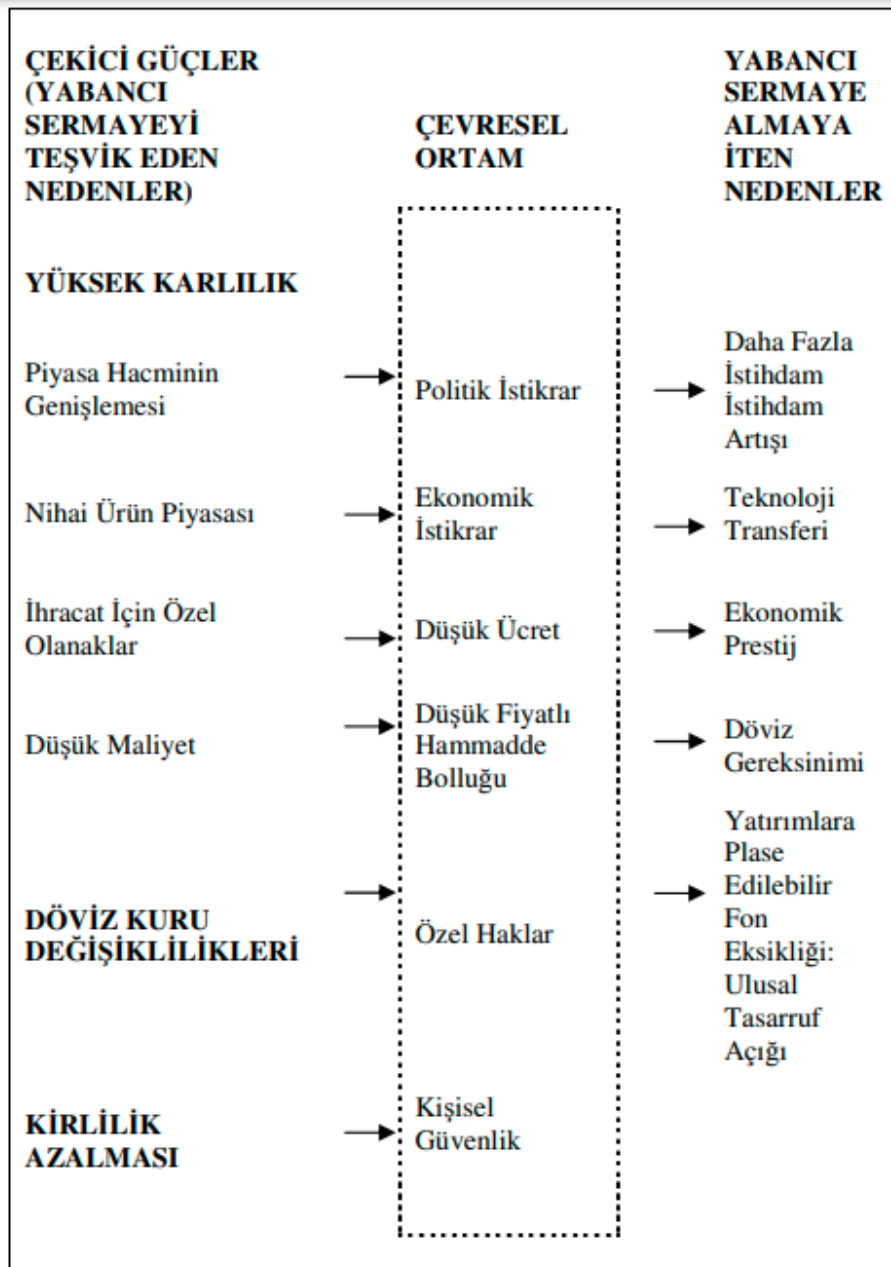
Tam da bu noktada yabancı özel sermaye ile ilgili olarak ortaya çıkan görüşler iki uç nokta arasında değişmektedir. Bir taraf ekonomik büyüme ve kalkınma için yabancı özel sermayeyi olmazsa olmaz olarak görürken, diğer taraf yeni bir sömürgecilik yöntemi olarak görmektedir (Savaş, 1999: 120). Her ne kadar olumsuz etkileri ve riskleri bulunsa da kaynakları sınırlı olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde zorunluluk sebebiyle vazgeçilemez bir konumdadır.

Doğrudan yabancı sermaye, ülke açısından ihtiyaç duyulan kaynakları sağlamanın ötesinde bir takım ilave faydaları da ülkeye taşıması açısından önemlidir. Ülke açısından büyük öneme sahip teknoloji ve bilgi birikimini de kazandırması açısından yabancı özel

sermaye oldukça önemlidir. Bu know-how transferi ülkenin üretim imkânlarının artırılması ve geliştirilmesi açısından hayati öneme sahiptir (Unctad, 1998: 1-2). Diğer bir önemli etki de sermaye transfer edilen ülke yabancı yatırımcıların dağıtım kanalı zinciri içerisine girerek ihracat imkânlarının artmasına da imkân sağlamaktadır. Bu durum da ülke verimliliğine pozitif etki yapmaktadır.

Doğrudan yabancı sermayenin verimlilik üzerinde pozitif katkı yapması sermaye transferiyle birlikte yapılan teknoloji transferi ile mümkün olmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları öncelikli olarak kendi menfaatlerini düşündüğünden yatırım yaptığı ülkede de verimlilik ön plandadır. Bu nedenle sahip olduğu teknolojik seviyeyi de taşımak zorundadır. Bu teknoloji transferi ev sahibi ülkenin bilgi seviyesini, kaliteli ve yetişmiş insan gücünü artırır. Bu yeni oluşumlar ülke içerisindeki alt ve yan sanayi dallarının da gelişmesine imkân sağlar. Bu gelişmeler ülkenin teknolojik seviyesinin bilgi ve becerilerinin ve toplam ülke verimliliğinin artmasını sağlar. Doğrudan yabancı sermaye ulusal firmalar için hayati önem taşıyan ve yetersiz oldukları yönetim, pazarlama gibi alanlar ile yeni teknolojiye ilişkin bilgileri beraberinde transfer ederek ülke içi verimliliği artırır (Gillis vd., 1992).

Miller ve Upadhyay (2000) tarafından yapılan çalışmada ekonomiyi ticarete açmanın genel olarak toplam faktör verimliliğine fayda sağladığı ortaya konulmuştur. Ekonomiyi ticarete açmak demek, GSYH içerisinde ihracatın payını artırmak, ticaret hadlerini iyileştirmek gibi faydaları ortaya çıkarır. En önemlisi ise dışa dönük ülkeler, açıklığın olumlu etkisinin ötesinde, daha yüksek toplam faktör üretkenliği yaşarlar. İnsan sermayesi genellikle toplam faktör verimliliğine olumlu katkıda bulunur. Yoksul ülkelerde ise insan sermayesi, olumlu bir etki elde etmek için açıklıkla etkileşime girer (Miller & Upadhyay, 2000: 417). Doğrudan yabancı yatırım ise dışa açılmanın meydana getireceği etkilerin çok daha ötesinde insan sermayesinde gelişim sağlar. Artık uluslararası ortaklarla ticari ilişkinin ötesinde birlikte üretim, pazarlama vb. yapmanın getirdiği sinerjik etkiden faydalanılır. Doğrudan sermaye akımını etkileyen unsurlar aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil 25. Doğrudan yabancı sermayeyi teşvik eden unsurları

(Kaynak: Booncharoenpol, 2008' den aktaran Çinko, 2009: 120)

Doğrudan yabancı sermaye yatırımları özet olarak ev sahibi ülkeye şu faydaları sağlamaktadır (Seyidoğlu, 2002: 139; Alagöz vd., 2008: 80; Akkaya, 2019: 285):

- Ekonomik kalkınma ve sanayileşme için gerekli sermayenin temini,
- Teknoloji ve Know-How transferini gerçekleştirmek,
- Yeni teknoloji geliştirilmesine zemin hazırlamak,
- Ülke üretim kapasitesinin artırılması,

- Yeni ihracat pazarları kazanmak ve toplam ülke ihracatını artırmak,
- Ülkenin rekabet gücünün artırılması,
- Verimlilik artışı,
- Nitelikli iş gücünün gelişimi,
- İstihdam imkânı,
- Girişimciliğin teşviki,
- Riskin paylaşılması,
- Sermaye stokunun artırılması,
- Piyasa mekanizmasının gelişmesi ve etkinleşmesi,
- Milli gelirin artırılması,

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pek çok ampirik çalışma ile ortaya konulmaya çalışılmış, bazı ülke çalışmalarda ilişki bulunamazken bazı çalışmalarda ilişki ortaya konulmuştur.

3.3.2.2. Dış borçlanma (krediler)

Az gelişmiş ülkelerde sınırlı olan iç tasarruf sebebiyle ihtiyaç duydukları dış tasarrufların en önemli kaynağı dış kredilerdir. Kavramsal olarak dış borçlanma, ekonomik büyüme ve yoksulluk yakın ilişki içindedir. Dış borçlanma; “ekonomik büyüme ve kalkınmayı desteklemeyi amaçlayan (veya hizmet eden), ülke dışından kaynaklanan mali, teknik ve yönetsel ihtiyaçların bir kombinasyonundan oluşan ve belirlenen ileri bir tarihte döviz cinsinden geri ödenebilir bir paketi ifade etmektedir” (Akpan vd., 2009: 2). Dış borçlanma; elinde fon fazlası olan yurt dışında yerleşik ekonomik grupların fon ihtiyacı olan yurtiçinde yerleşik ekonomik gruplara fon transferini anlatmaktadır. Fon fazlası olan grupların ekonomik büyüme ve kalkınmayı destekleme amacı taşıması şart değildir temelde buna hizmet etmesi beklenir. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde dış borcun bir dış yardım olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Gelişmekte olan ülkeler başlangıçta yabancı kaynaklara başvurmayı reddetmiş ve bunun yerine karşılıklı ticaret düzenlemeleri kurmaya çalışmışlardır. Bunun temel nedeni yabancı sermayeyi yeni bir sömürgecilik biçimi olarak görmeleri ve bu nedenle siyasi bağımsızlıklarını korumak için bundan kaçınılmasıdır. Fakat kalkınma hamlelerini

gerçekleştiremeyen ülkelerde bu düşüncenin zaman içerisinde değiştiği görülmektedir. Pearson komisyonu gizli ibareli raporunda (1969) şöyle denilmektedir: "Düşük gelirli ülkelerin çoğunun büyük bir yabancı yatırım akışını memnuniyetle karşılayacağına dair kesin bir izlenim edindik ve bu tür akışların daha hızlı büyümelerine katkıda bulunacağına olan inancımızı paylaştık" (Pearson, 1969). Bu anlayış değişikliği ile birlikte az gelişmiş ülkelerde ekonomiyi dış borçlanma yoluyla geliştirme ihtiyacı moda hale gelmiştir. Dış borçlanma, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmek için gerekli kaynakları sağlamak için oldukça faydalı olabilirken , aynı zamanda bir takım maliyetleri de içermektedir (Todaro & Smith, 2006: 674).

Uluslararası ilişkiler II. Dünya savaşı sonrası hızla artmaya başlamıştır. 1929 büyük buhran tecrübesi ve II. Dünya savaşı sonrasında ülkelerin korumacı politikalarla dünya ticaretini durma noktasına getirmeleri yeni kararların alınmasını zorunlu kılmıştır. Tüm bu gelişmeler doğrultusunda Temmuz 1944 "Bretton Woods" konferansı, Dünya Bankası, Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve ABD dolarının uluslararası değişim aracı olarak altının yerini aldığı savaş sonrası parasal düzenlemeler kurulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki temel işlevinin "liberal" bir dünya ekonomisinin kurallarını ve talimatlarını oluşturmak ve sürdürmek olduğu görülebilir (Igwe, 2018: 105). Savaş sonrası en güçlü ülke konumunda olan Amerika, müttefik güçlerin yıkılan ekonomilerinin yeniden inşası için sahip olduğu gücü kullanarak bu anlaşmanın İngiltere dahil tüm taraflarca kabulünü sağlamıştır. İngiltere açısından bu hiç de kolay olmamıştır. İngiltere Merkez Bankası'ndan Henry Clay, "Bretton Woods" anlaşmasını "Britanya'ya savaş sonrası en büyük darbe" olarak nitelendirmiştir (Andrews, 2011: 49).

Bir taraftan Batı Avrupa'nın yeniden inşası diğer taraftan az gelişmiş ülkelerin kalkınma çabaları bir taraftan uluslararası ilişkilerin gelişmesine diğer taraftan uluslararası finans hareketlerinin artmasına zemin hazırlamıştır. 1960'lı yıllardan sonra yeniden büyük bir ekonomik güce kavuşan Batı Avrupa bu oluşan güç ile geri kalmış ülkeleri ekonomik müdahaleler ve ekonomik nüfuz yöntemleri ile kontrol altına almaya çalışmışlardır. Bir tarihte Amerika'nın Batı Avrupa üzerinde oluşturduğu finans temelli güç ve kontrol politikası şimdi Avrupa tarafından gelişmekte olan ülkeler üzerinde oluşturulmaya başlamıştır. Ekonomik ve politik çıkar elde etmek isteyen gelişmiş ülkeler ekonomik yardımlar ve kalkınma kredileri yanı sıra, savunma yardımları yaparak gelişmekte olan

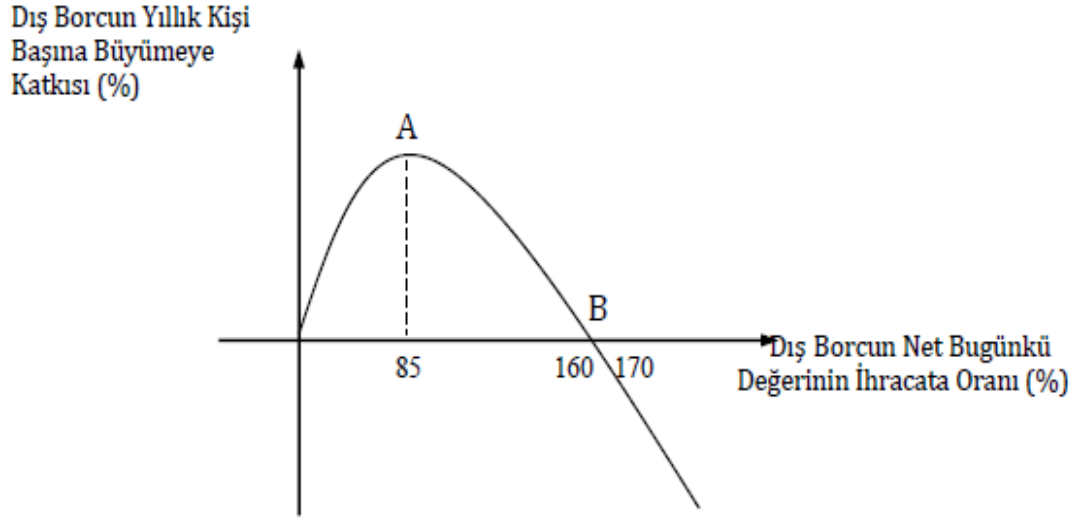
ülkeleri kendilerine bağlamaya çalışmışlardır. Gelişmekte olan ülkeler ise ekonomik büyüme ve kalkınma için ihtiyaç duydukları kaynakları dış kaynaklarla finanse etmek zorunda kalmışlardır (İnce, 2001: 135).

Her ne kadar artıları yanında eksileri de söz konusunu olsa da Batı Avrupa'nın yeniden büyük bir güç haline gelmesinde başta Amerika tarafından sağlanan dış kredilerin olumlu etkisi yadsınamaz. Dış kredileri hastalık anında kullanılması gereken bir nevi acı ilaç olarak nitelendirebiliriz. Dengeli, ölçüsünde, zamanında ve gerektiği zamana kadar kullanılması halinde iyileştirici bir güce sahiptir. Burada dikkat edilmesi gereken husus gelişmekte olan ülkelerin bu dış kaynakları sanayileşme ve kalkınma için kullanmalarıdır. Kalkınma sürecini gerçekleştiren ülke artık kendisi borç veren ülke konumuna gelerek gücünü daha da artırma yoluna gidecektir. Tüketime yönelen dış krediler ise tam tersi etki meydana getirerek ülkenin yıkımı için zemin hazırlayacaktır. O zaman bu dış kredi gücü dengeli kullanılması gereken çok önemli bir silahtır.

Ekonomik teori, makul ve kabul edilebilir bir seviyedeki dış borcun doğru şekilde kullanılması halinde ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı pozitif yönde etkileyeceğini ortaya koymaktadır. Buraya kadar söylediğimiz gibi kalkınma sürecinin başında bulunan ülkelerde sermaye birikimi düşük tasarruflar, düşük verimlilik, katma değeri düşük ürünler yüzünden oldukça düşük seviyededir. Buna karşın kalkınma için çok fazla alanda ve büyüklükte yatırım ihtiyacı söz konusudur. Tüm bu dengesizliklerin ortadan kaldırılması, kalkınma lehine bir denge kurulması için dış borçlar yerinde, zamanında kullanılması, uygun şartlarla temin edilmesi halinde ekonomik büyüme ve kalkınmayı pozitif yönde etkileyecektir (Pattillo vd., 2002).

Aşağıdaki grafikte, dış borçlar ile ekonomik büyüme arasındaki 'Ters-U' şeklindeki ilişki görülmektedir. Buna göre ekonomik büyüme ve kalkınma için sermaye ihtiyacı olan ülke öncelikle dış borç kullanmaya başlayacak ve bu borçlanma grafikte görüldüğü gibi A noktasına kadar pozitif yönde bir etki meydana getirecektir. A noktasından sonra dış borç ekonomiye yine olumlu katkıda bulunmakla birlikte gittikçe azalan bir oranda katkı yapmaya devam edecektir. A noktası ekonomik büyümeye yaptığı katkının zirve yaptığı noktadır. Bu noktadan sonra katkı azalan bir seyir izlemektedir. Dış borcun alınmaya devam edilmesi halinde B noktasından sonra dış borcun ekonomik büyüme katkısı negatif olmaktadır. Bu duruma ulaşan ülke kesinlikle dış borç kullanmamalıdır.

Çünkü bu noktadan sonra kalkınmaya çalışan ülke hiç borçlanmaması halinde oluşacak durumdan daha kötü durumlara düşecektir.

Şekil 26. Dış borç-ekonomik büyüme ilişkisi (dış borç eşiği)

(Kaynak: Pattillo vd., 2002: 34)

Buraya kadar ekonomik büyüme, kalkınma ve sosyal barışın finansmanı üzerinde duruldu. Şimdi İslâm'da ekonomik büyüme-kalkınma ve sosyal barış anlayışının ne olduğu üzerinde durulacaktır.

3.4. İslam'da Ekonomik Büyüme-Kalkınma ve Sosyal Barış Anlayışı

Adam Smith'in yayınladığı "Ulusların Zenginliği" kitabı ile temeli atılan ve ekonomik faaliyet için motivasyon kaynağının kişisel çıkarlar olduğunu söyleyen klasik ekonomik sistemin bakış açısıyla "ekonomik kalkınma" kavramı büyük oranda kâr, kazanç, fayda, getiri, çıkar, menfaat ve tatmin gibi kişisel menfaatler üzerine kurulmuştur. Klasik iktisat anlayışı Smith'in görüşlerinin sadece bir yüzünü dikkate alarak eksik bir bakış açısıyla -ki Adam Smith aslında "Ahlaki Duyular Teorisi" adlı eserinde farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır- ekonomik büyüme ve kalkınmanın bireysel çıkarlardan yola çıkılarak toplumsal refaha ulaşılabileceğini öngörmüştü. Fakat ilerleyen zaman bu görüşü haklı çıkarmamış büyüyen GSYH kendisinden beklenen "damlama etkisini" gerçekleştirilememiştir. Büyüyen ekonomilere ve gelişen sanayileşmeye rağmen kitlesel yoksulluk, işsizlik ve sosyo-ekonomik eşitsizlikler endişe verici oranlarda artmıştır.

Tüm bu gelişmeler kalkınma iktisadının yeniden ele alınmasını ve Adam Smith'in eksik anlaşılan diğer bakış açısının yeniden gündeme gelmesini ve insan temelli kalkınma modellerinin ortaya konulmasını sağlamıştır. Ekonomik büyüme ve kalkınma, toplumu oluşturan tüm unsurlara bireysel manada mutlu ve müreffeh bir hayat sunamadığı sürece eksiktir. Bu nedenle kalkınma kavramı, insan kavramıyla ve insanlar arasında sosyal barış ve adaletin sağlanmasıyla anlam kazanacaktır. İşte İslam ekonomi sistemi klasik ekonomi sisteminin bu eksikliğini giderecek faktörleri içerir. İslâm'da hayat anlayışı devamlıdır, dünya ve ahiret hayatını kapsar. İslam ekonomi sistemi; bir taraftan insan ve toplumların maddi kalkınmasını ve refah seviyelerinin yükselmesini isterken diğer taraftan dünya hayatındaki huzur, güven ve mutluluk yanında “sonsuz ahiret saadetine ulaştırmayı” da hedefler. İslam'da gelişim kavramı birbiriyle bağlantılı üç boyutta ele alınır ve İslami ekonomik kalkınma bu boyutları içermelidir. Birinci boyut insanın bireysel gelişimi, ikinci boyut fiziksel ve maddi gelişim, üçüncü boyut ise toplumsal gelişimdir (Mirakhor & Askari, 2010). Bu boyutların tamamı adalet ve sosyal barış temeli üzerine inşa edilir.

Öncelikle şu noktaya dikkat çekmek gerekmektedir: Konvansiyonel ekonomi açısından büyüme-kalkınma ve sosyal barışla ilgili tüm başlıklar İslâmi hükümlere aykırı olmadıkça “ibâha kuralı”¹¹⁶ gereğince İslâmi açıdan kabul edilebilir ve uygulanabilir başlıklardır. Şaşırtıcı olan şu ki insanoğlu asırlardır “ekonomik kalkınma” kavramının içini doldurdukça İslam'a yaklaştığı görülmektedir. Bugün konvansiyonel kalkınma ekonomisinin ortaya koyduğu olmazsa olmaz kurallar İslam'ın ortaya koyduğu evrensel değerlere gün ve gün daha fazla yaklaşmaktadır. Kalkınma ekonomisinin nihayetinde ulaşacağı doruk noktası aslında İslami ekonomik sistem olacaktır.

Burada önce İslam'da ekonomik büyüme-kalkınma ve sosyal barış felsefesi incelenecek sonra da İslami ekonomik büyüme-kalkınma ve sosyal barış anlayışı ortaya konulacaktır.

¹¹⁶ Bakınız: 2.5.1. İbâha Kuralı

3.4.1. İslam'da Ekonomik Büyüme-Kalkınma ve Sosyal Barış Felsefesi

İslâm'a göre insan yeryüzünde Allah'ın halifesidir. "Hani Rabbin meleklerle 'Muhakkak ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.'" demişti... (Bakara, 1/30). Yine insan yeryüzünün imarıyla görevlendirilmiştir. "O sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizden yeryüzünü imar etmenizi istedi..." (Hud, 10/61). Bu ayete göre Cenab-ı Hak yaratmış olduğu halifesinden yeryüzünün manen ve madden imar etmesini istemektedir. Bu durumda her insan bir mimardır ve her bir bireyin fitratında mevcut olan bu mesleğinin gereği olarak imar etmek, mamur etmek gibi bir de sorumluluğu vardır. Önce gönüllerin imarı, arkasından toplumun imarı sonra da bütün beldelerin imarı yani maddi imar gelmektedir. Gönüllerin imarı insanların manen eğitilmesi, bilimsel olarak eğitilmesi, Kuran'la gönüllerin tezyin edilmesiyle yani eğitimiyle olur. Yeryüzünün yani beldelerin, şehirlerin, yerleşim yerlerinin imarıysa ekonomiyle, hikmetle yani teknolojiyle ve ileri seviyedeki bilimlerle olur. Bu sebeple ekonomi, ekonomik büyüme ve kalkınma ile sosyal barışın sağlanması İslâmi sistem içerisinde önemli bir yere sahiptir, olmazsa olmazlardandır. Etkili bir eğitim sistemini kuramadan, İslâmi insan tipini (Islamic man) yetiştirmeden, teknolojiyi geliştirmeden, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı gerçekleştirilmeden sosyal barışı, ideal İslâm toplumu kurulamaz. Bu konuda herkes sorumludur ve mahşer günü hesaba çekilecektir, çünkü insanoğlu başıboş yaratılmamıştır "İnsan başıboş bırakılacağını mı sanıyor?" (Kıyamet, 75/36) diye Allah (cc) insanları uyarmaktadır.

Bugün yeryüzünü imar etmek için varlığa karşı mütevazı, ölçülü olmak ve yaratılan her şeyin bize bir emanet olduğunu bilmek gerekir. İnsanoğluna verilen nimetlerin insanoğlunun doymak bilmeyen tutku ve ihtirasları için değil normal insani ihtiyaçları karşılamak için verildiğini, tasarruflu kullanılmasını ve israf edilmemesini bilmemiz gerekir. İslâm'da tabiatı, çevreyi talan etmeden dengeli bir üretim ve tüketim istenir çünkü tabii kaynaklarda ve çevrede gelecek nesillerin de hakkı vardır. Bu sebeple İslâmi sınırlar içerisinde kalan ciddi bir üretim ve tüketim ahlakına sahip olmalıyız.

Kur'an-ı Kerimde belirtilen gelişim kavramının üç ana boyutu vardır. Bunlar kişisel gelişim, yeryüzünün fiziksel gelişimi ve her iki boyutu da içerecek şekilde insani dayanışmanın gelişimi (Askari, 2014: 172). Birinci boyut insanın yaratılış amacına uygun olarak eşref-i mahlukat olma hedefine ulaşma mertebesini anlatır. İkinci boyut

yeryüzünün imarı ile görevlendirilen insanın dünya hayatı ve içindekilerle ilişkisini içerir. Üçüncü boyut ise her iki boyutu içerecek şekilde tam bir bütünleşme ve dayanışma halidir. Gelişimin bu üç boyutu birbirinden ayrılamaz ve birbirleriyle ilişki içerisindedir. İşte İslam'ın kalkınma modeli bu ilişkinin doğru şekilde kurulmasını içerir. İslâmi kalkınma modeli fitrata ve yaratılışa ters bir unsur içermez ve ruh-ceset-dünya ve içindekiler-evren ilişkisini en doğru şekilde kurmayı hedefler. İslam gelişimin üç boyutuna sahip çıkılması, büyütülüp geliştirilmesi ve dengenin gözetilmesi konusunda insanı hem bireysel hem de topluluk olarak sorumlu tutar (Askari, 2014: 172). Gelişim bireysel ve toplumsal olarak dengeli bir şekilde olursa ancak değerlidir. Toplumun menfaati tek tek bireylerin menfaatine tercih edilir olması temel olmakla birlikte toplumsal menfaat adalet üzerine kurulmuş bireysel menfaati de sağlayacaktır.

İslâm kalkınma sürecinin yönetiminde devlete çok büyük önem vermektedir. İslâm'da devlet son derece önemlidir ve Peygamber (sav) 622 yılında Medine'ye göçünce 47 maddelik bir anayasa hazırlayarak Medine İslâm devletini kurmuş ve devletin sınırlarını da belirlemiştir. Devleti kurmasıyla birlikte ekonomiye de yönelerek "Medine pazarını" kurmuştur. Bu sebeple güçlü bir ekonomi devletin ve toplumsal barışın güçlü olmasını sağlar. İslâm'da zenginlik sınırlandırılmamıştır tam tersine teşvik edilmiştir. Zekât vermek, hayır hasenat yapmak, vakıflar kurmak, vergi vermek için zengin olmak gerekir. İslam'ın buradaki tek şartı kişilerden İslâmi şartlar altında yani helâl/haram eksene uyarak zengin olmak için çalışmalarıdır. İslâm durağanlığı kabul etmez, "iki günü birbirine eşit olanın zararda olduğunu kabul eder. Aynı zamanda İslam'ın diğer toplumlara tebliği için de ekonomik güç ön plandadır. Bu sebeple ekonominin İslâmi kurallara uygun olarak büyümesi, ekonomik kalkınmanın ve sosyal barışın sağlanması hem devletin, toplumun hem de kişilerin başlıca görevi olmaktadır.

Ekonomik büyüme ve kalkınma İslam ekonomik sisteminin de temel amaçları arasında yer almakla birlikte İslam insanı temel alan bir bakış açısıyla konuya yaklaşmaktadır. İslam coğrafyasının ekonomik olarak güçlü olması insanı korumak ve onun refah ve huzuru için gereklidir. Bu coğrafya sadece Müslümanların değil tüm insanların huzur ve adalet içerisinde yaşadığı bir bölge olmalıdır. Bu durumda İslam'da ekonomik büyüme-kalkınma ve sosyal barış felsefesi ekonomide büyümenin, kalkınmanın ve sosyal barışın sağlanmasının İslâmi kurallara uyularak helâl/haram ekseninde olmasını

yani İslâmi finans sisteminin temel kurallarına uygun hareket edilerek gerekli büyüme ve kalkınmanın sağlanmasını sosyal barışın kurulmasını istemektedir.

3.4.2. İslam Ekonomi Sisteminde Büyüme-Kalkınma ve Sosyal Barış

Yukarıda ifade edildiği gibi İslâmi ekonomik sistemde ekonomik büyüme, kalkınma ve sosyal barış İslâm'ının önem verdiği ve gerçekleştirilmesini istediği en önemli hedeflerden birisidir. İslâmî anlayışta bilim, teknoloji ve sistem insanlığın ortak değerleridir ve bütün konvansiyonel sistemler de İslâmi kurallara aykırı olmamak şartıyla İslâm sayılır, zamana, mekâna ve şartlara göre uygulanır. İslâm ilim demektir ve cehaletin olduğu hiçbir yerde yoktur. İslâm'ın sadece istediği helâl/haram ekseninde bütün kaynakların optimal kullanılması, kaynakların devamlı geliştirilmesi ve toplumun refah seviyesinin İslâmi kurallar dikkate alınarak yükseltilmesi suretiyle sosyal barışın sağlanması, kişilerin mutlu olması böylece Allah'ın rızasının kazanılmasıdır. İslâm refahın sadece dünya da değil ahirette de kazanılmasını, cennetle refahın devamını ve cehennemden kurtulmasını ister. Ekonomik büyümenin ve kalkınma ile sosyal barışın tek amacı kişilerin dünyada ve ahirette mutlu olmalarının sağlanmasıdır. Bu sebeple ekonomik üretim sistemi ve teknoloji seviyesinin yükseltilmesi, sonuçların adil paylaşılması, toplumun ekonomik yönden zayıf kesimlerinin korunması İslam'ın olmazsa olmazlarıdır.

İslâm ekonomi sistemi sadece kişisel menfaat temeli üzerine değil toplumsal menfaat temeli üzerine de dengeli bir şekilde kurulmuştur. Toplumun huzur ve refahı ile bireysel refah birbirinden ayrı başlıklar altında değerlendirilmez. Klasik ekonomik sistemde olduğu gibi 'bireysel menfaat ve haz merkezli çalışmalardan toplumun kalkınmasına ulaşılması' şeklinde bir bakış açısından ziyade toplumun tüm kesimlerinin aynı anda müreffeh hale gelmesi amaçlanır. Toplumun gelir seviyesinde üst seviyede olan kesimleri alt seviyede olan kesimlerine servetlerinin bir bölümünü zekât, sadaka, karz-ı hasen vb. yöntemlerle aktarırlar. Bunlar içerisinde zekât müessesesi diğer sadaka türü aktarımlardan biraz daha farklı olarak doğrudan fakirin hakkı olarak verilmektedir. Bir nevi fakirler, ekonomik gücü olmayanlar zenginlere ortak olup kendi haklarını almaktadırlar. İnananların zekât, sadaka, vakıf, hayır-hasenat yapmaları, hacca gitmeleri, vakıf yöntemiyle kamu sosyal yatırımlarında bulunmaları ve devlete vergi

vermeleri için de için de helâl/haram ekseninde zengin olmaları ve zenginliklerinin devamlı artırılarak İslam toplumunun güçlendirilmesi istenir.

İslam ekonomi sisteminde büyüme-kalkınma ve sosyal barış sürecinde kişilerin ve firmaların aşağıda yer alan kurallara uymaları istenir:

3.4.2.1. Ekonomik büyüme ve kalkınma hareketi İslami finansın temel kurallarına uygun olmalıdır

Öncelikle İslam ekonomik sisteminde büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmaya çalışırken yukarıda 2.4. bölümde detayları verilen İslami finansın temel kurallarına uygun hareket edilmelidir. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

- a. İbâha kuralı,
- b. Faiz yasağı,
- c. İslam'ın yasak ve haram saydığı maddelerin üretiminden ve dağıtımından kaçınılmalıdır,
- d. Mülkiyetin meşruluğu esastır,
- e. Başkalarının mallarını haksız yere almak yasaktır,
- f. Ticaret helaldir,
- g. Ticaret sağlıklı bir muhasebe ve finans sistemi üzerine kurulmalıdır,
- h. Piyasa fiyat mekanizmasına müdahale etmemek esastır,
- i. Şartların gerektirdiği durumlarda narh uygulanabilir,
- j. Aldatmak yasaktır,
- k. İsrâf ve cimrilik yasaktır,
- l. Garar) ve cehalet yasağı söz konusudur.
- m. Kumar (meysir) ve şans oyunları yasaktır,
- n. Niyet önemlidir (hüküm, amaca tâbidir),
- o. İletişim önemlidir işlerin kolaylaştırılması esastır.

İslam ekonomisi ve ekonomik kalkınma süreci bu temel esaslar çerçevesinde uygulanacaktır. Bu ilke ve esaslar bir taraftan ekonomik kalkınma sürecinin gerçekleştirilmesini sağlarken diğer taraftan sosyal barışın temin edilmesini de sağlayacaktır.

3.4.2.2. Serbest piyasa ekonomisi esastır

İslâm ekonomi sisteminde serbest piyasa ekonomisi esastır. Fakat bu serbest piyasa ekonomisi taraflara sınırsız özgürlükler vermez. İslam ekonomik sistemindeki serbest piyasa, arz ve talebin serbestçe oluşması üzerine bina edilmiştir. Arz ve talebin özgürce denge oluşturmasını engelleyecek devlet dahil hiçbir güce izin verilmez. Daha önce de belirtildiği üzere "Fiyatları koyan Allah'tır. Rızkı veren, artırıp eksiltene de O'dur..."¹¹⁷. Devlet sadece arz ve talep arasında serbestçe dengenin kurulmasını engelleyen hususlar varsa bu engelleri kaldırmakla yükümlüdür. Devletin narh yetkisi de buradan gelmektedir.

İslam ekonomik sisteminin serbest piyasa ekonomisi sınırsız özgürlüklere sahip değildir. Piyasa faktörleri, yukarıda 2.5. bölümde detayları verilen İslami finansın temel kurallarına uygun hareket etmek zorundadır. Öncelikle ekonomi faiz üzerine bina edilmez. Her türlü sömürünün odağı olan faiz ekonomik sistemlerin en büyük belasıdır. Faiz üzerine bina edilen sistemlerin toplumsal huzur ve adaleti tesis etmesi ve bugünkü manada kalkınma hedeflerine ve sosyal barışa hizmet edebilmesi pek mümkün değildir. Diğer yasaklar ve kurallar da serbest piyasa ekonomisinin adalet ve hakkaniyet üzerine kurulmasını sağlar. Mesela İslam ekonomik sistemi 1929 büyük buhranına izin vermezdi. İslam ekonomi sisteminde şirketlerin hisse senetleri de arz ve talebe göre serbestçe alınıp satılabilir. Fakat şirketler gerçek ve zekâta tabi varlıklarını açıkça ilan etmek zorundadırlar. Şirketin tüm menkul, gayrimenkul, hak ve sorumlulukları, haram gelir ve giderleri güncel fiyatlarla değerlendirilerek mevcut ortaklara ve gelecekteki ortak adaylarına aldatma ve hile olmadan açıklanmalıdır. Hisse senedi almak isteyen adaylar ancak şirketin gelecekteki performans öngörülerine göre gerçek değerinin üzerinde bir bedel ödemeye razı olacaklardır. Aksi halde yapılan işlemler meysir hükmüne bürünür ki bu İslam'da caiz değildir. "Meysir insana yaratıcısını unutturan, namaz kılmaktan alıkoyan, tembelliğe sürükleyen, çalışma gücünü yok edip insanlar arasına kin ve düşmanlık saçan haksız kazanç yollarının tamamını içeren geniş bir kavramdır. Meysir kelimesi Maide suresinin 90-91. ayetlerde geçmekte olup genel

¹¹⁷ Ebu Dâvud, Büyû 51, (3451); Tirmizî, Büyû 73, (1314)

olarak kumar olarak anlaşılrsa da kumardan çok daha geniş bir anlamı vardır” (Çeker, 2019; Erkan vd., 2020: 76).

Serbest piyasa ekonomisi içerisinde ve bireysel mülkiyet temelinde İslam’ın yasak ve emirlerine uygun hareket edilerek elde edilecek olan bireysel servet üzerinde de bireyler sınırsız özgürlüğe sahip değildirler. Öncelikle helâlinden kazandıkları kendi servetleri de olsa israf ve cimrilik yasaktır. İslam israf edenleri şeytanın kardeşleri olarak görür. Fakat aynı zamanda cimriliği de yasaklar ve bu nedenle kişi cimri de olamaz. Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyrulmaktadır: "Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir" (İsrâ, 17/26-27). Müslüman denge insanı olmak zorundadır. Bu denge şu ayette çok net bir şekilde anlatılır: “Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın” (İsrâ, 17/26-27). O halde servet sahibi olan birey bu serveti toplumla bir denge üzerine paylaşacaktır. Kişi kendi servetini yani ceviz ağacını devamlı büyütecek ve elde edilen cevizi toplumun muhtaç tabakalarıyla ve devletle adil şekilde paylaşacaktır. Bu paylaşım işte gerçekten “damlama etkisi (trickle down effect)” olarak fonksiyon görecektir. Servetin tabana yayılması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması işte bu gerçek “damlama etkisi” ile mümkün olacaktır. Bu damlama etkisini sağlayan en önemli unsur ise servetin bir kısmının zekât olarak dağıtılması emreden hükümdür.

3.4.2.3. İslâm toplumu ekonomik olarak güçlü olmalıdır.

Ekonomik kalkınma sürecinde en önemli başlıklardan biri ekonomik büyüme başlığıdır. Bireylerin oluşacak zenginlikten pay alabilmeleri için öncelikle toplumun paylaştırılacak, büyümüş bir serveti olmalıdır. Bugün ekonomik büyüme temelde GSYH gibi ekonomik göstergelerle ölçülmektedir. Burada soru şudur: İslâm ekonomik zenginleşmeye nasıl bakmaktadır?

İslam, insanın yeryüzüne halife olarak gönderildiğini söyler.¹¹⁸ İnsan, Allah (c.c.)’ın halifesi sıfatıyla yeryüzünde tasarrufla bulunmaktadır. Yeryüzünde bulunan bütün

¹¹⁸ “Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi...” (Bakara, 2/30)

varlıklar (Hayvanat¹¹⁹, nebadat, nehirler, denizler¹²⁰, madenler¹²¹ ve tüm diğer unsurlar) insanların hizmetine ve emrine verilmiştir. Hatta yeryüzünün halifesi olan insanın faydasına gökyüzünde olan nimetler bile verilmiştir.¹²² Güneş ve ay da insana hizmet için sunulmuştur.¹²³ Kendisine bu kadar büyük nimetler sunulan insansa sadece Allah'a (cc) ibadet ve şükür için yaratılmıştır.¹²⁴ İnsan, bu kulluk yolunda imtihan edilecek¹²⁵, gerçek inananlar inanmayanlardan ayrılacaktır. O halde insan yaptığı tüm faaliyetlerde ve bunların içerisinde önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetlerde Allah'ın halifesi sıfatıyla ve Allah (c.c.)'ın emri gereğince hareket etmelidir.

İslam ekonomisi açısından diğer bir önemli konuda bireysel mülkiyet meselesidir. İnsan yeryüzünde mülk sahibi olabilecek midir? Bu konuya daha önce 2.5.5. bölümde de değinilmişti. Öncelikle şunu belirtmek gerekmektedir ki mülkün gerçek sahibi Allah (c.c.)'dır. Kur'an-ı kerimde göklerde ve yerde ne varsa hepsinin Allah (c.c.)'ın mülkü olduğu açıkça belirtilmektedir¹²⁶. O halde insan, Allah (c.c.)'ın mülkünde O'nun halifesi sıfatıyla O'nun dilediği şekilde hareket edecektir. Allah (cc) bir imtihan olarak mülkü dilediği şekilde kullarına taksim edecektir. Kur'an-ı kerimde bu konuda şöyle buyurulmaktadır: "...Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin" (Âl-i İmrân, 3/26). O halde Allah (c.c.)'ın dilemesi ile insanlar dünyada mülk sahibi olacaklardır. Bu bir imtihan vesilesidir. Yoksa birilerinin söylediği gibi İslam sosyalizm benzeri bir sistemi

¹¹⁹ "...Şükredesiniz diye onları böylece sizin hizmetinize verdik." (Hac, 22/36)

¹²⁰ "Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten yağmur indiren ve onunla size rızık olarak türlü meyveler çıkaran, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri emrinize veren, nehirleri de hizmetinize sunandır." (İbrâhîm, 14/32)

¹²¹ Yeryüzünde oluşma imkânı olmayan demir insana hizmet için başka yıldızlardan Allah (c.c.)'ın emri ile yeryüzüne indirilmiştir. "...Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır..." (Hadîd, 57/25)

¹²² "Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah'ın sizin hizmetinize verdiği ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi?..." (Lokmân, 31/20)

¹²³ "O, âdetleri üzere hareket eden güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir." (İbrâhîm, 14/33)

¹²⁴ "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât, 51/56)

¹²⁵ "İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece «İman ettik» demeleriyle bırakılıvereceklerini mi sandılar?" (Ankebût, 29/2)

¹²⁶ (Âl-i İmrân, 3/ 109); (Âl-i İmrân, 3/189); (Nisâ; 4/126); (Nisa, 4/131).

ortaya koyarak ferdi mülkiyeti ortadan kaldırıp sadece toplumsal mülkiyet sistemini benimsemez. Kâinata nasıl bir denge varsa yeryüzünde yaşayan insanların ekonomi içerisindeki rolleri konusunda da bir denge vardır. Allah insanları birbirine sebep kılarak bir denge üzerine ekonomik sistemi inşa etmiştir. Kur'an-ı Kerimde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: "Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır." (Zuhruf, 43/32). Demek ki yeryüzündeki bütün meslekler ve bu mesleklerin ihtiyaç duyduğu kabiliyetleri yeryüzünde bir denge sağlamak amacıyla farklı farklı yaratan Allah (c.c.)'dir. Herkesin kabiliyeti ve becerisi aynı olsaydı insanlar yeryüzünde bir ekonomik düzen ve sistem kuramazlardı. Önemli olan insanın kendisinde bulunan kabiliyetlerin farkına vararak onları geliştirip kullanabilmesidir.

İslam dininde kişinin kazanç için çalışması öğülmüştür ve emredilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın rahmetinden ötürü geceyi istirahat, gündüzü de geçim temini için (lütfundan istemek ve şükretmek) yarattığı (Kasas 28/73), kural olarak insan için ancak çalıştığına olduğu ve çalışıp çabalamaktan başka bir kazanç ve başarı yolu olmadığı (Necm, 53/39) belirtilmiştir. Hz. Peygamber (sav) "Hiçbir kimse elinin emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir." (Buhârî, "Büyü", 15) buyurmaktadır. Allah (cc) çalışma yoluyla elde edilecek olan rızkın sadece ondan isteneceğini ve elde edilen rızıktan dolayı yalnız O'na şükredileceği (Ankebût, 28/17) belirtilmiştir. Sonuçta çalışma "rızık isteme" emredilmekle birlikte çalışmanın bir vesile olduğu rızık verenin ise sadece Allah (cc) olduğu belirtilmiştir.

İslam ekonomi sisteminde "iki günü birbirine eşit olan ziyandadır" düsturu ile sürekli çalışma ve ekonomik anlamda büyüme emredilmektedir. İslam toplumu gelişmiş sanayileşmiş toplumları tüm alanlarda (ekonomi, sanayi, silahlanma, eğitim, tarım hayvancılık vb.) yakalamalı ve daha ileriye geçmelidir. İslam toplumu tüm toplumlara örnek olmalı gelişme ve büyümenin önderi olmalıdır.

3.4.2.4. Ekonomik kalkınma süreci adalet prensibine dayanmaktadır.

İslâm ekonomi sistemindeki tüm kurallar ve kaideler adalet sistemi üzerine kurulmuştur. Adalet ile eşitlik aynı kavramlar değildir. İslam ekonomi sistemi herkesin gelirden eşit

pay aldığı bir sistemi öngörmez. Bireyler kişisel beceri ve kabiliyetlerine göre ve çalışmalarının karşılığı olarak ekonomik sistemden pay alırlar.

Servetin dağılımında farklı seviyelerin olması bir taraftan ilahi imtihan gereğidir. İslami ekonomik sistemde de gelir seviyesi birbirinden farklı insanlar olacaktır. Bu dünya hayatında Allah'ın (cc) koyduğu bir dengedir. Allah (cc) her insanı aynı kabiliyette yaratmamıştır. Dünya nimetleri olarak sayılabilecek; mal ve mülk, evlat sahibi olmak, makam sahibi olmak, fiziksel güce sahip olmak, yüksek IQ'ya sahip olmak vb. herkese aynı ölçüde ve eşit olarak verilmemiştir. Bu bir taraftan imtihan vesilesi diğer taraftan dünyada iş birliğine dayalı oluşan sistemin gereğidir. Bu haksızlık ve adaletsizlik değildir. Çünkü İslam inancında dünya geçici bir konaklama yeridir ve gerçek huzur ve mutluluk ancak ahirette mümkün olacaktır. Bu dünyada Allah (cc) kimimizi kimimize üstün kılmıştır. Kur'an-ı Kerimde Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır...” (En'âm, 6/165) yine bir başka ayette “Allah rızık konusunda kiminizi kiminizden üstün kıldı...” (Nahl, 16/71) buyrulmaktadır. O halde yeryüzünün halifesi sıfatıyla yeryüzünde nizam kuracak olan insanoğlu öncelikle bu gerçeği kabul edecek ve fitrata aykırı bir yola sapmayacaktır.

Bu gerçeği anlayamayan birçok düşünür sosyal adaleti sağlama adına fitrata aykırı olarak bireysel mülkiyeti inkâr sistemleri savunmaya girişmişlerdir. Bu onların bakış açısıyla adaletsiz bir durumdur. Bu görüş sahipleri akıl sağlığı yerinde olmayan, sağlığı olmayan insanlarda da eşitliği sağlasalar ya! Oysa gerçek akıl sahipleri bu dünyanın sadece bir imtihan vesilesi olduğunu idrak ederler. Bu konuda Karun'a verilen hazineler karşısında o günün insanların tavrı bize çok açık bir örnektir: Kur'an-ı Kerimde durum şöyle anlatılır: “Kârûn, zineti ve görkemi içerisinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzu edenler, ‘Keşke Kârûn'a verilen (servet) gibi bizim de (servetimiz) olsaydı. Şüphesiz o büyük bir servet sahibidir’ dediler” (Kasas, 28/79). İnsanların Karun'un zenginliği karşısındaki bu tutumları karşısında gerçeği bilen gerçek alimler şöyle demişti: “...Yazıklar olsun size! İman edip de iyi işler yapanlara Allah'ın vereceği mükafat daha hayırlıdır. Ona da ancak sabredenler kavuşturulur...” (Kasas, 28/79). Karun'a verilen servet karşısında imrenen insanların imtihanı bir başka iken Karun'un imtihanı çok daha ağırdı. O kendisine verilen zenginlik ve serveti kalıcı ve kendi hakkı sanmış ve bu servetin gerçek sahibinin Allah (cc) olduğunu idrak edemeyerek servet

sarhoşu olmuştu. O'nun bu azgınlığı karşısında Allah (cc) O'nun mal ve servetini yerin dibine geçirmiş ve helak etmişti. Bu durum karşısında daha dün Karun'a imrenenler gerçeği anlamış ve şöyle demişlerdi: "...Vay! Demek ki Allah, kullarından dilediği kimselere rızkı bol verir ve (dilediğine) kısarmış. Allah bize lütfetmiş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirirdi. Demek ki kafirler iflah olmayacak..." (Kasas, 28/82).

İslam ekonomik sisteminde özel mülkiyetin olduğu daha önce açıklanmıştı. Özel mülkiyet İslam ekonomik sisteminin doğal fitratıdır. Kur'an'da mülk edinme duygusunun fitrî olduğu ve mal sevgisinin insanın temel hazlarından birini teşkil ettiği açıkça ortaya konmuştur (Hacak, 2006). Bunun hikmeti oldukça açıktır. Yeryüzünde oluşturulacak ekonomik sistem ancak bu durumda kurulabilecektir. Aynı zamanda bu bir imtihan vesilesidir ki insanların sonsuz ahiret hayatındaki mutluluğu burada sergileyecekleri tutuma bağlıdır.

Mâverdî'ye göre insanların daha çok çalışıp daha çok kazanma arzusu taşımaları, Allah'ın insanlık için büyük bir lütfudur. "Eğer insanlar gelecek kaygısı ve projesi taşımadan günlük ihtiyaçlarıyla yetinseler ve daha fazlasına karşı bir istek duymasalardı dünya harap olurdu." (Mâverdî, 1988). Yine Ona göre "geniş emel, teşebbüs arzusunu kamçılıyarak insanı ömrüne sığmayacak ve hayat boyunca erişilmesi umulmayacak şeylerin elde edilmesine yöneltir. Allah'ın insanlığa -hilâfet misyonunun gereği olarak- verdiği geniş emel sayesinde büyüme, kalkınma ve ilerleme sağlanmış, maddî umran nesilden nesile gelişerek aktarılmıştır" (Kallek, 2003). Yine Mâverdî'nin aktardığı (Mâverdî, 1988) "Emel, ümmetime Allah'ın bir rahmetidir" (Hatib el-Bağdadî, Tarih, II, 52) hadisi insanlığın gelecekle ilgili kaygılarının insanlık için nasıl büyük bir rahmet olduğu görülmektedir.

Bireysel mülkiyet ve servetin durumu bu iken toplumsal olarak durum değerlendirildiğinde İslam toplumu ekonomik olarak güçlü olmak zorundadır. Daha önce de belirtildiği gibi inanan insan öncelikle Mü'min olmalıdır. Yani "güven veren, va'dine güvenilen; inananları korku ve endişeden emin kılan" ve aynı zamanda "kendisine sığınanları koruyan, emniyetle rahatlatan kimse" (Bulut, 2016) olmalıdır. Aynı zamanda inananlar ayrıca kendilerine karşı kötü niyet besleyenlere karşı da güçlü ve caydırıcı olmalıdır. Kur'an-ı Kerimde inananların bu vasfı daha önce de belirttiğimiz gibi şöyle anlatılmaktadır: "...Onlar Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı

güçlü ve onurludurlar...” (Mâide, 5/54). O halde inanan insan hem Mü'minlere karşı sorumluluklarını yerine getirebilmek hem de kafirlere karşı bir güç oluşturabilmek için ekonomik olarak güçlü olmak zorundadır. Ekonomik güce sahip olmayan bir İslam toplumunun bu görevleri yerine getirebilmesi mümkün değildir. O halde inananlar, ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine Allah'ın (cc) koyduğu sınırlar ve kurallar içerisinde ulaşmaya gayret etmeli, ulaşılan ekonomik büyüme ise yine Allah'ın (cc) gösterdiği hedefler doğrultusunda kalkınma hedeflerine dönüşmelidir.

3.4.2.5. Yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması hedefi

İslâm ekonomi sistemi adalet üzerine kurgulanan bir sistem olmakla birlikte toplumun zayıf kesimlerinin toplumda oluşan servetten, belirlenen kurallar çerçevesinde, mutlaka pay almasını öngörür.

Konvansiyonel ekonomik kalkınma anlayışı ile İslam'ın kalkınma anlayışı nihai hedef olarak yoksulluğun azaltılması hedefinde birleşmektedir. Konvansiyonel ekonomik sistemde “Washington Uzlaşısı” olarak adlandırılan sürecin temel vurgusu “yapısal uyum politikaları” olup bu politikalar kapsamında iktisadi büyüme bir araç olarak kullanılarak yoksulluğun azaltılması hedeflenmeye çalışılmıştır. Burada beklenen şey “oluşan zenginliğin bir nevi damlama etkisiyle alt gelir gruplarına da yansımadır”. Bu sistemde serbest piyasa ekonomisi esastır ve devlet müdahalesi öngörülmez. Teoride mantıklı görülen bu sistem sınırsız ekonomik özgürlükler istediği için beklenenin aksine çok büyük krizlere sebep olmuş ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler daha da derinleşmiştir.

“Washington Uzlaşısı”nın itibar kaybetmesiyle birlikte devletin ekonomiye belirli kurallar dahilinde müdahil olması ilkesine dayanan ve yine temelinde ekonomik kalkınma olan “Post-Washington Uzlaşısı” oluşmuştur. Bu uzlaşının temel vurgusu “Yoksulluğun Azaltılması Strateji Belgeleri”nde yoğunlaşmaktadır. Hükümetlerin aktif rolde olduğu “Yoksulluğun Azaltılması Strateji Belgeleri”nin kapsamı 4 temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar (Kaynak, 2011: 51):

- 1- Ülkelerin katılımcı sürecinin tanımlanması,
- 2- Yoksulluğun tüm yönleriyle tam olarak teşhis edilmesi,
- 3- Hedefler, göstergeler ve tarama sistemleri,

- 4- Üç (3) yıllık dönemler halinde liste halinde özetlenmiş öncelikli kamusal faaliyetlerin belirlenmesidir.

İslam ekonomi finansı açısından konu değerlendirildiğinde gerek Washington gerekse Post-Washington uzlaşlarında belirtilen esasların kısmen geçerli olabileceğini ve fakat İslam'ın çok daha geniş bir çerçeveden konuyu değerlendirdiği için aynı noktada birleşebildiklerini söylememiz mümkün değildir. Bazı fikirlerde birleşiyor görünmeleri ise gayet tabiidir. Zaten çoğu zaman İslam'ın kapitalizm ve sosyalizme yakın olduğu görüşlerini savunanların savundukları da bu ara kesittir.

Öncelikle Washington uzlaşının temeli olan serbest piyasa ekonomisi bazı sınırlamalarla İslam ekonomisinde de geçerlidir.

Konvansiyonel ekonomik sistemlerin geçirdiği aşamalar gerçek kalkınma hedeflerine ulaşarak sosyal adaletin sağlanması aşamasına gelinmesinde epeyce yol kat edilmesini sağlamıştır. Fakat halen istenilen ve beklenen amaçlara ulaşılamamıştır. Yine de düşünsel manada alınan mesafe hiç de az değildir. Bu aşamalardan en önemlisi hiç kuşkusuz “Binyılın Kalkınma Hedefleri”dir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi halinde özlenen sosyal barışa nispeten yaklaşılabilecektir. “Binyılın Kalkınma Hedefleri” değerlendirildiğinde ulaşılmak istenen birçok amaç İslam'da asırlar önce zaten ortaya konulmuştur. Bugünün modern ekonomik sistemleri ortaya konulan amaçlar açısından doğru bir noktada olsa da bu amaçlara ulaşmak için kullanılacak araç ve ara hedefler noktasında halen gerçekten çok uzaktır. Kapitalizmin her türlü servet biriktirmeyi kutsadığı, faizli sistemin ekonominin damarlarında dolaşan asıl kan haline geldiği bir sistemin hayal edilen amaçlara ulaşma hedefi halen bir ütopya görünümündedir.

İslam'ın yoksulluğu ortadan kaldırma hedefi iki ayrı başlık halinde şu şekilde ele alınabilir.

- a- İslam'ın aşırı yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırma hedefi

İslam insanın insanca yaşama hakkına sahip olmasını ister. Allah (cc) nezdinde insan çok değerlidir. O'na yapılan hizmet ve hürmet bizzat Allah'a (cc) yapılmış kabul edilir. Ebu Hureyre (r.a.)'dan nakledilen bir hadiste Allah Rasûlü şöyle buyurmaktadır:

"Kıyamet günü aziz ve celil olan Allah şöyle buyuracak:

‘Ey âdemoğlu! Ben hasta oldum beni ziyaret etmedin!’ Kul diyecek:

‘Ey Rabbim, Sen Alemlerin Rabbi iken ben seni nasıl ziyaret ederim?’ Allah Teâlâ ise:

‘Bilmedin mi, falan kulum hastalandı, fakat sen onu ziyaret etmedin, bilmiyor musun? Eğer onu etseydin, yanında beni bulacaktın!’

Allah Teâlâ: ‘Ey âdemoğlu ben senden yiyecek istedim ama sen beni doyurmadın?’ Kul diyecek:

‘Ey Rabbim, ben seni nasıl doyururum. Sen ki alemlerin Rabbisin?’ Allah Teâlâ ise:

‘Benim falan kulum senden yiyecek istedi. Sen onu doyurmadın. Bilmez misin ki, eğer ona yiyecek verseydin, verdiğini Ben’im katımda mutlaka bulacaktın. Bunu bilmez misin?’

Allah Teâlâ: ‘Ey Âdemoğlu! Ben senden su istedim bana su vermedin!’ Kul diyecek:

‘Ey Rabbim, ben sana nasıl su içirebilirim, sen ki Alemlerin Rabbisin!’ Allah Teâlâ ise:

‘Kulum falan senden su istedi. Sen ona su vermedin. Eğer ona istediğini verseydin, verdiğinin sevabını katımda bulurdun, bunu bilmez misin?’ diye buyuracak” (Müslim, Birr 43).

Yukarıdaki hadisi şerifte açıkça görölmektedir ki, insana yapılan yardım ve iyilikler bizzat her türlü noksanlıktan münezzehtir olan Allah’a (cc) yapılmış gibi ahirette ecri verilecektir. O halde Müslümanın çevresindeki ihtiyaç sahiplerini görmemesi, onlara sahip çıkmaması düşünülemez. Yukarıdaki hadisi şerif neredeyse aynı İncil’de de geçmektedir. Matta 25:41-46’de aynı manada bir söz bulunmaktadır. İncil’e eklenen bu ayetler muhtemeldir ki Hz. İsa’nın havarilerine bildirdiği peygamber sözüdür. Bütün ilahi dinlerin gerçek kaynağı Allah (cc) olduğu için tahrif edilmiş bir kutsal kitapta da bozulmamış bazı hükümlerin yer alması mümkündür. Demek ki bütün ilahi dinler Allah’ın (cc) değer verdiği ve saygın kıldığı insana hürmet edilmesini ve darda kalanlara yardım edilmesini öğütlemektedir. Hz. Peygamber’in birçok hadisi şerifinde de yoksula, yolda kalmışa, komşuya, isteyenlere yardım edilmesi tavsiye edilmiştir. Hatta

bir hadisi şerifte “Yanı başındaki komşusu açken, tok yatan kimse iman etmemiştir” (Musannef, İmân ve rü’yâ, 6) buyrulurak komşusunun durumu ile ilgilenme imanî bir konu olarak ele alınmıştır.

b- Aşırı yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırma araçları

İslam insanın insanca yaşama hakkına sahip olduğunu ortaya koyduktan sonra bu sorunu ortadan kaldıracak sistemler ortaya koymuştur. Bunlar zekât başta olmak üzere sadaka ve karz-ı hasen gibi ibadetlerdir. Bunlardan zekât farz kılınarak uygulanması emredilmiş diğer sadaka vb. ibadetler ise çok büyük ecirler vaad edilerek tavsiye edilmiştir.

Kur’an-ı kerimde birçok ayette sadaka verenler öğülmüş ve sadaka tavsiye edilmiştir. Aşağıda bazı örnekler verilmiştir:

“Şüphesiz ki sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar ve Allah'a güzel bir borç verenler var ya, (verdikleri) onlara kat kat ödenir. Ayrıca onlara çok değerli bir mükafat da vardır” (Hadîd, 57/18).

"Şüphesiz Müslüman erkeklerle Müslüman kadınlar, mü'min erkeklerle mü'min kadınlar... sadaka veren erkeklerle sadaka veren kadınlar...işte onlar için Allah bağışlanma ve büyük bir mükafat hazırlamıştır" (Ahzâb, 33/35).

Yine ayetlerde Allah (cc) için verilen sadakanın malı artırdığı ve faizin ise malı mahvettiği belirtilmiştir.

"Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (berekletlendirir). Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez" (Bakara, 2/276).

Sadakalar fakirler için bir ferahlık iken zenginler için de huzur ve mutluluk kaynağı, temizlenme vasıtasıdır.

“Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ...” (Tevbe, 9/103).

İslam gönüllü olarak verilen, bolluk, bereket ve bağışlanma vesilesi olan sadaka haricinde zenginlerin üzerine bir sorumluluk ve mali bir ibadet olan zekât emri ile de sosyal adalet ve dayanışmayı tesis etmektedir. Zekât; “Allah’ın (cc) layık olanlara verilmek üzere farz kıldığı ve belirli şartlarda zengin sayılan kişilerin malından alınan muayyen bir paya verilen isimdir” (Karadâvî, 1984: 51).

Zekât Kur'an-ı kerimden önceki kitaplarda da Allah (cc) tarafından emredilen bir farz ibadetti. Nitekim Kur'an-ı kerimde şu ayetlerde geçmiş ümmetlerde de zekâtın olduğu görülmektedir (Kazak vd., 2020: 55):

“Kitap'ta İsmail'i de an. ... Ailesine namaz ve zekâtı emrederdi...” (Meryem, 19/54)

“Hani, biz İsrailoğulları'ndan, ‘Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz’ diye söz almıştık.” (Bakara, 2/83)

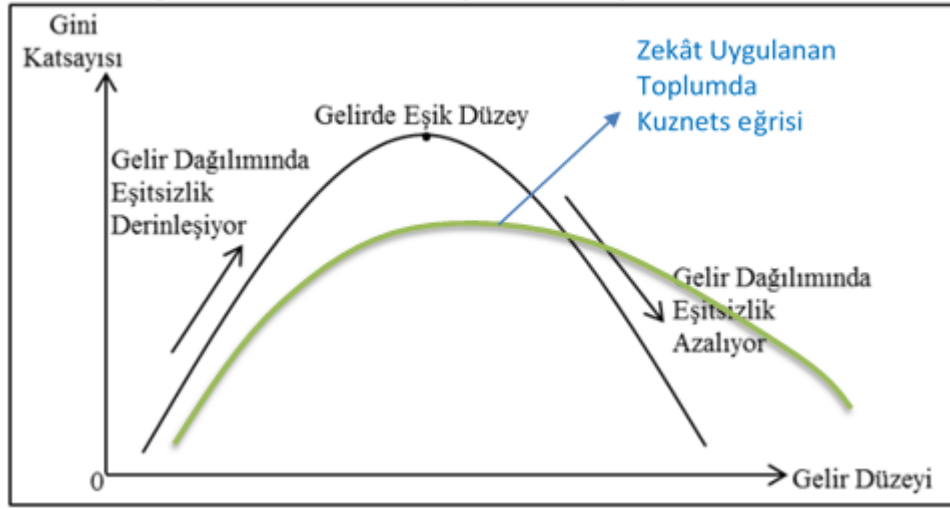
Hz. İsa (a.s.)'ın daha bebekken konuşarak; “...Şüphesiz ben Allah'ın kuluyum. Bana kitabı (İncil'i) verdi ve beni bir peygamber yaptı." "Nerede olursam olayım beni kutlu ve erdemli kıldı ve bana yaşadığım sürece namazı ve zekâtı emretti." (Meryem, 19/30-31) dediği bildirilmektedir.

Zekât müessesesinin bilinen en önemli ekonomik faydası gelir dağılımı üzerindeki etkisidir. Zekât nisap miktarı mala sahip olan ve zekât için gerekli şartları taşıyan ekonomik varlıklar üzerinden fakirin (zekât verilecek sekiz sınıf) hakkı olarak temelde %2,5 oranında alınan ve zekât verilecek ilgili sınıflara verilen mali bir yükümlülüktür. Burada görüldüğü üzere zekât toplumdaki muhtaç zümrelere zenginlerin malından bir kısmının alınarak dağıtılmasını öngörür. Burada önemli hususlardan birisi şudur: İslam bu alınan yüzdenin zengin malı değil, fakirin hakiki malı olduğunu bildirir. Yani zengin malı içerisindeki bu kısmı aslında zengin malıdır. Zengin'in sadakalarda olduğu gibi dilerse vereceği bir pay değildir, zengin fakire o kadar borçludur ve ödememesi zulümdür (Kazak vd., 2020: 60).

Ekonomik kalkınma ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi tanımlayan en önemli ekonomistlerin başında Kuznets gelmektedir. Kuznets tanımladığı ters-U ilişkisi ile gelişmenin başlangıç aşamalarında ekonomik büyüme ile birlikte gelir eşitsizliği arttığını belirtmiştir. Ekonomik gelişmenin ilerlemesi ve toplumun tüm kesimlerine yayılmaya başlaması ile birlikte bu gelir eşitsizliği azalma eğilimi göstermektedir. Ekonomik gelişmenin farklı aşamalarında gelir eşitsizliğinin çizdiği bu yol ters-U şeklinde bir seyir izlemektedir. Kuznets gelişimin ilk aşamalarında ekonominin sanayileşmeye başlamasıyla birlikte modern ve yüksek getirili sektörlerinde istihdam

artışı ile birlikte yüksek ve düşük gelirli kişiler arasında gelir uçurumu oluşmaya başlayacaktır. Daha sonraki aşamalarda ise üretimin artması ile birlikte işgücünün ağırlıklı olarak bulunduğu tarım sektöründen sanayi sektörüne işgücü transferi oluşacak ve bununla birlikte gelir eşitsizliği ortadan kalkacaktır (Kazak vd., 2020: 60-61).

Kuznets'in ortaya koyduğu teoride sanayileşmeyle birlikte başlangıçta bir kesimin diğer bir kesim aleyhine hızla zenginleştiğini ve Gini katsayısının aşırı büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Oysa İslam ekonomi düzeninde gelir dağılımına zekât etkisi eklenmektedir. Zenginleşen tarafların gelirinden ortalama %2,5'luk kısım fakir kısma onların hakkı olarak dağıtılmaktadır. Dolayısı ile zenginleşmeyle birlikte oluşan zenginlikten gelir seviyesi düşük olan gruplar da istifade edecekler ve Kuznets eğrisi aşağıdaki duruma dönüşecektir (Kazak vd., 2020: 62-63).

Şekil 27. Zekât uygulanan toplumda Kuznets eğrisi

(Kaynak: Kazak vd., 2020: 63)

Zekât bir taraftan yukarıda anlattığımız gelir dağılımındaki adaletsizliği ortadan kaldırırken diğer taraftan kalplerdeki zenginlere karşı olan kini söküp almaktadır. Ekonomik kalkınmanın nihai amacı insanların huzur ve refahını sağlayacak gelişmeleri ortaya koyabilmektir. Toplumun gelir grupları arasında meydana gelecek kıskançlık ve hazımsızlık büyük toplumsal gerilimlere sebebiyet verebilir. İnsanın doğasında kendisinden zengin olan kişilere karşı bir kıskançlık durumu söz konusu olabilmektedir. Kur'an-ı kerimde Kasas suresinde geçen ve Karun'un zenginliğini görüp onun gibi zenginliği arzulayanların Karun'un başına gelenleri görünce söylediklerini örnek olarak

verilmişti. Demek ki insanların zenginlerin durumuna bakıp iç geçirmeleri ve hatta kıskanmaları mümkündür. Daha önce de açıkladığımız gibi zenginlik Allah'ın (cc) kullarına bir lütfu olup aynı zamanda bir imtihan vesilesidir. Fakirler için de imtihan tam aksi yöndedir. Her iki tarafta buldukları hal üzere en iyi şekilde imtihanı doğru şekilde vermekle yükümlüdürler.

Zekât tüm bunların yanında kalkınmanın temeli olan ekonomik büyümeyi de sağlayan bir formülasyon içermektedir. Zekât verilecek olan mallarla ilgili düzenlemede çok ilginç bir gerçek ortaya çıkmaktadır. Zekât âtil duran ve ekonomiye kazandırılmayan servet için adeta bir cezalandırma görevi görmektedir. Şu hadis konuyu anlamamıza yardımcı olacaktır. Hz. Peygamber (sav) yetim malları hakkında “Kim, mal sâhibi bir yetime veli olursa, bu malla ticaret yapsın, malın zekâtını yiyip bitirmesine terk etmesin.” (Tirmizî, Zekât 15) buyurmuştur. Demek ki zekâtın böyle bir özelliği vardır. Ayrıca şirketlerin zekât hesaplama tablolarına bakıldığında üretim araçlarının zekâta tabi olmadığını ve üretim gücünün artırılmasının İslam'ın zekât müessesesi vasıtasıyla teşvik edildiği görülmektedir. Yine bireysel servetler ayrı elde tutulduğunda zekâta tabi iken, birikimler müşâreke, mudârebe ortaklığı gibi yollarla büyük ekonomik güce sahip şirketlere dönüştüğünde zekâtın lehlerine bir duruma dönüştüğü görülmektedir¹²⁷. Bu durum ilk bakışta düşük gelir sahiplerinin aleyhine bir görüntü arz etse de onlar için yeni çalışma kapılarının açılması İslam'ın çok daha büyük bir idealinin olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu ideal doğru anlaşılabilse günümüz modern finansal sistemin temeli olan sermaye piyasalarının çok daha güçlü hale gelmesine vesile olacağı görülecektir. İslam ekonomi ve finans sisteminde para piyasalarının da yeri ve önemi olmakla birlikte aslında daha çok sermaye piyasalarının canlanmasını sağlayıcı bir fonksiyonunun olduğu çok da anlaşılmayan bir gerçektir. Bu gerçek sadece konvansiyonel ekonomi ve finansçıların değil, bu konuda çalışan İslam ekonomisi ve finansı düşünürlerinin de gözünden kaçmaktadır.

¹²⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: “Economic Development and Zakat” / Hasan Kazak, Bilge Afşar, Orhan Çeker, Osman Okka (Kazak vd., 2020)

3.4.2.6. Herkesin eğitimini sağlamak

İslam'ın ilme eğitime verdiği değer çok açık bir şekilde ortadadır. Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayeti "Oku"¹²⁸ emriyle başlamaktadır. Kur'an-ı Kerim Müslümanın sorumlu olduğu ve mutlaka okuması gereken temel anayasa kitabıdır. Bu kitabı eğitim almamış birisinin okuması da mümkün değildir. O halde dinin temelinde okuma ve eğitim vardır. Bu eğitim kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın her Müslümanın alması gereken temel eğitimidir. İslam coğrafyasında okur yazarlıkla ve ilimle ilgili sorunların olması yine Müslümanların dinlerini tam olarak bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Kur'an-ı Kerim sadece bir elit kesimin okuması gereken ulaşılması ve anlaşılması zor bir kitap değildir.

Eğitim sadece dini eğitimle sınırlı değildir. Kur'an eğitimiyle konuya başlamamız ilk ayetin okuma ile ilgili olması ve Müslümanların sorumlu oldukları kitabı okuma ve bilme zorunluluklarını anlatma sebebiyledir. Hz. Peygamber; "İlim Çin'de de olsa ona tâlip olun. Çünkü ilim her Müslümana farzdır"¹²⁹ buyurmuştur. Burada Çin örnek olup dünyanın -ne kadar uzak olursa olsun- herhangi bir yeri manasındadır. O halde Müslüman birey kadın-erkek ayrımı olmaksızın ilme erişmelidir. İlim İslam'da o kadar önemlidir ki Alimin mürekkebi şehidin kanı ile mukayese edilmiştir. Hz. Peygamber; "Kıyamet gününde âlimlerin mürekkebi ile şehitlerin kanı tartılır, âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanından ağır gelir"¹³⁰ buyurmaktadır.

Eğitim ve bilim kişilerin üzerlerindeki görevlerle ilgili sorumlulukları yerine getirebilmeleri için de oldukça önemlidir. Daha önce de söylediğimiz gibi; İslâm'da bilim ve hikmet (işlerin ilmini, inceliğini, teknolojisini vb.) bilmek kişiler için -kendi görev alanlarıyla ilgili- farz-ı ayn derecesinde birinci dereceden bir sorumluluktur (Affâne, 2012). Kişinin "yaptığı işin fikhını bilmesi" oldukça önemlidir. Kişi nasıl ki namaz için abdest almayı ve namazın şartlarını bilmesi gerekiyorsa, ticaret yaparken de bir taraftan helal ve haram sınırlarını, diğer taraftan işin gerektirdiği ilimleri bilmelidir. Aksi halde yanlış ticari faaliyette bulunmasından dolayı oluşacak zararlardan sorumlu

¹²⁸ "Yaratan Rabbinin adıyla oku!..." (Alak, 96/1)

¹²⁹ Beyhakî, Şuabu'l-İman-Beyrut, 1410, 2/253

¹³⁰ Suyûti, el Câmiu's Sağır, nr 10026; İbn Abdilberr, Câmiu Beyâni'l- İlm, nr. 139

olacaktır. O halde herkes görevi ve sorumluluğu her ne ise “yaptığı işin fihını bilmelidir”.

Kur'an-ı Kerim'in Rahmân Sûresi'nin 33. Ayetinde geçen “illâ bisultân” kelimesinin; “ulaşılacak ilim, bilim ve teknolojiye” işaret etmektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'in Kehf suresinde geçen ve Hz. Musa'nın kendisinden ilim öğrenme talebinde bulunduğu kişi (Hz. Hızır olduğu rivayet edilmektedir) hakkında "...kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik" (Kehf, 18/65) denildiği ve Neml suresinde Kitaptan bilgisi olan birisinin, “Ben onu, gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm...” (Neml, 27/40) dediği ve kendisine öğretilen ilimle çok uzak bir mesafeden göz açıp yumuncaya kadar bir sürede Belkıs'ın tahtını Hz. Süleyman'ın yanına getirdiği ayetlerle açıkça anlatılan gerçek vakıalardır. Bu ve buna benzer ayetler bize ilmin ve teknolojinin ulaşabileceği sınırları göstermektedir. Diğer taraftan bu sınırlara ulaşılması aynı zamanda bir hedef olarak da önümüze konulmuştur diyebiliriz. O halde Müslümanlar bu ilimlere ulaşmak için gereken çalışmaları titizlikle yürütmelidirler. Bu ilimlere ulaşmak ise ancak eğitim ve ilim tahsili ile mümkündür.

Tüm bu ilim ve eğitimle ilgili açıklamalardan da görüleceği üzere eğitim sadece bir gruba, bir cinsiyete, bir topluluğa, seçkin bir zümreye ait bir gereklilik değildir. İlim öğrenmek kadın-erkek her Müslüman üzerine farz bir yükümlülüktür. O halde İslam devleti ve Müslümanlar eğitim ve fırsat eşitliği için gerekli önlemleri almak zorundadırlar. Zekât verilecek yedi sınıf arasında sayılan “Allah yolunda” anlamına gelen “fi sebîlillah” ifadesi ilim öğrenmek için çalışan ve yola çıkan kimseleri kapsamaktadır. Demek ki ilim öğrenenler “Allah yolunda” olanlardır. O zaman İslam toplumu, Allah yolunda olan bu topluluğa kadın-erkek ayrımı yapmaksızın her türlü yardımda bulunacak, eğitimi kolaylaştıracak, binalarını, laboratuvarlarını yapacaktır. İslam tarihine bakıldığında eğitimin bu şekilde anlaşıldığı hem dini ilimlerde hem de fenni ilimlerde çalışan çok önemli icatlar gerçekleştiren âlimlerin olduğu görülmektedir. Matematikte, fizikte, kimyada, astronomide, sağlıkta vb. birçok alanda çok önemli İslam alimlerinin yetiştiği görülmektedir.

3.4.2.7. Sosyal barışı tehdit eden unsurlarla mücadele ve sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki hedefi

Sosyal Barışı Tehdit Eden Unsurlarla Mücadele (3.2.1.1.) ve Sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki (3.2.1.2.) başlıklarında öngörülen unsurlar İslam ekonomik kalkınma modelinde esastır. Sosyal barış ortamını sağlayacak olan bu unsurlar gerek aile gerekse özgün eğitim kurumlarında verilecek eğitimlerle sağlanmalıdır.

3.4.2.8. Cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların yetkilendirilmesi

Bu konu İslam dünyası içerisinde ve dışarısında çokça konuşulan ve üzerinde spekülasyon yapılan bir başlıktır. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Allah (cc) nezdinde kadın ve erkek arasında hiçbir ayırım yoktur. Allah (cc) insanoğluna insan olarak bakar ve değer verir. Kadın veya erkek olarak yaratılmak Allah'ın (cc) takdiri olup bu aynı zamanda bir imtihan vesilesidir. Allah (cc) kadın ve erkeklerin hak, görev ve sorumluluklarını belirlemiş ve bu sınırların dışına çıkılmak istenmesi halinde haddi aşmalarının sonucu sorumlu olduklarını bildirmiştir. Erkeklerin ve kadınların birbirlerine benzemeye çalışmaları, birbirlerinin haklarını gasp etmeye çalışmaları haddi aşma olarak değerlendirilir. Kadın ve erkeğin fitratından dolayı bazı hak ve sorumlulukları aynı zamanda sınırlandırmaları söz konudur. Müslüman birey örtünme konusunda, miras konusunda, çok eşlilik konusunda vb. İslam'ın hükümlerini beğenmez ve cinsiyet eşitliği anlamında sınırları aşmaya kalkarsa İlahi azaba muhatap hale gelir. Kadınların özel durumları dolayısıyla İslam kadına özel önem vermiş ve onu korumaya almıştır. İslam'da kadın özel ve önemlidir. Tüm erkek ve kadınların annesidir. Bugünün modern dünyasında kadının cinsel bir meta olarak sunulmasını İslam asla kabul etmez. O yaratılıştaki fiziksel olarak zayıf ve narin yaratılmıştır. Erkek ve kadın güzel olarak yaratılmakla birlikte kadın eş olarak çok daha özel yaratılmıştır. Bu nedenle kadının vücudu bir ziynet olarak değerlendirilmiş ve örtünerek gözlerden korunması istenmiştir. Erkeklerin dışarıda davrandığı gibi davranamaz. Kadının bu fitri özellikleri inkâr edilerek örtünme emrinin özgürlüğü kısıtladığından bahsedilemez. Kadınların her alanda ve her yerde erkeklerle kol kola, omuz omuza çalışması özgürlükler kapsamında ele alınamaz. Bunun bazı sınırları söz konusudur ve belli kuralları vardır. Müslüman bir konuda aklı ersin veya ermesin kendisine Allah (cc) ve Rasülü tarafından bir emir veya

bir yasak bildirdiğinde sadece “İşittik ve itaat ettik der”. Hikmetini anlamaya çalışmak ayrı bir konudur.

İslam belirlediği sınırlar içerisinde kadın ve erkeğin hak ve sorumluluklarını ayrı ayrı belirlemiş ve bu hak ve sınırların ihlal edilmesini yasaklamıştır. Ne kadının erkeğe ne de erkeğin kadına mutlak manada bir üstünlüğü söz konusu değildir. Fıtrattan kaynaklanan özellikler üstünlük veya aşağılık sebebi değildir. Allah (cc) nezdinde kadında erkek de inanç ekseninde aynı sorumluluğa sahiptir. Yeryüzünde buldukları sürece kadın ve erkeğin ayrı ayrı görev ve sorumlulukları vardır, bu sınırlar içerisinde eşitlik ilkesiyle değil fitrata uygun adalet ilkesiyle hareket edilecektir. İşte bu noktada ne kadınlar erkeklerin zulmüne uğramalı ne de erkekler kadınların zulmüne uğramalıdır. Temel ölçü ve kaide fitratları dikkate alınarak ortaya konulan İslam’ın sınırlarıdır.

3.4.2.9. Sağlık hedefleri

Birçok başlık altında belirttiğimiz gibi insan Allah’ın (cc) değer verdiği önemli bir varlıktır. Bu vasfiyla insanı korumak Allah’ın (cc) emridir. İslam toplumu gerek bireysel bazda gerekse devlet nezdinde insanı korumak için her türlü tedbiri almak zorundadır. Can’ın korunması İslam’ın zarûrât-ı hamse olarak anılan beş değeri içerisinde yer almaktadır ve kutsaldır. Anne sağlığı, çocuk sağlığı, yaşlılıkta insanı korumayla birlikte akıl sağlığı, göz sağlığı vb. tüm sağlık kalemleri önemlidir. Sağlık başlığı konvansiyonel ekonomik sistemde "Binyılın Kalkınma Hedefleri”nde ayrıntılı şekilde ele alınmakta ve hedefler ortaya konulmaktadır. Bu hedeflerden bazıları şu şekildedir (WHO, 2018):

- Hedef 4.A: Beş yaş altı ölüm oranını 1990 ile 2015 arasında üçte iki oranında azaltmak
- Hedef 5.A. 1990 ile 2015 yılları arasında anne ölüm oranını dörtte üç azaltmak
- Hedef 6B. 2010 yılına kadar, ihtiyacı olan herkes için HIV / AIDS tedavisine evrensel erişim sağlamak
- Hedef 6 İçerisinde yer alan diğer tüm hastalıklar (Sıtma, Tüberküloz, Tropikal hastalıklar vb.) mücadele etmek
- Vb.

Günümüzde Covid-19 pandemisi ile tüm dünyanın mücadele ettiği göz önüne alındığında bulaşıcı hastalıkla mücadele çok büyük önem kazanmaktadır.

İslam bir canı kurtarmaya tüm insanlığı kurtarmak olarak bakar. İnsan mübarek ve kutsaldır. Ona karşı yapılan tüm hizmetler Allah'a (cc) hizmet edilmiş gibi karşılık bulacaktır. Allah "verdiği her hastalığın şifasını da yaratmıştır" (Ebû Dâvûd, Tıb, 1). O halde insanlar bu şifayı aramak için gayret edeceklerdir. Müslüman, Hz. İbrâhim gibi şöyle der: "O, bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda da O bana şifa verir" (Şuarâ, 26/79-80). Hz. Peygamber (sav) kendisine "Ey Allah'ın Resulü tedavi olalım mı? Allah'ın takdirine karşı bunun yararı olur mu?" diye soranlara: "Tedavi olmak da Allah'ın takdiridir. Tedavi olunuz, zira Cenab-ı Hak hiçbir hastalık yaratmamıştır ki, devası ile yaratmış olmasın. Sadece biri, yani yaşlılık müstesna" (Müslim, Eşribe, 96, Tahâre, 68) buyurmuştur.

Bu halde İslam ekonomi ve finansının temel amaçlarından birisi ve kalkınma hedefi içerisinde insan sağlığının tüm yönleriyle ilgili düzenlemeler, çalışmalar, iyileştirmeler yapılmalıdır.

3.4.2.10. Çevrenin korunması

Çevreye karşı duyarlı olmak, yaşanılabilir bir dünya oluşturmak ve gelecek nesillere bırakmak her Müslümanın üzerine bir yükümlülüktür. Bu nedenle Müslüman çevreye zarar veremez, doğayı, habitatı tahrip edemez, fitratı değiştirecek çalışmalar içerisinde bulunamaz. Ayrıca çevreyi korumak ve sürdürülebilir üretim teknikleri üzerinde çalışmak Müslümanların asli vazifesidir. İslam devlet yönetimi bunun için gerekli düzenlemeleri yapmak ve önlemler almak zorundadır. Çevre başlığı "Binyılın Kalkınma Hedefleri"nde de ele alınan önemli bir başlıktır (WHO, 2018):

Hedef 7C: 2015 yılına kadar, güvenli içme suyuna ve temel sanitasyonla sürdürülebilir erişimi olmayan insanların oranını yarıya indirmek

3.4.2.11. Dünya ile entegre olmak

"Binyılın Kalkınma Hedefleri"nde ele alınan kalkınma için küresel ortaklıklar geliştirmek de İslam ekonomi ve finansı açısından uygun bir hedeftir. Müslüman bireyler ve devletler öncelikle Müslüman topluluklarla sonra tüm dünya ile yukarıda anlatılan diğer hususlar çerçevesinde karşılıklı fayda çerçevesinde ilişkiler kurmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus Müslümanlar diğer Müslümanların

aleyhine bir faaliyetin içerisinde bulunamazlar. Müslümanlar hangi ırktan ve kavimden olurlarsa olsunlar kardeşirler ve kardeşlik hukuku her hal ve şartta korunmalıdır.

Yukarıda ifade edildiği gibi ekonomik büyüme, kalkınma ve sosyal barış açısından İslâm bütün tedbirlerin alınmasını istemekte ve konvansiyonel büyüme, kalkınma ve sosyal barış yöntemlerinin İslâm'a mugayir olmamak şartıyla zamana ve mekâna uygun olan bütün politikaların uygulanabileceğini kabul etmektedir. İslâmi büyüme kalkınma ve sosyal politikalarında ön görülmesi gereken on bir kural da yukarıda açıklanmıştır. İslâm, çevreyi ve tabiatı tahrip etmeyen bir büyümenin, kalkınmanın devamlı bir süreç halinde olmasını da istemektedir. Kalkınmanın en önemli amacı da adil bir sosyal barışın sağlanması suretiyle kişilerin dünya ve ahiret mutluluğunun kazanılmasına katkıda bulunulmasıdır. Buraya kadar İslâm'da ekonomik büyüme-kalkınma ve sosyal barış anlayışı ortaya konulduktan sonra konu İslami finans açısından ele alınacaktır.

3.5. İslâmi Finansın Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Sosyal Barışa Etkisi

İlahi dinlerin sonuncusu olan İslâm küllî yani bütünsel bir sisteme sahiptir ve hayatın bütün alanlarını kuşatan ölçüler getirmiştir. İslâm'da hayat ve düzen olayı yaratılışla başlamakta ve sonsuz süre devam eden bir anlayışa sahiptir. Ölüm, sadece dünya hayatından ahiret hayatına bir intikalden ibarettir. Ahiretteki hayat cennet ve cehennem olarak belirtilen yeni hayat tarzı içerisinde devam edecektir. Ahirette cennetin kazanılması dünya imtihanındaki başarıya bağlıdır. Allah'ın gönderdiği kurallara uyanlar cennete, uymayanların veya reddedenlerin cehenneme gideceği Kuran da ifade edilmektedir. Bu sebeple Kur'an da insanın Yaradan'ıyla, insanın insanla, insanın toplumla ve insanın eşya ile ilişkilerini düzenleyen kurallar, İslâm içinde belirli bir ahengi bir sistemi, bir dengeyi yansıtır. İnsanın Yaradan'ı ile ilişkisi Rab-kul ilişkisidir ve bunun İslâm'daki ismi ibadet-ubûdiyettir. İnsanın insanlarla ve eşya ile ilişkisinin adı muamelât olarak ifade edilir. İslâm'da ferdin bütün ilişkilerinde, muamelelerinde ubûdiyet esastır ve dünyadaki bütün faaliyetlerinin çerçevesini ubûdiyet yani ibadet teşkil eder.

İslâm'ın esasını ilim teşkil eder, ilmin olmadığı yerde İslâm yoktur. İlmin başlıca gayesi İslâm insanını (Islamic man) yetiştirmek ve İslâm toplumunu meydana getirmektir. İslâmi bilgilerle ve İslâmi kültürle hareket eden bu toplum, Allah'ın gönderdiği kurallara uyarak ve yasakladığı işlemlerden (haramlardan) kaçınarak yeryüzünü imarla

(maddi ve manevi imarla), ihya etmekle sorumludur. İmarın ve ihyanın temelinde öncelikle eğitim ve arkasından üretmek ve adil bir şekilde dağıtmak fiili vardır. Üretmenin temelini ilim ve hikmet (teknoloji) oluşturur. “İki günü birbirine eşit olan ziyandadır” kuralı gereğince ilmin ve teknolojinin devamlı bir süreç halinde geliştirilmesi, ilmin ve hikmetin (teknolojinin) Çin’de dahi olsa alınması emri vardır. Bütün kaynakların ve çevrenin üzerinde sadece mevcut neslin değil gelecek nesillerin de hakkı vardır ve bu sebeple üretimde ve tüketimde kaynakların iyi, adil kullanılması istenir ve israfı şiddetle yasaklanmıştır. İslâm toplumunun korunması Allah’ın emridir bu sebeple Müslümanlardan birleşerek dünyanın en büyük siyasi, ekonomik ve askeri gücü olması istenir, çünkü dünyada sömürünün, adaletsizliğin olmadığı bir düzeni ancak inananlar yani Müslümanlar kurabilir.

İnsanoğlunun dünyaya dünyayı imar için gönderildiğini biliyoruz. İnsanoğlu bir taraftan ekonomik faaliyetlerle üretimde bulunarak ihtiyaçlarını karşılayacak, diğer taraftan ürettiği mal ve hizmetleri adil şekilde dağıtarak sosyal barışın kurulmasını sağlayacaktır. Üretim, demek ekonomi demektir, üretimse teknolojisiz olmaz. Ekonomiyse belirli bir inançlar sistemi üzerine kurulur yani bir felsefeye dayanır. İnançlar sistemi ve hareket felsefesi ekonomik sistemi ortaya koyar. Tabiatıyla nüfusun artışıyla, bilimin ve teknolojinin gelişmesiyle ekonomi büyüyecek kişi başına üretim artacaktır. Ekonomideki bu artış bir süre sonra “ekonomik gelişmeyi” ortaya çıkaracak ve “sosyal barış” üzerinde daha etkili hale gelecektir. “Ekonomik kalkınmaysa” ekonomik büyümeden farklı bir kavramdır. Ekonomik büyüme üretimin veya gelirin reel olarak artmasını ifade ederken ekonomik kalkınma; büyümeden daha geniş kapsamlı olup, milli gelirin sadece rakamsal olarak artmasını değil, ekonomik, teknolojik, sosyal, kültürel ve siyasal yapıların da değiştirilip, geliştirilmesini, bir bütün olarak toplumun bütününe bu gelişme sürecinde daha üst katmanlara çıkmasını, gelirin adil şekilde dağıtılmasını ifade eder. Ekonomik kalkınma toplumun yapısal değişimini, inovasyonu ifade etmek için kullanılır. Yani ekonomik kalkınmada toplumun bütün unsurları zaman içerisinde belirli bir trend ile daha yukarı çıkacak daha da iyileşecektir.

İslâm, işte burada devreye girerek ekonomik büyümenin, ekonomik kalkınmanın çevrenin ve kaynakların yerinde ve doğru kullanımının sağlanmasını, gelir dağılımının adil yapılarak sosyal barışın kurulmasını ve tüm bunları İslâmi kurallara dikkat edilerek bunun helâl/haram ekseninde gerçekleştirilmesini ister ve bunu da emreder. İslâm,

ekonomik büyüme, gelişme ve sosyal barışla ilgili gelişmelerde bütün tekniklere, yöntemlere müdahale etmez, bunların en etkinlerinin kullanılmasını, kaynakların israf edilmemesini, gelişme sürecinin devamlı olmasını ve haramlara girilmemesini ister. Tabii ki finans; ekonominin, ekonomik büyümenin, kalkınmanın ve sosyal barışın kalbidir. Finans olmadan ekonomi işlemez, büyüme ve kalkınma olmaz ve sosyal barış da gerçekleştirilemez. İslâmi finans da aynı konumdadır ve sadece İslâm dini etrafında şekillenmektedir. İslâmi finansı; İslâm dininin belli inanç esaslarından, evren ve hayata ilişkin temel görüşlerinden, kurallarından arındırarak incelemek mümkün değildir. İslâm dini insanlığa bütüncül bir hayat görüşü sunduğundan toplum hayatının ticari, iktisadi, hukuki, ahlaki, kültürel, dini ve siyasi yönleri birbirinden bağımsız değildir. Sistem içerisinde bu parçalar genellikle girift bir durumda olup, karşılıklı etkileşim içindedir.

Görüldüğü gibi bir toplumda ekonomik büyümenin, gelişmenin ve sosyal barışın sağlanmasında kan dolaşımını sağlayan yani ekonominin canlı kalmasını sağlayan faktör finans olmakta ve ekonomik sistem içerisinde hâkim bir rol oynamaktadır. İslam, İslâmi finansı mugayir olmayan bütün konvansiyonel finans sistemlerini kullandığı gibi kendisine özgü sistemi de birlikte kullanmaktadır. Bu bakımdan hem ekonomik büyüme ve kalkınmada hem de sosyal barışın sağlanmasında konvansiyonel sistemin sunduğundan daha etkili ve adil bir kalkınma modeli ile sosyal barış modelini sunmaktadır. Ekonomik ve finansal faaliyetlerdeyse İslam'ın yasakladığı haramlar aşağıda tabloda görülmektedir.

Tablo 6. İslâm'da ekonomik ve finansal faaliyetlerde yer alan haramlar

A- Temel İslâmî Düzenlemeler.

“Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin.” (Maide 5/1),

“Verdiğiniz sözü yerine getirin, çünkü verilen sözde sorumluluk vardır.” (İsrâ 34/17).

“Müslümanlar kendi aralarında belirledikleri şartlara uyarlar. Ancak haramı helâl, helâli haram kılan şart bunun dışındadır.” (Tirmizî, Ahkâm, 17).

“Şirkette kârın paylaşılması ortakların belirlediği şartlara göre olur. Zarara katlanma ise sermaye oranlarına göre olur.” (Zeylâi, Nasb'r-Râye, III, 475)

“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka...” (Nisâ, 4/29)

B- Ekonomik ve Ticari Hayatta Yapılması Haram Sayılan İşlemler:

1. Faize dayalı finans, ticaret, hizmet, aracılık, bankacılık, finansal kiralama, sigorta, faktöring ve diğer faize dayalı sahalarda faaliyette bulunmak,
2. Altın, döviz vb. malların alım satımını peşin yapmamak, sarf akdi kurallarına uymamak,
3. Devletten izinsiz silah sanayine ve ticaretine girmek,
4. Akitlerde verilen sözleri tutmamak,
5. Her türlü garar, aşırı riskli işlerde faaliyette bulunmak,
6. Her türlü alkollü içecek, uyuşturucu, tütün vb. sektörlerde faaliyette bulunmak,
7. Domuz eti ve benzeri gıda sektöründe faaliyette bulunmak, İslâmî kurallara göre kesilmeyen, necis olan et endüstrisinde faaliyette bulunmak,
8. Kumar, rüşvet, şans oyunları, gazino vb. harama açık eğlence ve turizm sektörlerinde faaliyette bulunmak, bunların araçlarını üretip satmak, ticaretini yapmak,
9. Her türlü pornografi, pornografik film, yayın, faaliyet, genelevi ve pavyon işletmeciliği vb. yapmak,
10. Kişilerin, kurumların ve devletin haklarına tecavüz etmek, vergi kaçırmak, verilen sözlerin ve yapılan akitlerin gereklerini yerine getirmemek,
11. Ticarete, akitlerde, işlerde ve işlemlerde hile, desise, aldatma ve yalan beyanda bulunmak,
12. Defolu, tağşişli, kişilere ve topluma zarar verecek malları ve hizmetleri üretmek, ticaretini yapmak, müşterileri kandırmak,
13. Ölçüde, tartıda, kalitede hile yapmak,
14. Ekonomik kaynakları, girdileri etkin kullanmamak, malları israf etmek,
15. Her türlü tekelci davranışlardan, spekülâtif faaliyetlerden ve manipülasyonlardan uzak durmamak,
16. Acımasız, yıkıcı rekabetten, kişilere ve kurumlara doğru olmayan bilgiler vermekten kaçınmak,
17. İne (İ'ne) satıştan kaçınmamak,
18. Fiyatları makul, adil seviyede tutmamak, fakirleri ve toplumu korumamak, ekonomik hayatı, çevreyi, ekolojik sistemi bozacak faaliyetlerde bulunmak,
19. Fıkıh kitaplarında bulunan diğer haram faaliyetlerden kaçınmamaktır.

(Kaynak: Okka vd., 2021: 167-168)

Medine İslâm devletinin ekonomik sistemi kurulurken İslâm'dan önce mevcut olan ve geçmişte uygulanan ekonomik ve ticari faaliyetlerin İslâm'a aykırı olan kısımları

ayıklanarak ve İslâm'a özgü kurallar da eklenerek tamamen İslami hale getirilmiştir. Bu temel kuralları ekonomik büyüme, kalkınma ve sosyal barış ile ilişkisi açısından özet olarak şu başlıklar altında gruplandırabiliriz (İkbal & Mirakhor, 2014: 4):

- 1- Faiz yasağı: İslam ekonomi sistemi bir tarafın diğer taraf aleyhine sebepsiz zenginleşmesini sağlayan ve yapılacak ekonomik faaliyetlerle doğrudan bağlantı kurulmayan faizi yasaklamıştır. Kur'an-ı Kerim'de faiz kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Birden çok ayette faiz yasağından bahsedilmiş faiz yiyenlerin "Allah ve Rasûlüyle savaşa girmek"¹³¹ gibi ağır bir eyleme bir günaha girmekte oldukları konusunda uyarılmışlardır. Yine aynı surenin önceki ayetlerinde "Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, 'Alışveriş de faiz gibidir' demelerinden dolayıdır. Oysa Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır..."¹³² denilmektedir. Ayette Yahudiler başta olmak üzere birçok toplumun faizle-alışverişi aynı görüp "Alışveriş de faiz gibidir" demeleri yüzünden uğrayacakları ceza gözler önüne serilmiştir. Bugünün ekonomik dünyasında da benzer cümlelerin kurulduğu; "faizsiz bir ekonominin işleyemeyeceği", "faizin ekonomik sistemin temeli olduğu", "faiz olmasa tasarrufların ve sermayenin oluşamayacağı" söylene de bunlar tamamen İslâmi sisteme aykırıdır ve doğru değildir. İslâmi sistemse 6. Yüzyıldan 19. Yüzyılın başlarına kadar (zaman zaman aksamalar olsa da) faizsiz bir şekilde üç kıtada etkin bir şekilde kullanılmıştır.

İslam'ın faize bakış açısı konvansiyonel faiz sisteminden farklı olduğunu biliyoruz. İslam'daki faiz çeşitleri dikkatle incelendiğinde İslam'ın paraya dayalı ekonomik sisteme insanları zorladığı görülür. Örneğin; buğdayla buğdayın takasında kalitesine bakılmaksızın eşit ve peşin olma zorunluluğu, buğdayla arpanın takasında (eşit olma zorunluluğu yok fakat) peşin olma zorunluluğu vardır. Bu işlemleri hiçbir şekilde vadeli olarak gerçekleştirilemez. Oysa bu işlemlerin arasına para gibi bir varlık (Türk lirası, dolar, Euro, altın vb.) girerse dilediğiniz gibi alıp satabilirsiniz. O halde İslam bir taraftan alışverişte tarafların

¹³¹ Bakara, 2/278

¹³² Bakara, 2/275

hiçbir şekilde aldanmasını istemezken diğer taraftan serbest piyasa ekonomisi içerisinde fiyatların doğal bir şekilde oluşmasını istemektedir.

Diğer bir önemli husus İslam ekonomik faaliyetlerde ekonomik riski üstlenmeyen, verdiği varlık (para vd.) karşılığında ekonomik faaliyetten bağımsız sabit bir getiri istenmesini de istememektedir. Oysa faizle borç veren taraf borç verdiği kişi ister kâr isterse zarar etsin yapılan ekonomik faaliyetten bağımsız sabit bir getiri elde edecektir. Borç veren tarafın borcun ödenmemesi gibi bir riski üstlenmesi onun getiri elde etmesi için yeterli değildir. Yasaklanan şey adaletsiz ve sebepsiz zenginleşme, gelirlerin adil dağıtılmaması, servetin belirli ellerde toplanmasıdır. Bu sebeple zenginleşme ve servet ne kadar artarsa artsın toplumların huzur ve refahı faiz sebebiyle hiçbir şekilde gerçekleşmeyecektir.

İslâm'da paranın ekonomiden çekilip yastık altında saklanması da yasaktır. Para ya ekonomide doğrudan kullanılacak ya da para ve sermaye piyasaları aracılığıyla sermaye birikiminde, sermaye tedarikinde ve ekonomik faaliyetlerde kullanılıp gelir sağlanacak, ekonomik kalkınmaya katkıda bulunacaktır.

- 2- Risk Paylaşımı: İslami ekonomik sistem faizi yasaklayarak “risk ve kâr paylaşımı” kuralını getirmiştir. Kural basitçe “kazan/riske katlandır.” Bu da gelirin ve riskin adil paylaşımını, sömürü düzeninin ortadan kalkmasını risk paylaşımı temelli ekonomik sistemin kurulmasını gerektirir. Medine’de kurulan ekonomik ve finansal sistem de budur. İslami finansal sistemin en önemli iki temel enstrümanı olan mudarebe ve müşâreke sistemi risk paylaşımı esasına dayanmaktadır. İslâm’daki kural “Bir ekonomik faaliyette (sermaye harici bir unsur olmak kaydıyla) kâr ortaklar tarafından serbestçe belirlenebilir fakat zarar mutlaka sermayeleri oranında paylaşılır” kuralıdır.
- 3- Ekonomik Faaliyete Dayalı Ticari İşlemler: Faiz yasağı ve risk paylaşımı esasları ile bağlantılı olarak İslami ekonomik sistemde işlemler reel bir ekonomik faaliyete dayalı gerçekleşmek durumdadır. Ekonomik faaliyette taraflar sermayeleri oranında riske katlanacaklar ve (sermaye harici bir unsur olmak kaydıyla) kârı istedikleri gibi paylaşacaklardır. Eğer taraflardan birisi sermaye olarak emeğini koymuşsa zarar halinde kârdan hiçbir karşılık alamayacak fakat buna karşılık tüm zararı sermayeyi koyan sermaye sahibi

katlanacaktır. Faizli bir ekonomik işlemdeyse sermaye sahibi riski üstlenmemekte, ekonomik olaydan doğan bütün risk krediyi alan tarafa yüklemekte ve kazançtansa faiz adı altında sabit bir gelir elde etmekte, genelde ezilen tarafı borçlu olan yani krediyi alan fakat işin yükünü taşıyan taraf olmaktadır. Kredi olayında kreditor ile kredi alan arasında ekonomik bir ortaklık da yoktur sadece bir borç ilişkisi vardır. İşte İslâm bunu bir zalimlik olarak görmekte ve yasaklamakta taraflar arasında “kazan/katlan” kuralını şart koşturmaktadır. Sebepsiz ve adaletsiz zenginleşme, taraflardan biri lehine diğeri aleyhine bir paylaşım söz konusu değildir. Her şey serbest piyasa ekonomisi içerisinde bir denge üzerine gerçekleşmektedir. Serbest dengeyi bozacak, engelleyecek tüm girişim ve faaliyetler de yasaklanmıştır ve batıldır. Ekonomik dengenin bozulması halinde devlet kamu maslahatı gereğince narh vb. enstrümanlarla piyasaya müdahale edebilmektedir.

- 4- Potansiyel Sermaye Olarak Para: İslami ekonomik sistemde para bir mübadele ve değişim aracı olmak yanında “potansiyel bir sermaye” olarak anlam taşır. Para ekonomik faaliyetlere katılmadığı sürece nemalanma özelliğine sahip değildir. Tek başına paranın zaman değeri de yoktur (Okka & Kazak, 2020: 12). Para ne zaman ekonomik bir faaliyete katıldı ise o zaman bir sermaye olma vasfını kazanır ve gelir elde etme imkânına kavuşur. Bu gelir; kâr ve zararlı bağlantılı olup, sabit bir getiri (faiz) elde etme hakkı bulunmamaktadır. İslam ekonomisinde kabul edilen paranın sadece bu özelliği dahi gelir dağılımı ve sosyal barışı sağlamadaki etkinliğini ortaya koymaktadır.
- 5- Spekülatif-Manipülatif İşlem Yasakları: Klasik ekonomik sistemlerde spekülatif işlemler para kazanmanın meşru yolu olup sadece manipülatif işlemler kınanır ve engellenmeye çalışılır. Oysa İslam ekonomi ve finans sisteminde tüm insanların refah ve huzuru amaçlanır. Bir tarafın lehine diğeri tarafın aleyhine sebepsiz ve adaletsiz zenginleşmeye izin verilmez. Bu nedenle sadece manipülatif işlemler değil spekülatif işlemler de yasaktır. Örneğin; İslam ekonomik sisteminde fiyatların manipülatif ve spekülatif yöntemlerle yükseltilmesi, ihtikar (stokçuluk), pazara ulaşıp arz ve talep sürecine katılmayan malların yolda karşılanıp piyasaya müdahale edilmesi yasaktır. Forward, Future vb. işlemler, garar içeren işlemler, aldatma, kumar, başkalarının mallarını haksız

yere yemek yasaktır. Tüm bu sınırlandırmaların temel gayesi ekonomik sistemin adalet prensibi üzerine inşa edilmek istenmesidir. Toplumda bir tarafın sömürüldüğü diğer tarafın semirdiği bir sistem istenmemektedir. Ekonomik kalkınma tüm taraflar arasında hissedilmelidir ve meyveleri adil şekilde paylaşılmalıdır.

- 6- Mülkiyetin Meşruluğu Esastır: İslâm'da mülkiyetin gerçek sahibi Allah'tır ve insanlar mülkiyet hakkını onun adına kullanmaktadırlar¹³³. Bu sebeple özel mülkiyet İslam'da meşru görülmüştür. Bu nedenle kişisel mülkiyet dokunulmazlığı geçerlidir ve mülkiyetin el değiştirmesi ancak İslam'ın izin verdiği geçerli işlemlerle mümkündür. Bakara suresinde “Birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin...” (Bakara, 2/188) buyurulmaktadır. Mülkiyetin el değiştirmesi için en geçerli, güvenli ve tavsiye edilen yol ticarettir. Nisâ suresinde Allah (c.c.); “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir” (Nisâ, 4/29) şeklinde buyrulmaktadır. Bunlara benzer pek çok ayette insanların birbirlerinin mallarını haksız ve batıl yere almalarının yasak olduğu belirtilmiştir. Bu hükümler İslâm hukukunun en önemli ilkelerinden birisidir. Bu ilke ekonomik ve sosyal anlamda toplumun huzur ve saadeti için olmazsa olmaz bir kuraldır. Bu kurallar ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi ve sosyal barışın tesisi için son derece önemlidir. İslâm'da insanların mallarını haksız yere yeme yolunu açan tüm uygulamalar da yasaklanmıştır. Allah (cc) bakara suresinde “...İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hakimlere (rüşvet olarak) vermeyin...” (Bakara, 2/188) buyurarak bu yola teşebbüs edebilecek kişileri uyarmaktadır. Müslümanlar kardeştir ve kardeşler birbirlerine zulmetmezler. Tüm bu hususlar günümüz kalkınma modellerinin ulaşmak istediği hedeflerin, aslında İslam tarafından asırlar öncesi ortaya konulduğu gözler önüne serilmektedir.
- 7- Sözleşmelerin Önemi ve Dokunulmazlığı: İslam sözleşmelere çok önem vermektedir. İnsanın gerek Rabbi ile gerekse diğer insanlarla yaptığı sözleşmeler

¹³³ Bakınız: 2.5.5. Mülkiyetin Meşruluğu Esastır

kutsaldır ve sözler yerine getirilmelidir. Maide suresinde Allah (c.c.); “Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin...” (Mâide, 5/1) diye buyurmaktadır. Yine Ra'd suresinde; “Onlar, Allah'a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayanlardır” (Ra'd; 13/20) buyurulmaktadır. Verilen sözler ve yapılan akitler sorumluluk gerektirmektedir. Allah (cc) İsrâ suresinde; “...verdiğiniz sözü de yerine getirin. Çünkü söz (veren sözünden) sorumludur.” (İsrâ, 17/34) diye buyurmaktadır.

İslam insana çok büyük bir değer vermiş ve onun aldanmasına ve aldatılmasına müsaade etmemiştir. İnsan değerli bir varlık olduğu için verdiği sözler ve yaptığı anlaşmalar önemlidir. Bu anlaşmalar insanlar arasında olduğu gibi Allah (cc) nezdinde de önemlidir. Bu nedenle verilen sözler ve yapılan akitler sorumluluk gerektirmektedir. İslam ekonomi ve finans sistemi akitler üzerine kurulmuştur. Tüm hükümler bireylerin bağımsızca özgür iradeleriyle kurdukları ve İslam'ın temel ilkeleri ile uyumlu akitler üzerine bina edilmiştir. Bu sistem, tüm toplumun adalet temeli üzerinde oluşturulmuş huzur ve mutluluğu esas almaktadır.

Yukarıda sayılan temel ilkeler üzerinde İslam ekonomi ve finans sistemi, ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmak ve sosyal barışı temin etmek istemektedir. Bu temel ilkeler kapsamında ekonomik kalkınma ve sosyal barışın finansmanı sağlanacaktır. O halde finansmanın kaynakları nelerdir?

3.5.1. İslami İç Finansman Kaynakları

İslam ekonomik sisteminde iç finansman kaynakları oldukça önemli bir yer tutar. Toplumun gelir seviyesi hangi seviyede olursa olsun israftan uzak duran, bireysel çıkar ve menfaat yerine, toplumsal menfaat ilkesini ön planda tutan İslam toplumunun temel amacı Allah'ın (cc) emirlerini yerine getirmek olduğu için klasik ekonomik sistemin aksine, düşük gelir seviyelerinde dahi iç finansman kaynaklarını oluşturabilme imkânına sahiptir. Ayrıca tasarruf edilen bu kaynakların yastık altında saklanması yasaktır, bunların ticarete veya günümüzde olduğu gibi mesela bir katılım bankasında tutularak ekonomiye kazandırılması zorunludur.

Klasik ekonomik sistemde olduğu gibi iç finansman kaynaklarının en temel ögesi İslâmi ekonomide de tasarruflardır. Tasarruflarsa gönüllü ve zorunlu (vergi, enflasyon gibi)

olmak üzere iki ana kaynaktan beslenir. İslâm'da özel tasarrufların bir bölümü zekât, sadaka, hayır-hasenat adı altında kamuya aktarılırken devlet de vergi alarak iştirak eder. Ayrıca kamu açısından enflasyon da bir tasarruftur ve özel sektör kaynaklarının harcamasını bir ölçüde kısıtlar. Zekatın, sadaka ve hayır hesanet ile verginin özel tasarrufları tüketmemesi için kaynakların ticarete kullanılması bizzat İslâm tarafından istenir. Kamu tasarruflarının etkin ve yerinde kullanılmaması yöneticilere büyük sorumluluk yükler. Sonuçta İslâm'da her birey ve kurum tasarruf yapmakla, bunu etkin ve doğru yerde kullanmakla, tasarrufları artııcı ekonomik faaliyetlerde bulunmakla ve bunu bir süreç haline getirmekle sorumludur.

3.5.1.1. Tasarruflar

Klasik ekonomik sistemde olduğu gibi İslâmi ekonomik sistemde de bir ülkede tasarruf yapabilecek ekonomik grupları;

- Ülkede yaşayan bireyler (Hane halkları, aileler),
- Özel sektör iktisadi faaliyetleri (Özel sektör firmaları) ve
- devlet (kamu sektörü ve kamu sektör firmaları)

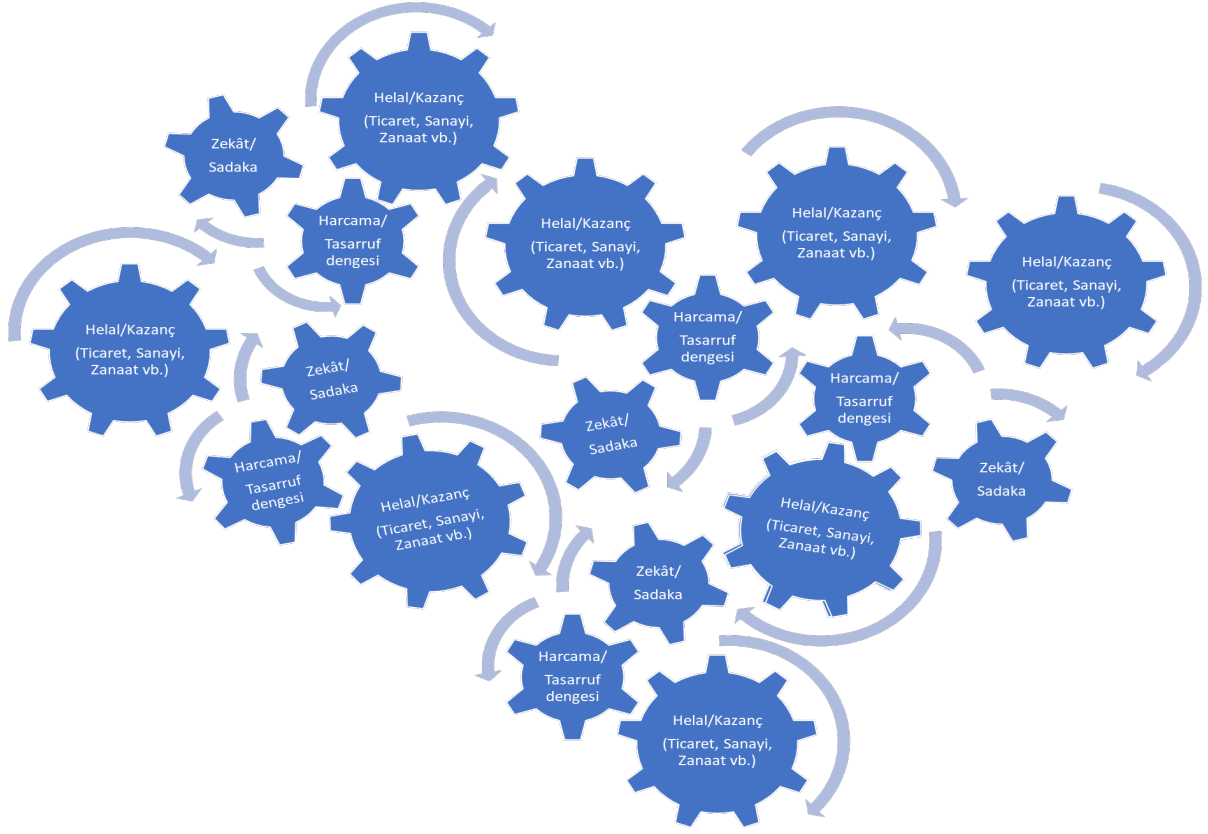
olarak gruplandırılabiliriz.

İslam ekonomi sisteminde tasarrufların ayrı bir önemi ve yeri vardır. Klasik ekonomik sistem daha önce de belirtildiği gibi "kişisel menfaatleri sağlamak" üzerine kurgulanmıştır. Oysa İslam ekonomi sistemi bireysel mülkiyet sistemini kabul etmekle birlikte toplumsal menfaat üzerine kurgulanmıştır. Birey kendine ait olan mülkü dilediği gibi özgürce kullanma hakkına sahip değildir. İslam toplumu mülkün gerçek sahibinin Allah (cc) olduğu bilincinde ve Rabbi'nin emir ve yasakları doğrultusunda mülkünden istifade eder. Sınırsız özgürlük sahibi değildir. Allah (cc) A'râf suresinde; "Ey Ademoğulları!.. Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü o, israf edenleri sevmez." (A'râf, 7/31) buyurmaktadır. Yine İsrâ suresinde; "...saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir..." (İsrâ, 17/26-27) buyurulmaktadır. O zaman özel mülkiyet kapsamında aslında malın sahibi olan insan, bu emirlere muhatap olduğundan, dilediği gibi davranamaz. Kazanmasında bir sınır ve denge olan ve helalinden kazanmak zorunda olan insanoğlu harcamasında da kurallara tabidir. Allah'ın (cc) harcamalarda istediği şey dengedir. Furkan suresinde; "Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik

edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.” (Furkân, 25/67) buyurulmaktadır.

Harcamalarında denge üzerinde bulunan Müslüman harcama yapacağı yerlerle ilgili de yönlendirilmektedir. İsrâ suresinde; “Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma” (İsrâ, 17/26) buyurulmaktadır. O halde İslam insanı kazancını akraba, yoksul ve yolda kalmışla paylaşmalıdır. Ama hayırda bile ihtiyatlı davranmalıdır. İslam insanı saçıp, savurup kaynakları boşa götüremez, kendi ekonomik faaliyetlerine zarar veremez. Müslümanın elindeki servet bir ceviz ağacına benzer, Müslüman onu geliştirmekle, büyütmeyle, ağaçların sayısını artırmakla görevlidir. Elde ettiği cevizleri yani kârı dengeli bir şekilde harcamakla da sorumlu tutulmuştur, israf etmesi yasaklanmış, tasarruf etmesi istenmiştir.

İslam, ortaklık temeli üzerine kurulan ekonomi sistemi tavsiye ve teşvik etmektedir. Faiz temeli üzerinde kullanılmayan sermaye birikimi, ortaklıklar yoluyla ekonomiye kazandırılarak kâr ve getiri elde edebilir hale gelecektir. İslam’da atıl, durağan sermaye söz konusu değildir ve böyle bir sermayeyi zekât cezalandırmaktadır. Sermaye daima ekonominin içerisinde, üretken olmalıdır. Böylece sistem, ekonomide muhteşem bir denge kurmaktadır. İslam ekonomik sistemi şu denge içerisinde çalışmaktadır:

Şekil 28. İslam toplumunda kazanç/harcama döngüsü

Bu dengeli sistem içerisinde gönüllü ve zorunlu tasarruflar birlikte ekonomik kalkınmanın finansmanını sağlamaktadır. Bu sistem içerisinde gönüllü tasarruflar, bir taraftan zekât, sadaka, vakıf vb. gibi gönüllü bağışlarla toplumun gelir seviyesi düşük katmanlarına servetin transferini sağlayıp sosyal barışı gönüllü olarak sağlarken diğer taraftan ekonomik kalkınmanın sağlanması için ortaklıklar, ticaret ve iç borçlanma yoluyla ekonomiye kazandırılmaktadır. Tasarruflara yakından bakmak faydalıdır.

3.5.1.1.1. Gönüllü tasarruflar

İslam ekonomi ve finans sisteminin temelinde gönüllü tasarruflar yatmaktadır. Yukarıda açıklandığı üzere gönüllü tasarruflar Allah (c.c.)'in emri sebebiyle gönüllü olmakla birlikte aslında zorunlu şekilde oluşmaktadır. İnanan insan, harcama/tasarruf dengesini İslam'ın emirleri doğrultusunda kurmak zorundadır. İsrâf edemeyeceğine, saçıp savuramayacağına göre gönüllü bir şekilde doğal olarak tasarruf yapmaktadır. Burada İslam'ın klasik ekonomik sistemlerden önemli bir farkı da bu tasarruflar mutlaka ekonomiye kazandırılmak zorundadır. Âtıl bir şekilde elde bulundurulmuş servet zekât ile

eksilmekte ve ekonomiye aktarılmayıp mal biriktirip sayanlar kınanmakta ve tehdit edilmektedir. Kur'an-ı Kerimde bu kişiler hakkında şöyle buyurulmaktadır: "Mal toplayan ve onu durmadan sayan, ... her kişinin vay haline! O, malının, kendisini ebedileştirdiğini sanır. Hayır! Andolsun ki o, Hutâme'ye atılacaktır. Hutame ... yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir." (Hümeze, 104/1-7). O halde Müslüman bir denge içerisinde gönüllü tasarruf yapacak, harcama-tasarruf dengesini doğru kuracak, elde ettiği servetten zorunlu tasarruf aracı olan zekâtını verecek, sadaka ile malını temizleyecek ve elde ettiği serveti biriktirip ekonomiden uzaklaştırmayacak tekrar ekonomiye yatırım olarak geri kazandıracaktır. Akıllı bir tasarrufçu faiz geliri de elde edemediğine göre zekât ile eksilen malını elinde niye tutsun ki! Servet durağan halde durmayacak tekrar ekonomiye geri kazandırılacak ve o şahsın geliri de artacaktır. Yani sonuçta devamlı büyüyen bir ekonomik süreç ve adil bir gelir dağılımı karşımıza çıkmaktadır.

3.5.1.1.2. Zorunlu tasarruflar

İslam ekonomi ve finans sisteminde yer alan en önemli zorunlu tasarruf kaynağı zekât adı verilen ve İslam'ın 5 temel şartından birisi sayılan ve fakirlerin zorunlu hakkı olan zenginler üzerindeki bir yükümlülüktür. Zekât "Allah (c.c.)'ın layık olanlara verilmek üzere farz kıldığı ve belirli şartlarda zengin sayılan kişilerin malından alınan muayyen bir paya verilen isimdir. Bu payı hak sahiplerine verme işine de zekât denir." (Karadâvî, 1984: 51).

Zekât kelimesi Kur'an-ı kerimde otuz defa geçmektedir. Bunlardan yirmi yedisinde namazla birlikte geçmektedir. Bu otuz ayetin sekiz tanesi Mekki, diğerleri ise medeni surelerdir (Karadâvî, 1984: 56). "Kur'an'da sadaka (çoğulu 'sadaikat') terimi de hepsi Medenî sûrelerde olmak üzere on iki âyette zekât anlamında kullanılmıştır" (Erkal, 2013: 197). Zekât ibadeti Kur'an ve sünnetle sabit bir ibadettir. Zekât, oruç gibi hicretin ikinci yılında ve oruçtan önce farz olmuştur (Mehmet Zihni, 1957: 508). Buna göre zekâtın farz olmasından önce Medine'de ve hicretten önce Mekke'de inen ayetlerde zekât, farz olmayan sadaka kavramı anlamında kullanılmıştır. Mekke döneminde henüz bir İslam devleti kurulmamış olmasından dolayı Müslümanlar, mükellef oldukları mali konularda bütünüyle ferdi hareket ediyorlardı (Tuğ, 1963); (Kazak vd., 2020: 53).

İslam alimleri, şartlarına haiz ve nisap miktarı mala sahip olan akıllı, hür ve baliğ olan Müslümanlar üzerine zekâtın farz olduğunda ittifak etmişlerdir. Zekât sadece Müslümanlar üzerine farzdır, gayrimüslimlere farz değildir (Karadâvî, 1984: 103). Görüldüğü zekât sadece zenginden alınan bir yükümlülüktür. İslam'a göre Müslüman olmayanlar ve fakir olanlar zekât mükellefi değildirler. İslam zengin Müslümanların malları üzerinde fakirin bir hakkı olarak zekâtı emreder. Kur'an-ı kerimde "...Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir." (Meâric, 70/24) buyurularak, Müslümanların malları üzerinde fakirlerin bir hakkı olduğu açıkça beyan edilmiştir.

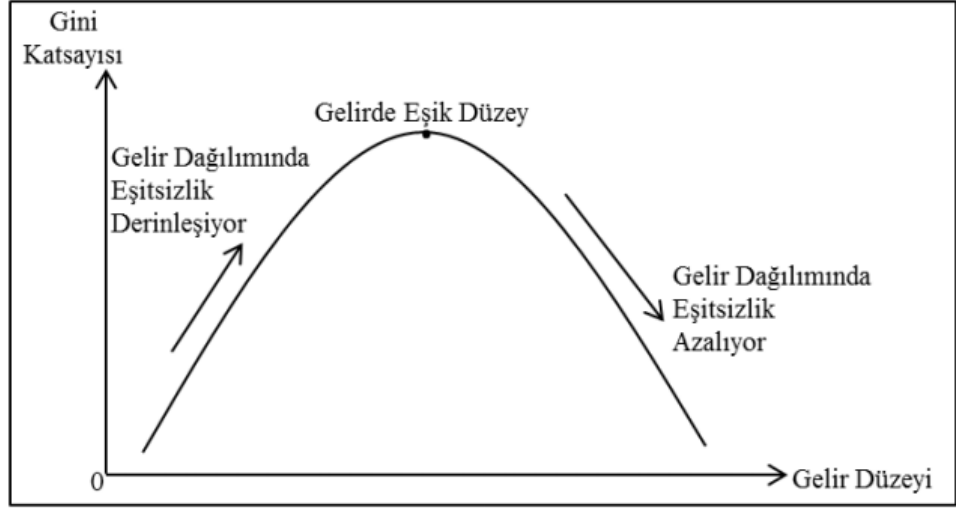
Zekât müessesesinin ekonomik kalkınma ve sosyal barış açısından etkisi şu başlıklar altında incelenebilir.

1- Zekât müessesesinin gelir dağılıma etkisi:

Zekât müessesesinin bilinen en önemli ekonomik faydası gelir dağılımı üzerindeki etkisidir. Zekât nisap miktarı mala sahip olan ve zekât için gerekli şartları taşıyan ekonomik varlıklar üzerinden fakirin (zekât verilecek sekiz sınıf) hakkı olarak %2,5 oranında alınan (bu ticari mallardaki zekât oranı olup farklı zekât mallarında farklı oranlar söz konusudur) ve zekât verilecek ilgili sınıflara verilen mali bir yükümlülüktür. Burada görüldüğü üzere zekât toplumdaki muhtaç zümrelere zenginlerin malından bir kısmının alınarak dağıtılmasını öngörür. Burada önemli hususlardan birisi şudur, İslam bu alınan yüzdenin zengin malı değil, fakirin hakiki malı olduğunu bildirir. Yani zengin malı içerisindeki bu kısım aslında zengin malı değil, fakirin malıdır. Zengin'in sadakalarda olduğu gibi dilerse vereceği bir pay değildir, zengin fakire o kadar borçludur ve ödememesi zulümdür yani dolayısıyla ilahî bir vergidir. Zekatin ekonomik kalkınma ve gelir eşitsizliğiyle ilişkisini incelemekte fayda vardır.

Ekonomik kalkınma ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkiyi en iyi Kuznets'in ters-U ilişkisi tanımlar. Kuznets tanımladığı ters-U ilişkisi ile gelişmenin başlangıç aşamalarında ekonomik büyüme ile birlikte gelir eşitsizliği arttığını belirtmiştir. Ekonomik gelişmenin ilerlemesi ve toplumun tüm kesimlerine yayılmaya başlaması ile birlikte bu gelir eşitsizliği azalma eğilimi göstermektedir. Ekonomik gelişmenin farklı aşamalarında gelir eşitsizliğinin çizdiği bu yol ters-U şeklinde bir seyir izlemektedir. Kuznets'in sadece Almanya, İngiltere ve

ABD'nin veri setiyle yaptığı zaman serisi çalışmasında elde ettiği bu hipotez daha sonra birçok çalışma için yol gösterici olmuştur.

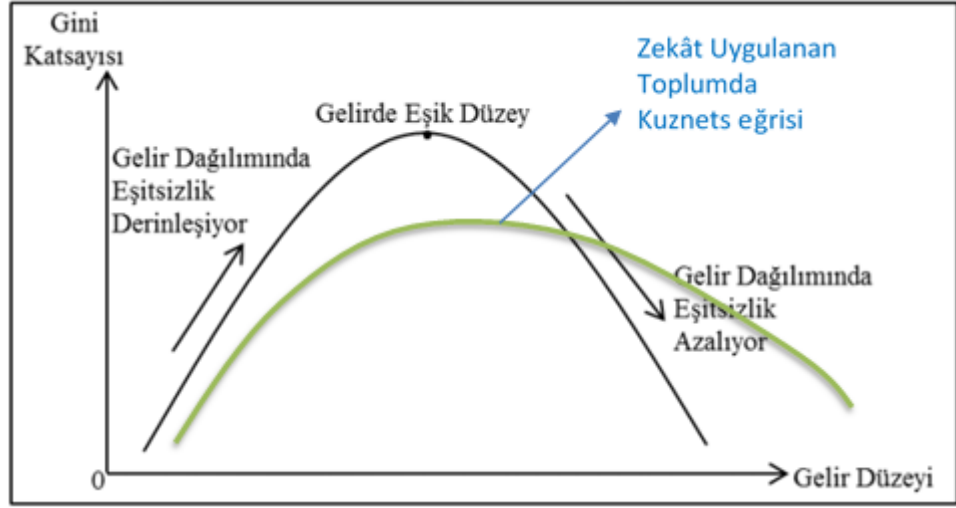

Şekil 29. Kuznets eğrisi (Ters U)

(Kaynak: Nişancı vd., 2017: 148)

Kuznets'in ortaya koyduğu teoride sanayileşme ile birlikte başlangıçta bir kesimin diğer bir kesim aleyhine hızla zenginleştiğini ve **gini** katsayısının aşırı büyüdüğünü ortaya koymaktadır. Bu büyüme ancak bir noktadan sonra düşmeye başlamakta bu noktadan sonra toplumun diğer kesimlerine oluşan servetin etkisi yayılmaya başlamaktadır. “**Damlama etkisi**” ancak bu noktadan sonra görülmektedir.

Oysa İslam ekonomi düzeninde gelir dağılımına zekât etkisi de eklenmektedir. Bu durumda klasik ekonomik sistemlerden farklı olarak “damlama etkisi” daha erken oluşmaya başlamaktadır. Zenginleşen tarafların gelirinden ortalama %2,5'lük kısım düşük gelirli olan (nisap miktarı mala sahip olmayan fakirler) kesimlerin hakkı olarak dağıtılmaktadır. Dolayısı ile zenginleşmeyle birlikte oluşan refahtan gelir seviyesi düşük olan gruplar çok daha erken istifade etmektedirler. Bu durumda zekâtın devreye girmesiyle birlikte Kuznets eğrisi aşağıdaki şekilde oluşacaktır.

Şekil 30. Zekât uygulanan toplumda Kuznets eğrisi

(Kaynak: Kazak vd., 2020: 63)

Ekonomik kalkınmanın nihai amacı insanların huzur ve refahını sağlayacak gelişmeleri ortaya koyabilmektir. Toplumun gelir grupları arasında meydana gelecek kıskançlık ve hazımsızlık büyük toplumsal gerilimlere sebebiyet verebilir. İnsanın doğasında kendisinden zengin olan kişilere karşı bir kıskançlık durumu söz konusu olabilmektedir. Fakat zekât, gönüllü şekilde zenginler vasıtasıyla ihtiyaç halindeki fakirlere aktarıldığı için bu gruplar arasında sosyal bir yakınlaşma, bir gönül birlikteliği, iş ortamı oluşacağı için sosyal barışın oluşmasında can suyu görevini yerine getirecektir.

Böylece zekât bir taraftan GİNİ katsayısını daha yumuşak hale getirirken diğer taraftan toplumun değişik gelir kesimleri arasındaki kin ve nefreti de ortadan kaldırmaktadır. Bu zekâtın ekonomik kalkınmayı gerçekleştirirken aynı zamanda sosyal barışı da sağladığını göstermektedir. İslam ekonomi ve finans sistemi bu anlamda toplumda oluşabilecek çok büyük bir sorunu kökünden çözmektedir.

2- Zekât Müessesesinin Ekonomik Büyüme Katkısı:

Zekât müessesesinin gelir dağılımının sağlanmasına dönük yönünden çok daha önemli bir yönü de ekonomik büyüme olan katkısıdır. Zekât, ekonomik büyüme olan katkısı ile yine dolaylı olarak gelir dağılımının adil olmasına hizmet etmektedir.

İslâm'ın zekât emri yakından incelendiğinde zekâtın ekonomik büyümeyi gerçekleştiren değişik bir matematikle çalıştığı görülür. Servet ekonomiye kazandırıldıkça ve büyüdüğü, sabit yatırımlar zekâta tabi olmadığı için zekât matrahı ve dolayısıyla oranı küçülmekte ve ödenecek zekât azalmaktadır. Servet ekonomiye kazandırılmayıp elde atıl tutuldukça zekâtın yüzdesel oranı daha büyük olduğundan cezalandırıcı servet azaltıcı etkisi oluşturmak ve daha büyük miktarda zekât ödenmektedir. Servet ekonomiye kazandırıldığında zekâtın yüzdesel oranı küçüldüğünden yatırımları destekleyici bir etki meydana getirmektedir¹³⁴.

3- Zekâtın da Enflasyonun Büyümeyi Teşvik Etmesine Benzer Etkisi:

Enflasyon adı hep ekonomik krizlerle anılmakla birlikte belirli seviyedeki bir enflasyonun ekonomik büyümeyi destekleyici fonksiyonu vardır. Enflasyonun talep artışını sağlayıcı bir özelliği vardır. Artan talep üretim artışını, artan üretim de istihdam artışını ve artan istihdam da milli gelirin artışını sağlar. Ekonomik depresyon dönemlerinde işgücü istihdamında azalma meydana gelir ve işsizlik artar. Böyle bir dönemde vergi gelirlerinde artışa gitmek ekonomiyi daha da zor durumlar altına sokar. Bunun yerine gelişmiş ülkelerde para arzının artırılması işgücünün tekrar istihdamına imkân sağlar. Görüldüğü gibi dozunda olmak kaydıyla enflasyon ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Sürünen enflasyon denilen ve %2-3 oranını aşmayan enflasyon oranları ekonomik büyüme açısından arzulan bir durumdur.

İslâm ekonomisinde zekât, enflasyona meydan vermeden sanki sürünen enflasyonun etkisini ekonomi üzerinde meydana getirerek ekonomik büyümenin oluşmasına yardım eder. Zekât, ekonomi üzerinde enflasyon gibi bir dengesizlik de oluşturmaz. İslam, ekonomik gücün ve likit kaynakların durağan halde olmasını istemez. İslam'a göre likit fonlar damarlarda dolaşan kan gibidir. Ekonomiyi canlı tutan da bu fonlardır. Nasıl ki, kan dolaşıma girmezse pıhtılaşır, kirlenir, vücudu besleme amacını gerçekleştiremezse, ekonomide dolaşıma girmeyen fonlar da böyledir. Atıl fonların ekonomik dolaşıma tekrar sokulması

¹³⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: (Kazak vd., 2020: 65-77)

gerekir. Zekât bu konuda vergi ve enflasyondan çok daha etkili ve adildir ayrıca başka birçok faydayı da bünyesinde barındırır.

3.5.1.2. İç borçlanma

Klasik ekonomik sistemde iç borçlanma hem devletin hem de özel sektörün kullandığı önemli bir ekonomik kalkınma argümanıdır. İslami finans açısından da iç borçlanma devlet ve özel sektör açısından iki ayrı başlıkta ele alınacaktır.

3.5.1.2.1. Kamu iç borçlanması

Keynesyen görüşe göre kamu iç borçlanması yoluyla elde edilen kaynaklar özel sektör yatırımlarını destekleyecek şekilde kullanılırsa bu özel sektörün yatırımlarını uyaracak ve verimliliğini artıracaktır. Bu etkiye özel sektörü çekme (Crowding-in) etkisi denilmektedir (Stevenson vd., 1988: 196).

İslam ekonomi ve finans sisteminde devlet kamu alt yapı yatırımlarını bizzat yapmakla veya yaptırmakla birlikte doğrudan ekonomik faaliyetlere girmekten ziyade daha çok düzenleyici görevler üstlenmektedir. Bu görevler serbest piyasa ekonomisinin işlemesine engel olan sorunların ortadan kaldırılması ve ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi için özel sektörün kendi başına ayakta duruncaya kadar desteklenmesinden ibarettir. Komünist sistemlerde olduğu gibi devletin bizzat ekonomik faaliyetler içerisinde bulunması tavsiye edilmez. İbn Haldun Mukaddime’de devletin veya devlet adamlarının ticari faaliyetlerle (ticaret, ziraat, sanayi vb.) bizzat uğraşmaları halinde, bu durumda getirilerin artması beklentisinin aksine ekonomide daralma, gelirlerde azalma ve ekonomik hayatın geleceğine dair çok büyük sorunlar ortaya çıkaracağını söylemektedir. O'na göre, "Devlet kendisi ticaretle uğraşmadan bu alışveriş, halkı tarafından yapıldığı takdirde, bunlardan toplayacağı vergilerle daha çok gelir temin edecektir." Bu durumun sebeplerini Mukaddimedede uzun uzadıya anlattıktan sonra "devletin bu şekilde ticaret ve çiftçilikle meşgul olması ümran ehline tecavüzdür. Halkının işinin durmasıyla devletin düzeni bozulur, ülkenin mamurluğu¹³⁵ azalır; çünkü, halk çalışmaz, tüccar alışverişi, çiftçi çiftliğini bırakırsa, bunun bir sonucu olarak geçim yolu bozulur, bunu iyice anla" demektedir (İbn Haldûn, 2013). Ülkemizde kamu

¹³⁵ Mamur: Gelişip güzelleşmiş, bayındır duruma gelmiş, şenlikli hali

iktisadi teşebbüslerinin (K.İ.T) oluşturduğu ekonomik sorunlar ve finansal yüklerinin ağırlığı yakın bir zamana kadar acı bir şekilde görülmüştür. Bu konuda yapılan birçok çalışmada kamu gücünün ticari faaliyetlerdeki başarısızlıkları ortaya konulmuştur. Örneğin; Megginson vd. (1994) tarafından yapılan ve 1961-1990 döneminde halka arz yoluyla tam veya kısmi özelleştirme deneyimi yaşayan 18 ülkeden 61 şirket ve 32 sektörden özelleştirme öncesi ve sonrası mali ve işletme performansını karşılaştırılmıştır. Yapılan analizlerde özelleştirildikten sonra firmaların reel satışlarının arttığı, daha karlı hale geldiği, sermaye yatırımı harcamalarının yükseldiği, işletme verimlilikleri ve iş güçlerinin arttığı görülmüştür. Ayrıca bu şirketlerin borç seviyelerinde önemli ölçüde düşme olduğu ve temettü ödemelerini artırdıkları görülmüştür (Megginson vd., 1994: 403). Yine Boubakri ve Cosset (1998) tarafından yapılan benzer bir çalışmada 1980-1992 döneminde tam veya kısmi özelleştirme yaşayan 21 gelişmekte olan ülkeden 79 şirketin mali ve işletme performansındaki değişimi incelenmiştir. Çalışmada düzeltilmemiş muhasebe performans ölçütlerine ek olarak piyasa etkilerine göre ayarlanmış muhasebe performans ölçütleri kullanılmıştır. Hem düzeltilmemiş hem de piyasaya uyarlanmış sonuçlarda özelleştirme ile birlikte; kârlılıkta, işletme verimliliğinde, sermaye yatırımı harcamalarında, çıktıda, istihdam seviyesinde ve temettülerde önemli artışlar olduğu açıkça ortaya konulmuştur (Boubakri & Cosset, 1998: 1081).

İslam ekonomik sistemi içerisinde devlet faizli olmamak kaydıyla özel sektörün faaliyetlerini destekleyici bazı iç borçlanma enstrümanlarını kullanabilir. Bu borçlanma enstrümanları klasik ekonomik sistemde yer alan faizli hazine bonusu ve tahvil gibi enstrümanlar olamaz. Kullanılabilecek enstrümanlardan en önemlisi kamunun Sukuk ihracıdır. Devlet ayrıca sukuk ihraç edilebilecek diğer ekonomik kaynaklarını da kullanıp yeni sukuklar ihraç ederek bunlarla özel sektörü desteleyebildiği gibi gerekli sosyal harcamaları da karşılayabilmektedir. Bugün birçok İslam ülkesinde Malezya'da olduğu gibi devlet önemli boyutlarda sukuk ihraç ederek ekonominin finansmanını sağlamaktadır. İşte bu durumda Keynesyen kamu iç borçlanma politikasından beklenen özel sektörü çekme (Crowding-in) etkisi aynen sukuk ihracında da ortaya çıkması beklenir.

3.5.1.2.2. Özel sektör iç borçlanması

İç borçlanma özel sektör açısından çok önemli bir itici güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Özel sektörün yeterli öz kaynağa sahip olamaması sebebiyle gerçekleştiremediği sanayileşme adımlarını, iç borçlanmanın sağladığı kaldıraç etkisiyle kolaylıkla sağlayacaktır.

İslam, ortaklığı ve şirketlerin finans ihtiyacının öncelikle ortaklık yoluyla karşılanmasını teşvik etmektedir. Bu konuda büyük şirketler için halka açılma İslâm'ın istediği bir yoldur. Firmalar fon ihtiyacı duyduklarında faiz ihtiva eden enstrümanlar ihraç edemez veya faizli bankalardan borçlanamaz. Bu sebeple mülkiyet temelli ve reel işlem olan sukuk ihraç ederek sat ve kirala yöntemiyle fon ihtiyaçlarını karşılayabilirler. Sukuk borçlanması faiz temelli olmadığı için adalet ve hakkaniyet prensibine uygundur. Tabiatıyla sermaye ortaya koyan taraf ekonomik faaliyet olmaksızın sabit bir faiz getirisine sahip olamaz. İslami finansal sistemin temeli ortaklıklara dayalı risk ve kazancın paylaşıldığı sistemlerdir. Bu ortaklıklar gerek şirket ortaklığı gerekse proje bazlı ortaklıklar olsun bu sistemin temelidir. Bugün gelişen sermaye piyasası vasıtasıyla şirket ortaklıkları oldukça gelişmiştir. Fakat Türkiye'de proje bazlı ortaklıklarda mevzuatsal düzenlemelerine ihtiyaç bulunmaktadır.

3.5.2. İslami Dış Finansman Kaynakları

Klasik ekonomik sistemde az gelişmiş ülkelerin sahip oldukları gelirlerin azlığı sebebiyle gerçekleştirdikleri tasarruflar kalkınmalarını sağlamada oldukça yetersiz kalmaktadır.

Bir ekonominin dış kaynak ihtiyacı makroekonomik denge koşullarından yola çıkılarak aşağıdaki denge formülü yazılabilir:

$$(S-I) + (T-G) = (X-M)$$

Bu denklemde;

- Özel kesimin tasarruf (S) ve yatırım (I) dengesi yani (S-I) yatırım tasarruf dengesini,
- Kamu kesiminin gelir (T) ve gider (G) dengesi yani (T-G) bütçe dengesini,
- İhracat (X) – İthalat (M) ise dış dengeyi göstermektedir.

Bu durum İslam ekonomi sistemi açısından geçelidir. Azgelişmiş ülkeler hem bu tür iç tasarruf yetersizliği sorununu, hem de kalkınmaları için gerekli, özellikle sanayileşme çabaları için zorunlu ithal mallarının bedelini ödemekte karşılaştıkları döviz sorununu çözebilmek için, dış finansman kaynaklarına ihtiyaç duymaktadırlar. Burada klasik ekonomik sistemle İslam ekonomik sistemi arasından şu önemli fark söz konusudur. Klasik ekonomi sisteminde sanayileşme için gerekli ithalat yanında lüks tüketime yönelik ithalat da önemli bir işgal etmektedir. İslam ekonomi sisteminde israf haram olduğu için bireyler harcamalarında daha dikkatli davranmak durumundadırlar. Devlet lüks tüketim mallarının ithalatına yasaklar koyabildiği gibi bunların tüketimini sınırlayabilir de. Bu nedenle sanayileşmenin ilk aşamalarında sadece sanayileşmeye yönelik malların ithalatı ağırlık kazanacaktır. Sanayileşme ile ortaya çıkan üretim gerektiği kadar tüketime ve daha çok ihracata yönelik olacağından dış ticaret açığı kısa zamanda dengeye kavuşacaktır. Dış ticaret açığının kapatılması için kullanılan temel yollar;

- Gerek niteliksel gerekse niceliksel olarak ihracat gelirlerini arttırmak,
- İthalatı azaltmak ve
- Dış ticaret hadlerini ülke lehine çevirmek

olarak tanımlanmıştır. İslam ekonomi ve finans sistemi içerisinde bu klasik ekonomik sisteme göre daha kolay gerçekleştirilecektir.

İslami finansal sistem içerisinde helal yollardan olduğu sürece yabancı sermayenin kullanımına izin verilir. Önemli olan sermayenin faiz içermeyen ve İslam'ın izin verdiği alanlarda kullanımınıdır. Kur'an-ı Kerim'de "Allah sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan menetmez. Şüphesiz Allah âdil davrananları sever" (Mümtehine, 60/8) buyurulmaktadır. Hz. Peygamber (sav) İslam toplumunun aleyhine olmamak kaydıyla gayri müslim ülkelerle ve vatandaşlarıyla ticaret yapılmasına müsaade etmiştir. Hatta savaş şartları içerisinde dahi düşman ülkeyle Müslümanlara zarar vermeyecek mahiyette ticarete izin vermiştir¹³⁶ (Döndüren, 1998: 206-207)

¹³⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: "İslâmi Ölçülerle Ticaret Rehberi (100 Soru 100 Cevap)" (Döndüren, 1998: 206-208).

Dışarıdan temin edilecek yabancı sermaye gerek doğrudan sermaye yatırımı gerekse gelişmiş sermaye piyasaları vasıtaları ile olsun ülke kalkınmasına hizmet edecektir. İslami finansal sistemde dış sermaye tedarik yolları;

- Doğrudan sermaye yatırımları,
- Uluslararası sukuk ihraçları,
- Yabancı yatırımcıların hisse senedi alımları,
- Proje bazlı ortaklıklar (Müşâreke, mudarebe temelinde),
- Teşvik ve destekler,
- Vb.

Bu yollarla tedarik edilen yabancı sermaye İslam ekonomi sisteminde mutlaka verimli şekilde kullanılmalı ve bir an önce dış kaynak ihtiyacı sona erecek şekilde sanayileşme adımları gerçekleştirilmeli, ihracata dayalı ekonomik sistem kurulmalıdır. Finansın gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin belirlenmesinde aşağıda incelenen Malezya'nın İslami finansla kalkınma modeli önemli örnektir.

4. İSLAMİ FİNANSIN GELİŞİMİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

Finansın büyümesi ve gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki uzun dönemdir iktisatçıların dikkatini çekmekte ve bu konuda önemli ampirik araştırmalar yapmaktadırlar. İncelendiğinde ülkeler de ekonomik büyüme ve yoksulluğu azaltma hedeflerinin peşinde koşarken tasarrufları harekete geçirerek, ödemeleri mal ve hizmet ticaretini kolaylaştırarak ve kaynakların verimli dağılımını teşvik ederek finans sektörünün gelişimini ve derinleşmesini hedefledikleri görülmektedir. Ülkelerin bu politikadaki amacı; finans sektörünün ekonomik büyümeyi kolaylaştırmada kritik rol oynadığı düşüncesinden hareketle bir taraftan finansal kaynakların oluşmasını sağlarken diğer taraftan doğrudan finansmana erişimi geniş bir tabana yayarak ve ekonomik kalkınmayı gerçekleştirerek yoksulluğu ortadan kaldırmaktır.

Finans sektörünün gelişiminin, ekonomik büyümede önemli bir role sahip olduğu düşüncesi, ilk olarak (Schumpeter, 1911) tarafından ortaya atılmıştır. Schumpeter, finansın kapitalist bir ekonominin büyümesi ve gelişmesi için ne kadar önemli olduğunu çalışmasında ortaya koymuştur. Schumpeter'in modeli temelde 'girişimci bakış açısına' dayanmaktadır. Girişimci açısından ihtiyaç duyulan kredi, büyüme ve refah için elverişli ve aynı zamanda gereklidir. Bu bakış açısına göre girişimci, kredi yoluyla elde edeceği sermaye gücü ile ekonominin normal akışını, büyümeye yol açan yenilikler ortaya çıkarmak suretiyle değiştirebilecektir. Aslında Schumpeter'den daha önce finans-ekonomi arasındaki ilişkiyi gündeme getiren Walter Bagehot (1873) reel ve finansal sektörler arasındaki bağlantıları vurgulayan önemli bir araştırmacı olarak literatürde önemli bir yer işgal etmektedir.

Schumpeter'in analizi oldukça önemli bir bakış açısı ortaya koymuştur. Örneğin; Goldsmith (1969) ve McKinnon (1973) büyümeyi teşvik etmede finansal hizmetler için daha fazla rol önermişlerdir. Yine aynı dönemlerde Knight (1951) üretken kapasitenin esasen "sermaye" kaynaklı olduğunu ve her türlü birikimin ilerleme motivasyonunun da temel dayanağı olduğunu söyleyerek ekonomik kalkınma ve finans ilişkisini ortaya koymuştur. Her ne kadar sermayenin toplumsal sınıfların elinde birikimi ve gelir dağılımında adaletsizlik gibi etkileri olsa da bu finansal gücün doğasının inkâr edilmesi anlamına gelmeyecektir.

Schumpeter'le başlayan ve diğer bazı yazarlar tarafından da desteklenen bu yenilikçi düşünce yapısı finansal sektörün gelişiminin uzun vadeli ekonomik büyümeyi teşvik edebilecek stratejik bir faktör olduğunu vurgulayan Bencivenga & Smith (1991) tarafından da desteklenmiştir. Yalnız burada dikkat edilecek husus finansal sürdürülebilir büyüme teorisi ancak sermaye piyasalarının doğru ve mükemmel şekilde kurgulanması ve organize edilmesine bağlıdır.

Patrick (1966) tarafından yapılan çalışmada ise finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişki olabileceğini ortaya koyulmuştur. Birinci ilişki ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru (talep-takipli), ikinci ilişki ise finans sektörünün büyümenin motoru haline gelerek ekonomik büyümeye doğru (arz-öncüllü) bir ilişkidir. Birinci ilişki gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde görülmekte iken ikinci ilişki gelişmiş ekonomilerde görülmektedir. Buna göre ülkeler gelişme aşamalarında zaman içerisinde her iki yönlü ilişkiye de muhatap olmaktadır.

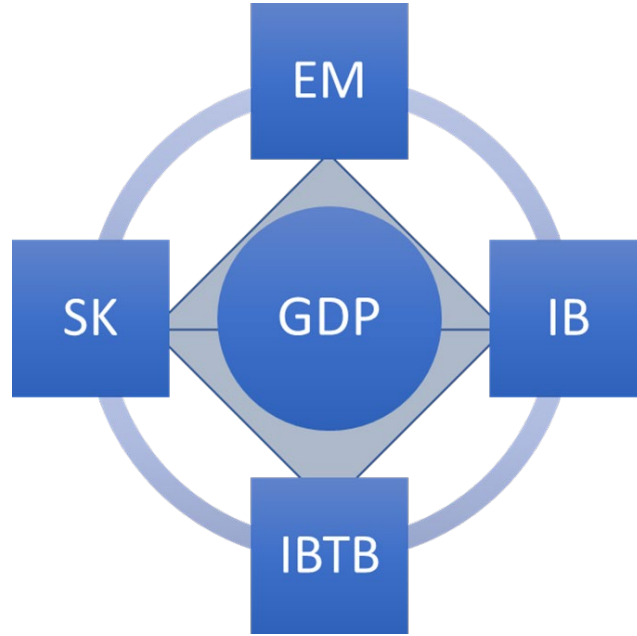
Finans sektörünün gelişmesi birçok çevresel faktörü de harekete geçirecektir. Şöyle ki; finans sektörünün gelişmesi ve ilerlemesiyle birlikte, fon verimliliğine yönelik yatırım fırsatları hakkında bilgi sağlamak, şirketi denetlemek ve kurumsal yönetimi yürütmek, riskleri çeşitlendirmek, kaynak yaratmak, mal ve hizmet alışverişini kolaylaştırmak, teknoloji yönetmek ve aktarmak gibi çeşitli kanallar aracılığıyla ekonomik büyümeyi kolaylaştırabilecektir (Garcia & Liu, 1999; Levine, 2005 ve Zhang vd., 2012'den aktaran Al Fathan & Arundina, 2019: 698-699).

Literatür incelendiğinde finansın büyümesi ve gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen daha yüzlerce araştırmanın yapıldığı görülmektedir. Burada önemli olan nokta incelemeye konu olan finansal sistem ve araçlar konvansiyonel finans sistemi ve araçlarıdır. Burada önemli olan konu İslâmi finansal sistemin ekonomik büyümeye ve gelişmeye hangi ölçülerde katkıda bulunacağını tespitidir. Bu konuda İslâmi finansla kalkınma ve gelişme modelini en iyi uygulayan ve belirli bir noktaya gelen Malezya örneğinin incelenmesi önemlidir. Bu çalışmada EK-I'de detayları verilen VAR analizi ile Malezya'daki finansal sistemin ekonomik büyümeye etkisi incelenmiştir. Modelde dört temel değişkenin GSYH etkisi 2006:Q1-2020:Q4 dönemleri esas alınarak analizler yapılmıştır.

Modelle ilgili kısa bilgi ve sonuçlar şöyledir:

Bu çalışmada ekonomik büyüme ve finans ilişkisine yönelik ampirik uygulama 2006:Q1-2020:Q4 dönemine ait verilerden hareketle Malezya için yapılmıştır. Malezya ekonomik kalkınma açısından birçok İslam ülkesi için rol model olması ve aynı zamanda finansal sistemlerin uzun yıllardır ciddi bir alt yapı oluşturulmuş olması açısından önemli bir örnektir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmek için VAR modeli çerçevesinde; Johansen koentegrasyon testi, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması kullanılmıştır.

Her bir İslami finans alt sektörünün birbirini etkilemesi mümkün olmakla birlikte; bu çalışmada, değişkenlerin GSYH'ye etkisi ele alınmaktadır. Modelde yer alan değişkenler aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil 31. Modelde yer alan değişkenler

Burada EM, Emas İslami Endeks Hisse Senetleri Piyasa Hacminin GSYH'ye oranını; IB, İslami Bankacılık Hacminin GSYH'ye oranını; IBTB, İslami Bankacılık Hacminin Toplam Ticari Bankacılık Hacmine oranını; SK, Ödenmemiş Sukuk Hacminin GSYH'ye oranını ve GDP ise Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki büyümeyi temsil etmektedir. Değişkenlere ilişkin veriler Tablo 7'de yer alan kaynaklardan alınmıştır.

Tablo 7. Değişken tanımları

Değişkenler	Tanım	Veri kaynakları
EM	EMAS İslami Endeks Hisse Senetleri Piyasa Hacmi / GSYH	Refinitiv Eikon ve Dünya Bankası Veri Tabanı (https://databank.worldbank.org)
IB	İslami Bankacılık Hacmi/ GSYH	Bank Negara Malaysia (Central Bank Of Malaysia)
IBTB	İslami Bankacılık Hacmi/ Toplam Ticari Bankacılık Hacmi	Bank Negara Malaysia (Central Bank Of Malaysia)
SK	Sukuk (Ödenmemiş) Hacmi / GSYH	Refinitiv Eikon ve Dünya Bankası Veri Tabanı(https://databank.worldbank.org)
GDP	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Büyüme Oranı	Asia Regional Integration Center

Analizlerde değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Finans sektöründeki gelişmelerin başka faktörleri de harekete geçirerek ekonomik büyümeyi etkilediğine yönelik literatürde çok sayıda sonuç elde edilmiştir. Bu çalışmada İslami finans açısından oldukça önemli ilerlemeler kaydeden Malezya için finansın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu çerçevede; değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Etki-tepki fonksiyonları; IBTB ve EM değişkenleri hariç diğer değişkenlere ekonomik büyümenin pozitif yönde tepki verdiğini göstermiştir. EM değişkeninin negatif tepki vermesinin sebebi değişik etkenler olabilir. Örneğin bu dönemde konvansiyonel hisse senetleri piyasasında meydana gelen değişimler etkili olmuş olabilir. Yine IB değişkeni pozitif etki meydana getirirken IBTB değişkeninin negatif tepki vermesi toplam bankacılık hacminde meydana gelen değişik etkenlerden kaynaklanmış olabilir.

Ele alınan model bağlamında VAR ayrıştırması bulguları ise ekonomik büyümedeki değişmelerin önemli bir bölümün IBTB, IB ve SK tarafından açıklandığını, EM'nin payının da görece düşük seviyelerde olduğunu ortaya koymuştur (Ek-I).

Bu araştırmanın önemli özelliği konuyu İslami finansal enstrümanlar ve piyasalar açısından ele alması ve etkiyi dört değişken çerçevesinde incelemesidir. Çalışma Türkiye için de önemli bir rol model ortaya koymaktadır. İslami finansal yönetimin, İslami bankacılık alanının ve İslami piyasaların gelişmesi Türkiye için de ekonomik büyüme ve kalkınma anlamında olumlu gelişmeler sağlayabileceği düşünülmektedir.

5. İSLÂMÎ FİNANS, EKONOMİK KALKINMA VE SOSYAL BARIŞ AÇISINDAN TÜRKİYE İÇİN BİR MODEL ÖNERİSİ

Yukarıda Malezya örneğinde de görüldüğü gibi İslami finans, ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde önemli bir işlev üstlenmektedir. İslami finansın bu etkisi finansal sistemlerin ekonomik büyüme sürecine olan etkisi ile ilgili literatürdeki çalışmalarla uyum göstermektedir. Burada önemli olan nokta İslam'ın külli bir sistem olması sebebiyle kişilerin dolayısıyla toplumun bütün davranışlarında, hareketlerinde, ekonomik, sosyal davranışlarında belirli hedeflere ulaşılması istendiğinden İslâmî finansal sistemin ekonomik kalkınma ve sosyal barış üzerinde, konvansiyonel finanstan daha fazla, daha kapsamlı etkiler meydana getireceğinin beklenmesidir. Bilindiği gibi “İslâmî finans, ekonomi ve sosyal barış sistemi” tamamen devamlı terakkiyi yani gelişmeyi ve büyümeyi öngören tasarruf-yatırım-adil dağıtım üzerine kuruludur. Onun için bireyler üzerindeki İslâmî moral değerler son derece önemlidir. İslâm'da cehalet kabul edilmez, israf yoktur, başkalarının haklarına tecavüz, haramlara girme yoktur, iki günü birbirine eşit olan ziyadadır anlayışı hâkimdir ve düşmanın silahıyla (ekonomi finans, ilim, teknoloji vb.) silahlanması her Müslümanın görevidir. Müslüman dünyayı imar edecek güç ve kuvvete sahip olmasıyla sorumludur. Birlikte hareket etmekle tasarruflarını devamlı yatırımlarında kullanmakla, uluslararası ekonomik ve ticari faaliyetlerde bulunmakla ve dünya kaynaklarını en etkin şekilde kullanarak gönülleri de fethetmekle sorumludur. Tabii kaynaklarda gelecek nesillerin de hakları vardır bunları israf edemez, ekolojik dengeleri bozamaz. Sonuçta İslam'ın öngördüğü sistem dinamik bir ekonomi, herkesin kâr/sorumluluk paylaştığı, faizin ve sömürünün olmadığı, adil dağılımın olduğu ve ahirette bütün yapılanların hesabının Allah'a mutlaka verilip ahiret hayatında mükâfat veya cezalandıracağı (cennet veya cehennemle) bir sistemdir.

Türkiye gibi Müslüman coğrafyalarda hem İslâm'ın tam olarak bilinmemesi hem de konvansiyonel sistemlerin ekonomiye ve topluma hâkim olması, toplumun faize karşı olan hassasiyeti dolayısıyla mevcut finansal sistemlerin Batı ülkelerinde olduğu kadar etkin çalışmaması ekonomilerini geride bırakmış durumdadır. Konvansiyonel finansal sistemlere karşı olan bu mesafeli duruş bu bölgelerde yaşayan halkların inanç ve değerlerine uygun finansal sistemlerin geliştirilmesi ile ancak aşılabilecektir. Bu nedenle aşağıda ortaya konulan model Türkiye açısından hayati derecede önem arz etmektedir.

Çalışmada öncelikle Türkiye'nin mevcut durumunun tespiti yapılacak ve sonrasında model ortaya konulacaktır.

5.1. Türkiye'nin Mevcut Durumunun Tespiti

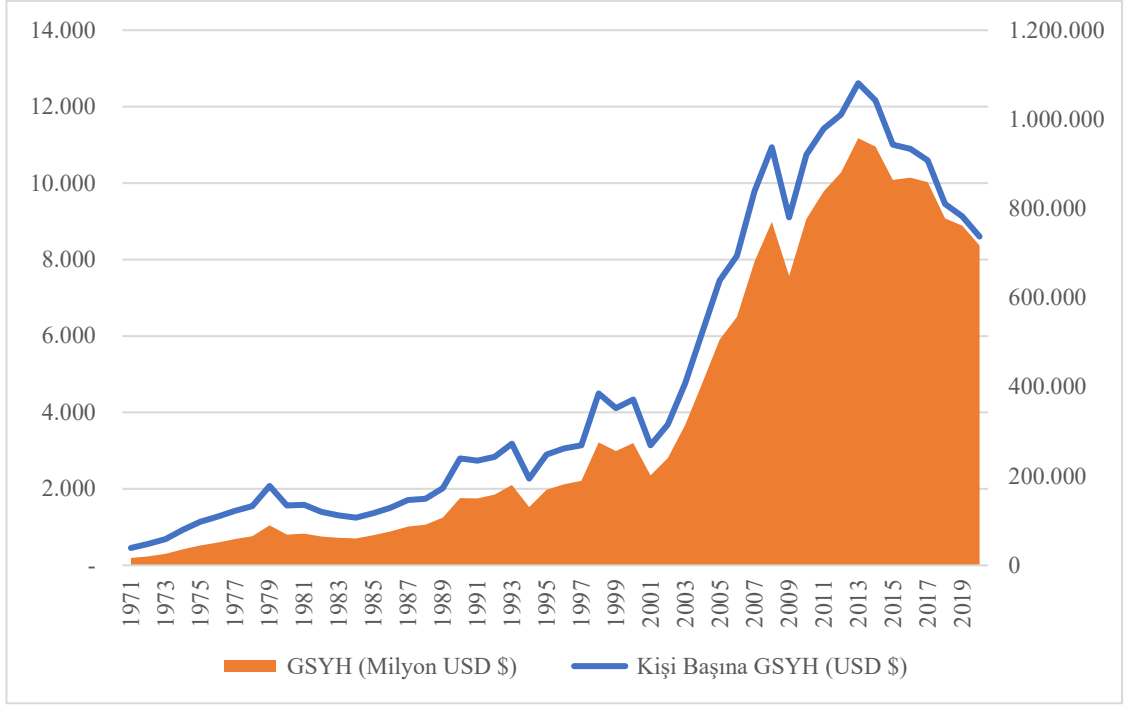
Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan mevcut durumu öncelikle ortaya konulmalıdır. Bu bölümde çok fazla ayrıntıya girmeden mevcut durum ortaya konulacaktır.

5.1.1. Türkiye'nin Ekonomik Açıdan Mevcut Durumu

Türkiye ekonomisinin mevcut durumunun ortaya konulmasında önemli kalemler aşağıda ele alınacaktır.

5.1.1.1. Kişi başına düşen GSYH ve orta gelir tuzağı

Mevcut durumun değerlendirilmesinde öncelikle GSYH ve kişi başına düşen GSYH'nin yıllar içerisindeki gelişim ortaya konulmalıdır. Yukarıda Tablo 5'te Türkiye ile bazı ülkelerin Kişi başına GSYH rakamları karşılaştırmalı olarak verilmişti. Bu tabloda kişi başına düşen GSYH açısından örnek olarak İsviçre Türkiye'nin 8,98 katı, ABD 7,15 katı, Almanya 5,09 katı, İsrail 4,78 katı ve Çin 1,12 katı olarak görülmektedir. Ekonomik büyüme açısından (kişi başına GSYH) Türkiye'nin dünyada 74. Sırada yer aldığı görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin alması gereken epeyce yolun olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki grafikte Türkiye'nin son 50 yıllık gelişim trendi görülmektedir. Bu grafikte çok net bir şekilde görüleceği üzere Türkiye özellikle 2000'li yıllardan sonra çok ciddi bir büyüme ivmesi yakalamıştır. 2000 yılında yaklaşık 4.300 \$ seviyesinde olan kişi başına düşen GSYH 2013 yılında 12.600 \$ seviyelerine kadar yükselmiştir. Fakat bu seviyeden sonra bulunduğu yeri koruyamamış hem toplam GSYH hem de kişi başına düşen GSYH düşme eğilimine girmiştir. 2020 yılı sonu itibariyle kişi başına düşen GSYH'nin yaklaşık 8.600 \$ seviyelerine indiği görülmektedir.

Şekil 32. GSYH ve kişi başına düşen GSYH (Türkiye 1971-2019 yılları)

(Kaynak: The World Bank ve TÜİK)

Bu göstergeler Türkiye'nin orta gelir tuzağına yakalandığını göstermektedir. Orta gelir tuzağı, orta gelirli bir ülkenin artan maliyetler ve azalan rekabet gücü nedeniyle yüksek gelirli bir ekonomiye geçiş yapamaması durumunu ifade etmektedir (Nallari vd., 2011: 39). Orta gelir tuzağından kurtulmak çok kolay olmayıp az sayıda ülke, düşük gelirden orta gelire ve yüksek gelire geçişi başarıyla yönetebilmiştir. Latin Amerika ve Orta Doğu bölgelerindeki pek çok ekonomi, "artan ücret maliyetleri karşısında yüksek hacimli, düşük maliyetli üreticiler olarak rekabetçi kalma mücadelesi vererek" orta gelir tuzağına saplanmıştır (Nallari vd., 2011: 39).

Çalışmalar orta gelir tuzağındaki ülkelerin niteliksiz tarımsal faaliyetlerden sanayileşmeye doğru hızlı bir dönüşüm geçirmeleri, daha yüksek ihracat paylarına sahip olmaları, daha düşük enflasyon seviyesi vb. ekonomik atılımlarla ve en önemlisi en son teknolojilere ve yönetim uygulamalarına erişmek için daha iyi stratejilere sahip olmaları veya daha da iyisi olma yolunda ilerleyen ülkelerin yüksek gelirli ülkelere yetişebileceklerini söylemektedir (Bulman vd., 2017: 6-7). O halde Türkiye için de hedef inovasyona dayalı en son teknoloji ve yönetim uygulamaları vasıtasıyla nitelikli

ürün ihracata dayalı bir ekonomik sistem kurmaktır. Bu sistemin kuruluşunda İslam ekonomi ve finansı önemli bir destekleyici güç olarak işlev görecektir.

5.1.1.2. Dış ticaret yapısı

Türkiye uluslararası ticaret konusunda her geçen gün daha fazla güç kazanmaktadır. Türkiye'nin yıllar itibariyle genel ticaret sisteminin görünümü aşağıda verilmiştir.

Tablo 8. Yıllara göre dış ticaret, 2013-2020 (genel ticaret sistemi)

Yıllar	İhracat		İthalat		Dış ticaret dengesi Değer	Dış ticaret hacmi Değer	İhracatın ithalatı karşılama (%)
	Değer	Değişim (%)	Değer	Değişim (%)			
2013	161.481		260.823		-99.342	422.304	61,91
2014	166.505	3,11	251.142	-3,71	-84.638	417.647	66,30
2015	150.982	-9,32	213.619	-14,94	-62.637	364.601	70,68
2016	149.247	-1,15	202.189	-5,35	-52.942	351.436	73,82
2017	164.495	10,22	238.715	18,07	-74.221	403.210	68,91
2018	177.169	7,70	231.152	-3,17	-53.984	408.321	76,65
2019	180.833	2,07	210.345	-9,00	-29.512	391.178	85,97
2020	169.651	-6,18	219.515	4,36	-49.864	389.166	77,28

(Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr>; TÜİK, 2021)

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Türkiye her yıl dış ticaret açığı vermektedir. İhracatın ithalatı karşılama oranı yıllar bazında artış göstermiş olsa da 2020 yılı itibariyle %77,28 ve 2021 Mart itibariyle %80,3 seviyesindedir. Karşılama oranı bakımından iyileşme olumu yönde olsa da ihracat rakamları yıllar bazında çok da fazla değişmemiştir. Bu nedenlerle alınması gereken pek çok tedbir bulunmaktadır.

İhracat/ithalat dengesinde hangi sektörlerin paylarının yüksek olduğu da önemlidir. Türkiye'nin sektörler bazında ihracat ve ithalat rakamları yıllar bazında aşağıda verilmiştir.

Tablo 9. Sektörler bazında dış ticaret

İhracat Değerleri (FOB) Milyon ABD \$)									
SEKTÖRLER (ISIC, Rev.4)	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	AĞIRLIK
İmalat	151.483	156.498	142.268	140.346	154.698	167.064	171.219	159.966	94,18%
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	5.339	5.712	5.294	5.687	5.579	5.847	5.589	5.957	3,41%
Madencilik ve taş ocakçılığı	3.892	3.404	2.778	2.656	3.498	3.394	3.200	2.932	1,95%
Diğer	766	891	643	558	719	864	825	796	0,46%

İthalat Değerleri (CIF) (Milyon ABD \$)									
SEKTÖRLER (BEC)	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	AĞIRLIK
Hammadde (ara mallar)	189.152	181.590	146.811	135.796	173.744	174.803	162.530	163.015	58,52%
Yatırım (sermaye) malları	37.681	36.545	35.684	35.978	33.431	30.140	26.068	31.817	11,79%
Gizli veri	35.732	34.700	23.425	15.285	20.697	22.911	26.582	18.027	8,70%
Tüketim malları	33.350	32.583	30.700	29.998	30.812	25.421	21.196	24.116	10,06%
İşlem görmüş diğer yakıt ve yağlar	19.199	18.578	10.968	8.451	11.418	14.485	10.534	7.510	4,46%
Diğer	17.081	19.500	18.408	17.798	20.223	18.037	17.104	18.804	6,48%

(Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr>; TÜİK, 2021)

Bu tablo değerleri incelendiğinde Türkiye'nin ağırlıklı olarak sanayi malları, tarım (orman, balık vb.) ürünleri ve madencilik ürünleri ihracatı yaptığı görülmektedir. Buna karşılık yabancı ülkelere ağırlıklı olarak hammadde ve yatırım malları ithalatı yaptığı görülmektedir. Tüketim mallarının toplam ithalat içerisindeki payı %10 seviyesindedir. Bu durum ekonomik büyüme ve kalkınma hamlesi bakımından Türkiye'nin doğru bir strateji izlediğini göstermektedir.

Burada bir diğer önemli nokta ihraç edilen ürünlerin niteliğidir. Yukarıda orta gelir tuzağından kurtulmak için inovasyona dayalı katma değerli teknolojik ürün ihracatı olduğundan bahsedilmişti. İşte ihracat seviyesinin artırılması dengenin pozitif çevrilebilmesi için atılması gereken diğer bir önemli adım teknoloji yoğun malların üretilip ihraç edilmesidir. Türkiye'nin ihracat ve ithalat rakamları içerisindeki teknoloji yoğunluğu aşağıda verilmiştir.

Tablo 10. Türkiye'nin dış ticaret içerisindeki teknoloji yoğunluğu

Teknoloji yoğunluğuna göre imalat sanayi ürünleri dış ticareti, Mart 2021

(Milyon ABD \$)

Teknoloji yoğunluğu	Mart					Ocak-Mart				
	2020		2021		Değişim (%)	2020		2021		Değişim (%)
	Değer	Pay (%)	Değer	Pay (%)		Değer	Pay (%)	Değer	Pay (%)	
İhracat (FOB)										
Toplam imalat sanayi	12 645	100,0	18 013	100,0	42,4	40 348	100,0	47 148	100,0	16,9
Yüksek teknolojlili ürünler	451	3,6	616	3,4	36,7	1 336	3,3	1 482	3,1	10,9
Orta yüksek teknolojlili ürünler	4 517	35,7	6 380	35,4	41,2	14 534	36,0	16 959	36,0	16,7
Orta düşük teknolojlili ürünler	3 454	27,3	5 252	29,2	52,1	10 789	26,7	13 189	28,0	22,2
Düşük teknolojlili ürünler	4 223	33,4	5 764	32,0	36,5	13 690	33,9	15 519	32,9	13,4
İthalat (CIF)										
Toplam imalat sanayi	15 115	100,0	18 719	100,0	23,8	43 428	100,0	48 334	100,0	11,3
Yüksek teknolojlili ürünler	2 225	14,7	2 555	13,6	14,8	5 898	13,6	6 408	13,3	8,6
Orta yüksek teknolojlili ürünler	6 269	41,5	8 982	48,0	43,3	17 657	40,7	22 418	46,4	27,0
Orta düşük teknolojlili ürünler	4 878	32,3	5 228	27,9	7,2	14 499	33,4	14 514	30,0	0,1
Düşük teknolojlili ürünler	1 744	11,5	1 955	10,4	12,1	5 373	12,4	4 993	10,3	-7,1

Tablodaki rakamlar, yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.

Teknoloji Yoğunluğuna Göre İmalat Sanayi Ürün Grupları Sınıflaması Eurostat tarafından NACE Rev.2 sınıflaması baz alınarak hazırlanmış, ISIC Rev.4 sınıflamasına uyarlanmıştır.

(Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr>; TÜİK, 2021)

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Türkiye'nin ihracatında yüksek teknoloji ürünleri çok az yer tutmaktadır. İhracat içerisinde yüksek ve orta yüksek teknoloji ürünlerinin artırılması halinde Türkiye'nin son sekiz yılda artış sağlayamadığı toplam ihracat rakamlarında artış sağlanabilecektir. Bu konuda alınması gereken çok büyük bir mesafe vardır.

5.1.1.3. Tasarruf–Harcama–Yatırım dengesi

Ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için mutlaka kaynak oluşturulmak zorundadır. Kalkınmanın başındaki ülkeler açısından kaynak bulmanın ne kadar önemli olduğu yukarıda açıklanmıştır. Bu kaynaklardan en önemlisi ülkede oluşturulan ve tasarruf edilen kaynaklardır.

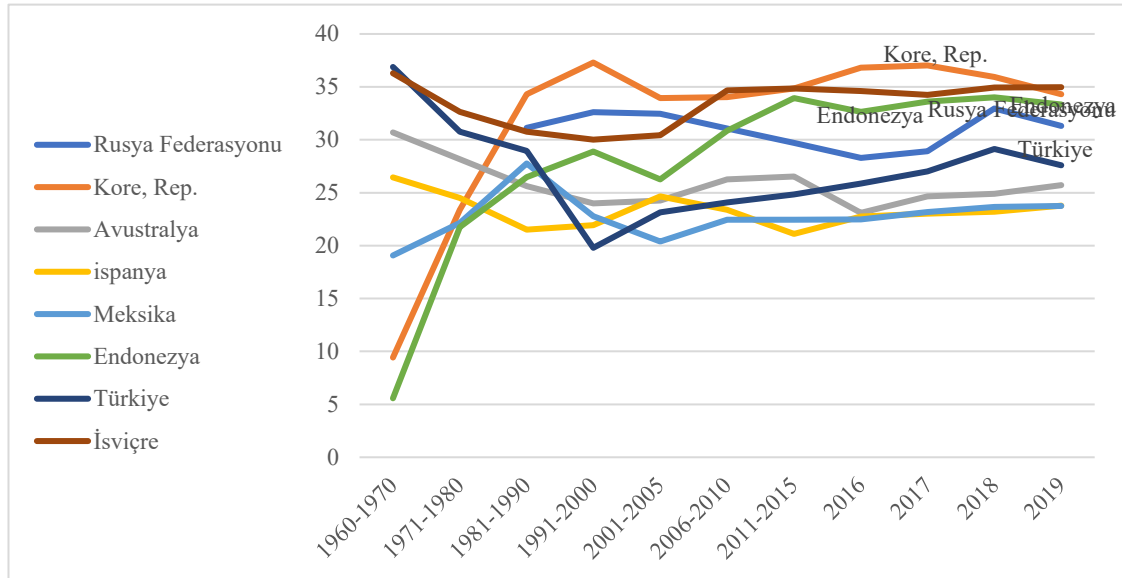
Ülke içerisinde oluşan gelirin tüketime aktarılmayan kısmı tasarruf edilmiş olarak nitelendirilir. Bu tasarrufların kalkınmaya etkisi ise ancak yatırıma kanalize edilmesi halinde mümkündür. Yani ülke kalkınması açısından yatırımların ve bu yatırımlara kaynak olacak sermaye birikiminin en doğal ve etkin kaynağı tasarruflar ve tasarrufların en etkili ve verimli yöntemi ise gönüllü tasarruflardır. Gelişmiş ülkelerde ülke içinde oluşan toplam milli gelirin yaklaşık yüzde 15-20'si sermaye birikimi amacıyla kullanılırken az gelişmiş ülkelerde bu oran çok daha düşük seviyelerde kalmaktadır. Yukarıda (Şekil 22) farklı gelişmişlik seviyelerindeki ülke gruplarının tasarruf oranları

verilmişti. Bu grafikte üst orta gelir ülkelerinde 1960-1970'li yıllarda %25'lerde olan oran 2019 yılına gelindiğinde %32'lerde olduğu, orta gelir ülkelerinde 1960'larda %22'lerde olan oranlar 2019 yılında %30 seviyesine yükseldiği gösterilmişti.

Yine aynı grafikte ağır borçlu ülkeler, düşük orta gelir ülkeler en düşük tasarruf oranına sahip olarak görülmektedir. Düşük gelir grubu ülkelerde 1980'li yıllarda %5-6 bandında olan oranlar 2011 yılında %17'ler seviyesine yükselmiştir. Yüksek gelir grubu ülkelerin ise tasarruf oranlarında 1960'lı yıllara göre yüzdesel bazda çok az düşme görülse de toplam GSYH yüksek olduğu için yine de tasarruf rakamları oldukça yüksek seviyelerdedir. 2019 yılı oranı %23,05'tir.

Yine yukarıda verilen grafikte (Şekil 23) dünya ülkeleri, Euro bölgesi ve OECD ülkelerinin tasarruf oranları gösterilmişti. Bu grafikte dünya ülkelerinin tasarruf oranlarının %25 bandında olduğu, Euro bölgesinin yaklaşık dünya ile paralel %25 bandında, OECD ülkeleri ise aynı banda yakın olmakla birlikte son yıllarda %20-22 bandında hareket ettiği, en yüksek tasarruf oranının orta gelir grubunda olduğu gösterilmiştir.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu bazı ülkelerin tasarruf oranlarına baktığımızda aşağıdaki durum görülecektir.

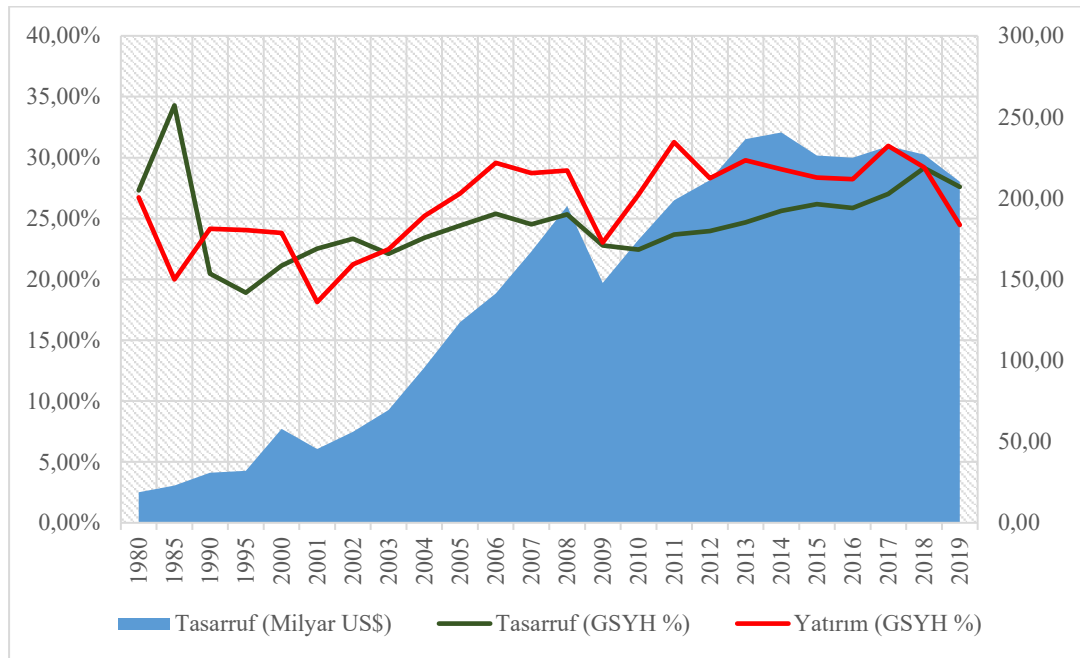

Şekil 33. Gayri safi yurtiçi tasarruflar (GSYH'nin% 'si) ülkeler

(Kaynak: <http://www.worldbank.org>; yazar tarafından özgün olarak hazırlanmıştır)

Yukarıda görüleceği üzere Türkiye'nin tasarruf oranı 2019 yılı itibariyle %27 olup son dört yılın ortalaması da aynı oranlardadır. Rusya, Kore, Endonezya, İsviçre gibi ülkeler Türkiye'nin üzerinde oranlara sahip iken Meksika, İspanya gibi ülkeler Türkiye'nin altında oranlara sahiptir.

Türkiye açısından tasarruf oranları değerlendirildiğinde dünya ortalamasının biraz üzerinde olduğu fakat yatırım yapan ve gelişmekte olan bir ülke olarak orta gelir ülkeleri seviyesinde (%30'lar) olması gereken tasarruf oranlarının olması gerekenden %3 daha düşük olduğu görülmektedir. %27'ler seviyesine ancak orta gelir tuzağından kurtulup gelişmiş ülke sınıfına girmesi halinde ancak inebilmesi kabul edilebilir. Bu durum gelişmekte olan bir ekonomi olduğumuz için yatırımların altında oluşan tasarruflardan dolayı dış kaynak ihtiyacımızı artırmaktadır. Yıllar itibariyle tasarruf oranlarımızdaki gelişim ve yatırım dengesi aşağıda görülmektedir.

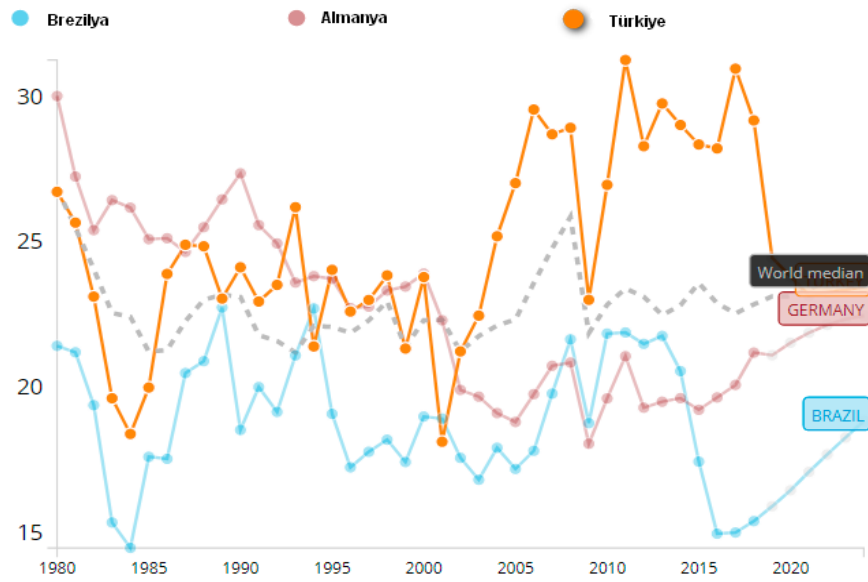

Şekil 34. Türkiye tasarruf-yatırım dengesi

(Kaynak: <http://www.worldbank.org> ve tcd360.worldbank.org; yazar tarafından özgün olarak hazırlanmıştır)

Yukarıdaki şekilde görüleceği üzere 2003 yılından itibaren 2019 yılı hariç yatırım oranı tasarruf oranının üzerinde seyretmiştir. Tasarruf oranında meydana getirilecek olan 2-3 puanlık artış 15,2 – 22,8 Milyar dolar arasında bir dış borcun ve bu borç için ödenecek faizin ortadan kalkması demektir.

Türkiye yatırım yapan bir ülke konumunda olduğu ve tasarruflar bu rakamı karşılamadığı için ilk bakışta bir sorun var gibi görünmektedir. Aslında yatırım oranlarının artması Türkiye'nin sanayileşme ve büyüme anlamında doğru bir yolda olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki şekilde görüldüğü gibi Türkiye'nin yatırım oranları dünya ortalamasının üzerindedir. Karşılaştırma örneği için grafiğe eklenen Brezilya yatırım oranları dünya ortalamasının oldukça altındadır. Bu durum Türkiye açısından olumlu bir gelişme olmakla birlikte sorun bu sanayileşme adımının tasarruflarla değil de dış kaynaklarla finanse edilmesidir.

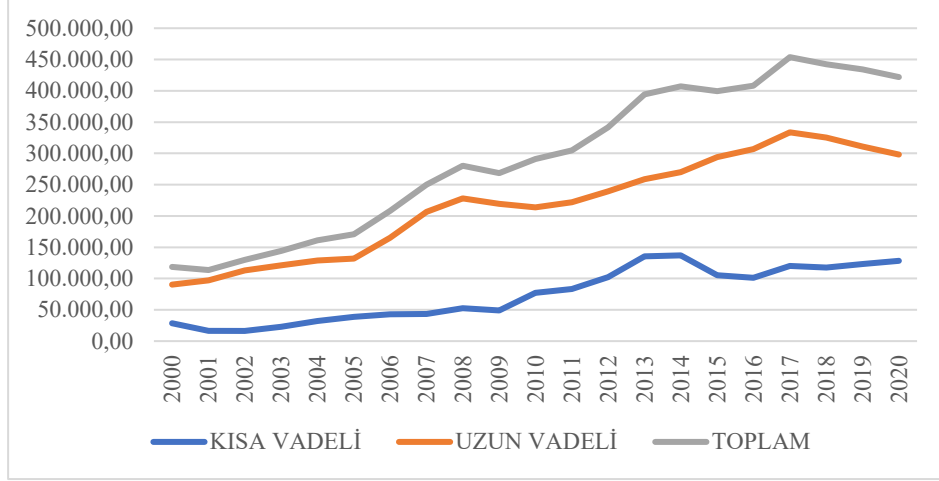

Şekil 35. Yatırım oranları (dünya ortalaması, Türkiye, Brezilya)

(Kaynak: <http://www.worldbank.org> ve tcddata360.worldbank.org)

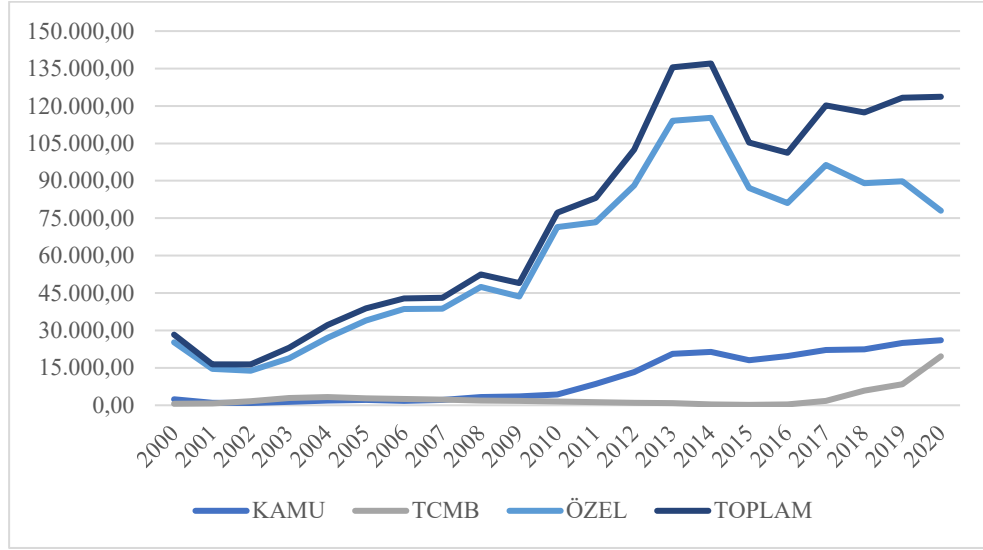
5.1.1.4. Dış borçların yapısı

Türkiye'nin güncel toplam dış borcu 450 Milyar dolar sınırına dayanmıştır. Bu ülkenin kaynaklarının dış finans kaynaklarına aktarılması anlamına gelmektedir. Türkiye'nin dış borçlarının yıllar itibariyle durumu aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 36. Türkiye'nin yıllar itibariyle dış borç değişimi (milyon ABD\$)
(Kaynak: TCMB veri tabanından faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır)

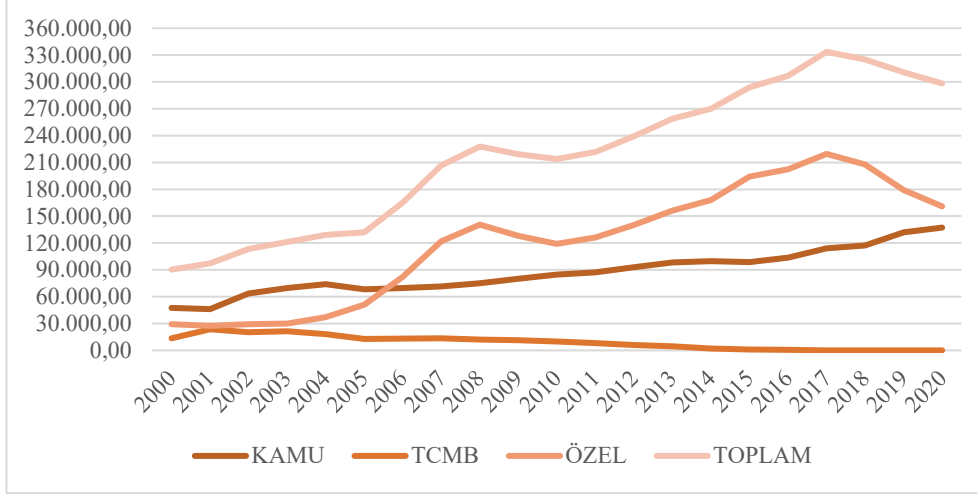
Kısa vadeli borçların sektörler bazında dağılımı da aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 37. Türkiye'nin kısa vadeli dış borçların sektör bazlı yıllar itibariyle değişimi (milyon ABD\$)

(Kaynak: TCMB veri tabanından faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır)

Uzun vadeli borçların sektörler bazında dağılımı da yine aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 38. Türkiye'nin uzun vadeli dış borçların sektör bazlı yıllar itibariyle değişimi (milyon ABD\$)

(Kaynak: TCMB veri tabanından faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır)

Türkiye bu borçlanmalar sebebiyle çok ciddi bir faiz ödemesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Aşağıda bütçe içerisindeki faiz ödemelerinin payı görülmektedir.

Tablo 11. Türkiye faiz ödemeleri ve bütçedeki ağırlığı (milyar ₺)

YIL	Bütçe Harcamaları				Bütçe Gelirleri			Denge	Faiz/ Vergi (%)	Faiz / Harc. (%)	Yatırım / Harc. (%)	Faiz / GSYH (2009 baz)
	Faiz	Yatırım	Diğer	Toplam	Vergi	Diğer	Toplam					
2004	56,49	8,49	74,25	139,22	88,89	20,05	108,94	-30,28	63,55%	40,57%	6,10%	9,79%
2005	45,68	11,35	86,66	143,69	106,62	29,14	135,76	-7,93	42,84%	31,79%	7,90%	6,78%
2006	45,96	14,73	114,39	175,08	132,20	36,35	168,55	-6,54	34,77%	26,25%	8,42%	5,82%
2007	48,75	16,55	134,91	200,21	158,15	26,65	184,80	-15,40	30,83%	24,35%	8,26%	5,54%
2008	50,66	21,69	149,70	222,06	171,21	31,82	203,03	-19,03	29,59%	22,81%	9,77%	5,09%
2009	53,20	24,39	185,01	262,60	202,09	6,52	208,61	-53,99	26,33%	20,26%	9,29%	5,32%
2010	48,30	32,78	207,11	288,19	193,32	52,73	246,05	-42,14	24,98%	16,76%	11,38%	4,16%
2011	42,23	37,64	227,16	307,04	232,22	54,33	286,55	-20,49	18,19%	13,75%	12,26%	3,03%
2012	48,42	40,37	264,85	353,64	277,68	45,55	323,23	-30,41	17,44%	13,69%	11,42%	3,08%
2013	49,99	51,43	295,86	397,28	317,95	59,39	377,34	-19,93	15,72%	12,58%	12,95%	2,76%
2014	49,91	55,91	328,44	434,27	348,35	62,61	410,96	-23,31	14,33%	11,49%	12,87%	2,44%
2015	53,00	67,64	371,22	491,86	389,50	77,18	466,68	-25,19	13,61%	10,78%	13,75%	2,27%
2016	50,25	68,56	450,31	569,12	459,15	77,11	536,26	-32,85	10,94%	8,83%	12,05%	1,93%
2017	56,71	84,32	518,52	659,56	511,09	99,17	610,26	-49,30	11,10%	8,60%	12,78%	1,82%
2018	73,96	105,07	625,94	804,97	599,43	132,98	732,40	-72,57	12,34%	9,19%	13,05%	1,97%
2019	99,94	97,03	781,60	978,57	756,49	95,91	852,41	-126,16	13,21%	10,21%	9,92%	2,31%

(Kaynak: <https://www.hmb.gov.tr>; HMB, 2020; Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türkiye'nin bütçe vergi gelirlerinin 2004 yılında yaklaşık %63,55'i faiz giderlerine aktarılırken yıllar bazında artan GSYH ve buna bağlı olarak artan vergi gelirleri sebebiyle 2019 yılında %13,21'e düşmüştür. 2020 bütçe gerçekleştirmesine bakıldığında ise faiz giderinin 2019 yılına göre ciddi oranda artarak 133,96 Milyar ₺ gibi ciddi bir büyüklüğe ulaştığı görülmektedir. Bu rakamla bütçe vergi gelirleri içerisindeki payı %16,08'e çıkarken, GSYH içerisindeki oranı ise %2,65 olmuştur. Yine bütçe harcamalarının 2004 yılında %40,57'si faiz gideri iken 2019 yılında bu rakam %10,21'e düşmüştür. GSYH içerisindeki ağırlığı 2004 yılında %9,79 iken 2019 yılında %2,31'e düştüğü görülmektedir. Bu durum Türkiye'nin dış borçlanma ile büyüme hamlesinin kullanılan dış borçlar yatırımlara yansıdığı için bir ölçüde verimli olduğunun bir göstergesidir. Fakat 2020 yılında faiz giderlerinin büyümesi dikkat çekicidir.

Türkiye'nin yıllar itibariyle iç ve dış borç ödemelerinin dağılımı ise şu şekildedir.

Tablo 12. Türkiye iç ve dış borç ödemesi (2005-2020)

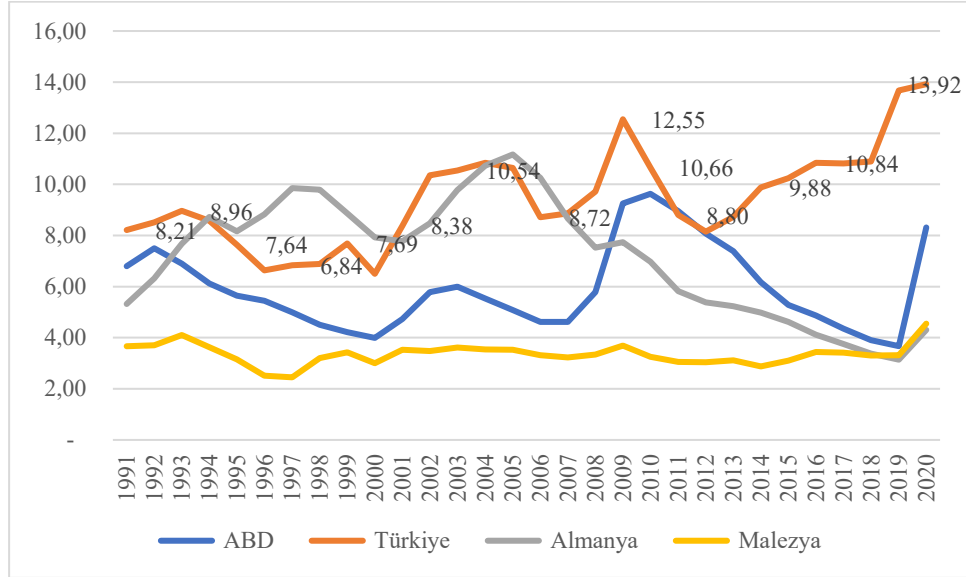
	İç borç (Milyar TL)			Dış borç (Milyar \$)		
	A.para	Faiz	Toplam	A.para	Faiz	Toplam
2005	130,7	39,3	170,0	11,1	4,6	15,6
2006	111,8	38,7	150,4	13,0	4,6	17,6
2007	107,3	41,5	148,8	11,7	4,8	16,5
2008	90,1	44,5	134,6	8,5	4,5	13,1
2009	95,1	46,8	141,9	5,1	3,7	8,8
2010	138,8	42,1	180,9	7,0	4,0	11,0
2011	97,1	35,1	132,1	6,9	4,0	10,9
2012	84,0	40,7	124,7	6,6	4,0	10,6
2013	128,1	39,1	167,1	4,7	4,0	8,7
2014	117,8	39,3	157,0	5,6	4,1	9,7
2015	67,4	39,8	107,1	5,1	3,9	9,0
2016	63,5	37,4	100,9	4,9	3,9	8,9
2017	60,4	40,2	100,7	7,0	4,2	11,2
2018	73,6	50,2	123,8	6,9	4,2	11,1
2019	86,6	72,9	159,5	6,2	4,5	10,7
2020	218,2	95,7	313,9	6,1	4,7	10,9
Toplam	1.670,4	743,2	2.413,7	116,6	67,8	184,4

(Kaynak: Aktaş, 2021)

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Türkiye 2020 yılında 95,7 Milyar ₺ iç borç faiz ödemesi ve 4,7 Milyar ₺ dış borç faiz ödemesi gerçekleştirmiştir.

5.1.1.5. İşsizlik sorunu

Türkiye'nin en büyük ve kronikleşmiş sorunlarından birisi işsizlik sorunudur. Ekonomik büyüme rakamlarında artış trendinin olduğu dönemlerde de bu sorun tam olarak çözülememiştir. Aşağıda işsizlik oranları bazı ülkelerle kıyaslamalı olarak verilmiştir.

Şekil 39. İşsizlik oranları (%)

(Kaynak: <http://www.worldbank.org>; yazar tarafından özgün olarak hazırlanmıştır)

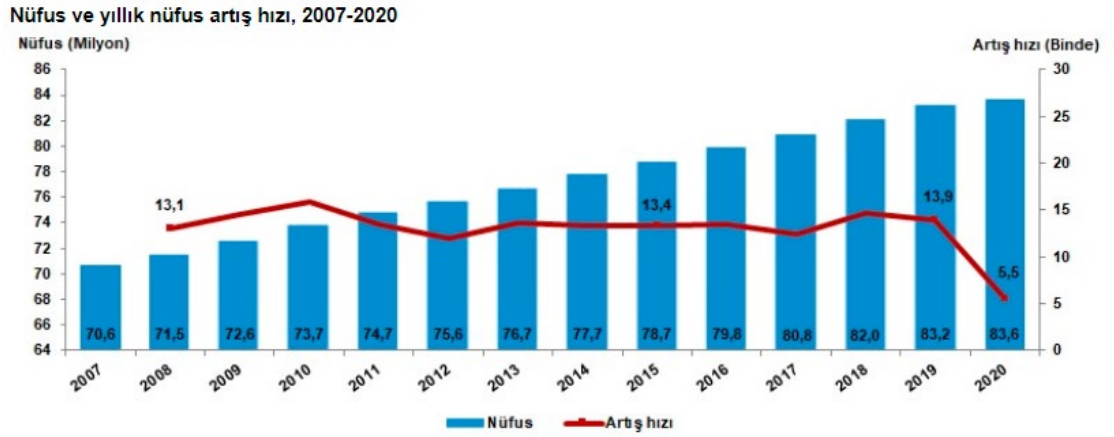
Yukarıdaki grafikte çok açık şekilde görüleceği üzere Türkiye'nin kronikleşmiş bir işsizlik sorunu bulunmaktadır. Bazı yıllarda %7'ler seviyesine düşmüş olsa da tekrar yükselme eğilimi gerçekleşmiştir. 2019 ve 2020 yıllarında meydana gelen ekonomik krizler (özellikle kovid-19 pandemisi sebebiyle) tüm ülkeleri etkilemiş olmakla birlikte Türkiye %14'ler seviyesindeki işsizlik oranıyla çok büyük bir sorun yaşamaktadır. Türkiye 2004 yılında Almanya ile başa baş bir konumda iken Almanya %4,31 seviyelerine inerken Türkiye 2020 sonu itibarıyla %13,92 seviyesinde bir işsizlik oranına sahiptir.

5.1.2. Türkiye'nin Sosyal Açıdan Mevcut Durumu

Türkiye'nin mevcut sosyal durumu önemli birkaç başlık aşağıda ele alınmıştır.

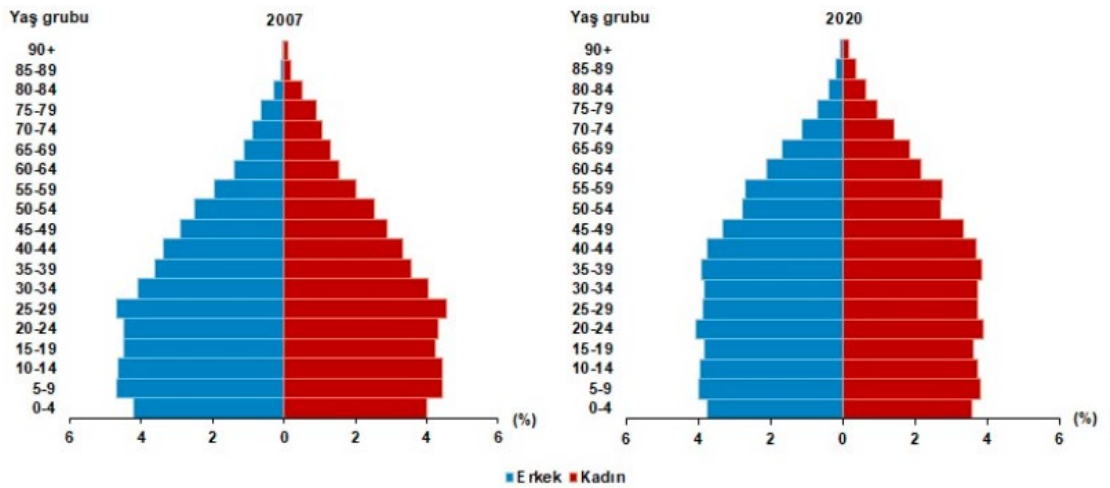
5.1.2.1. Nüfus yapısı

Türkiye'nin en son verilerle 84 Milyon rakamına yaklaşmıştır. Yıllar itibariyle gelişim aşağıda verilmiştir.

Şekil 40. Türkiye nüfusu ve nüfus artış hızı
(Kaynak: TÜİK)

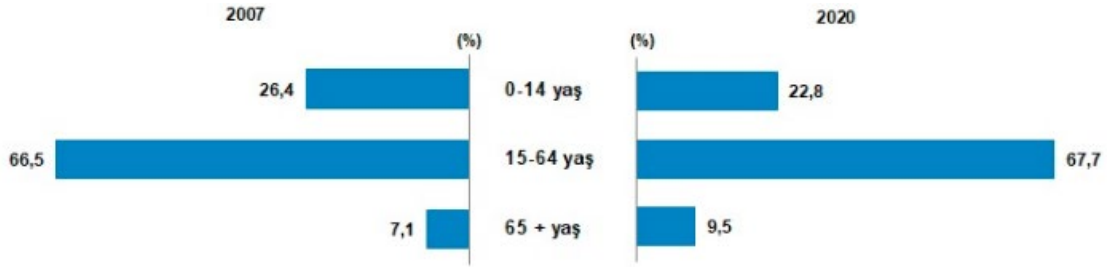
Nüfusun yaş itibariyle dağılımı aşağıdaki şekildedir.

Şekil 41. Nüfus piramidi (2007-2020)
(Kaynak: TÜİK)

Yukarıdaki grafikte görüleceği üzere Türkiye genç bir nüfusa sahiptir. Fakat 2007 ve 2020 yılları karşılaştırıldığında doğum ve ölüm hızlarındaki azalmaya bağlı olarak nüfusun ortanca yaşının yükseldiği görülmektedir. 2007 yılında 28,25 olan ortanca yaş 2020 yılında 32,7'ye yükselmiştir.

Ortanca yaş erkeklerde 32,1 (2007 yılında 27,7) ve kadınlarda 33,4 (2007 yılında 28,8) olarak belirlenmiştir. Çalışma yaşındaki nüfus oranı aşağıda verilmiştir.

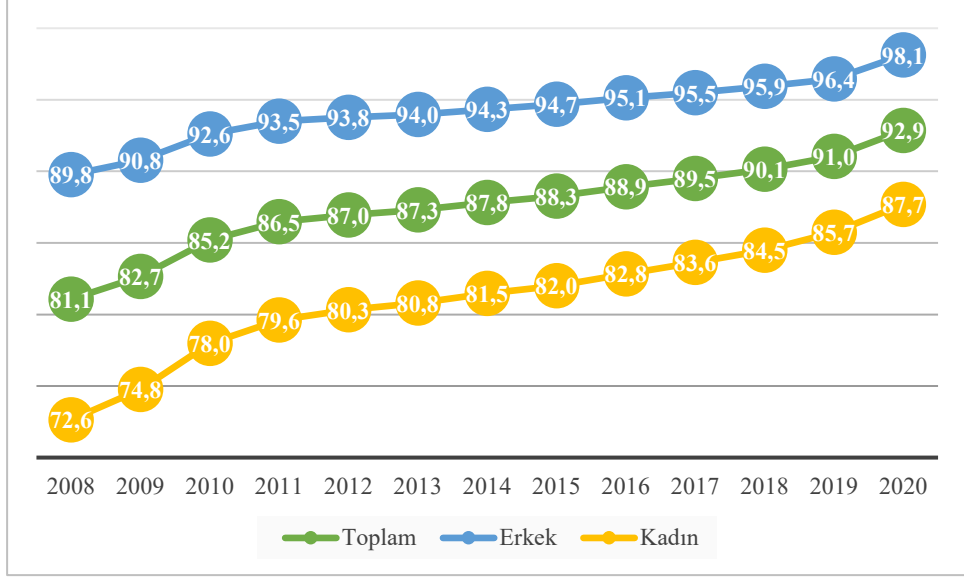
Şekil 42. Yaş gruplarına göre nüfus oranı (2007, 2020)

(Kaynak: TÜİK)

Yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi çalışma yaşındaki nüfusun oranı %67,7 (2007 yılında %66,5) olarak tespit edilmiştir.

5.1.2.2. Eğitim durumu

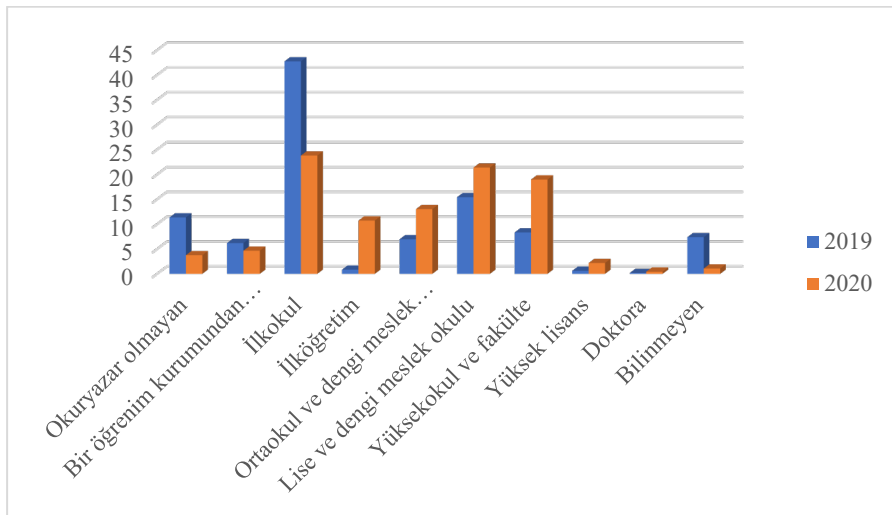
Türkiye'nin en son verilerle en az bir okul mezunu olanların oranlarının değişimi aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Şekil 43. 25 yaş ve üstü nüfusta en az ilkokul mezunu olanların oran (2008-2020)

(Kaynak: TÜİK)

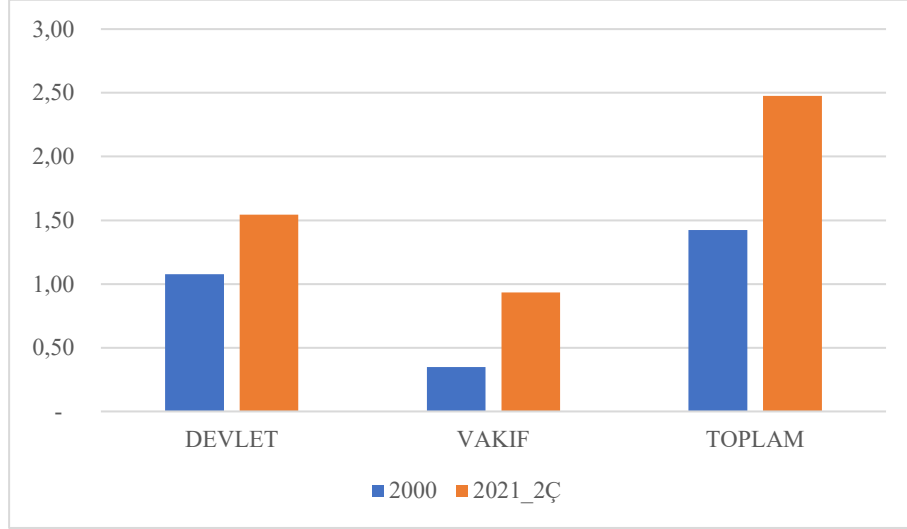
Yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi 25 yaş üstü nüfusta en az ilkokul mezunu olanların oranı %92,9 seviyesindedir. Bu oranın 2008 yılında %81,1 olduğu düşünüldüğünde okuma yazma oranlarında yıllar bazında gelişme olumlu bir seviyede artmaktadır. Fakat halen 25 yaş üstü nüfusun %7,1'i ilkokula bile gitmemiştir. 2020 yılı sonu itibariyle hiç okuma yazma bilmeyen kişi sayısı ise 592.327 olup 15 yaş üstü nüfus içerisindeki %0,93'tür.

Şekil 44. Bitirilen eğitim düzeyine göre nüfusun dağılımı (2008-2020)

(Kaynak: TÜİK)

Eğitim kurumlarının gelişimi de bu arada eğitim açısından oldukça önemlidir. 2021 Mayıs sonu itibariyle Türkiye’de 129’u devlet ve 78’i vakıf olmak üzere toplam 207 adet niversite bulunmaktadır. Bu niversite sayılarının gelişimi aşağıdaki grafikte görülmektedir.

şekil 45. Bir milyon kişi başına niversite sayısı

(Kaynak: YK, 2021)

Yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi 2000 yılına göre niversite sayıları %130 artmış ve bir milyon kişi başına niversite sayısı 2,48 olmuştur. Bu oran 2020 Temmuz ayı itibariyle niversite sayısı 3.982 adet olan (NCES, 2020) Amerika Birleşik Devletleri’nde 11,99’dur. Üniversite eğitiminde dünyanın en önemli ülkesi olan Amerika rakamlarına ulaşılmasa da Türkiye için 2,48 sayısının artırılması önemlidir.

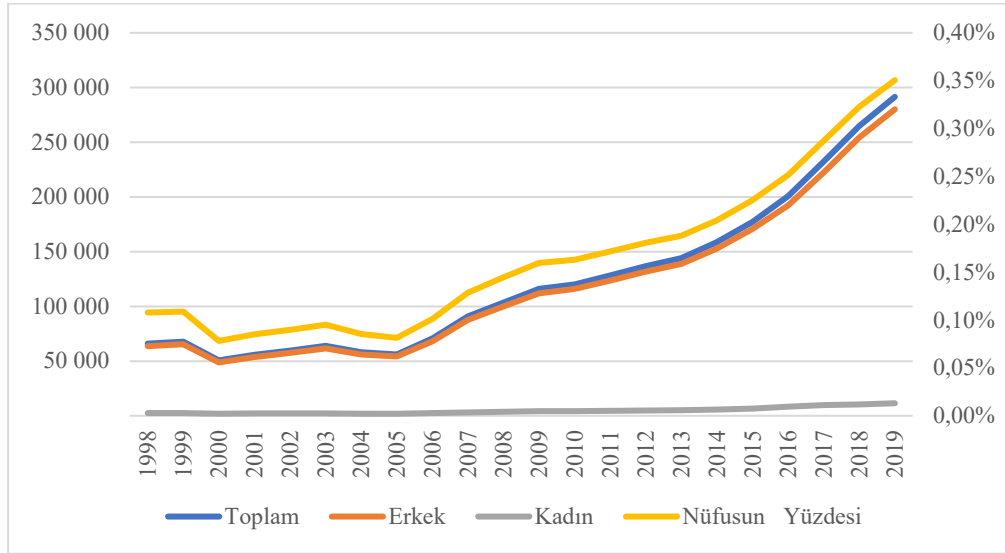
5.1.2.3. Adalet sistemi

Türkiye’de adalet sisteminin kendisinden beklenen adaleti tesis edip etmediği birçok platformda tartışılmaktadır. Yargıda yaşanan temel sorunlar şu başlıklar altında özetlenebilir (elik, 2015):

- Yargılamaya ve adalete olan güven eksikliği
- Yargının bağımsızlığı sorunu
- Dava oranlarının yüksekliliği
- Yargıç ve savcılarının iş yükü fazlalığı
- Uzun yargılama süreleri

- Yargıda etkinlik ve verimlilik sorunu
- Yargı kararlarının uygulama zorluğu
- Yasaların nitelik sorunu
- Vb.

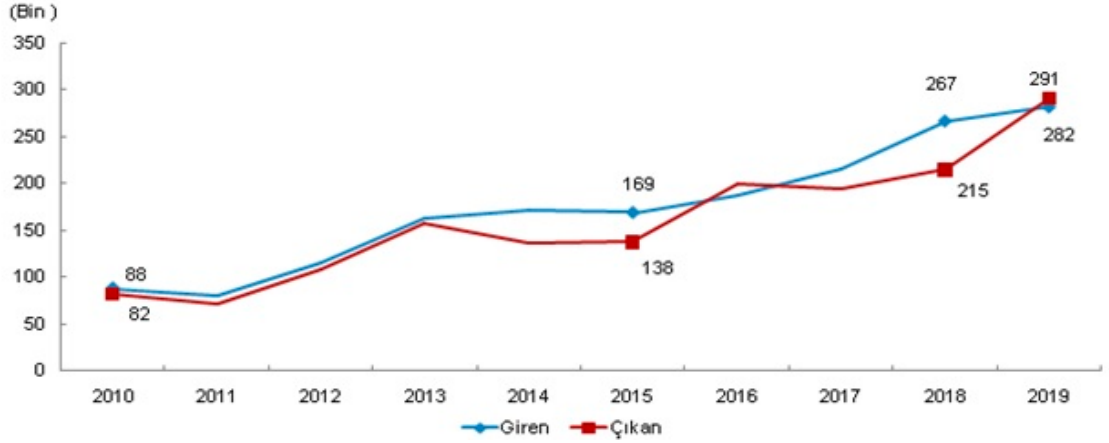
Gerek toplumun değişen yapısı (gelişen teknoloji, ben merkezci kişilikler, azalan dindarlık, dine karşı olumsuz tavır gelişimi, dünya ve haz merkezli (hedonizm) düşünce tarzı, ahiret kaygısının unutulması vb.), gerek eğitim sisteminin ortaya koyduğu sorunlar gerekse yasaların gerekli güvenceleri sağlayamaması gibi sebeplerle Türkiye’de adalet sistemi ciddi bir reform gerektirmektedir. Aşağıdaki grafikte görüleceği üzere ceza ve infaz kurumlarında bulunan kişi sayısı her yıl artmaya devam etmektedir. İşin en tehlikeli yanı nüfus içerisindeki payı da artmaktadır. 2019 yılı sonu itibariyle toplam nüfusun %0,35’i ceza ve infaz kurumlarında yatmaktadır.

Şekil 46. Ceza infaz kurumunda bulunan kişi sayısı

(Kaynak: TÜİK)

Ceza infaz kurumlarına giren ve çıkan sayısına bakıldığında da giren sayısının çıkan sayısından fazla olduğu acı bir gerçek olarak görülmektedir.

Şekil 47. Ceza infaz kurumlarına giren çıkan kişi sayısı

(Kaynak: TÜİK)

Ceza infaz kurumlarına giren kişilerin işledikleri suçlara göre dağılımı ise şu şekildedir.

Tablo 13. Suç türüne göre ceza infaz kurumuna giren hükümlüler (2019 yılı)

Suç Türü	Kişi Sayısı
Hırsızlık	42 752
Yaralama	34 897
Uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti	19 748
İcra İflas Kanunu'na muhalefet	15 233
Tehdit	14 235
Yağma	13 300
Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanma, satın alma	11 944
Trafik suçları	11 219
Öldürme	9 574
Sahtecilik	8 493
Kaçakçılık	8 111
Dolandırıcılık	7 947
Ateşli silahlar ve bıçaklar ile ilgili suçlar	7 078
Cinsel suçlar	5 800
Ailenin korunması tedbirine aykırılık	5 122
Hakaret	4 237
Görevi yaptırmamak için direnme	3 727
Askeri Ceza Kanunu'na muhalefet	3 251
Kişiyi hürriyetinden yoksun kılma	3 173
Mala zarar verme	2 884
Orman suçları	844
Zimmet	210
Rüşvet	158
Kötü muamele	141
Diğer suçlar	47 482
Bilinmeyen	45
Toplam	281 605

(Kaynak: TÜİK)

EUSILC tarafından her yıl güvenlik sorununu algılamak için yapılan ve bölgede suç, şiddet veya vandalizm olup olmadığını sorgulayan anket sonuçları şu şekildedir.

Tablo 14. Bölgede suç, şiddet veya vandalizm-EU-SILC anketi

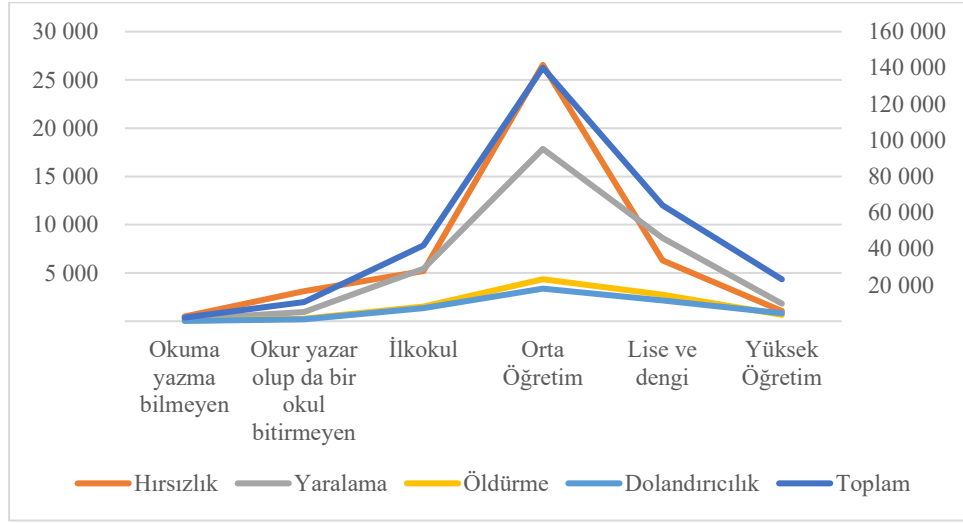
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Bulgaristan	27,2	26,9	25,8	26,8	26,3	25,0	23,6	21,8	20,2
Yunanistan	20,1	20,1	19,0	16,1	12,8	11,8	13,8	13,5	16,9
Hollanda	18,6	18,3	18,1	18,5	17,4	16,9	15,0	17,5	16,3
Fransa	14,8	14,7	16,8	15,3	14,2	14,8	13,9	14,9	14,7
Malta	12,7	12,6	12,9	12,2	11,0	10,4	10,0	12,5	13,6
Belçika	15,6	14,5	19,4	16,2	16,1	13,3	12,4	12,3	13,3
İsveç	11,3	10,6	10,1	10,7	10,9	12,7	13,0	14,4	13,0
Kıbrıs	15,0	15,5	15,3	11,9	12,0	9,8	12,5	13,9	12,7
İspanya	10,8	10,1	14,2	11,9	10,0	10,3	8,7	10,9	11,6
Lüksemburg	10,7	14,4	12,9	16,8	14,9	12,2	12,0	11,3	11,2
Türkiye	10,7	8,5	9,7	10,6	11,2	10,7	11,3	11,1	10,9
Sırbistan	:	:	20,2	21,1	16,8	18,2	14,0	14,7	10,7
Romanya	16,3	13,7	15,7	14,5	13,1	14,1	11,3	11,5	9,6
İtalya	14,5	14,9	16,0	18,0	19,4	14,7	12,5	11,3	9,4
İrlanda	10,4	10,7	11,9	10,9	10,9	9,7	9,7	10,0	8,8
Avusturya	12,1	11,7	11,3	13,4	12,9	12,4	10,9	9,7	8,4
Slovenya	8,6	8,1	9,1	10,1	9,2	8,5	8,0	7,9	8,0
Çekya	15,0	13,2	13,9	13,5	12,0	11,7	9,3	7,9	7,8
Danimarka	15,7	9,9	9,2	9,1	7,7	8,4	7,8	7,4	7,5
Estonya	14,5	15,7	12,3	12,3	11,8	9,2	7,3	7,4	7,4
İsviçre	12,3	16,5	14,5	14,7	11,9	10,9	9,1	7,9	7,1
Karadağ	:	:	6,5	6,8	7,3	5,2	4,1	6,2	6,9
Portekiz	10,1	10,9	13,3	11,6	10,5	7,8	7,9	6,5	6,7
Kuzey Makedonya	6,9	4,9	7,3	5,7	5,7	4,8	4,2	5,3	6,5
Finlandiya	8,3	8,6	9,0	7,0	7,3	6,5	6,2	7,0	6,4
Letonya	19,0	17,0	12,0	13,0	11,8	10,0	8,0	8,6	6,1

(Kaynak: Eurostat, 2019)

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere Türkiye’de suç konusundaki endişe hiç de azımsanacak bir boyutta değildir. “Bölgede suç, şiddet veya vandalizm var mı?” sorusuna %10’un üzerinde evet cevabı verilmektedir. Bu oran Bulgaristan, Yunanistan, Hollanda, Fransa gibi ülkelere nazaran düşük olsa da Finlandiya, Letonya, İsviçre gibi bazı ülkelerin üzerindedir.

İşlenen suç oranları ile eğitim düzeyleri arasında da önemli bir ilişki söz konusu olup bu konu aynı zamanda eğitim sisteminin revize edilmesini de önemli kılmaktadır. Aşağıdaki grafikte işlenen bazı suçlarla eğitim seviyeleri arasındaki ilişki görülmektedir. Bu grafikte görülen orta öğretimdeki yığılma aynı zamanda nüfusun büyük bir bölümünün eğitim seviyesinin bu seviyede olmasından kaynaklanmaktadır.

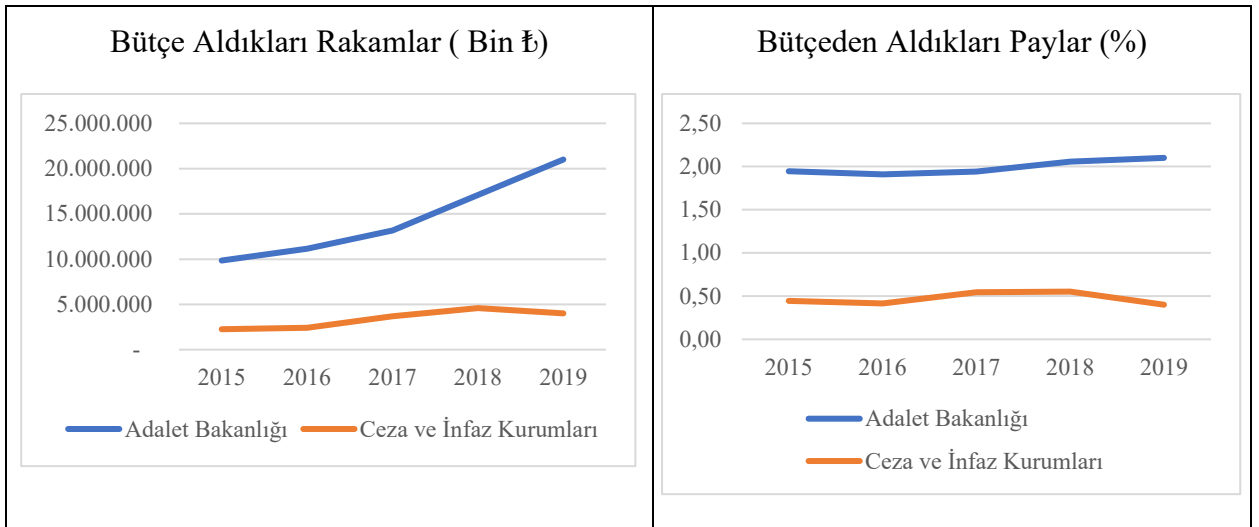
Bu bir vakıa olmakla birlikte eğitimde yüksek okul mezuniyeti bireyleri suça karşı daha duyarlı hale getirmektedir.

Şekil 48. Ceza infaz kurumuna giren hükümlülerin işlediği suça göre eğitim durumu (2019)

(Kaynak: TUİK)

Adalet sistemi önemli bir gider kalemi olarak bütçeden ciddi bir pay almaktadır. Adalet bakanlığı ve ona bağlı ceza ve infaz kurumlarının bütçeden aldıkları rakam ve pay aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 49. Adalet sisteminin bütçeden aldığı pay (2019)

(Kaynak: T.C. HMB, 2019)

Yukarıda görüldüğü üzere 2019 yılında adalet bakanlığının bütçeden yaptığı harcama toplam 21,01 Milyar ₺ olup toplam bütçe harcamasının %2,1'ini oluşturmaktadır. Yine aynı dönemde Adalet Bakanlığına bağlı ceza ve İnfaz Kurumlarının bütçeden yaptığı toplam harcama 4,01 Milyar ₺ olup toplam bütçe harcamasının %0,4'ünü oluşturmaktadır.

5.2. Türkiye İçin Önerilen Model

Türkiye için bir model önerisine geçmeden önce ülkelerin gelişmeleriyle ilgili yukarıda verilen kişi başına milli gelir rakamlarından birkaçını hatırlayalım. 2019 yıl sonu rakamlarıyla kişi başına gelir Avustralya'da 55.057,20 \$ Türkiye'nin 6,03 katı, ABD'de 65.297,52 \$ Türkiye'nin 11,73 katı, Belçika'da 46.345,40 Türkiye'nin 5,08 katı ve Almanya'da 46.467,52 \$ Türkiye'nin 5,09 katıdır.

Bu kişi başına üretkenlik konusunda Türkiye'nin ne kadar geride kaldığını, orta gelir tuzağına yakalandığını ve gelirini artırmak için tasarruflarını artırarak, israfları ortadan kaldırarak yüksek teknolojili yatırımlar yapması, enerjisini kendisinin üretmesi ve ihracat rakamlarının yükselmesini, ithalat rakamlarının düşmesini gerektirdiğini görmekteyiz. Çağdaş batı ülkelerinin ekonomilerine ulaşabilmesi için Türkiye'nin bir atılım yapmak mecburiyeti vardır. Böyle bir ortamda İslâmi finansal sistem, İslâmi ekonomi ve sosyal barış anlayışı Türkiye'ye ne getirebilir, bunun bilinmesi gerekir.

İslami finansın gelişimi, ekonomik büyüme ve kalkınma açısından önemli olduğu kadar sosyal barışın sağlanması açısından da önemlidir. Bu nedenle Türkiye için önerilen bu modelin tüm bu ekonomik ve sosyal kalkınma hedeflerine ulaşmayı sağlayacak unsurları kapsadığını düşünmekteyiz.

Şunu açıkça ifade etmek gerekir ki ortaya konulan bu model bir İslam insanı oluşturma hedefiyle birlikte daha fazla anlam ifade edecektir. İslam dünya ve ahiret hayatını içine alan ve hayatın her yönünü düzenleyen sistemler bütünüdür. Sistemin tam ve eksiksiz işlemesi tüm kurumlarıyla hayata geçirilebilmesi ile mümkün olacaktır. Fakat Türkiye örneğinde olduğu gibi faize dayalı ve İslâm' referans alınmadığı ekonomik sistemlerde mükemmel sonuca ulaşmak da çok fazla mümkün olamayacaktır. Bu zorluk ve engellere rağmen İslam ekonomi ve finans sisteminin topluma kazandıracığı faydalar bu sistem içerisinde de olabildiğinde hayata geçirilmelidir. Gerçek refah ve huzurun hedeflenen

sosyal barışın bu sistemde olduğu pratik uygulamalarla çok daha yakından görülür hale gelecektir. Bu gelişme adımları ile birlikte bir taraftan ekonomik kalkınma ve sosyal barış hedeflerine ulaşılırken diğer taraftan gerçek İslam insanı inşa edilecektir.

İslam ekonomi sistemi daha önce ayrıntılı olarak ortaya konulduğu gibi bireysel haz ve kazancı değil toplumsal menfaatleri önceler. İslam insanı mükerrer ve mükemmel bir varlık olarak kabul eder ve O'nun her bir ferdi önemli ve dikkate alınmaya değerdir. Tek bir Yaratıcı tarafından yaratılan her bir birey Dünya nimetlerinden adalet prensibi gereğince istifade edebilmelidir. "İslami ekonomi sistem" olarak formüle edilen bu sistem şu şekilde formüle edilmektedir (Asutay, 2012: 96-96):

- Bireylerin Yaratıcı ile ilişkilerinde bireylerin eşit imkânlarla sahip olmasının gereği olarak Dünya nimetlerinden faydalanma konusunda aynı imtiyazlara sahip olmaları (dikey etik, tevâhid),
- Tevâhid temeli çerçevesinde bireyler arasında yatay eşitliği oluşturan sosyal adalet ve iyilik (yatay etik, adalet ve ihsan),
- Dikey ve yatay etik aksiyomların doğrudan bir sonucu olarak paydaşlarla uyum içinde gerçekleşecek bireysel, sosyal, ekonomik ve biyolojik ortamlarda büyüme, yetiştirme,
- Yukarıda belirtilen aksiyomların sonucu olarak işlevsel olarak etkin birey, toplum ve çevre ile etkileşimli olarak mükemmelliğe ulaşma,
- Birey toplum ve çevre arasındaki etkileşimde çatışma ortamı olmaksızın uyumlu bir çalışma ortamı oluşturma (Bu ortamın oluşturulmasında gönüllü eylemler yeterli olmadığı için ahlaki ekonomi hedeflerine ulaşılabilmesi için bazı sosyal yönelimli mali ve ekonomik yükümlülükler zorunlu 'farz, vacip' hale getirilir),
- Bireyler tüm faaliyetlerinde Allah'ın yeryüzündeki halifesi sıfatıyla eylemlerini yürütür (yetki ve sorumlulukları bu kapsamdadır).

Bu temeller doğrultusunda kurgulanan bu modellerle birlikte İslami ekonomisi ve finans sisteminin ulaşmak istediği hedeflere daha kolay ulaşması sağlanacaktır. Buna göre ekonomik kalkınma ve sosyal barış açısından nihayetinde hedeflenen unsurlar şunlardır¹³⁷:

¹³⁷ İslam ekonomi ve finans sistemi "Binyılın Kalkınma Hedefleri" ile büyük ölçüde uyum göstermektedir.

- 1- Ekonomik büyümenin sağlanması,
- 2- Tasarruf-harcama-yatırım dengesinin kurulması, tasarrufların ekonomiye kazandırılması,
- 3- Yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması. Bunun için;
 - a. Gelir dağılımında adaletin sağlanması,
 - b. Sosyal paylaşımaya yönelik kurumların ihya edilmesi,
 - i. Zekât
 - ii. Sadaka v.b.
 - c. İsrafın ortadan kaldırılması,
 - d. Vakıf sisteminin ihya edilmesi,
- 4- Suç ve suçlularla mücadele açısından iyileştirmelerin sağlanması ve İslah kurumlarının maliyetlerinin azalması,
- 5- Çevrenin korunması, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşılması,
- 6- Sağlık sisteminin ihya edilmesi,
- 7- Eğitim ve öğretim hedeflerine ulaşılması,
- 8- Sosyal hayat içerisinde kadın ve erkeğin fitrata uygun bir şekilde yer alması,
- 9- İslam ülkeleri ile ekonomik kalkınma iş birliği ve dayanışma sistemlerinin oluşturulması,
- 10- İslami finansın geliştirilmesi. Bunun için;
 - a. İslami finansal okuryazarlığın temel düzeyde tabana yayılması,
 - b. Firma yöneticileri arasında İslami finansal okuryazarlık oranının artırılması,
 - c. İslami bankacılık sisteminin geliştirilmesi ve büyümesi,
 - d. İslami finansal enstrümanların geliştirilmesi,
 - e. Sermaye piyasasında İslami endeks içerisindeki firma sayısının artırılması,
 - f. İslami finansal sistemin gelişmesi için kamu otoritesinin düzenleyici ve geliştirici tedbirler alması.
- 11- Tüm dünya ekonomileri ile kazan-kazan temelinde ilişkilerin kurulması,
- 12- Vd.

Yukarıdaki hedeflere ulaşmaya katkı sağlayacak temel ekonomik ve finansal sistem iki temel başlık altında ele alınabilir. Öncelikle ekonomik ve sosyal sistemden kısaca bahsedilecek sonrasında Türkiye için önerilen finansal sistem açıklanacaktır.

5.2.1. Ekonomik ve Sosyal Sistem

Ekonomik ve sosyal sistem finansal sistemi de destekleyen çok önemli bir alt yapı sunmalıdır. Bu nedenle bu başlıklar oldukça önemlidir ve ayrıntıya girmeden kısaca açıklanma yöntemi tercih edilmiştir.

5.2.1.1. Eğitim ve öğretim sistemi

İslâm'da ilim asıldır ve herkesin asgari belirli bir seviyede ilim (dünya ve ahiret ilmi) sahibi olmak mecburiyeti vardır çünkü İslâm öncelikle İslam insanını inşa etmeyi hedefler. Bu insanın Allah'ın boyası ile boyanması ve şekillenmesi anlamına gelir. Kur'an-ı Kerimdeki ifadesiyle bu insan şöyle der: "Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah'inkinden daha güzel olan kimdir?.." (Bakara, 2/138). Bu boyanma okuma ve öğrenme süreci ile başlar. Kur'an-ı Kerim'in ilk inen ayeti "Oku"¹³⁸ emriyle başlamaktadır ve Hz. Peygamber (sav) ilim konusunda hiçbir ayırım yapmaksızın "İlim Çin'de de olsa ona tâlip olun. Çünkü ilim her Müslümana farzdır"¹³⁹ buyurmuştur. O halde başka ülkemiz Türkiye olmak üzere tüm İslam coğrafyasında eğitim ve öğretim sistemi hayatın ilk yıllarını da kapsayacak şekilde şekillendirilmelidir. Geçmişte İslam dünyası ilmin değerini gerçek manada anlamış ve bugünkü teknolojinin temelini oluşturan adımları atmıştır. Fuat Sezgin bu konuda şöyle demektedir: "Bugünkü Avrupa medeniyeti, İslam medeniyetinin muayyen şartlar içerisinde, muayyen bir devirden sonra, başka iktisadi ve jeopolitik şartlar altında ortaya çıkan devamından ibarettir. Avrupa medeniyeti, İslam medeniyetinin bir çocuğudur" (Aras, 2008). Sezgin yine; "Bugün bilinenin aksine, çoğu modern bilimin kuruluşu, bundan yüz, iki yüzyıl öncesine değil, 8-16. yüzyıllarda yaşamış İslam bilginlerine dayanıyor" (Aras, 2008) diyerek İslam alimlerinin ortaya koyduğu ilmi temeli ortaya koymaktadır.

¹³⁸ "Yaratan Rabbinin adıyla oku!..." (Alak, 96/1)

¹³⁹ Beyhakî, Şuabu'l-İman-Beyrut,1410, 2/253

Sezgin İslam alimlerinin öncülük ettiği ilimlerden bazılarını şu şekilde örnek olarak ortaya koymaktadır (Aras, 2008):

- “Modern denizciliğin temeli sanılanın aksine Portekizlilere değil İslam dünyasına aittir”,
- “Trigonometri ve ona dayalı Haritacılık konusunda İslam alimleri çağının çok ötesinde olup Avrupalılar bu bilgileri elde ettikten sonra geliştirmişlerdir”,
- "950 yılında Ebu Cafer el Hazin adlı matematikçi ve astronom, parabol konstrüksiyonu kullanmak suretiyle üçüncü dereceden bir denklemi çözdü. 11. asrın ilk yarısında, İbnü'l Heysem, bir optik problemini dördüncü dereceden bir denklemle çözdü. Küçük bir yanlışlıkla Latinceye de çevrilen problem, Avrupalıları, 'Problema Alhazeni' adı altında 13. asırdan, 19. asra kadar uğraştırdı. Avrupalılar, İbnü'l Heysem'in çözümünü, ancak 19. yüzyılda kavrayabildi",
- "11. asrın sonlarında Ömer Hayyam'ın, üçüncü dereceden denklemleri sisteme bağlayan kitabının benzeri, Avrupa'da, 17. asırda Rene Descartes, Frans Van Schooten ve Edmund Halley tarafından yazılabildi. Avrupalı matematik tarihçisi Johannes Tropfke, Descartes'lerin yeni bulduklarını zannettikleri konuları, Hayyam'ın çok önceden yazdığını, aradan geçen zamanda Avrupalılar'ın, boşuna çaba gösterdiğini yazdı",
- "-15. asırda yaşayan, Alman Johannes Regiomontanus'un adını taşıyan trigonometri ilminin, kurucusunun, 13. asırda yaşayan Nasirüddin et Tusi olduğunu, yine Alman matematik tarihçisi Anton von Braunmühl ortaya çıkardı”,
- "13. yüzyılda yaşayan ve Orta Çağ Avrupa'sının en büyük matematikçisi olarak bilinen Pizalı Leonardo'nun, hayatının büyük kısmını, İslam ülkelerinde geçirmesi sebebiyle; oralardan aldığı kitapların tesirinde kalmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ondan 200 yıl sonra yaşayan Leonardo da Vinci'nin çizdiği alet, makine ve silahlarla ilgili bilgilerin kaynağının da İslam dünyası olduğu, bugün bulunan önemli bazı Arapça kitapların, İtalyanca tercümelerinden anlaşılmıştır. Da Vinci, bu bilgileri kullanarak, devrine göre inanılmaz kabul edilen resimlerini çizebildi. Halbuki Leonardo'nun, İslam bilginlerinin buluş ve

bilgilerini kullandığı kabul edilse, resimlerinin çözülemeyen sırları aydınlanmış olacaktır",

- "Cabir b. Hayyam, kimyayı, bir bilim olarak kurdu",
- "10. asırda tespit edilen Dünya'nın ekseninin sürekli azaldığı bilgisine, Avrupalılar, ancak 19. asırda, gök mekaniği bilimiyle ulaşabildi",
- "El Biruni, 11. asırda dünyanın enlem ve boylam derecelerini, 6 ile 40 dakika arasında değişen küçük yanlışlıklarla hesapladı. Bu küçük yanlışlıklar, ancak 20. asırda düzeltilebildi. Engin denizlerde koordinat hesaplama yöntemini, Müslümanlar, 15. asırda yapabilirken Batı, bunu 20. asırda öğrenebildi",
- ve daha nice bilimsel çalışmaların temeli İslam alimleri tarafından atılmıştır.

O halde Türkiye ve tüm İslam dünyası kayıp ilim hazinesini tekrar bulmak zorundadır. Geçmişte İslam dünyasının ilme, teknolojiye verdiği önem ve bilim şuuru gelecek nesillerde tekrar oluşturulmalıdır. Bu konuda yıllardır yapılan yanlıştan dönülmek zorundadır. İslam ilme mâni değil tam tersine ilerlemeye temeldir. Bütün ilimlerin sahibi Allah (cc) olduğuna göre Allah (cc) ile bağı koparmayan eğitim ve öğretim sistemi kurulmalıdır. İlmin bir ayağı çalışma ve ter dökme iken bir ayağı bütün ilimlerin sahibi olan Allah (cc) ile bağ kurmadır. Allah (cc) bundan böyle peygamber göndermeyecek ve Cebrail (a.s.) vahiy indirmeyecektir. Ancak Allah (cc) kendisine dayanan kullarına gizli ilimleri ilham edecektir. Allah (cc) bir kudsi hadiste şöyle buyurmaktadır: “Kulum, kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafile ibadetlerle de bana yaklaştırmaya devam eder, ta ki ben onu severim. (Sevince de) artık onun işiten kulağı, gören gözü, tutan eli, yürüyen ayağı olurum. Benden isterse muhakkak ona (istediğini) veririm. Bana sığırsa muhakkak onu korur ve kollarım...” (Buhârî, Rikâk, 38). Aslında işim sırrı bu hadisi şeriftir. İslam ilim adamları Allah (c.c.)’in ipine sınımsız sarılıp sebepleri işlediklerinde (gece gündüz çalışma, ilmi araştırma, laboratuvar çalışmaları, teknolojiyi takip ve geliştirme, literatüre hâkim olma vb.) eski güçlü günlerine kavuşmaları hiç de zor olmayacaktır. Bütün okullarımızda çağdaş dünyevi ilimler ile birlikte kişiliği, vatan sevgisini ve hayatı boyunca çalışmayı, iki cihan için de hazırlanmayı, din özgürlüğünü de esas alan, manevi ve milli yönü olan bir eğitim sistemi kurulmalıdır. Kişiler kabiliyetlerine göre yetiştirilmeli ülkenin sorumlu, üretken, kaliteli bir ferdi oldukları, çalışmalarından ve

davranışlarından ahirette hesaba çekilecekleri şuuru kendilerine verilmelidir. Ayrıca gelişmiş ülke vatandaşlarıyla rekabetin asıl olduğu inancı da kendilerine aşılmalıdır.

5.2.1.2. Adalet sistemi

Türkiye’de adalet sistemi önemli bir gider kalemi olarak bütçeden ciddi bir pay almaktadır. Adalet bakanlığı ve ona bağlı ceza ve infaz kurumlarının bütçeden aldıkları pay yukarıda Türkiye mevcut durum analizinde gösterilmişti. Yukarıda görüldüğü üzere 2019 yılında adalet bakanlığının bütçeden yaptığı harcama toplam 21,01 Milyar ₺ olup toplam bütçe harcamasının %2,1’ini oluşturmaktadır. Yine aynı dönemde Adalet Bakanlığına bağlı ceza ve İnfaz Kurumlarının bütçeden yaptığı toplam harcama 4,01 Milyar ₺ olup toplam bütçe harcamasının %0,4’ünü oluşturmaktadır.

Bir taraftan eğitim sisteminin iyileştirilmesi diğer taraftan İslami hassasiyetin artırılması ve sosyal barışın sağlanmasıyla birlikte, kişiler ve toplum dengeli hale geleceğinden ve otokontrol sistemi kişiler ve toplum üzerinde kurulmuş olacağından bu rakamlardan ciddi oranda tasarruf edilmesi mümkün olacaktır. Toplam adalet sistemine harcanılan bütçeden yapılacak sadece %10’luk bir tasarrufla ülke ekonomisine 2,1 Milyar ₺’lık bir kaynak, %24 olması ise yaklaşık 5 Milyar ₺’lık bir kaynağın tasarruf edileceği görülmektedir.

5.2.1.3. Tasarruf–Harcama-Yatırım dengesinin kurulması, tasarrufların ekonomiye kazandırılması

Ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için mutlaka kaynak oluşturulmak zorundadır. Bu kaynaklardan en önemli başlık ülke içerisinde oluşturulan kaynaklardır. Tasarruflar bu kaynakların en önemlisidir.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde zaten çok sınırlı olan üretim ağırlıklı olarak tüketim malları endüstrilerinde yoğunlaşmaktadır. Bireylerin sınırlı gelirleri de zorunlu tüketim harcamaları, temel tüketim mamullerine aktarılmaktadır. Ayrıca artan nüfusun gerektirdiği barınma ihtiyaçları da tasarrufları çok ciddi zayıflatmaktadır. Gönüllü tasarrufların konut sahibi olmaya harcanması yatırımlar için ihtiyaç duyulan kaynakları büyük ölçüde absorbe etmektedir.

Tasarrufların artması kalkınma için gerekli ve zorunlu olmakla birlikte aslında bundan daha önemlisi zaten az ve sınırlı olan tasarrufların doğru alanlara kanalize edilmesinde yaşanan sorunlardır. Çoğu zaman az gelişmiş ülkelerde bir taraftan güvensizlik diğer taraftan yatırım ve girişimcilik olanaklarının ve kültürünün eksikliği sebebiyle artan tasarrufların seviyesi kalkınmaya hizmet edememektedir. Bazen ise kimi az gelişmiş ülkelerde yapılan tasarruflar yatırım ve talep imkânlarının yetersizliği sebebiyle fazlalık dahi gösterebilmektedir. Yine bu tasarruf fazlalığı verimli alanlarda kullanılmaması sebebiyle hiçbir ilave değer oluşturamamaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde gönüllü tasarrufların düşük olmasının nedeni gayet açıktır. Ülke halkı bir taraftan çok düşük gelir seviyesine sahip ve diğer taraftan çok fazla ihtiyacı bulunmaktadır. Bireyler ihtiyaçları karşılama arzusunda olduklarından tasarruf edebilecek durumda değildirler. Zamanla artan gelirler de ülke gelişimi ile birlikte yeni ihtiyaçların ortaya çıkması sebebiyle yine de gelirlerin tasarrufa yönlendirilmesinde çok etkili olamamaktadır. Az gelişmiş ülkelerde gelir dağılımındaki adaletsizlik sebebiyle yoksulluk ve açlık sınırında olan bireyler olduğu gibi çok yüksek gelir seviyelerine sahip sınırlı sayıda birey de söz konusudur. Bu durum tam da üstat Necip Fazıl'ın destan şiirinde betimlediği manzaradır. Üstat şiirinde şöyle demektedir: "Allah'ın on pulunu bekleye dursun on kul; Bir kişiye tam dokuz, dokuz kişiye bir pul. Bu taksimi kurt yapmaz kuzulara şah olsa;" Ülke bu manzara içerisinde iken bile yüksek gelir sahibi olan kesim elde ettiği gelirleri büyük ölçüde tüketmek yerine yatırımlara kanalize edebilse, artan yatırımlar yeni istihdam alanları doğuracağından bir taraftan gelir dağılımındaki adaletsizlik ortadan kalkacak diğer taraftan ülke kalkınması gerçekleşecektir. Fakat ne yazık ki durum hiç de böyle değildir. Yüksek gelir sahipleri de tasarruf yerine lüks harcamalara yönelerek yine tüketim oranlarının artmasına hizmet etmektedirler. Belki çiftçiler burada tasarruf sahibi bir grup olarak ortaya çıkmaktadır fakat onların tasarruflarının da ne derece verimli alanlara kanalize edildiği sorgulanabilir.

Türkiye açısından tasarruf oranları değerlendirildiğinde (yukarıda şekil 33'te verişmişti) dünya ortalamasının biraz üzerinde olduğu fakat yatırım yapan ve gelişmekte olan bir ülke olarak orta gelir ülkeleri seviyesinde (%30'lar) olması gereken tasarruf oranlarının olması gerekenden %3 daha düşük olduğu görülmektedir. %27'ler seviyesine ancak orta gelir tuzağından kurtulup gelişmiş ülke sınıfına girmesi halinde ancak inebilmesi kabul

edilebilir. Bu durum gelişmekte olan bir ekonomi olduğumuz için yatırımların altında oluşan tasarruflardan dolayı dış kaynak ihtiyacımızı artırmaktadır. Yıllar itibariyle tasarruf oranlarımızdaki gelişim ve yatırım dengesi yukarıda şekil 34’te verilmişti. Buna göre 2003 yılından itibaren 2019 yılı hariç yatırım oranı tasarruf oranının üzerinde seyretmiştir. Tasarruf oranında meydana getirilecek olan 2-3 puanlık artış 15,2 – 22,8 Milyar dolar arasında bir dış borcun ve bu borç için ödenecek faizin ortadan kalkması demektir ki bu minimum tasarruf rakamıdır. Yıllık tasarruf miktarı 100 Milyar \$ gibi bir rakama ulaşsa 10 yılda 1 Trilyon \$ 20 yılda 2 Trilyon \$ gibi bir rakam demektir ki Türkiye’nin bütün ekonomik problemleri çözülmüş olur.

5.2.1.4. İhracatın artırılması, dış ticaret açığının kapatılması

Ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için tasarrufların ne kadar önemli olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Ekonomik büyüme açısından tasarruflarla birlikte ithalat/ihracat dengesinin de doğru şekilde kurulması gerekmektedir. Özellikle ekonomik kalkınma sürecinin ilk yıllarında sanayi ürünleri ithalatı dışında diğer ithalat kalemlerinin azaltılması ve tüketime yönelik ürün ithalatının minimum seviyede tutulması önemlidir. Amaç sanayileşmeye yönelik ithalat ve sanayileşme sonucu ihracatın artırılmasıdır. İslâm’da milli sanayinin kurulması bu konuda ilim, hikmet (teknoloji vb.) Çin’de dahi olsa oradan alınması Peygamber emridir. Teknolojik yönden yeterli ve önde olmayan bir İslâm toplumu görevlerini yerine getiremez ve dünyayı imar edemez.

İslam uluslararası ticarete önem veren bir ekonomik anlayışa sahiptir. İslam’ın dış ticarete bakışı iç ticarete bakış gibidir. İç ticarete ekonomik hayata zarar veren yasaklanmış hangi unsurlar var ise dış ticaret açısından da aynı yasaklar söz konusudur. İslam kendisinden önce Arap coğrafyasında hâkim olan uluslararası ticaret yapısına müdahale etmemiş aynen muhafaza etmiştir. İslam dininin Mekke’de ortaya çıkışından önce bölgede ulusal ve uluslararası ticari faaliyetlerin oldukça gelişmiş olduğu bilinmektedir. Arabistan coğrafyası İslam ile anılmasından önce de önemli ticaret merkezlerindendi. Örneğin; İncil’de “Araplar lüks mal ticareti yaparlar” şeklinde geçmektedir. Yine Roman Pliny Arapların "hem Roma hem de Pers İmparatorluklarından çok büyük servetlerin kendilerine aktığı dünyanın en zengin ülkeleri arasında olduğunu” düşünmektedir (Pliny, 1857). Her ne kadar Araplar daha

çok savaşçı yönleriyle ön plana çıkmış gibi görünseler de on dokuzuncu yüzyıl şarkiyatçısı Aloys Sprenger'e göre Arablar "dünya ticaretinin mucidi" olarak görülmektedir (Sprenger, 1875).

Hz. Peygamber (sav) böyle bir ticari atmosfer içerisinde dünyaya gelmiş ve kendisi ticari başarıları ön planda olan Arabistan'ın en saygın kabilesinden olan Kureyş kabilesinden gelmektedir (Koehler, 2014). Hezekiel baharatların ve altının ihraç edildiği Arabistan'daki tüccarlardan bahsetmektedir (Koehler, 2013: 64). En önemli temelleri Peygamber (sav) efendimizin büyük dedesi Hâşim b. Abdümenâf tarafından atılan kervanlara ve sermaye yönetimi temeline dayalı uluslararası ticaret çok büyük bir gelişim göstermişti. Mekke'nin o dönem kervanları ortak girişimlerdi. Malların yaz aylarında kuzeye giden trafikte veya kışın güneye giden trafikte sevkiyat için zamanında hazırlanması gerekiyordu. Kervanlar, yoksullara istihdam için fırsatlar sunarken zenginler için yatırım ve kazanç fırsatları sunuyordu. Bu kervanlar oldukça büyük bir organizasyondur. Mesela 300 personel ve 2.500 deveden oluşan bir ticaret kervanı; yatırımcılar (çok sayıda girişimci ve sermayedar), yönetici, çalışanlar ve mallar olmak üzere oldukça önemli bir ticari yapılanmaydı. Hem taşıma hizmeti hem ticari faaliyetler aynı organizasyon tarafından yönetilmekteydi. Mekke'nin temel ihracatı deri ürünleriydi ve tüccarlar yolculuklarının dönüş ayağında tahıl, gıda, şarap, baharat, kumaş, ziynet eşyası gibi mallar taşıyorlardı ve Mekke'ye vardıklarında yatırımcılarla ticari faaliyetin muhasebesi ve kâr paylaşımı yapılmaktaydı. Kervanların ilerlemesini donatmak, tedarik etmek ve denetlemek, yönetim becerisi gerektiriyordu. Bireysel ticari girişimleri birleştirerek ortak bir organizasyon altında birleştiren kervanlar genel giderleri azaltmış ve önemli ölçekte ekonomisi sunmuştur (Koehler, 2014. 124).

Kur'an-ı Kerim'de özel olarak Mekke bölgesinin ticaret bölgesi olarak korunup gözetildiği açıklanmaktadır: "Kureyş'in güvenliğini, onların kış ve yaz yolculuklarında güvenliğini sağlamak için (Allah lutfunda bulundu). Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin rabbine kulluk etsinler" (Kureyş, 106/1-4). Bu nimetler Hz. İbrahim'in duasının kabulü karşılığında ve İlâhi takdir gereği verilmiştir. Hz. İbrâhim şöyle dua etmişti: "Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut!" ve yine "Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kılsınlar. İnsanların gönüllerini

onlara meylettir ve çeşitli ürünlerden onlara rızık ver ki şükretsinsinler” (İbrâhîm Sûresi, 14/35,37). Hz. İbrahim’in duaları kabul edilmiş ve Mekke ve çevresi güvenli bir bölge olarak ticaretin merkezi konumuna gelmişti. Güven ve emniyet ortamı ticaretin gelişmesi için oldukça önemlidir. Bu nedenle İslam tarihi boyunca ticaret güzergahlarının emniyeti, kervanların dinlenme ve ihtiyaç gidermeleri için imkânların oluşturulması birinci öncelik olmuştur.

Asırlar boyunca devam eden bu uluslararası ticaret sistemi Allah Rasulü (sav) tarafından korunmuş ve Raşit halifeler döneminde de geliştirilmeye devam etmiştir. Medine’ye hicretten sonra kurulan Medine pazarı yine sahip olunan ticari kültüre uygun olarak uluslararası statüde kurulmuştur. İslam’dan önce uluslararası ticaretle ilgili çeşitli kuralların da uygulandığı bilinmektedir. Bunlardan en önemlisi gümrük vergisidir. Mekke’ye gelen mallara uygulanan gümrük vergisi zaman içerisinde çok defa şekil değiştirse de önemli bir uygulamadır. Allah Rasulü (sav) uluslararası ticaretin özgürleşmesi adına döneminde dış ticaretten alınan gümrük vergisini kaldırmış ve sınırlamıştır. Bunun en önemli nedeni İslam’dan önce alınan gümrük vergilerinin aşırı artmış olması sebebiyle hakkaniyetle yeni bir sistem kurulması adına eski uygulamaları zihinlerden silmesi ve yeni kurulan İslam devletinde uluslararası ticaretin zemin bulmasıdır. Gümrük vergisi ile düzenlemelerin Hz. Ömer dönemine kadar bu şekilde serbest ticaret şeklinde geliştiği ilk gümrük vergisi düzenlemelerinin Hz. Ömer döneminde uygulanmaya başladığını görmekteyiz. Hz. Ömer fethedilen topraklar ve gelişen ticari yapıyla birlikte vergi sistemlerini düzenlemiş ve gümrük vergisi uygulamasını getirmiştir (DİA, 1996: 260-261). İslam ekonomisi ile ilgili tarihsel süreç içerisinde uluslararası ticarete her zaman ilgi gösterilmiş fethedilen yerlerdeki limanlar ve gelişen deniz ticareti bu gelişimi hızlandırmıştır.

Tüm bu açıklamalardan da görüleceği üzere İslam, uluslararası ekonomiye ve malların belli kurallar dahilinde serbestçe dolaşmasına imkân vermiştir. Burada öncelik yine insana hizmet ve toplumsal kalkındır. Dünyanın tüm nimetleri yeryüzünün halifesi olan insanın emrine verilmiştir ve dünyanın herhangi bir bölgesindeki zenginlik üzerinde tüm Müslümanların hakkı vardır. Bu hak paylaşımı da ancak uluslararası ticaretle mümkün olacaktır.

Türkiye uluslararası ticaret konusunda her geçen gün daha fazla güç kazanmaktadır. Türkiye'nin yıllar itibariyle genel ticaret sisteminin görünümü Tablo 8'de verilmişti. Bu tabloda görüleceği üzere Türkiye her yıl dış ticaret açığı vermektedir. İhracatın ithalatı karşılama oranı yıllar bazında artış göstermiş olsa da 2020 yılı itibariyle %77,28 ve 2021 Mart itibariyle %80,3 seviyesindedir. Karşılama oranı bakımından iyileşme olumu yönde olsa da ihracat rakamları yıllar bazında çok da fazla değişmemiştir. Bu nedenlerle alınması gereken pek çok tedbir bulunmaktadır.

İhracat/ithalat dengesinde hangi sektörlerin paylarının yüksek olduğu da önemlidir. Türkiye'nin sektörler bazında ihracat ve ithalat rakamları yıllar bazında incelendiğinde (Tablo 9) Türkiye'nin ağırlıklı olarak sanayi malları, tarım (orman, balık vb.) ürünleri ve madencilik ürünleri ihracatı yaptığı görülmektedir. Buna karşılık yabancı ülkelere ağırlıklı olarak hammadde ve yatırım malları ithalatı yapmaktadır. Tüketim mallarının toplam ithalat içerisindeki payı %10 seviyesindedir. Bu durum ekonomik büyüme ve kalkınma hamlesi bakımından Türkiye'nin doğru bir strateji izlediğini göstermektedir.

Tüm bu veriler değerlendirildiğinde Türkiye tüketim malları ithalatını %20 düşürse yıllık 2,5 Milyar dolarlık tasarruf meydana getirebilecektir. Enerjide %20'lik bir tasarruf 10 milyar dolardan fazla tasarruf demektir. Mesela sadece burada sağlanması düşünülen 12,5 milyar dolarlık tasarrufun sanayiye aktarılmasının etkisi çok büyük olacaktır. Burada asıl yapılması gereken sanayileşme sürecinin hızlandırılarak toplam ihracat rakamlarımızı daha yüksek seviyelere taşınmasıdır. 2020 yılı sonu itibariyle yaklaşık 50 milyar dolar seviyesinde olan negatif dış ticaret dengesinin hızla düşürülerek pozitif ihracat dengesine geçilmelidir.

İhracat seviyesinin artırılması dengenin pozitif çevrilebilmesi için atılması gereken diğer bir önemli adım teknoloji yoğun malların üretilip ihraç edilmesidir. Türkiye'nin ihracat ve ithalat rakamları içerisindeki teknoloji yoğunluğu incelendiğinde (Tablo 10) Türkiye'nin ihracatında yüksek teknoloji ürünleri çok az yer tutmaktadır. İhracat içerisinde yüksek ve orta yüksek teknoloji ürünlerinin artırılması halinde Türkiye'nin son sekiz yılda artış sağlayamadığı toplam ihracat rakamlarında artış sağlanabilecektir. Böylelikle 2020 yılı sonu itibariyle yaklaşık 50 Milyar dolar seviyesinde olan negatif dış ticaret dengesi pozitif rakamlara dönüştürülebilecektir.

5.2.1.5. İsrâfin ortadan kaldırılması

İsrâfin ortadan kaldırılması ve verimlilik İslam'ın temel emirlerindedir. Bu konu hakkında yukarıda oldukça detaylı bilgiler verilmişti. Buna göre mesela insan nehir kenarında abdest alırken bile suyu israf edemez. İsrâf en büyük günahlardan biri olarak sayılır ve Kur'an-ı kerimde israf edenlerden “şeytanların dostları”¹⁴⁰ olarak söz edilir. Helalinden yiyip içmek fıtrata uygundur bu nedenle “... yiyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”¹⁴¹ buyrulurken helal olduğu sürece nimetlerden faydalanmak hoş görülürken israf edenler kınanır. Hz. Peygamber'de: “İsrâf ve savurganlığa kaçmadan, böbürlenmeden yiyiniz, içiniz, giyiniz ve sadaka veriniz”¹⁴² buyrularak nitelikli bir Müslümanın tüketim dengesi açık bir şekilde ortaya konulur.

İsrâf konusunda bazı başlıklar üzerinde örnek kabilinden durulacaktır. İsrâfi önleme topyekûn bir çalışma olup hayatın her alanında uygulanmalıdır.

Türkiye toplumunda İslami hassasiyet ve israfı karşı genel bir bilinçlenme var gibi görünse de gerçekler hiç de öyle değildir. Türk toplumunun geleneksel olarak mübarek olarak saydığı yerde bulduğu zaman alıp öpüp başına koyduğu ekmekte bile israf çok büyük boyutlardadır. TMO tarafından 2013 yılında yapılan bir araştırmada ülkemizde kişi başına günlük ekme israfı 19,9 gr olarak tespit edilmiştir (Aynı kurumun 2008 yılında yaptığı araştırmada ekme israfı 17,4 gr olarak tespit edilmiştir). Bu israf günde 1.486 ton ve yılda 542.000 ton ekmeğin israf edildiği anlamına gelmektedir (TMO, 2013: 95). Ekmeğin gramajı 200 gr olarak düşünülürse günde yaklaşık 7,43 Milyon yılda ise 2,7 Milyar adetten fazla ekme israf ediliyor demektir. Ekmeğin gramajı 200 gr olarak düşünülürse (ekme fiyatı 1,25 ₺) ülke ekonomisine yükü günde 9,29 milyon ve yılda yaklaşık 3,4 milyar ₺ (397 Milyon USD \$) gibi çok büyük bir rakama tekabül etmektedir.

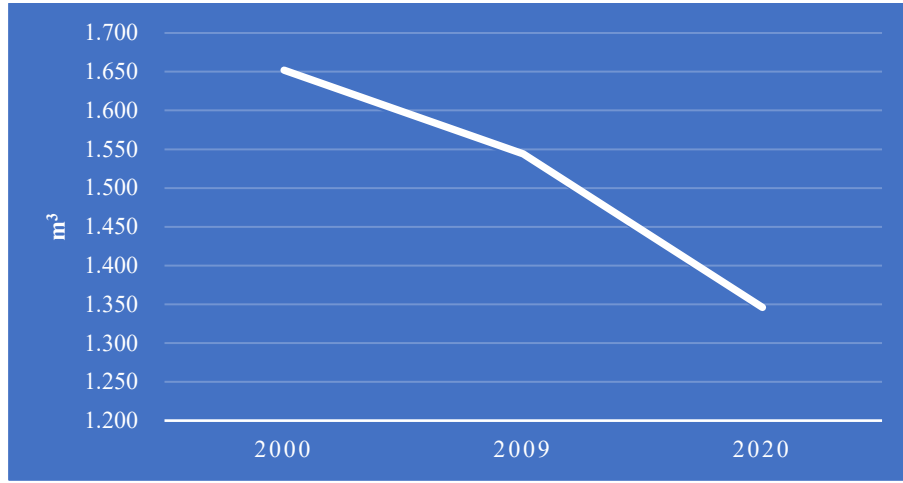
Diğer bir önemli başlık kullanılan suyun israfının önüne geçilmesidir. Türkiye üç tarafı denizlerle çevrili bir ülke konumunda olmasından dolayı çoğu zaman su zengini bir ülke olarak algılanmaktadır. Bir ülkenin su zengini olabilmesi için genel kabul olarak yılda

¹⁴⁰ İsrâ, 17/27

¹⁴¹ A'râf, 7/31

¹⁴² Nesâî, Zekât, 66

kiři başına dūřen kullanılabilir tatlı su miktarının 10.000 m³'ün üzerinde olması gerekmektedir. Falkenmark eřik değerlerine göre yıllık kiři başına dūřen yenilenebilir kullanılabilir tatlı su miktarı 1.700 m³'ün altında ise su stresine maruz kalındığı ve 1.000 m³'n altına ise ülkenin "su kıtlığı" ile karşı karşıya olduğu kabul edilmektedir (Falkenmark, 1989:115). Türkiye açısından durum değerlendirildiğinde ülkemizin su stresi ile karşı karşıya olduğu rahatlıkla söylenebilir. Aşağıdaki grafikte görüleceği üzere yıllar bazında azalış trendine girmekte olduğu görülen kiři başına dūřen su miktarı tehlikeli seviyelere doğru inmektedir.

şekil 50. Türkiye kiři başına dūřen kullanılabilir yıllık su miktarı (m³)
(Kaynak: DSİ, 2020)

Su konusunda ülkemizin insanının ciddi tasarruf yapması ve suyu verimli kullanması kaçınılmaz görülmektedir. Kullanılan suyun dağılımına baktığımızda en yüksek tüketimin tarım alanında olduğu görülmektedir.

Tablo 15. Dünyada ve ülkemizde suyun sektörel kullanım durumu

Sektör Adı	Dünya (%)	2012 yılı başı (milyar m ³ /yıl)	Oran %	2023 (milyar m ³ /yıl)	Oran %
Sulama	70,0	32.0	73,0	72.0	64,0
İçmesuyu	8,0	7.0	16,0	18.0	16,0
Sanayi	22,0	5.0	11,0	22.0	20,0
Toplam	100,0	44.0	100,0	112.0	100,0

(Kaynak: TCKB, 2018: 26)

Yukarıda görüleceği üzere su kaynaklarının en büyük kullanım oranı hem Türkiye hem de Dünya açısından tarım alanlarının sulaması olarak görülmektedir. O halde öncelikle tarımda salma sulama uygulamasından vazgeçilerek su kaybını en aza indirecek damlama sulama sistemleri uygulanmalıdır. Ayrıca bölgesel olarak ekim planlamaları yapılmalı su az olan bölgelerde suyu fazla isteyen tarım ürünlerin ekiminin önüne geçilmelidir. Bu ve buna benzer önlemlerle tarım alanlarında suyun etkin ve verimli kullanımı sağlanmalıdır. İçme suyu kullanımında halkın bilinçlendirilmesine yönelik eğitim, reklam ve halkla ilişkiler çalışmaları yapılmalı bireylerin duyarlılığı artırılmalıdır. Sanayi işletmeleri açısından da aynı durum geçerlidir.

İslam insanı yetiştirme faaliyeti suyun ve diğer tabiat kaynaklarının etkin kullanımında oldukça önemlidir. Bir dere kenarında abdest alırken bile israfı yasaklayan İslam dini mensuplarının aslında tüm dünyaya örnek olmaları gerekmektedir. O halde tekrar edersek öncelik İslam insanı yetiştirmek olmalıdır.

Burada sadece iki örnek ile israfın engellenmesi konusu ifade edilmiştir. Ülke ekonomik sisteminde yer alan her bir kurum ve bireyin tüm ayrıntılarda israftan kaçması ve tasarruf yapması esastır. 2020 yılı sonu itibariyle Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) 2020 yılında 5.047,91 Milyar ₺ (Yaklaşık 680,37 Milyar USD \$) olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin tüm tarafları toplamda GSYH (2020 Yılı) üzerinden %2 oranında israfı engellemiş olsalar 100,96 Milyar ₺ gibi bir kaynak oluşturulmuş olacaktır. 2019 yılındaki bütçe harcamalarının 97,03 milyar ₺'lik kısmının yatırım harcamaları olduğu

düşünüldüğünde israfın engellenmesi sonucu elde edilen kaynağın tüm bu yatırım harcamalarını karşılayacağı görülecektir.

5.2.1.6. Sağlığın önemi ve sağlık harcamaları

İslam insana çok büyük bir önem vermiştir ve zarûrât-ı hamse diye anılan beş değer içinde nefsin (hayatın ve onurun) korunmasını da saymıştır. İslam'da öncelik koruyucu hekimlik ve sağlık hizmetleridir. Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmaktadır: “İki nimet vardır ki insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sağlık ve boş zaman” (Buhârî, Rikâk, 1). İnsan kıyamet gününde “Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından...”¹⁴³ hesaba çekilmedikçe yerinden kımaldayamayacaktır. O halde insan kendisine emanet edilen vücudu doğru şekilde kullanacak, koruyup kollayacaktır. Tüm tedbirleri almasına rağmen yine de hastalık kendisine isabet ederse bu bir imtihan gereği olup bunun da şifasını arayacaktır. Hz. Peygamber (sav) “Ey Allah"ın kulları tedavi olunuz; Allah, verdiği her hastalığın şifasını da yaratmıştır.” Çünkü hastalandığımız zaman şifa veren ancak Allah (cc) ‘dır¹⁴⁴.

İslam insanların hastalanmasına sebep olacak sosyal ve ekonomik kayıplara yol açan her zararlı yolu ve davranışı yasak etmiştir. Bu nedenle alkol, sigara, uyuşturucu gibi zararlı maddeler yasaklanmıştır. Bu zararlı maddelerin ülke ekonomisine verdiği zarar çok büyük boyutlardadır.

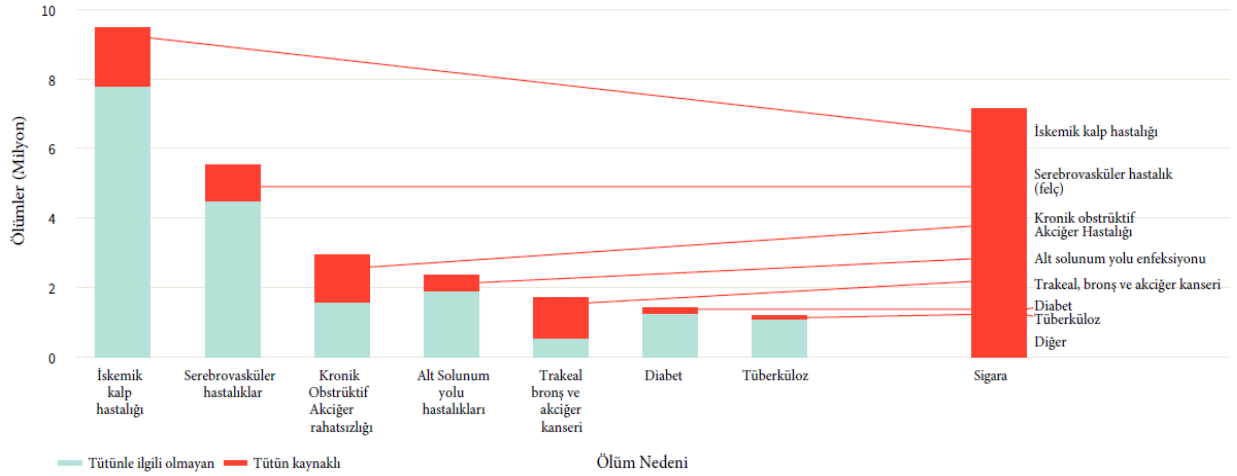
Bunlar içerisinde sigara ülkeler açısından çok büyük maddi kayıplara sebebiyet vermektedir. Tütün salgını, dünyanın karşı karşıya kaldığı en büyük halk sağlığı tehditlerinden biridir ve dünya çapında yılda 8 milyondan fazla insanı öldürmektedir. Bu ölümlerin 7 milyondan fazlası doğrudan tütün kullanımından kaynaklanırken yaklaşık 1,2 milyonu, sigara içmeyenlerin ikinci el dumanına maruz kalmasının sonucudur. İkinci el dumana maruz kalmakla yaşanan tablo çok ciddi boyutlardadır. Şöyleki (WHO, 2020b);

¹⁴³ Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 1

¹⁴⁴ “Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur” (Şuarâ, 26/80)

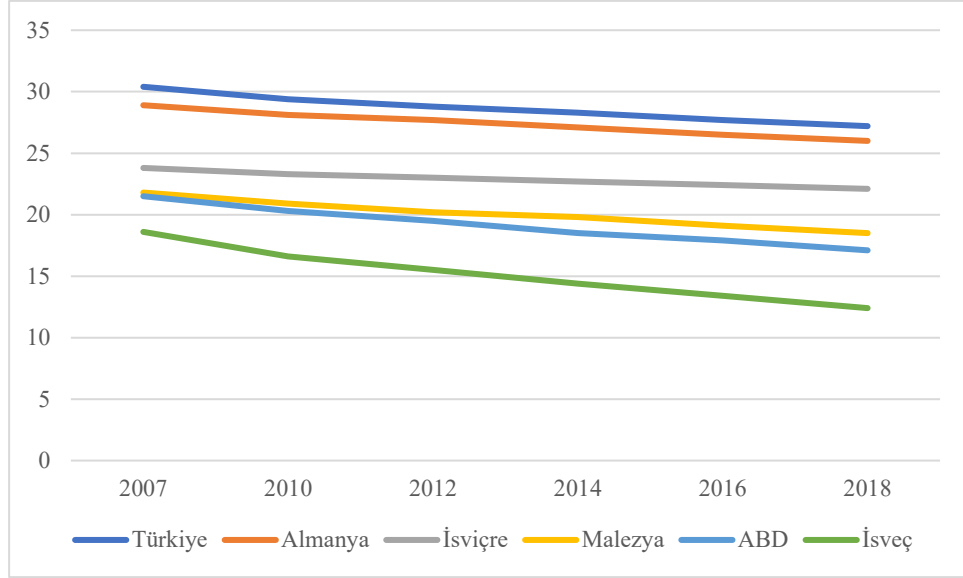
- İkinci el duman, insanların sigara, bidis ve nargile gibi tütün ürünlerini yaktıklarında kapalı alanları dolduran dumandır.
- Yılda 1,2 milyondan fazla erken ölüme ve ciddi kardiyovasküler ve solunum yolu hastalıklarına neden olan ikinci el tütün dumanına güvenli bir maruz kalma seviyesi yoktur.
- Çocukların neredeyse yarısı düzenli olarak halka açık yerlerde tütün dumanının kirlettiği havayı solumakta ve ikinci el sigara dumanına atfedilebilen hastalıklardan ölmektedir.
- Bebeklerde ani bebek ölümü sendromu riskini artırır. Gebe kadınlarda gebelik komplikasyonlarına ve düşük doğum ağırlığına neden olur.

Dünya çapında 1,3 milyar tütün kullanıcısının %80'inden fazlası, tütünle ilgili hastalık ve ölüm yükünün en ağır olduğu düşük ve orta gelirli ülkelerde yaşamaktadır. Tütün kullanımı, hane halkı harcamalarını gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçlardan tütüne çevirerek yoksulluğa sebep olmaktadır (WHO, 2020b). Tütün kaynaklı ölümlerle ilgili hazırlanan bir raporda sunulan aşağıdaki grafik, sorunu oldukça açık şekilde ortaya koymaktadır.

Şekil 51. Tütün nedeniyle ölümler
(Tütün, dünyadaki önde gelen ölüm nedenlerinin çoğuna katkıda bulunur ve tüm sigara içenlerin yarısı tütünle ilgili hastalıklardan ölecektir.)
 (Kaynak: ACS, 2018: 25)

Aşağıdaki grafikte de bazı ülkelerin sigara içme yaygınlığı görülmektedir.

Şekil 52. Bazı ülkelerde mevcut sigara içme yaygınlığı tahmini (%) (yaşa göre standardize edilmiş oran)

(Kaynak: <https://www.who.int> ; WHO, 2020a)

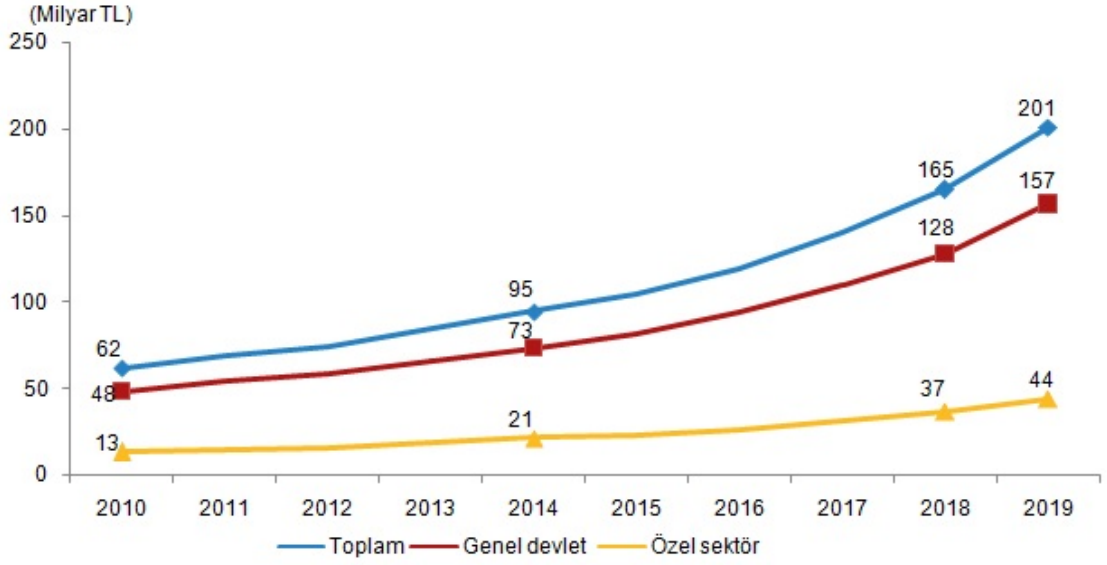
Tablo 16. Bazı ülkelerde cinsiyete göre mevcut sigara içme yaygınlığı tahmini (%) (yaşa göre standardize edilmiş oran)

	2012			2014			2016			2018		
	Erkek	Kadın	Tümü	Erkek	Kadın	Tümü	Erkek	Kadın	Tümü	Erkek	Kadın	Tümü
Türkiye	42,0	15,6	28,8	40,7	15,8	28,3	39,6	15,9	27,7	38,3	16,0	27,2
Almanya	29,9	25,4	27,7	29,1	25,0	27,1	28,5	24,6	26,5	27,7	24,3	26,0
İsviçre	25,6	20,4	23,0	25,1	20,3	22,7	24,6	20,2	22,4	24,1	20,1	22,1
Malezya	39,4	1,1	20,2	38,5	1,0	19,8	37,4	0,9	19,1	36,3	0,8	18,5
ABD	21,8	17,2	19,5	20,7	16,3	18,5	20,0	15,7	17,9	19,1	15,1	17,1
İsveç	13,1	17,9	15,5	12,2	16,6	14,4	11,4	15,4	13,4	10,6	14,2	12,4

(Kaynak: <https://www.who.int>; WHO, 2020a)

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Türkiye sigara kullanım oranında gelişmiş ülkelerin üzerindedir. Bu ülke kaynaklarının bir taraftan tütün mamullerine ödenen rakam diğer taraftan sağlık harcamalarına ayrılan bütçe bakımından ciddi bir sorun oluşturmaktadır.

Türkiye'nin sağlık harcamalarının yıllar itibariyle değişimi aşağıda verilmiştir.

Şekil 53. Türkiye sağlık harcamaları

(Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr>)

Yukarıdaki şekilde görüldüğü gibi Türkiye'nin toplam sağlık harcaması 2010-2018 yılı arasında 2,66 kat artmıştır. 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %21,7 artarak yaklaşık 201 milyar ₺'ye yükselmiştir. Genel devlet sağlık harcaması %22,5 artarak yaklaşık 157 milyar ₺'ye özel sektör sağlık harcaması ise %18,8'lik bir artış oranı ile yaklaşık 44 milyar ₺'ye yükselmiştir. Türkiye'nin sağlık harcamalarına ilişkin temel göstergeler şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 17. Sağlık harcamalarına ilişkin temel göstergeler

	2018	2019
Toplam sağlık harcaması (Milyon TL)	165 234	201 031
Kişi başına sağlık harcaması (TL)	2 030	2 434
Toplam sağlık harcamasının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı (%)	4,4	4,7
Cari sağlık harcamasının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı (%)	4,1	4,3
Genel devlet sağlık harcamasının toplam sağlık harcamasına oranı (%)	77,5	78,0
Özel sektör sağlık harcamasının toplam sağlık harcamasına oranı (%)	22,5	22,0
Hanehalkı cepten sağlık harcamasının toplam sağlık harcamasına oranı (%)	17,3	16,7

(Kaynak: Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr>)

Bu sağlık harcamaları içerisinde sigara kaynaklı maliyetlerin ciddi bir etkisi mevcuttur. Erdöl (2020); "sigara kaynaklı hastalıkların tedavisi için 24 milyar lira sağlık harcaması" yapıldığını, "buna verimlilik kaybından kaynaklanan ilave gizli maliyetler" de eklendiğinde sigaranın Türkiye ekonomisine yıllık toplam maliyetinin yaklaşık 120 milyar ₺ olduğunu söylemektedir (Erdöl, 2020). Bu rakam toplam sağlık harcamalarının yarısından fazladır. Burada görüleceği üzere sadece sigara kaynaklı sağlık maliyetlerinin %50'si ortadan kaldırılabilse Türkiye ekonomisine yıllık 60 milyar ₺'lık bir kaynak sağlanmış olacaktır. Yine diğer zararlı alışkanlıklar (alkol, uyuşturucu vb.) ortadan büyük ölçüde kaldırılabilse yaklaşık 100 milyar ₺'lık ilave bir kaynak oluşturulması hiç de zor değildir. İslâmi insan tipinin oluşması ve toplam nüfusun bilinçlendirilmesiyle İslam ekonomi ve finans sistemi sağlık sistemine çok büyük bir tasarruf imkânı sağlamış olacaktır. Bu aynı zamanda eğitim ve gelişmişlik seviyesi ile de doğrudan ilgilidir. Yukarıda verilen şekilde (Şekil 52) görüldüğü üzere gelişmişlik seviyesi arttıkça sigara kullanım oranı düşmektedir. İslam işte bu gelişmişlik seviyesine ulaşmaya da büyük bir katkı sağlayacaktır.

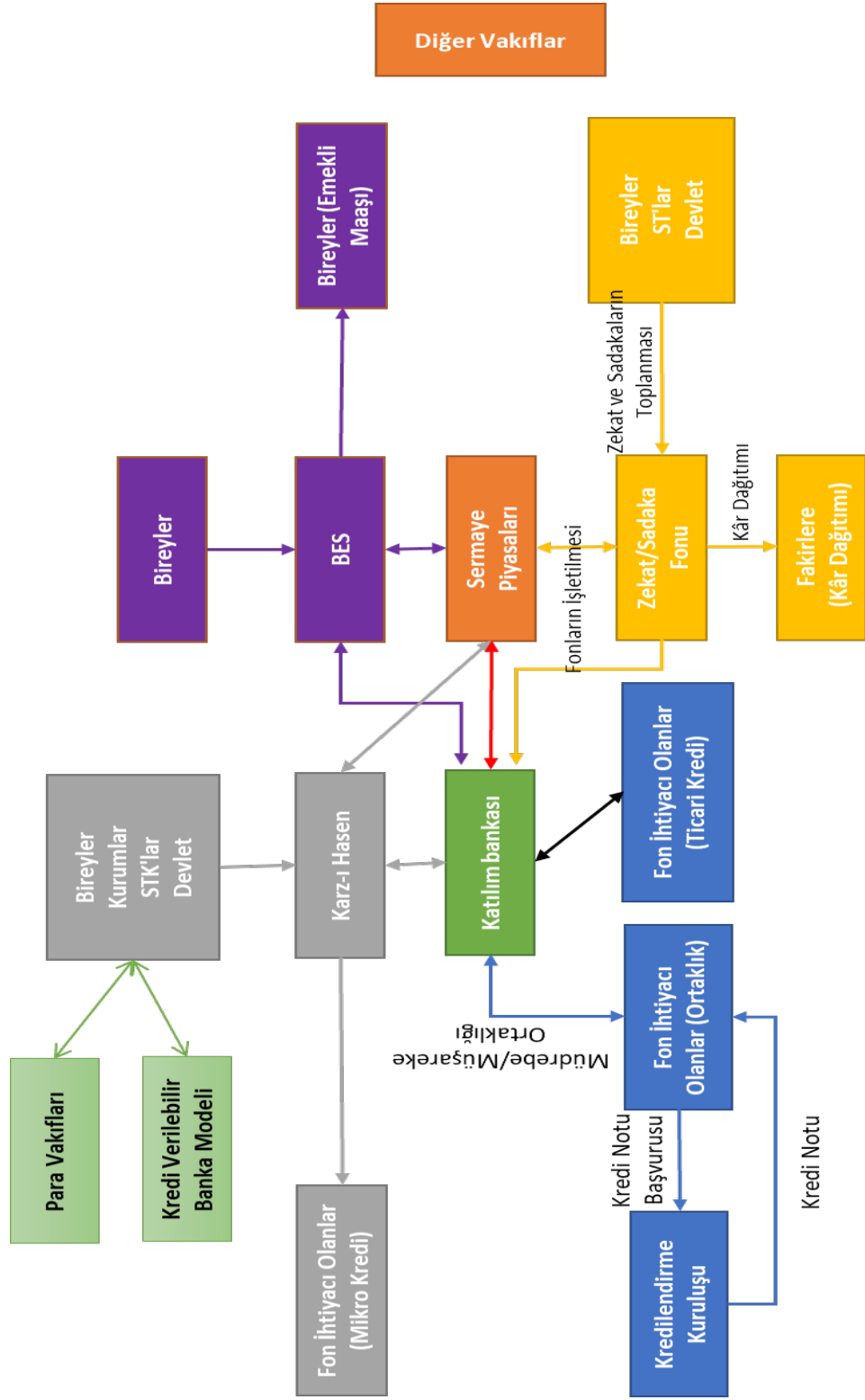
5.2.2. Finansal sistem

İslam ekonomik sisteminde ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinin ne kadar önemli olduğu ayrıntılı şekilde bahsedilmişti. Yine bu sürecin finansmanı da oldukça önemlidir. Gerek mikro gerekse makro ekonomik sistemlerde sermaye damarlarında dolaşan kan misali sistemin işleyişi için temeldir.

Her ne kadar İslam ekonomi ve finans sisteminde finansal sistemin önemi 1976 yılı başında Kral Abdülaziz Üniversitesi'nin düzenlediği Birinci Uluslararası İslam Ekonomisi Konferansından sonra anlaşılmış gibi görünse de tarihsel süreç çok daha derinlerde sistemin temelini atıldığını göstermektedir. Bugünkü İslami finansal sisteminin temeli Hz. Peygamber'in dedelerinden Hâşim b. Abdümenâf tarafından "ilâf" kurumu ile atılmıştır. Mekke İlâf kurumu sayesinde uluslararası boyutta bir ticaretin merkezi haline gelmiştir. Bu durum Mekke dışından tüccarların da bu merkeze gelmesini sağlamış ve Mekke'ye göç eden tacir "hıl" (ittifak; dostluk ve dayanışma yemini) anlayışı gereği kendi dengi olan bir tacirle ittifak kurmak zorunda olduğundan ortaklık sistemi de gelişmiştir. Tüm bu gelişmeler aynı zamanda sermaye sahiplerinin ticareti bilen kişilerle emek-sermaye ortaklığı yapmalarına da zemin hazırlamıştır. Bu ortaklıklar aynı zamanda yetersiz finansman sebebiyle iflaslarla karşı karşıya kalan ve bu sebeple i'tifad¹⁴⁵ denilen manevi intiharla cezalandırılan tüccarların kurtuluşu olmuştur. Mekkeli tüccarlar, ticari faaliyetlerinin kısıtlı doğası nedeniyle, sürekli olarak mali felaket olasılığıyla karşı karşıya kalmaktaydılar. Hâşim b. Abdümenâf tarafından alınan önlemlerle (anlaşmalar, ticari zemin ve yeni ortaklık ve finans yöntemleri) oluşturulan bu ticari atmosfer Mekke'nin önemli bir uluslararası ticaret ve finans merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Bu ticari atmosfer içerisinde oluşan iki önemli kurum mudarebe ve müşâreke sistemidir. Bu iki sistem bugün uygulamada olsa da beklenen seviyelerinin çok altında uygulanmaktadır. Bugünün İslami finans sisteminin gelişimi bu iki sistemin yeniden ihyasına bağlıdır diyebiliriz.

¹⁴⁵ İ'tifad; bir tüccar iflas ettiğinde, akrabalarına ve kabilesine karşı bir yük oluşturmamak için kendisini ve ailesini kabilesinin geri kalanından ayırarak, bir daha geri dönmek üzere çöle çekilmesi ve açlıktan ölmek suretiyle maddi ve manevi olarak intihar etmesi demektir (İbrahim, 1982: 344)

Aşağıda Türkiye özelinde ve tüm İslam coğrafyalarına da örnek olmak üzere bir İslami finans sistemi önerilmektedir. Bu modelin işleyişi aşağıdaki şekilde tasarlanmıştır.

Şekil 54. Türkiye için önerilen İslami finansal sistem modeli

Bu modelin detayları şöyledir:

5.2.2.1. Katılım bankalarının finansal sisteme etkin katılımı

İslami finansın gelişim aşamalarında para piyasalarına duyulan ihtiyaç doğrultusunda ve İslam ekonomik sistemindeki faiz yasağı nedeniyle katılım bankaları ortaya çıkmıştır. Katılım bankaları İslami hassasiyete sahip birey ve kurumların fon ihtiyaçları ile tasarruflarını faizsiz bir sistemde nemalandırmak isteyen birey ve kurumların talepleri doğrultusunda kendisine zemin bulmuş ve gelişme imkânı bulmuştur. Katılım bankalarının doğuşunu hazırlayan nedenler üç grupta toplanabilir. Bunlar; İslam dini kaynaklı nedenler, ekonomik nedenler ve sosyal nedenlerdir (Çelik & Doğan, 2017: 15). İslam dini kaynaklı nedenlerin temeli bir takım İslami yasaklar (faiz yasağı, garar ve meysir, gabin yasağı vd.) ve İslam ticaret hukukunun temel esaslarıdır. Ekonomik nedenlerin temeli yine faiz yasağı olup faizsiz bir ekonomik sistemle para piyasasının kurulması ve sağlanan tasarruflarla fon ihtiyacı olanların karşılaştırılmasıdır. Böylelikle İslam ekonomilerinin ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerinde finansal ihtiyaçlar karşılanabilecektir. Sosyal nedenler ise ekonomik kalkınma sürecinin gerçek manada gerçekleştirilerek toplumun tüm kesimlerine ekonomi içerisinde oluşan servetin adil bir şekilde ulaştırılması, gelir dağılımında adaletin sağlanmasıdır.

Katılım bankacılığının temeli 1960'lı yıllarda Mısır'da Ahmad al-Najjar tarafından tamamen mudarebe esasına dayalı olarak kurulan İslami banka ile atılmıştır (Çizakça, 2014: 156). Bu banka aslında Alman tasarruf bankalarından esinlenilerek geliştirilmiş ve faizsiz borç kredi verme sistemi olarak kurmuştur (Wilson, 2012). Bu banka İslami bankacılık üzerine yaptığı öncü çalışmaları ve yazıları ile önemli bir sima olan Ahmad al-Najjar tarafından İslami hassasiyetler ön planda tutularak bir tasarruf bankası kimliğiyle deneysel olarak oluşturulmuş bir yapıydı (Mayer, 1985: 36). Banka İslami bankacılığa güzel bir örnek olmakla birlikte ilk olmanın da verdiği ilgisizlik ve bankacılık sistemine adapte olamama sebebiyle faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır (Wilson, 2012). İkinci önemli girişim ise Mit Ghamr'ın kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1971'de Mısır'da kurulmuş olan ve kâr odaklı bir kurum olarak değil de daha çok bankalar arası "düşük gelir grubuna hizmet edecek bir sosyal banka olarak" kurulan ve temelinde İslami hassasiyetler yer almayan (Nasser Social bank) Nasser Sosyal Bankası'dır. Temel amacı daha çok mikro kredi uygulamasıdır (Chachi, 2005: 19). Her

iki bankanın da temel amacı, yerel halkın yoksulluğun azaltılması hedefi doğrultusunda halkın sosyal taleplerini karşılamak ve sosyoekonomik adaleti teşvik etmektir (Mayer, 1985: 36). Bu bankalar amaçlarına ulaşmak için faizsiz krediler, eğitim bursu ve yoksullar ve muhtaçlar için mikro krediler gibi ürünler sunmaktaydılar.

İslami bankacılık, 1960-1970'li yıllarda başlarında mütevazı bir ölçekte başlamış ve son 30 yıl içinde muazzam bir büyüme göstermiştir (Iqbal & Molyneux, 2016:51). Mit Ghamr Tasarruf Bankası kuruluşundan itibaren kısmen ilgi görmeye başlayan sosyal amaçlı bankacılık faaliyetleri halk tarafından uzun dönemde ilgi görmeye başlamış ve son yıllar dikkate alındığında ciddi bir büyüme ivmesi yakalanmıştır. Aşağıda tabloda 1964-1967 dönemi mısır bankacılık sistemi ile karşılaştırılması görülmektedir.

Tablo 18. 1964-1967 dönemi için mısır bankacılık sistemi (MBS) ve Mit-Ghamr İslami tasarruf bankası toplam mevduatlarının karşılaştırmalı analizi

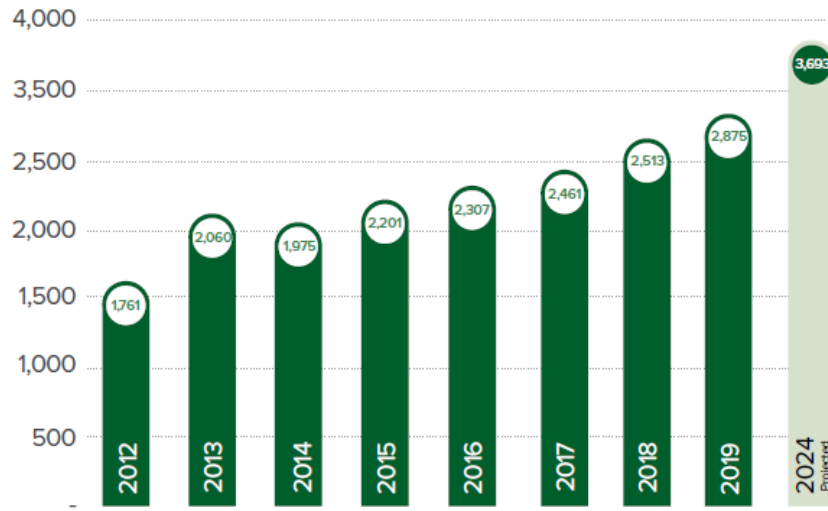
Cari Fiyatlarla						
Yıllar	MBS	İndex	Büyüme	MGISB	İndex	Büyüme
1964	378.000.000	100	-	40.944	100	-
1965	396.000.000	105	5	191.235	467	367
1966	415.000.000	110	5	879.570	2148	360
1967	445.000.000	118	7	1.828.375	4466	108
Ortalama		6			278	
Sabit Fiyatlarla						
1964	364.513.010	100	-	39.483	100	-
1965	332.214.760	91	-9	160.432	406	306
1966	319.722.650	88	-4	677.635	1716	322
1967	340.474.360	93	7	1.398.910	3543	106
Ortalama		-2			245	

Kısaltmalar: MBS: Mısır Bankacılık Sistemi; MGISB Mit Ghamr İslami Tasarruf bankası

(Kaynak: IMF International Financial Statistics & El-Naggar, 1978 Aktaran: Chachi, 2005: 17)

1970'lerden itibaren genişlemeye başlayan İslami bankacılık faaliyetleri kısmen Körfez'deki petrol gelirlerinin artması ve Körfez'deki daha muhafazakâr Müslüman devletlerin büyüyen ekonomik güçleriyle birlikte büyük bir hızla artmaya devam etmiştir (Wilson, 1996). İslami finans alanı gün geçtikçe büyümüş 2019 yılı sonu itibarıyla ciddi bir hacme ulaşmıştır. İslami finansal varlıkların 1980'lerin sonunda 5

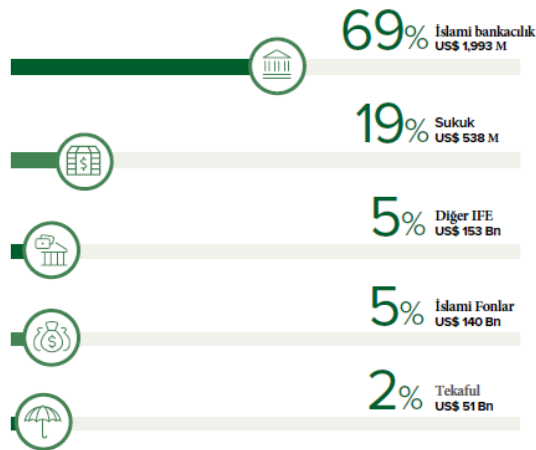
Milyar ABD dolar gibi çok düşük bir hacme sahipken (Mohieldin, 2012), 2003 yılına gelindiğinde yaklaşık 200 Milyar ABD doları seviyesine, 2008'de 861 milyar ABD Dolarına seviyesine (Ernst & Young, 2009) ulaştığı görülmektedir. 2019 yılı sonu itibariyle ulaştığı yaklaşık 2,88 Trilyon ABD dolarlık hacim toplamda ciddi bir büyümenin olduğu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. İslami finans sektörüyle ilgili 2024 yılı beklentisi 3,7 Trilyon ABD dolarlık bir seviye ulaşmasıdır. Sektörün büyüme trendi aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Şekil 55. İslami finans sektörünün son yıllardaki gelişimi

(Kaynak: Refinitiv, 2020: 8)

2019 sonu itibariyle global İslami finans varlıklarının dağılımı ise şu şekildedir:

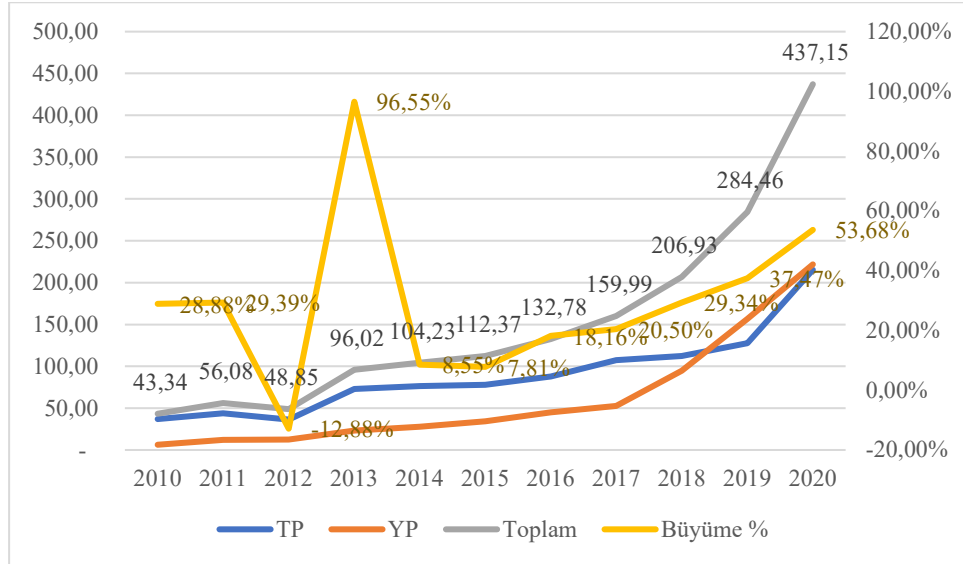

Şekil 56. Küresel İslami finans varlık dağılımı

Kaynak: (Refinitiv, 2020: 8)

Yukarıdaki Şekilde görüleceği üzere Küresel İslami finans varlıklarında İslami bankacılık faaliyetleri önemli ölçüde büyük bir yer tutmaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında katılım bankacılığı sektörünün ciddi bir büyüme gösterdiği görülmektedir. Türkiye’de katılım bankalarının aktif büyümesine baktığımızda 2000-2005 yılları arasında % 346,77, 2005-2010 arasında ise % 335,78 büyüdüğünü görülmektedir. 2005 yılında aktif büyüklüğü 2,226 Milyar Lira iken 2005 yılında 9,945 Milyar lira ve 2010 yılında 43,34 Milyar Lira seviyesine ulaşmıştır. 2019 ve 2020 yılında aktif büyüklüklerinde çok ciddi büyüme meydana gelmiştir. 2019 büyümesi %37,47 ve 2020 büyümesi %53,67 olmuştur. Katılım bankalarının aktif büyüklüğünün 2020 yılında ulaştığı seviye 437,15 Milyar liradır. Sektör son on yılda 10 (on) kat büyümüştür.

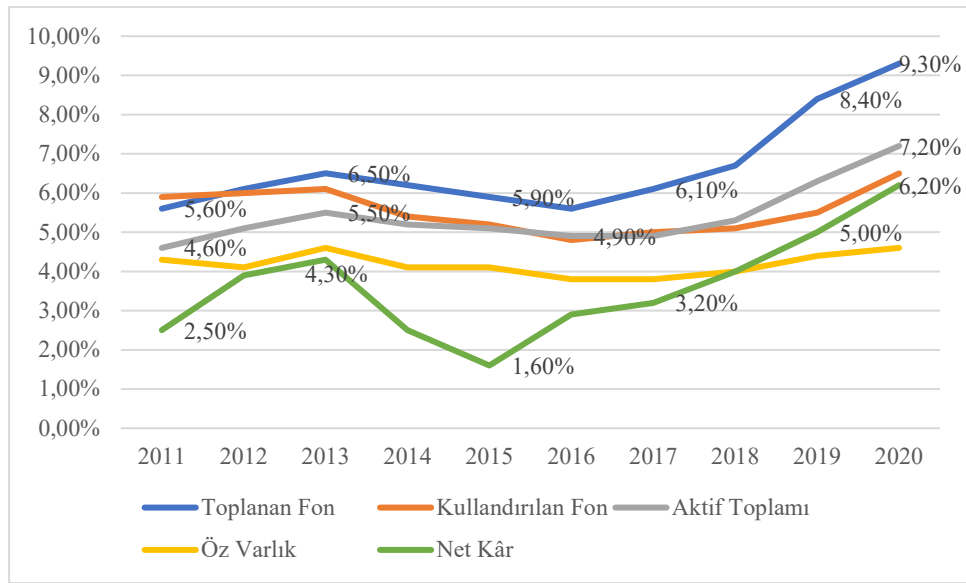

Şekil 57. Katılım bankalarının aktif büyüklüğü gelişimi (milyar ₺)

(Kaynak: BDDK, 2021; Yazar tarafından düzenlenmiştir)

Bu ciddi büyümeye rağmen bankacılık sektörü ile kıyaslandığında katılım bankacılığının halen istenilen seviyede olmadığı görülmektedir. Katılım bankalarının sektör içerisindeki çeşitli veri kalemlerindeki payları aşağıdaki şekilde görülmektedir (BDDK, 2021).

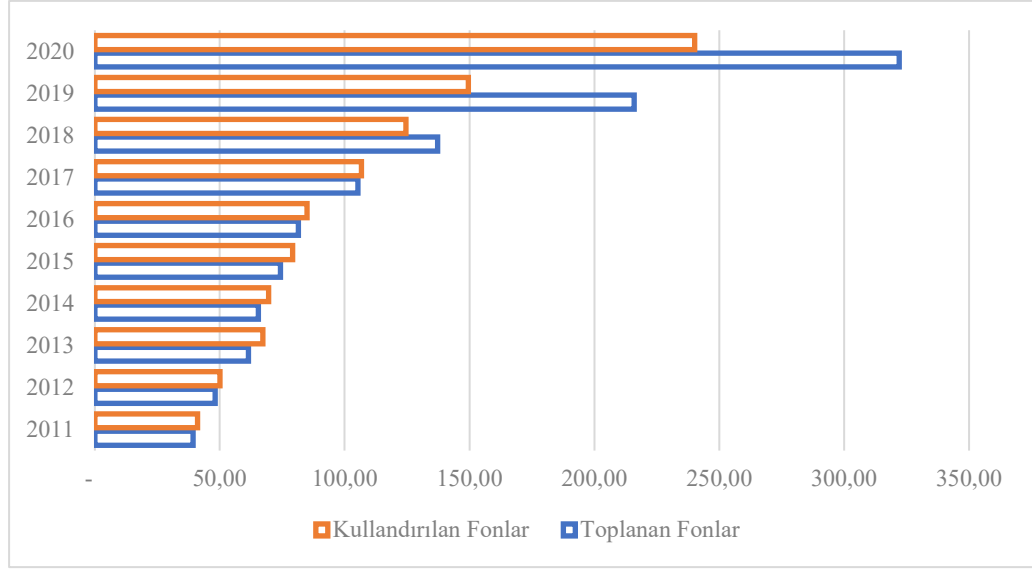
Burada görüldüğü gibi katılım bankalarının aktiflerinin sektördeki payları 2018 yılına kadar %5 bandında hareket ettiği görülmektedir. Toplanan fonlar, kullanılan fonlar oranlarında da yıllar bazında dalgalanma olmakla birlikte çok ciddi bir sıçrama görülmemektedir. Yine 2018 yılına kadar net kâr oranı ise yıllar bazında dalgalanarak %1,6-4,30 bandında hareket etmekte olup ortalama %3 civarındadır (Kazak vd., 2018). Bu verilerin 2018 yılından sonra nispeten yükseldiği 2020 yılına gelindiğinde toplanan fon büyüklüğünün %9,3, aktif toplamının %7,2 ve net kâr seviyesinin %6,2 seviyesine geldiği görülmektedir. Her ne kadar rakamsal olarak ciddi bir büyüme görülse de halen sektör içerisindeki payları beklenen seviyenin altındadır.

Şekil 58. Katılım bankalarının sektör içerisindeki payları

(Kaynak: TKBB, 2021; yazar tarafından düzenlenmiştir)

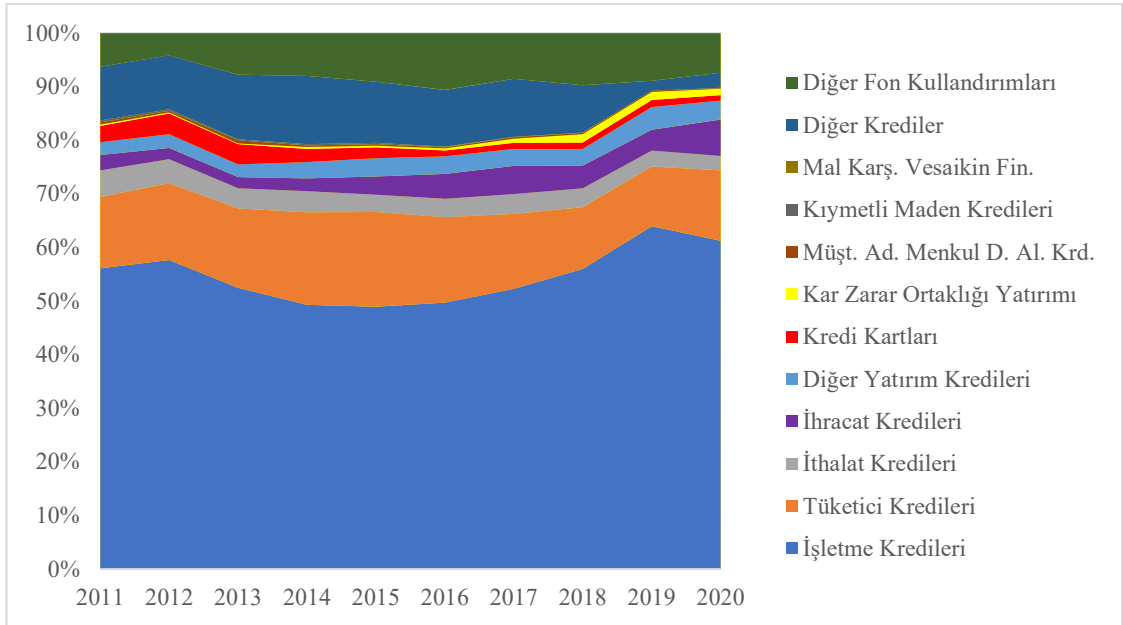
Katılım bankaları tarafından toplanan ve kullanılan fonların 2011-2020 yılları arasındaki rakamsal büyüklüğü ise aşağıdaki şekilde görülmektedir (TKBB, 2021). Bu grafikte görüldüğü üzere 2018 yılına kadar toplanan fonların büyük bir oranının kullanıma sunulduğu, 2019 ve 2020 yılında ise toplanan fonların büyümesi karşılığında kullanılan fonların aynı kolaylıkla piyasaya sunulamadığı görülmektedir. Fakat bir sonraki yılda farkın kapatılarak fon kullandırma pazarının büyümeye ayak uydurduğu söylenebilir.

Şekil 59. Yıllar itibariyle katılım bankalarının fon toplama ve kullandırma hacmi (milyar ₺)

(Kaynak: TKBB, 2021; yazar tarafından düzenlenmiştir)

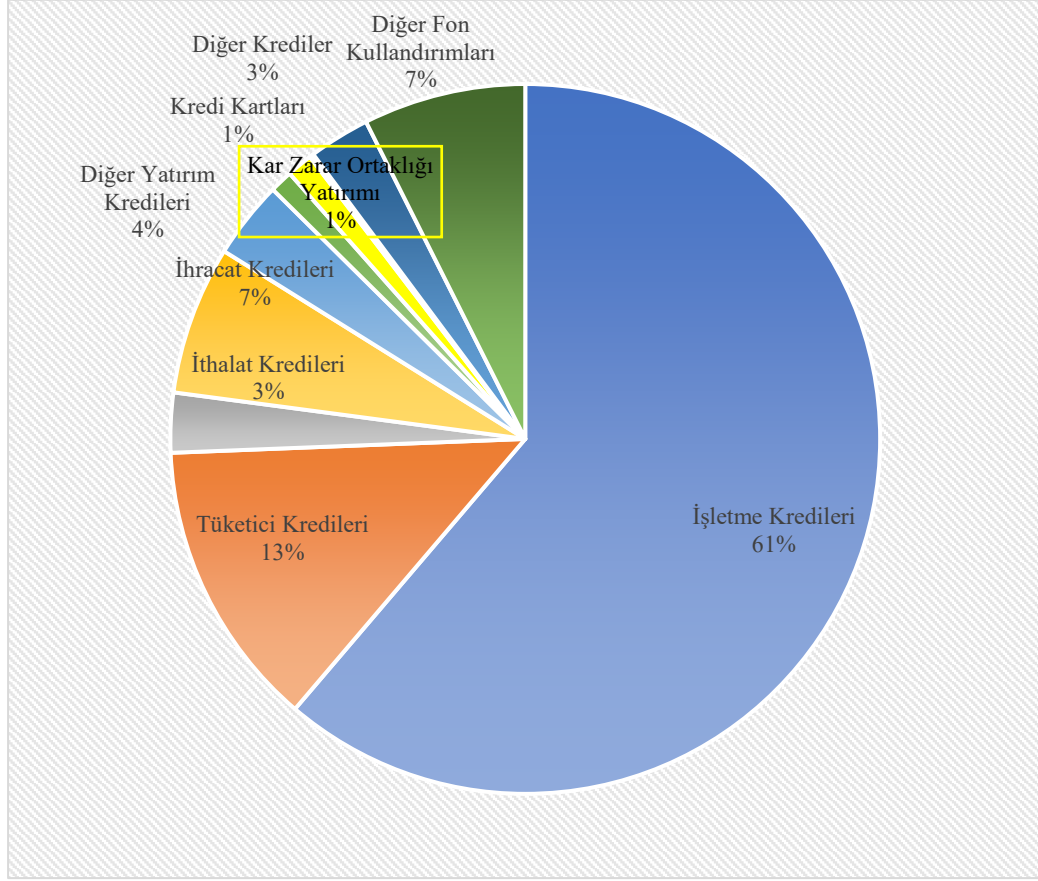
Katılım bankalarının yıllar itibariyle kullandığı kredilerin dağılıma baktığımızda aşağıdaki tablo görülmektedir (BDDK, 2021).

Şekil 60. Katılım bankaları tarafından kullandırılan fonların yapısı (2011-2020)

(Kaynak: <https://www.bddk.org.tr>; BDDK, 2021; yazar tarafından düzenlenmiştir)

Yukarıdaki grafikler incelendiğinde Türkiye’de katılım bankalarının tamamen konvansiyonel bankalar gibi kredi ağırlıklı çalıştığı neredeyse kâr/zarar ortaklığına dayalı yöntemleri hiç kullanmadığı anlaşılmaktadır. 2020 yılı sonu itibariyle katılım bankalarının fon kullandırma yöntemlerinin dağılımı şu şekildedir.

Şekil 61. 2020 Yılı sonu itibariyle katılım bankaları tarafından kullandırılan fonların yapısı

(Kaynak: <https://www.bddk.org.tr>; BDDK, 2021; yazar tarafından düzenlenmiştir)

Tüm bu grafiklerde de görüleceği üzere Türkiye’de katılım bankalarının fon kullandırma yöntemlerinde İslami finansın özüne ve ruhuna uygun ortaklıklar (müşâreke ve mudârebe) yöntemlerinin neredeyse hiç kullanılmadığı görülmektedir. Tamamen murabaha, leasing, teverruk gibi konvansiyonel bankaların fon kullandırma yöntemlerine benzer şekilde kredi kullandırmaya yönelik faaliyetlerle İslami finanstan beklenen faydaların gerçekleşmesi beklenemez.

Mevcut katılım bankacılığı ürünleri temelde mevcut konvansiyonel ürünlerin Şeriat uyumuna sahip kopyaları olduğundan, diğer geleneksel bankacılık ile aynı pazarda

rekabet etmektedirler. Zıt felsefi farklılıklarına rağmen, İslami bankalar şeriat uyumlu olmaları haricinde operasyonel mekanizmaları açısından geleneksel bankacılığa benzerler. Sadece konvansiyonel bankaların bazı hizmet gelirlerine sahip olmadıklarından geleneksel oranlardan daha yüksek kâr marjları ile hareket etmektedirler. Verimlilik ve istikrar açısından önemli bir avantajları yoktur. Bunun en temel nedeni murabaha ve teverruk gibi sabit getirili ve nispeten risksiz fon kullandırma yöntemlerini kullanmalarıdır. İslam ekonomik sisteminin ahlaki amaçlarına gerçek hizmet eden kâr paylaşımı esaslı modellerden ise riskleri nedeniyle kaçınılmaktadırlar (Asutay & Mohd Sidek, 2020: 4).

İslam ekonomi ve finans sistemi yukarıda birçok defa bahsedildiği gibi klasik ekonomik sistemden farklı olarak bireysel menfaatlerin maksimize edilmesi üzerine kurgulanmamıştır. Toplumsal menfaatlerin maksimize edilmesi ve menfaatlerin adalet ve hakkaniyet prensipleri doğrultusunda geniş zümrelere yansıtılması esastır. Tarihsel süreç bireysel menfaatlerin maksimize edilmesi üzerine kurgulanan ekonomik ve finansal sistemlerin uzun vadede toplumların hüsrani ile sonuçlandığını göstermiştir. O halde İslam bankacılığı konvansiyonel bankacılıktan farklı değerler üzerine kurgulanmalıdır.

Türkiye için önerdiğimiz ve tüm İslam coğrafyası için model olarak sunduğumuz katılım bankası yapılanmasında fon kullandırma yöntemleri içerisinde mudarebe ve müşâreke esaslı fon kullandırma yöntemlerinin ağırlığının artırılması esastır. Türkiye özelinde öncelikle devlet katılım bankaları aracılığı ile bu sistem uygulanmaya başlanmalı ve sistemin verimliliğinin ortaya çıkmasıyla birlikte özel sektör katılım bankaları da sisteme entegre edilmelidir. Şu an Türkiye’de kamu iradesinin yaptığı sadece mevcut katılım bankacılık sistemine devlet katılım bankaları ilave etmenin ötesine geçmemektedir. Bu bir çözüm değil aksine sorunun kronikleşmesine zemin hazırlamaktır. Çözüm bu bankaların gerçek sosyal fayda sağlayacak şekilde evirilmesidir.

a- Oluşturulacak katılım bankaları fon kullandırma modelinin gerekçesi

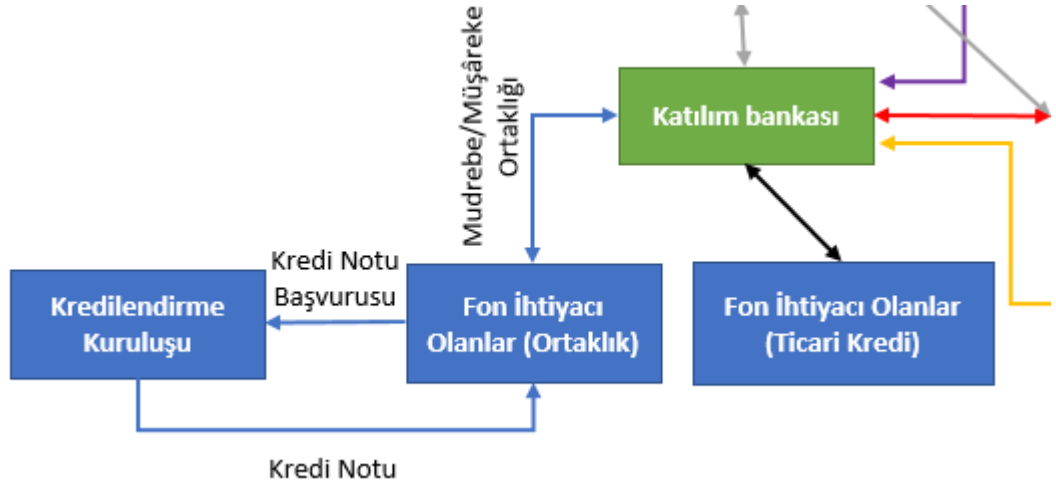
Yukarıda genel olarak değinildiği üzere katılım bankaları şu sebeplerle konvansiyonel bankacılık sistemine uyumlu olan kredi kullandırma yöntemlerini kullanmaktadırlar. Bu sebepler;

- Daha az riskli olmaları,
 - Getiri oranlarının garanti olması,
 - Konvansiyonel bankacılık sistemi ile uyumu,
 - Ticari bilgi ve beceri gerektirmemesi,
 - Kullandırılacak olan kredilerin getirilerinin kullanılacağı ticari faaliyetlerin getirilerinden bağımsız olması,
 - Yeterli insan kaynaklarının olmaması,
 - Topladıkları fonlara neredeyse gerçeğine yakın yaklaşık kâr oranları sunabilme imkânları
 - Vb.
- olarak sayılabilir.

Bu sayılan tüm gerekçeler haklı olmakla birlikte İslam ekonomi ve finansının ruhunu yansıtmamaktadır. “İslami ekonomi sistemi” olarak formüle edilen yapıda İslam ekonomi ve finans sistemi konvansiyonel ekonomi ve finans sisteminden çok daha tutarlı zemine oturmaktadır. O halde yukarıda görüldüğü gibi toplam fon kullanımlarının neredeyse %95’inden fazlası sadece konvansiyonel bankacılık sistemine benzer unsurlardan oluşmamalıdır. Bu sistem içerisine adalet ve hakkaniyet sistemine uygun özellikler sergileyen mudarebe ve müşâreke sistemli fon kullandırma yöntemleri entegre edilmelidir.

b- Oluşturulacak katılım bankaları fon kullandırma modeli

Önerilen katılım bankacılığı sisteminin temeli devlet destekli olarak kurulacak kredilendirme kuruluşudur. İşleyiş yapısı yukarıdaki ana model içerisinde yer aldığı şekilde olup sadece bankacılık kısmı aşağıda gösterilmiştir.

Şekil 62. Katılım bankacılığı sistemi

i- Kredilendirme kuruluşu, notasyon

Katılım bankalarının mudarebe ve müşâreke ortaklıkları yoluyla fon kullandırma yöntemlerini kullanmamalarının temel nedeni ortaklıklarda oluşabilecek riskleri önceden öngörme konusundaki yetersizlikleridir. Kredi talebinde bulunan firmaların çok değişik alanlarda faaliyet göstermeleri ve her alanın kendisine uygun değerlendirme kriterleri ve risk analizlerinin bulunması ve bu konuda katılım bankalarının gerekli teknik kadro bulundurma imkânlarının olmaması bu tür fon kullandırma yöntemi kullandırmalarının önünde çok ciddi bir engel olarak durmaktadır. İşte katılım bankalarının yerine bu denetimleri yapacak ve firmaların projelerine kredi notu verecek bir kuruluş ihtiyacı bu nedenle ortaya çıkmaktadır.

Kredilendirme kuruluşu özel kuruluş, mesleki birlik veya devlet kurumu niteliğinde oluşturulabilir. Fakat devletin bu işte ön ayak olması ve maliyetleri sübvans etmek açısından devlet kuruluşu niteliğinde kurulması tavsiye edilebilir. Özel sektör kuruluşu olarak bir yapılanma oluşturulursa da devlet oluşacak maliyetlerde katkı sunabilir.

Kredilendirme kuruluşu iki açıdan değerlendirme yaparak kredi notunu oluşturacaktır.

- Kredilendirme notu için başvuran firma kredi notu değerlendirmesi
- Katılım bankasından finans başvurusunda bulunulan projenin kredi notu değerlendirmesi.

Birinci başlıktaki değerlendirme mevcut sistem içerisinde bankalar tarafından firma genel kredi hacmini belirlemek amacıyla mevcut sistemde yapılmaktadır. Bu değerlendirme firmanın mevcut işleri ve finansal tabloları üzerinden yapılmaktadır. Bu değerlendirme yine önemli olmakla birlikte burada ikinci bir değerlendirme kriteri daha devreye girmektedir. Bu değerlendirmede firma müşâreke/mudarebe ortaklığına konu yeni yatırım projesinin finansmanı için kredi notu belirlenmesini istemektedir. Bu değerlendirme gelecek projeksiyonunu yansıtan tahmini finansal tablolar üzerinden yapılacaktır. Burada yapılacak olan değerlendirmeler firmaların yeni yatırım kararlarında uyguladıkları sermaye bütçelemesinde kullandıkları finansal tablolar üzerinden gerçekleştirilecektir.

Firma ve proje değerlendirmelerinde çeşitli değerlendirme kriterlerinden yararlanılabilir. Örnek olarak JCR Eurasia Rating'in Şirket Derecelendirme ve kredi notlandırması kriterleri kullanılabilir.

Tablo 19. JCR Eurasia Rating'in şirket derecelendirme metodolojisi

Kalitatif (Niteliksel) Analiz		Kantitatif (Niceliksel) Analiz
Ülke Riski	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Politik Göstergeler <ul style="list-style-type: none"> - İktidar partisinin Programı ve iktidarda kalabilme süresi, - Siyasi Partiler Yasası ve Durumu, - Halkın Beklentileri ve gerçekleşme durumu, - İdeolojik grupların durumu, - Kanun düzeni ve geleceği, - Bürokrasi, - Dış ilişkiler (Uluslararası entegrasyon, komşularla ilişkiler, uluslararası kuruluşlarla ilişkiler, - Dış siyasi güçlerin etkisi, ülkenin stratejik konumu) ➤ Sosyal Göstergeler <ul style="list-style-type: none"> - Nüfus artışı, dağılımı, yoğunluğu, homojenliği - Kişi başına gelir, servet dağılımı - İşsizlik oranı, - Sosyal güvenlik sistemleri ➤ Ekonomik Göstergeler <ul style="list-style-type: none"> - İç/Dış/Toplam Borç Yükleri - Ödemeler Dengesi, Döviz 	<p>Analizin temeli, şirketlerin nakit yaratma kabiliyeti, elde edilen gelir yapısı ve kaynakların verimli kullanımının değerlendirilmesidir. Reel sektör şirketlerinde nakit akışına ilişkin oranlar, finans sektöründe ise sermaye yeterliliğine ilişkin oranlar ön planda yer almaktadır. Şirket faaliyetlerinden sağlanan nakit akışı ve karlılık pozisyonları ile gelecekteki borç geri ödemelerinin ve faaliyetlerin finanse edilme biçimi en önemli belirleyici unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Borç yapısına ilişkin analizlerde, toplam borçlar ile şirketin konsolide olmayan borçları, varlığa dayalı menkul kıymetler aracılığıyla sağlanan kaynaklar ile diğer tüm bilanço dışı yükümlülükler dikkate alınmaktadır.</p> <p>Bir firmanın finansal gücünü belirlemek için; bir yandan mali yapı, likidite, varlık kalitesi ve ülkenin karakteristiği olan diğer faktörler göz önünde bulundurularak mali fon yaratma riskinin incelenmesi, diğer yandan faaliyet ortamı, sektör özellikleri ve hissedar / yönetim durumlarına odaklanılarak firmanın nakit akışlarına odaklanılmaktadır.</p> <p>Bu süreçle birlikte firmanın finansal anlamda başarısızlık olasılığının hesaplanması aşağıdaki beş temel adım üzerinden</p>

	<p>Rezervleri, Ödemeler dengesi esnekliği,</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ekonomi Yönetimi (Para ve Maliye Politikaları) - Ekonominin geleceği 	<p>gerçekleştirilmektedir:</p> <ol style="list-style-type: none"> a. Nakit akışı analizi (Mevcut ve gelecekteki nakit akışı) b. Doğru ve kapsamlı risk analizi (Operasyonel ve finansal riskler) c. Yönetimin güç kapasitesi ve değişikliklere uyum sağlama yeteneği d. Küresel etkiler, Ülke riski, Sektör riski e. Tahmin senaryoları (En az üç yıl)
--	--	---

Sektör Riski	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Yerel ve uluslararası alandaki sektörel rekabet durumu, ➤ Sermaye yoğunluğu, ➤ Konjonktürel dalgalanmalara açık ve duyarlılık derecesi, ➤ Sektöre giriş koşul ve kolaylıkları, ➤ Sektörün ekonomideki önemi, ➤ Sektörel yasal düzenlemeler, ➤ Teknolojik seviye, ➤ Maliyet faktörleri, ➤ Sektördeki gelişmelerin şirkete olan etkileri gibi şirketlerin faaliyette buldukları sektör grubuna ait temel veriler, 	Finansal Risk Analizinde Kullanılan Oranlar	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Finansal Durum ➤ Borçluluk Durumu ➤ Likidite Durumu ➤ Kârlılık ➤ Büyüme ➤ Faaliyet Durumu
Sübjektif Kredi Değerliliği	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Faaliyet Durumu ➤ Pazar Durumu ➤ Ortaklar, Üst Yönetim ➤ Faaliyet Süresi ➤ Muhasebe Standartları 		

(Kaynak: <http://www.jcrer.com.tr>; JCR, 2021)

Yukarıda verilen şirket değerlendirme kriterleri aynı şekilde sunulan proje değerlendirme kriterleri olarak kullanılabilir. Ayrıca bu değerlendirme kriterlerine yatırım projesi değerlendirme metodlarından Net Bugünkü Değer (NBD), İç Kârlılık Oranı (İKO), Yıllık Eşdeğer Net Hasıla (YENH), Kârlılık İndeksi (KI) ve yatırımın geri dönüş

sürelerinin hesaplandığı GÖS1 GÖS2 gibi metotlar mutlaka eklenmelidir.¹⁴⁶ Tüm bu değerlendirme kriterleri çerçevesinde iki adet kredi notu oluşturulacaktır.

Kredi skorlanmasında çeşitli kuruluşların notasyonları kullanılabilir. Çeşitli kuruluşların notasyon karşılaştırması aşağıda verilmiştir.

Tablo 20. Notasyon karşılaştırması

JCR-ER JCR Eurasia Rating		JCR Japan Credit Rating Agency, Ltd.		MOODY'S		STANDARD & POOR'S		FitchRatings		Geri Ödeme Kapasitesi	Seviye
Uzun Vadeli	Kısa Vadeli	Uzun Vadeli	Kısa Vadeli	Uzun Vadeli	Kısa Vadeli	Uzun Vadeli	Kısa Vadeli	Uzun Vadeli	Kısa Vadeli		
AAA		AAA		Aaa		AAA		AAA		En Yüksek	Yatırım Yapılabilir Seviye
AA+	A-1+	AA+	J-1+	Aa1		AA+	A-1+	AA+	F1+	Çok Yüksek	
AA		AA		Aa2	P-1	AA		AA			
AA-		AA-		Aa3		AA-		AA-			
A+		A+	J-1 veya J-1+	A1		A+	A-1	A+	F1 veya F1+	Yüksek	
A	A-1	A	J-1	A2	P-2 veya P-1	A		A			
A-		A-	J-2 veya J-1	A3		A-		A-	F2 veya F1		
BBB+	A-2	BBB+	J-2	Baa1	P-2	BBB+	A-2	BBB+	F3 veya F2	Yeterli	
BBB		BBB		Baa2	P-3 veya P-2	BBB		BBB			
BBB-	A-3	BBB-	J-3 veya J-2	Baa3	P-3	BBB-	A-3	BBB-	F3		
BB+		BB+	J-3	Ba1		BB+		BB+			
BB	B	BB	J-3 veya NJ	Ba2		BB		BB	B	Ekonomik Koşullara Bağlı	
BB-		BB-		Ba3		BB-		BB-			
B+		B+		B1		B+	B	B+			
B		B		B2		B		B		Düşük Seviye	
B-		B-		B3	NP	B-		B-			
CCC	C	CCC	NJ	Caa1		CCC+		CCC+			
CC		CC		Caa2		CCC	C	CCC	C	Temerrüt Riski İhtimali	
C		C		Caa3		CCC-		CCC-			
DDD		LD / D	LD / D	Ca		CC		CC		Yüksek Temerrüt Riski	
DD	D			C		C		C		Çok Yüksek Temerrüt Riski	
D				/	/	SD / D	SD / D	RD / D	RD / D	Temerrüt Hali, İflas	Temerrüt Seviyesi

(Kaynak: <http://www.jcrer.com.tr>; JCR, 2021)

j- Katılım bankalarına başvuru, değerlendirme ve işleyiş süreci

Elinde kârlı olduğunu düşündüğü bir projesi bulunan ve projenin katılım bankalarınca mudarebe/müşâreke sistemi ile finanse edilmesini isteyen firma şu aşamalarla kredi başvurusunda bulunacaktır.

- 1- Kredilendirme kuruluşuna başvuru: Devlet ve Katılım bankaları Birliği tarafından desteklenen bir kredilendirme kuruluşuna firma tarafından ilgili proje dokümanlarını ve firma bilgilerini içeren bir başvuru yapılacaktır. Kredilendirme kuruluşu değerlendirmesini yaparak (iki ayrı değerlendirme firma ve proje) bir kredi notu verecektir.
- 2- Katılım bankasına başvuru: Firma ilgili proje ve firma bilgilerini içeren dosyaları ekine kredilendirme kuruluşu notlandırmasını da ekleyerek katılım

¹⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Okka & Kazak, 2020: 425-431)

bankasına başvuracaktır. Katılım bankası kendi kredi değerlendirme kurullarında projeyi iç değerlendirmeye tabi tutacak ve kredi kuruluşunun verdiği nota göre projeden oluşacak kârlılığın paylaşımı için oran önerecektir. Bilindiği gibi İslami açıdan emek + sermaye içeren ortaklıklarda taraflar oluşacak olan kâr paylarını aralarında anlaşma koşullarına göre diledikleri gibi belirleme imkânına sahiptirler. Burada sadece dikkat edilmesi gereken sabit rakamsal bir kâr değil bir oran belirlenmesi gerekmektedir.

Katılım bankası kırmızı seviyedeki projeye kredi vermeyecek, sarı seviyedeki projeleri ise dilerse oluşacak kâr payından çok yüksek bir kâr payı almak kaydıyla onay verebilecektir. Fakat çoğunlukla sarı renkli projeler de reddedilecektir. Yeşil renkli (yatırım yapılabilir) seviyesinde ise Katılım bankası geri ödeme kapasitesi en yüksek projelerde (AAA, AA+) kendisi açısından en düşük oranlı kâr paylaşım oranı teklif ederken, geri ödeme kapasitesi yeterli projelerde (A-, BBB+, BBB, BBB- vb.) kendisi açısından nispeten daha yüksek kâr paylaşım oranlarını firmaya teklif edecektir. Bu kâr paylaşım oranları tamamen iki tarafın serbest irade beyanları ile ve pazarlıkla gerçekleşecektir.

- 3- Projenin hayata geçmesi ve kredi ödemeleri: Katılım bankası proje önerisinde planlanan tarihlerde ilgili sermaye ödemelerini yapacak ve proje hayata geçirilecektir.
- 4- Projenin denetlenmesi: Tercihen Katılım Bankaları Birliği tarafından kurumsal hale getirilmiş proje izleme komiteleri ve katılım bankalarının kendi birimleri tarafından projenin her bir aşaması denetlenecektir. Firmanın projede sunduğu esaslara uygun hareket etmemesi ve firmanın kredi durumunun bozulması durumunda kredi sözleşmesinde belirlenen yaptırımlar devreye sokulacaktır.
- 5- Sigorta sistemi: Bu sistemin risklerini üstlenecek İslami kurallara uygun bir sigorta sistemi geliştirilmelidir.
- 6- Projenin neticelenmesi ve kâr paylaşımı: Proje müşâreke veya azalan müşâreke yöntemleriyle finanse edilebilecektir. Normal müşâreke yönteminde proje kârlı hale gelmesinden itibaren oluşan kârlılıklar başlangıçta anlaşılan oranlarda paylaşılacak, azalan müşâreke yönteminde ise belirlenen zaman dilimlerinde firma katılım bankasının hisselerini satın alarak projedeki sermaye payını

artıracaktır. Bu dönemde oluşan kârlar yine başlangıçta belirlenen kâr paylaşım oranları doğrultusunda paylaşılacaktır.

İslam ekonomi finansının geleceği açısından katılım bankalarının mudarebe ve müşâreke sistemine dayalı fon kullandırma yöntemlerine belirli oranlarda yer verir hale gelmeleri İslam bankacılığının geleceği açısından hayati derecede önemlidir. Ülkemizde olduğu gibi neredeyse tamamına yakın kısmı (görünüşte ve sistemsel olarak konvansiyonel bankacılık sisteminden çok da farkı bulunmayan) murabaha ve teverruk gibi sistemlerle işleyen İslami bankacılık sistemi ülkemiz ve İslam ülkeleri açısından çok büyük ve çözülmesi gereken bir sorundur. İşte önerdiğimiz sistem ortaklığa dayalı finansal enstrümanların sisteme dahil edilmesini ve İslam ekonomi ve finansından beklenen faydaların oluşmasını sağlayacaktır.

5.2.2.2. Zekât/Sadaka fonu

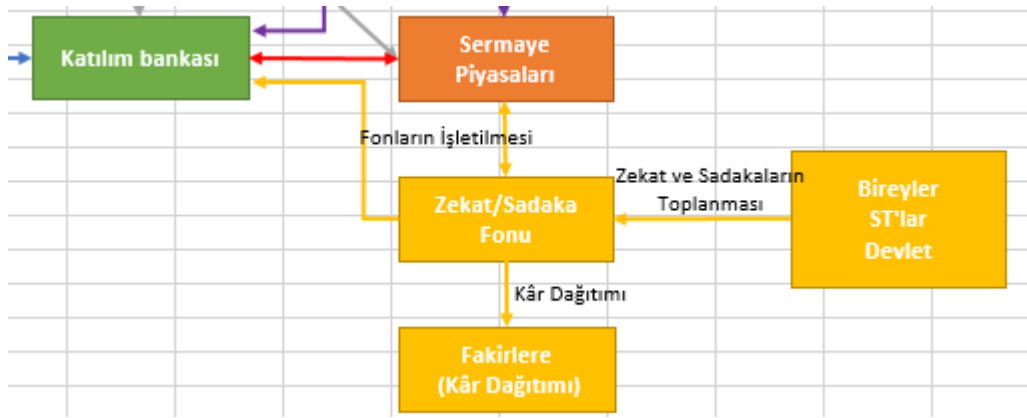
İslami ekonomi ve finansının en temel hedeflerinden birisi elde edilen zenginliğin topluluğa yayılmasıdır. Gerçek manada damlama etkisi (trickle down) ancak İslam ekonomi sisteminde mevcuttur. İslam'ın temel emirlerinden birisi zenginlerden alınan ve ihtiyaç sahibi kimselere dağıtılan (zekât verilecek sekiz sınıf) zekât kurumudur. Zekât İslam'ın çok önemli bir emridir ve Hz. Ebubekir'in bakış açısıyla namaz ve zekâtın arasını ayıranlarla savaş bile yapılır¹⁴⁷. Bu savaş elbette "dinden dönenlerle" yapılan savaş niteliğinde değil "itaatten çıkanları yeniden itaate almak", "siyasal otoritenin tekrar sağlanması" anlamında değerlendirilmelidir (Duman, 2018: 68-69).

Zekâtın ekonomik ve sosyal faydalarına daha önce değinilmişti. Burada önerilen modelde zekât fakirin hakkı olmakla birlikte bu hakkın onun eline hemen vererek verimsiz kullanılması yerine ekonomik sisteme aktarılarak oluşacak kârdan sürekli bir gelir elde edilmesini sağlamaktır. Burada önemli olan husus zekât fakirin hakkı olup onu vermeden elde tutmak (fakirin rızası olmadan) mümkün değildir. Çünkü zekât ödemesinin gerçekleşmiş olması için temlik şartının yerine getirilmesi gereklidir. Yani zekât fakirin (zekât verilecek sekiz sınıf) mülkiyetine geçmiş olmalıdır. Bu konudaki

¹⁴⁷ Ebu Bekir: "Allah'a yemin olsun, namazla zekâtın arasını ayıranlarla savaşacağım. Zira zekât, malın hakkıdır. Vallahi, Resûlullah (s.a)'a vermekte oldukları bir oğlağı vermekten vazgeçseler, onu almak için onlarla savaşacağım" demiştir (Buhârî, Zekât, 1; Müslim, İman, 8 ve 32; Ebû Davud, Zekât, 1).

delil “zekâtı veriniz” anlamındaki ayetler ve zekât verilecek sınıfların sayıldığı Tevbe suresinde sınıfların başında temlik ifade eden “lâm” harfi bulunmasıdır (Döndüren, 2016: 597). Yine Hz. Peygamber (sav) “Sadaka fakirin eline geçmeden Allah'ın eline geçer”¹⁴⁸ buyurmaktadır. O halde zekât mutlaka fakirin eline geçmelidir.

Temlik şartı bulunduğuna göre şöyle bir çözüm yolu önerilebilir. İhtiyaç sahibi ile görüşülerek “sana zekât vermek istiyorum fakat bu verdiğim zekâtı bu oluşturulan fona yatırmak ister misin?” diye sorulabilir. Bu arada bu zekât fonunun nasıl çalıştığı nasıl bir sürekli gelir kapısı olarak kendisine hizmet edeceği anlatılmalıdır. Burada pozitif ayrımcılık yaparak ortaklığa razı olan fakirlere daha yüksek zekât payı, razı olmayanlara daha düşük zekât payı verilebilir. Önemli olan zekâtın fakire temlik edilmesidir. Kime ne kadar verileceği zekât dağıtan kişi veya kurumun sorumluluğundadır. Burada temel esas fakire bir defa verilecek ve hemen tüketilecek bir meblağ yerine sürekli bir gelir kapısı oluşturarak muhtacı fakirlikten kurtarmaktır. Bu konuda rızası olan fakir artık müşâreke/mudarebe ortaklığı kapsamında sermaye sahibi olarak fonun ortaklarından birisi haline gelir. Sistemin işleyişi aşağıda sunulmuştur.

Şekil 63. Zekât/Sadaka fonu işleyişi

Zekâtın toplanması ve dağıtılması İslam'ın ilk gönlerinden itibaren kamu gücü tarafından yapılmıştır. Allah Rasûlü ve Sahabe uygulaması bu şekildedir. Zaten zekât kişisel bir bağış değil sosyal bir müessese olup zorunlu bir mal aktarımı söz konusu olduğu için uygulanmasında en adaletli ve emin yol bizzat devlet eliyle toplanması ve dağıtılmasıdır. Devlet alınması vacip olanlardan (gönüllü ve zorunlu olarak) almak, verilmesi vacip olan yerlere de vermek suretiyle bu ilahi iktisadi nizamı tesis etmelidir

¹⁴⁸ Kâsânî ve Taberi'den aktaran Çalık, 2016: 65

(Karadâvî, 1984:242). Karadâvî günümüzde İslam ekonomi ve iktisat sistemi uygulamayan bir devletin bunu uygulamasının doğru olmamakla birlikte bu konuda hassas bir devletin olması halinde bugün de zekât uygulamasının devlet eliyle olmasının doğru olduğu kanaatindedir. Bugün Türkiye’de Diyanet İşleri başkanlığı gözetiminde ve idaresinde kurulacak bir zekât müessesesi bu görevi ifa edebilir. Devlet eliyle kurulacak olan zekât müessesesi bu işlerin koordinasyonunu daha güvenli şekilde yapabilecektir. Fakat bu kurum hiçbir şekilde laik devlet sistemine emanet edilemez. İslâm ve hükümleri konusunda hassas olmayan hükümetler bu kurumu kendi amaçları doğrultusunda uygun olmayan şekilde kullanmaya kalkabilirler. Bu da çok büyük bir vebal getirir. Bu nedenle bu kurumun kuruluşu ve işleyiş esasları şu an devlet katılım bankaları sisteminde olduğu gibi İslam hükümlerine uygun denetim ve fetva kurulları ile işlemelidir.

Zekât ve sadaka fonu iki ayrı kurum olarak organize edilebilir. Bunlar:

- Birincisi yukarıda anlatıldığı gibi toplanan fonların ihtiyaç sahiplerine sürekli gelir getirmesi amaçlı yapılanma olup temel amacı ihtiyaç sahiplerini sermaye ortağı haline getirmektir.
- İkinci kurum ise karz-ı hasen sandığı olarak faaliyet gösterebilir. Zekât verilecek olan sınıflardan birisi borçlular olduğuna göre Karadâvî’ye göre (o da diğer alimlerin kıyaslarından hareket etmektedir) toplanan zekât fonlarından bir kısmı borçlulara karz-ı hasen olarak geri ödenmek üzere verilebilir (Karadâvî, 1984: 117-118). Böylece zekât fonlarının bir kısmı sürekli olarak ekonomiye hizmet etmeye devam eder. Bir kişinin ihtiyacını gidermek yerine çok daha uzun bir süre birçok borçlunun sorunlarını giderir.

Yukarıda belirtilen şekilde kurulacak her iki zekât ve sadaka fonu Diyanet İşleri Başkanlığı gözetiminde kurulup işletilebilir. Bu fonun daha aktif olabilmesi adına devlet bu fona zekâtını veren birey ve kurumların devlete ödeyeceği vergiden indirim de yapmalıdır. Çünkü devlet topladığı vergilerin bir kısmını zaten sosyal yardım amaçlı kullanmaktadır. Bu fonun doğru işlemesi halinde devlet üzerinden ciddi bir yükü alacaktır. O halde vergi indirimi yoluyla devlet bu fonun işlerlik kazanmasını

desteklemelidir. Bu fonun temelinde zekât yer almakla birlikte kaynakları arasında sadece farz olan zekât değil gönüllü sadakalar da yer almalıdır.

5.2.2.3. Karz-ı Hasen fonu

İslami ekonomi ve finansının temeli sömürüyü reddeder, kazan/riske katlan kuralını kabul eder ve insan temellidir. İnsan da sadece Allah'a (cc) ibadet etsin diye yaratılmıştır. İnsan Allah (cc) nezdinde mükerrem olarak yaratılmıştır bu nedenle insana olan ihtiram Allah'a olan ihtiram olarak kabul edilmiştir. İnsan o kadar mükerrem bir varlıktır ki yaratılışında meleklerin ona ihtiram göstermesi emredilmiştir. İşte diğer varlıkların olduğu gibi insanın diğer insanlara karşı da saygılı ve hürmetkâr olması, yar ve yardımcısı konumunda olması istenmiştir. Kur'an-ı Kerimde Allah (cc) "...İyilik ve takva (Allah'a karşı gelmekten sakınma) üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın..." (Mâide, 5/2) buyurmaktadır. O halde insan bireysel ve kurumsal olarak insanlığa yararlı olacak hizmet edecek işler yapmalı, organizasyonlar oluşturmalıdır. Yine insanlığın zararına olacak olan şeyleri ve işleri gücü yettiğince engellemelidir¹⁴⁹.

Sözlükte; "kesip koparmak, karşılık vermek" anlamlara gelen karz (Apaydın, 2001: 520) ıstılahta "bir malı başkasına borç vermek" (Çeker, 1999: 170) anlamına gelmektedir. Hanefî fıkhında sadece misli olan şeylerin karz olarak verilmesi mümkündür. Buna göre karz olarak verilebilecek mallar şunlardır (Döndüren, 1987: 60-61):

- a. Ölçü ile satılanlar (Mekîlât): Bunlar hacim ölçüsüyle ölçüp tartılan mallardır. Örneğin; Gazyağı, süt, zeytinyağı vb.
- b. Tartı ile alınıp satılanlar (Mevzûnât): Bu ürünler ağırlık ölçüleriyle (kg vb.) alınıp satılan mallardır. Örneğin; Demir, alüminyum, bakır, çinko, çimento, tuz vb. (geçmişte buğday, arpa hacimle satılan mallar iken bugün kg ile alınıp satılmaktadır).

¹⁴⁹ Çok bilinen bir hadis-i şerifte Allah Rasûlü (a.s.) "İçinizden biri bir kötülük görürse onu eliyle, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin; buna da gücü yetmezse kalbiyle (ona karşı kin ve nefret beslesin). Bu ise imanın asgarî gereğidir" (Müslim, İmân, 78) buyurmaktadır.

- c. Sayı ile alınıp satılanlar (Adediyyât-ı mütekârîbe): Bu ürünler biri diğeriyle aynı standartta sayma sayıları ile alınıp satılan mallardır. Örneğin; 2021 model WW Passat Variant 1.5 TSI ACT 150 PS DSG Elegance standart donanım metalik renk sıfır km. (bayi elindeki) binek araba.

Buna göre sadece misli malların¹⁵⁰ karz olarak verilebilmesi mümkündür. Kıyemî olan malların geriş ödenmesinde taraflar arasında uyumsuzluk çıkma ihtimali yüksek olduğundan karz verilmesi mümkün değildir. Fakat bugün kıyemî olarak görülen büyük ve küçükbaş hayvanlarla kümes hayvanları standart hale gelmiş iseler (her partide ve her seferinde taraflar arasında uyumsuzluğa yer bırakmayacak ölçüde standart hale gelmişlerse) standart mal olarak kabul edilmeleri ve dolayısıyla karz konusu yapılabilmeleri mümkün hale gelmiştir¹⁵¹ (Okka & Kazak, 2020: 200).

Karz-ı hasen Kur'an-ı kerimde “güzel bir borç”¹⁵² olarak anılmış ve Allah'ın (cc) sevdiği bir amel olarak önemi ortaya konmuştur. Karz-ı hasen hadisi şeriflerde de öğülmüş ve bir hadisi şerifte sadakadan daha efdal olduğu şu şekilde dile getirilmiştir.

“Miraç gecesinde cennetin kapısı üzerinde şu ibarenin yazılı olduğunu gördüm: ‘Sadaka on misliyle, ödünç para on sekiz misliyle mükâfatlandırılacaktır.’ Ben: ‘Ey Cibril! Ödünç verilen şey ne sebeple sadakadan daha üstün oluyor?’ diye sordum. ‘Çünkü’ dedi, ‘dilenci (çoğu kere) yanında varken ister. Borç isteyen ise, ancak ihtiyaç yüzünden ister.’” (İbn Mace, Sadakat 19).

Bu hadisi şerifte de açıkça görüleceği üzere gerçek ihtiyaç sahibinin ihtiyacının yerine getirilmesi ve borç konusunda İslâm'ın hassasiyeti sebebiyle karz çok daha değerli görülmüştür. Bu nedenle “karz-ı hasen” ibaresiyle anılmıştır.

Bugün gelişmekte olan toplumlarda finans sistemleri yeterince gelişmemiştir. Finansal okuryazarlık konusunda yetersizlikler, GSYH ve tasarruf eğiliminin düşüklüğü de

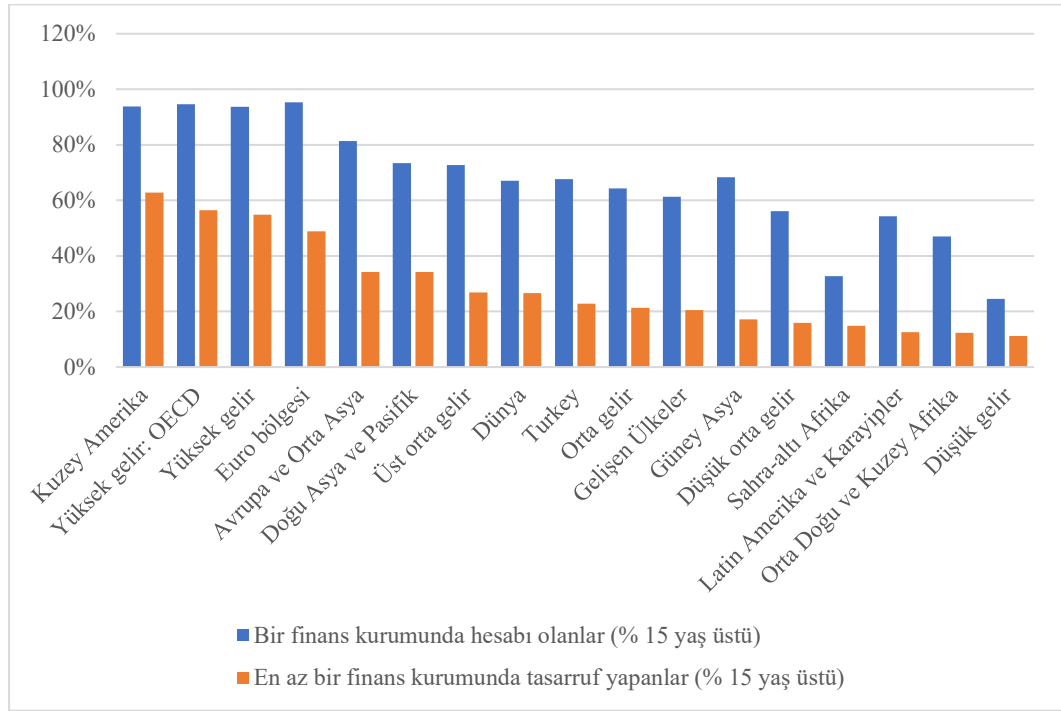
¹⁵⁰ Misli mal; çarşı ve pazarda eşi ve benzeri bulunan (buğday, arpa, demir vb. gibi), aralarında önemli farklılıklar olmayan mallara misli mal denir (Okka & Kazak, 2020: 174).

¹⁵¹ Hanefi mezhebine göre hayvanlar kıyemî mal olarak kabul edilmekte ve her halde misli mal sayılmamaktadır.

¹⁵² “Kim Allah'a güzel bir borç verecek ki, Allah da onu kendisine kat kat ödesin. Ona çok değerli bir mükâfat da vardır.” (Hadid, 57/11)

“Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç (isteyene faizsiz ödünç) verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz.” (Bakara, 2/245)

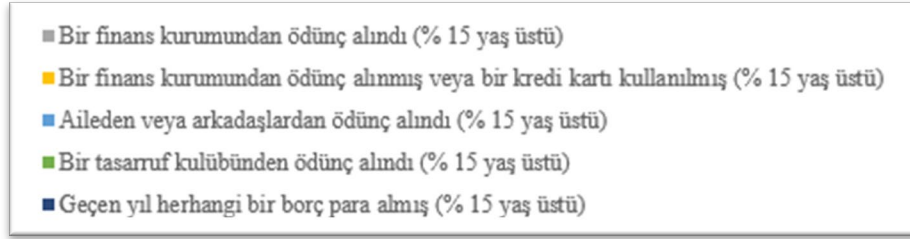
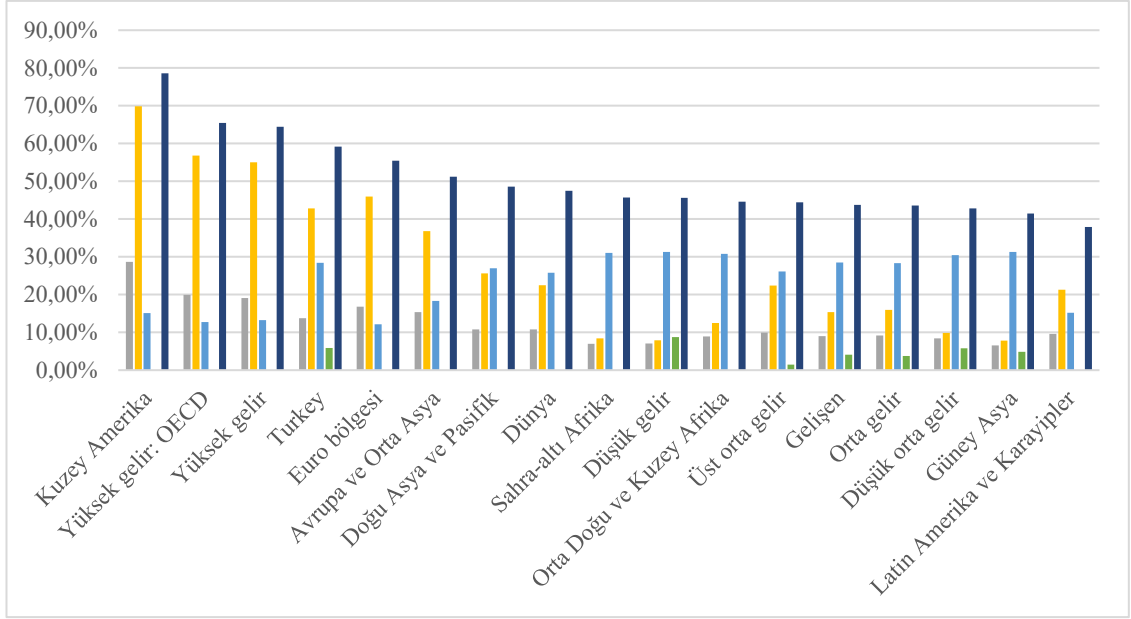
finansal sistemlerin gelişmesi günündeki en büyük engeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki grafikte açıkça görüleceği üzere az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bir finans kuruluşu (banka vd.) ile çalışmakta olan kişi yüzdesi oldukça düşüktür. Yüksek gelir sahibi olan ülkelerde ise bu oranın oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye açısından değerlendirildiğinde halen istenilen seviye olmadığı dünya ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Yine bir finans kuruluşunda tasarruf yapanların oranı da oldukça düşük olarak görülmektedir.

Şekil 64. Resmi bir finans kuruluşundaki hesap ve tasarruf yüzdeleri

(Kaynak: WBG, 2017; yazar tarafından düzenlenmiştir)

Türkiye her ne kadar finans kuruluşundaki hesap ve tasarruf yüzdesi anlamında dünya ortalamasının altında olsa da aşağıda görüldüğü üzere ödünç alma yüzdesi bakımından dünyanın birçok ülkesinin çok üzerinde görülmektedir.

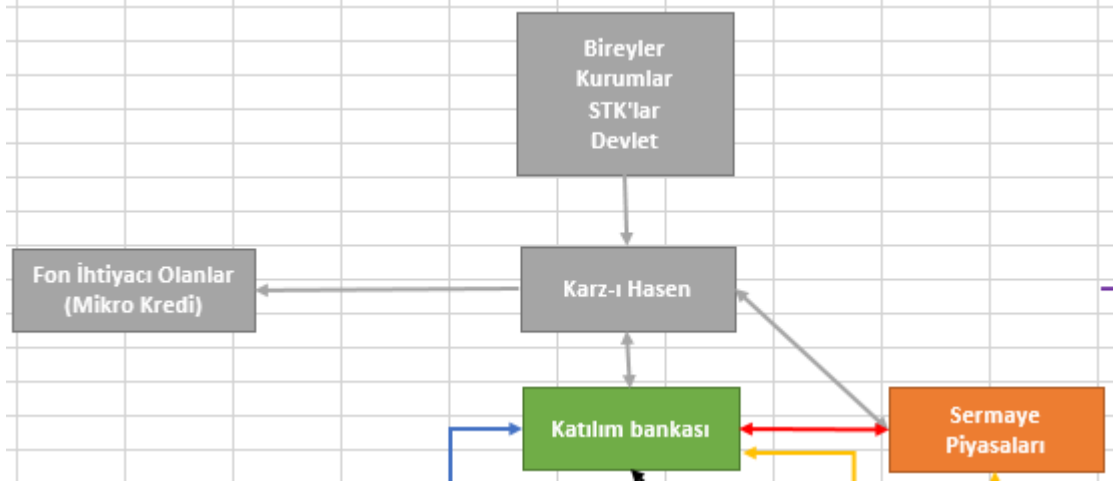

Şekil 65. Çeşitli kaynaklardan ödünç alma durumu

(Kaynak: WBG, 2017; yazar tarafından düzenlenmiştir)

Yukarıda görüleceği üzere Türkiye dünya ortalamasının ve birçok ülke ortalamasının oldukça üzerinde bir borç alma oranına sahiptir. Bu durum karz-ı hasen kurumunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. İnsanların çeşitli gerekçelerle borçlanma ihtiyacı olmakta ve bunu giderecek kaynak arayışına girmektedir. Bu alınan borçlar tüketime veya üretime yönelik olabilir. Özellikle üretim ve ticarete yönelik ekonomik büyümeyi destekleyen alanlarda karz-ı hasen kaynaklı mikro kredi uygulaması ekonomim kalkınma ve sosyal barışa çok büyük hizmet edecektir.

Karz-ı hasen kurumunun finansal sistem içerisindeki işleyişi şu şekilde olacaktır.

Şekil 66. Karz-ı Hasen kurumu işleyişi

Karz-ı Hasen kurumu birden fazla çeşitte yapılabılır. Bazı örnek yapılanma şekilleri şunlar olabilir:

- a. Öncelikle bireysel ve kurumsal hayır sahipleri sadakadan daha büyük ecir vadedilen bu kuruma hem geri ödemesiz bağış (sadaka) olarak hem de karz-ı hasen olarak ödemede bulunabilirler. Bu elde edilen fonlar mikro kredi olarak dar gelirli vatandaşlara üretime katkı amaçlı verilebilir (Et ve süt üretimi, tarımsal kredi, ticari kredi, kadın girişimcileri destek vb.).
- b. Kurumsal yapılar (Ticaret Odası, Sanayi Odası vb. kurumlar) üyelerinin katılımına açık bir karz-ı hasen sandığı uygulamasına gidebilir. Burada fon kaynağı öncelikle üyeler olmakla birlikte ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmak isteyen tüm birey ve kurumlar bu yapıya destek olabilir. Fon kullandırma amaçları sadece üyelere veya bazı sektörlerle yönelik olabilir. Bu şekilde fon oluşturmada kurumsal yapıya fon desteğinde bulunan katılımcıların finansal kaybı daha sonra fon kullanımlarındaki finansal maliyetleriyle kıyaslandığında aslında firmaların daha kazançlı olacağı görülecektir.
- c. Vakıf niteliğindeki yapılanmalar özellikle düşük gelir sahiplerinin mikro kredi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulabilir. Nasıl ki sadaka ve zekât gibi yardımları kabul edip topluma hizmet eden vakıflar bugün var ve ciddi hizmetler yapıyorlarsa bu şekilde bir vakıf yapısı çok daha büyük hizmetler

yapabilecektir. Para vakıfları geçmişte Selçuklu ve Osmanlı'da çok önemli görevler üstlenmiş olup tekrar canlandırılması elzemdir.

- d. Devlet yönetimi ekonomik kalkınmaya destek olmak amacıyla bütçeden bir pay ayırıp bu sistemi destekleyebilir. Fon kaynakları devlet başta olmak üzere tüm bireysel ve kurumsal yapılar olabilir. Devletin ön ayak olduğu halkın desteklediği bu yapı ekonomik kalkınma amaçlarına büyük hizmetlerde bulunacaktır.
- e. Vb.

Tüm bu benzeri yapılanmalar ile karz-ı hasen ekonomik büyüme kalkınmaya çok büyük hizmet edecektir. Karz-ı hasen sandığında toplanan sermaye aynı zamanda para ve sermaye piyasalarında da değerlendirilerek finansal kayıplar ve sistemin masrafları minimize edilemeye çalışılacaktır. Aynı zamanda bu yatırımlar ekonomik sisteme kaynak sağlayacağı için ayrıca verimlilik oluşturacaktır. Karz-ı hasen olarak verilen paraların enflasyon kaybını engellemek için çeşitli döviz ve altına endekslenen yapılarla veya enflasyon farkının alınması gibi yollar kullanılabilir.

Karz-ı hasen olarak borç alanlardan, verilen süreye uygun olarak enflasyon farkı ile sistemin giderleri tahsil edilmeli ve kullanılmayan fonlar katılım bankalarında ve diğer İslâmi yöntemlerle değerlendirilerek sistemin sağlam ayakta kalması ve kurumsal hale gelmesi sağlanmalıdır.

5.2.2.4. Kredi verilebilir banka modeli

Temel yapısı Osman OKKA tarafından hazırlanan ve Mikail ALTAN danışmanlığında Fırat KINALI tarafından hazırlanan bir tezle¹⁵³ sunulan bu model Türkiye'de uygulamaya geçirilebilir. Bu modelde temel amaç katılım bankalarında olduğu gibi bir mal ve hizmet alımının desteklenmesinden ziyade nakdi kredi ihtiyacı olan birey ve kurumların sorunlarının çözülmesidir. İslami finansal yönetim açısından firmaların en çok karşılaştıkları sorun bütün hesaplamalarını tam olarak yapmalarına rağmen elde olmayan sebeplerle acil nakit ihtiyaçlarıyla karşılaşabilmeleridir. Bu durumda firmalar teverrük gibi yöntemlerle bu finansman ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadırlar. Yine

¹⁵³ Faizsiz Sistemde Bankacılık Anlayışı ve Kredi İşlemleri (Kınalı, 2012).

bireyler de acil nakit ihtiyaçlarında faizsiz bir alternatif bulmakta zorlanmaktadır. İŖte ilgili model bu sorunlar için çözüm önerileri sunmaktadır.

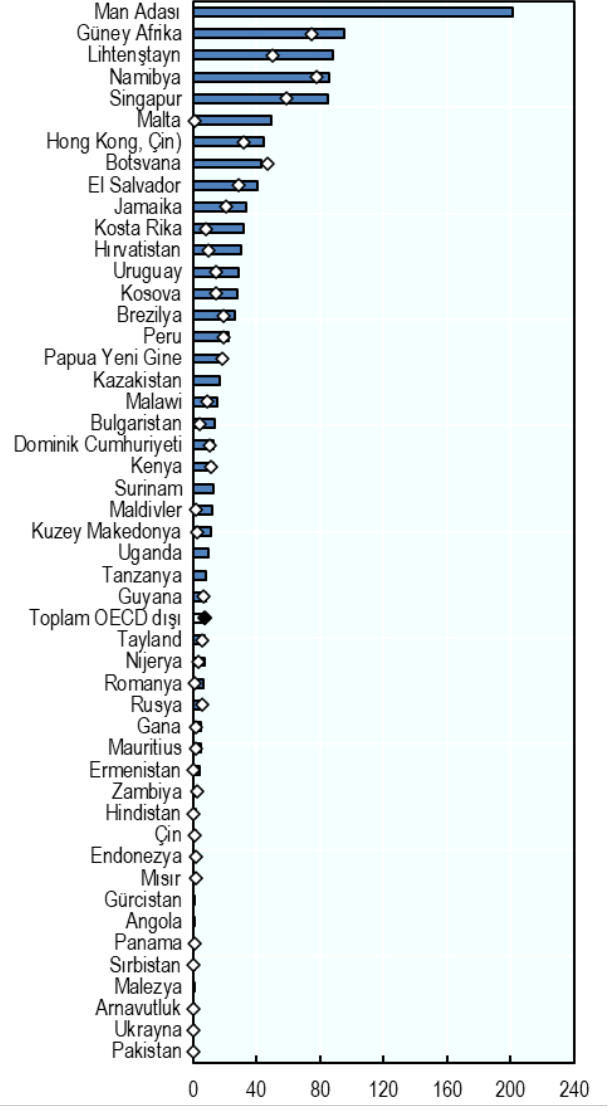
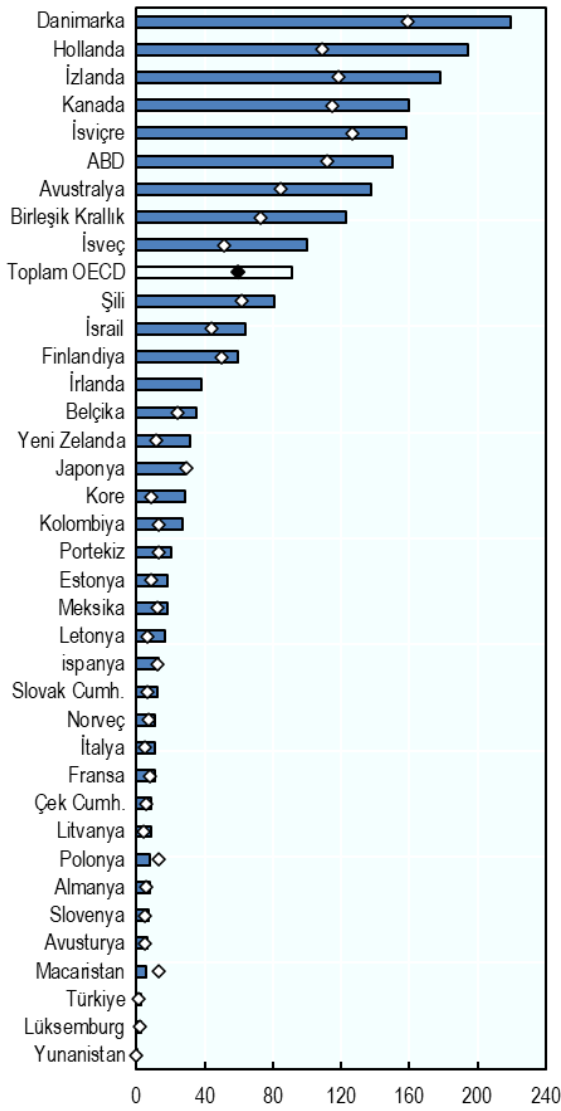
Bu sistemin temelinde katılım bankaları ile yapılacak işlemler yatmaktadır. Firma ile ilk işlem bir murabaha akdi ile başlamakta ve firma bu murabaha akdi kapsamında kullanılan kredinin belirli bir yüzdesi katılım hesabına aktarılmakta ve her kredi kullanımında bir taraftan katılım hesabındaki tutar büyürken diğerk taraftan kullanılan fon tutarı her kullanımında azalmaktadır. Böylelikle firmanın nakit olarak kullanabileceği bir fon oluşmaktadır.

5.2.2.5. Bireysel emeklilik sistemi (BES)

Bireysel emeklilik sistemi ekonomik kalkınma sürecinde önemli bir adım olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelişmiş ülkelerde refah seviyesinin artması, insan ömrünün uzaması ve dolayısıyla yaşlı yaşam süresinin uzunluğu toplumların bireysel emeklilik sistemine bakışını olumlu yönde etkilemiştir. Tüm dünyada bireysel emeklilik sistemi pazarı gün geçtikçe büyümektedir. Emeklilik fonlarında, emeklilik sigortası sözleşmelerinde ve diğerk araçlarda emeklilik tasarrufu, OECD bölgesinde 49,2 trilyon ABD doları ve diğerk raporlama bölgelerinde 1,7 trilyon ABD doları ile 2019'un sonunda ilk kez dünya çapında 50 trilyon ABD Dolarını aşmış durumdadır (OECD, 2020). Aşağıdaki grafikte OECD ve diğerk bazı ülkelerin 2009 ve 2019 yılları karşılaştırmalı şekilde verilmiştir.

2009 (veya mevcut ilk yıl)

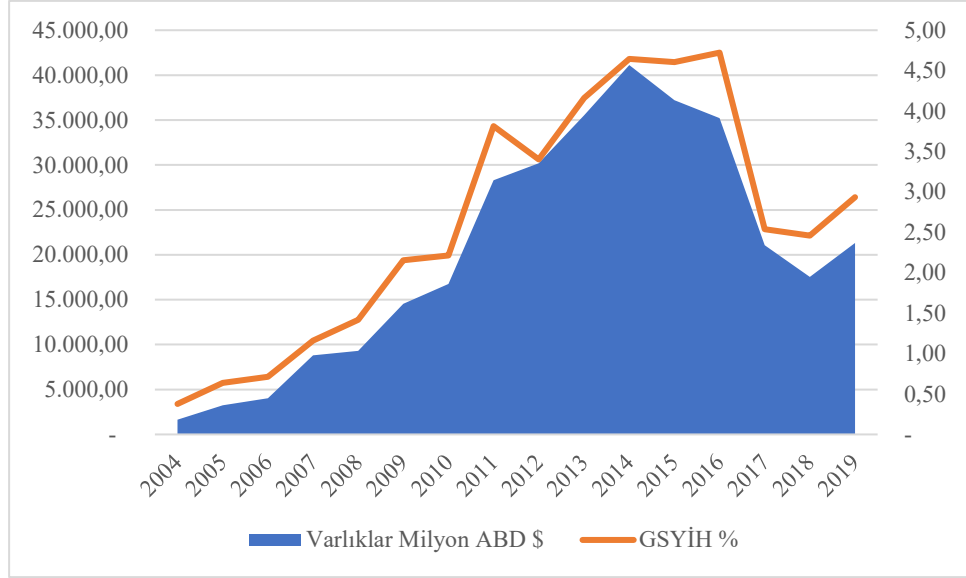
2019 (veya en son yıl mevcut)

Şekil 67. 2009 (veya mevcut ilk yıl) ve 2019 (veya mevcut en son yıl) emeklilik tasarruf planlarındaki toplam varlıklar

(Kaynak: <https://data.oecd.org>; OECD, 2020)

Yukarıdaki grafikte görüleceği üzere Türkiye varlık toplamları açısından birçok dünya ülkesine kıyasla oldukça küçük durumdadır. Türkiye'nin emeklilik fon varlıklarının yıllar içerisinde gelişimi aşağıda verilmiştir.

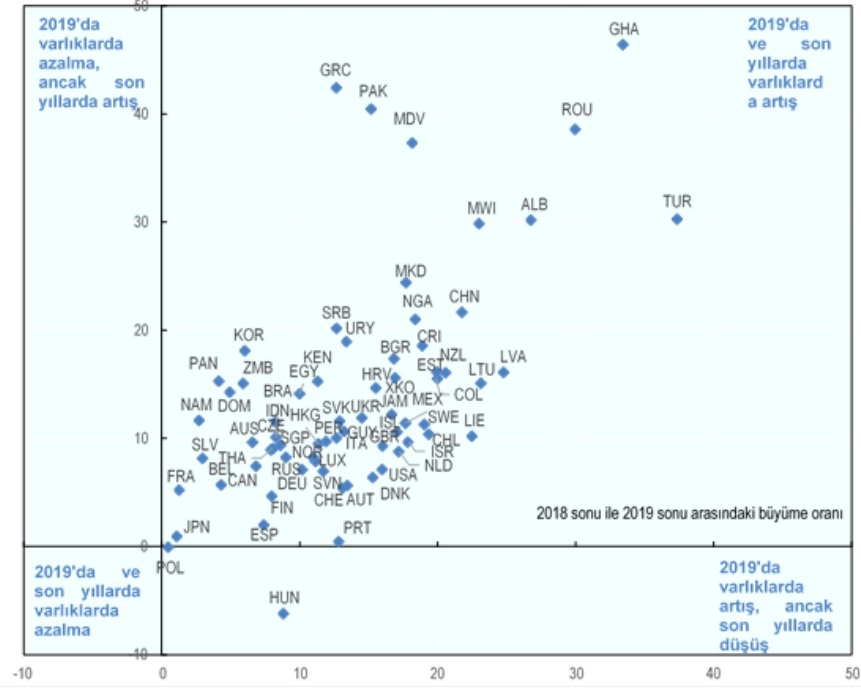

Şekil 68. Emeklilik fonlarının varlıkları ve GSYİH payı

(Kaynak: <https://data.oecd.org>; OECD, 2020)

Türkiye'nin 2014 yılına kadar artış oranları bu yıldan sonra biraz düşme eğilimine girmiştir. Bu hacmin büyümesi oldukça önem arz etmektedir. Bu duruma rağmen yine de Türkiye halen birçok ülke ile kıyaslamada büyüyen ülkeler arasında önemli bir görünümde dir.

2009 sonu ile 2019 sonu arasındaki ortalama yıllık büyüme oranı (veya en uzun dönem)

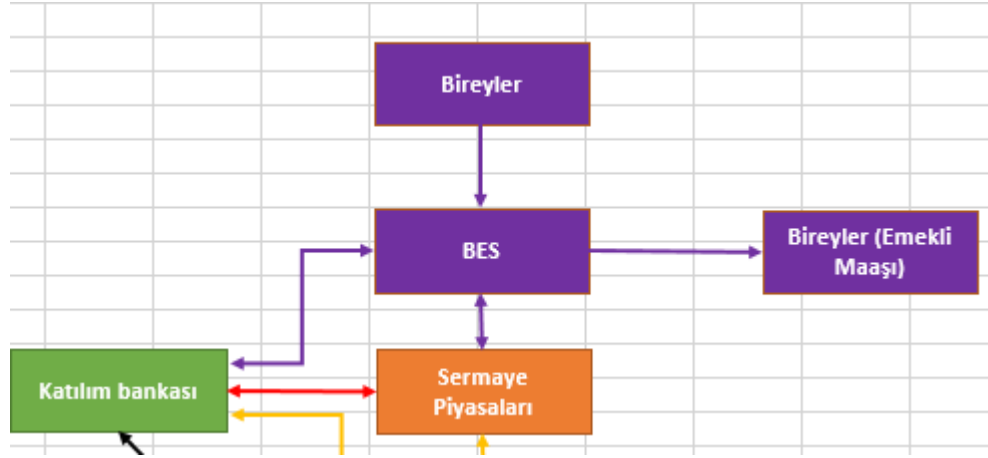

Şekil 69. 2019 yılında seçili OECD ve diğer yetki alanlarında son on yılda (veya mevcut en uzun süre) emeklilik varlıklarının yıllık nominal büyüme oranları

(Kaynak: <https://data.oecd.org>; OECD, 2020)

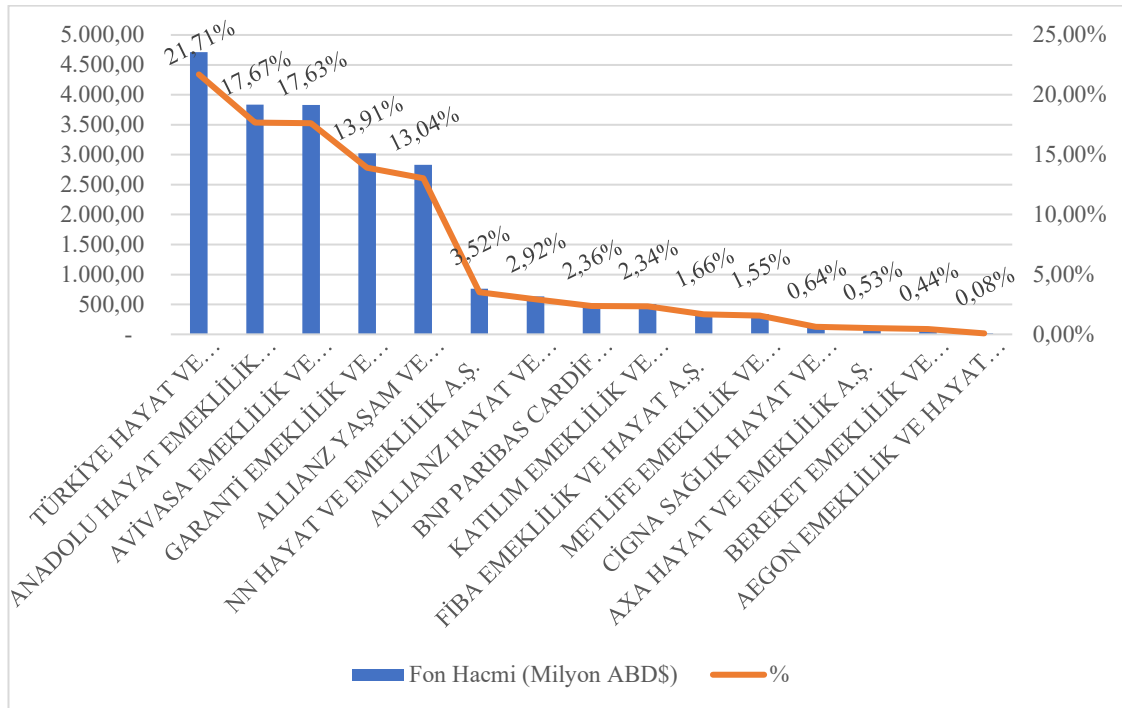
Yukarıdaki grafikte görüleceği üzere Türkiye son yıllar göz önüne alındığında varlık hacmi büyüyen ülkeler arasında yer almaktadır.

İslami finans açısından da bireysel emeklilik fonları oldukça önemlidir. İslâm hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında insanların huzur ve mutlu bir şekilde yaşamasını isteyen bir sistem olarak yaşlılıklarında kendilerine güvence oluşturacak bir sistemi tüm sistemlerden daha önce kurmak isteyecektir. Bu sistemde dikkat edilmesi gereken en önemli husus toplanan fonların faiz içermeyen alanlarda değerlendirilmesidir. Finansal sistem içerisinde bireysel emeklilik sisteminden (BES) sağlanacak olan fonlar bir taraftan katılım bankalarınınca para piyasasına aktarılırken diğer taraftan başka sukuk olmak üzere çeşitli İslami finansal enstrümanlarla sermaye piyasasına aktarılacaktır. Böylece oluşan bu tasarruflar sayesinde İslam ekonomik sistemine önemli bir kaynak aktarılmış olacak ve katılımcılar iş göremez hale geldiklerinde kendilerine bir ekonomik ve sosyal desteğe kavuşmuş olacaklardır. Sistemin işleyişi şu şekildedir.

Şekil 70. İslami finansal sistem içerisinde BES

Bu konuda Türkiye’de katılım emeklilik başta olmak üzere bereket emeklilik gibi kurumlar bireysel emeklilik sistemi içerisinde İslami hassasiyete sahip kurumlar olarak portföylerini yönetmektedirler. Bu fonların büyüklüğü yıllar itibariyle artmakla birlikte toplam emeklilik pazarı içerisinde halen istenilen seviyede değildir. Aşağıda 2021 Mayıs ayı itibariyle emeklilik fonlarının firmalar bazında dağılımı görülmektedir.

Şekil 71. Emeklilik fonları (milyon ABD \$ ve % pay) 2021 Mayıs

(Kaynak: TEFAS, 2021)

Yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi toplam emeklilik fonlarının %1,66'lık kısmı katılım emeklilik firmasına ve %0,44'lük kısmı bereket emeklilik firmasına ait olarak görülmektedir. Bu tablodan da görüleceği üzere İslami bireysel emeklilik firma ve fonları toplam içerisinde çok düşük bir paya sahiptir. O halde bu fonların toplam içerisindeki payını artıracak tanıtım ve pazarlama çalışmaları yapılmalıdır. Finansal okuryazarlık oranı artırılarak bireylerin bu fonlara olan güveni artırılmalıdır. Şu an Türkiye'de uygulanan devlet katkısı bireysel sigortacılık sisteminin gelişimi için oldukça önemli bir katkı olup bu destek devam etmelidir. İslami finansal sigortacılığın payının toplam fonlar içerisindeki payının önümüzdeki on yıl içerisinde en az %20 seviyelerine çıkarılması (bugünün rakamlarıyla yaklaşık 4,4 milyar ABD \$) hedeflenmelidir.

Bireysel emeklilik sisteminin gelişmesi devletin üzerindeki sosyal harcama yükünün de azalmasına katkıda bulunacaktır.

5.2.2.6. Diğer finansal kurumlar ve sistemler

Türkiye için önerilen İslami finans sistemi içerisinde İslami finansal kurumlar ve sistemler geliştirilmeye devam edilmelidir. Örneğin tekafül sigortacılığını geliştirecek ve hacmini büyütecek önlemler alınmalıdır. Bireysel emeklilik sistemi için düşünülen hacim büyümesi tüm tekafül sigortacılığı alanı için aynı şekilde düşünülmelidir. Bunun yanında İslami borsa yapılanmaları da oldukça önemlidir. İslami kurallara göre işleyen borsa yapıları oluşturulmalıdır. Şu anda BİST'te bu konuda önemli düzenlemeler de yapılmıştır, fakat eksiktir. Bu ve bunlara benzer pek çok İslami yapı kurgulanmalı ve hayata geçirilmelidir.

Finansal kurumlar yanında finansal enstrümanların geliştirilmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Bu konuda çalışma yapmak üzere üniversiteler bünyesinde İslam ekonomisi ve finans bölümlerinin kurulmasına, akademisyenlerin yetiştirilmesine gayret edilmelidir. Dünya uygulamalarını daha yakından görmek üzere doktora ve post doktora programları oluşturulmalı ve bütçe olarak desteklenmelidir.

6. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İslam dini Allah (cc) tarafından kabul edilen tek sistem olarak insanlık için dünya ve ahiret hayatını düzenlemek amacıyla gönderilmiştir. Bu sistem külli bir sistem olarak alt sistemlerden oluşmaktadır ve bu sistemlerin dünya hayatı ile ilgili en önemli başlıklarından birisi ekonomi ve finans sistemidir. İslâmi öğretilere göre insan yeryüzüne Allah'ın halifesi sıfatıyla gönderilmiş ve yer yüzünde dünyanın ve toplumsal ilişkilerin olumlu, müspet yönde imarı istenmiştir. İnsanlar birbirlerine muhtaç yaratılmış olup bu imar faaliyetlerini birlikte sürdürmek zorundadırlar. Ahi Evran “Letaif-i Hikmet” adlı eserinde şöyle demektedir: “Bilmiş ol ki Yaradan insanlığı şehirli tabiatında yarattı. Bu sözün manası şudur ki Cenab-ı Allah insanlığı öyle yaratmıştır ki çok şeylere muhtaçtır. Yiyecekler, içecekler, giysiler, evlenme, meslek edinme gibi. Bütün bunları hiç kimse tek başına elde edemez. Bilakis bir topluluk gereklidir. İhtiyaç ve bir kısmını tedarik edebilirsiniz. Bir kısmı ziraat yapsınlar, bazıları aletler yapsınlar (demircilik, marangozluk gibi). Demircilik, marangozluk da bir takım alet ve edevâtlarla yapılabilir. Bu aletlerin yapılması içinde başka bir topluluk gereklidir. Bu yolla bütün sanatlar yapılabilir, teknolojiler geliştirilebilir. İnsanlık buna muhtaçtır”. Yine İbn Haldûn sosyal bir varlık olarak insanın iktisadi faaliyetlerine değinmiş ve iktisadi faaliyetin insanların cemiyet halinde yaşamalarının temel sebeplerinden birisi olduğunu söylemiştir. O’na göre insan diğer varlıklardan farklıdır ve “eğer insanlar birbirleriyle yaşamasalar ne hayatlarını devam ettirmek için beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilirler, ne de kendilerini savunabilirler.” Öyleyse insan için toplumsal hayat kaçınılmaz bir zarurettir. İnsan yaratılış gayesi olan yeryüzündeki halifelik görevi için yaratıldığından, fitrat üzere toplumsal bir yaşam içerisinde görevini yerine getirecektir (İbn Haldûn, 2017: 69-70). İbn Haldûn insanın toplum halinde yaşamasında ve sosyal bir varlık olmasındaki en önemli etkenin “Asabiyet” kavramı olduğunu söylemektedir. İbn Haldûn’un asabiyetten kastettiği “kişilerin yaşamlarını anlamlandıran yüksek bir değer, inanç uğrunda gerektiğinde hayatlarını çekinmeden ortaya koyabilme duygusu ve davranışdır” (Kozak, 1999: 41). İbn Haldûn'a göre, “Asabiyet” mükemmel bir siyasi gerçektir. Kelimenin tam anlamıyla kök sözcüğü, bir grubun bir arada tutulduğu fiber (lif) veya sinew (sinir ağı, sinüs) olan "sinir" anlamına gelir. Asabiyet İbn Haldûn'a göre tüm toplumsal işbirliğinin ve özellikle tüm siyasi ilişkilerin temelidir (Goodman, 1972: 256).

O halde insan İbn Haldûn'un deyişiiyle mücadele değil iş birliği ve dayanışma temelinde bir iktisadi anlayış çerçevesinde dünya hayatını ihya edecek ve aynı zamanda ahiret hayatını da (diğer amelleri de yerine getirmek kaydıyla) kazanacaktır.

İslâm; insanların dünya ve ahiret hayatını düzenlemek için gönderilmiş ilâhi bir nizam olarak toplumsal faaliyetlerde zarûrât-ı hamse diye anılan beş değerin korunmasını ve muhafazasını şart koşmaktadır. Bunlar; dinin, neslin (ailenin), aklın, nefsin (hayatın ve onurun) ve malın korunmasıdır. Bu esaslar insanın dünya hayatındaki huzur ve saadeti ve ahirete hazırlanabilmesi için uygun zeminin hazırlanması açısından olmazsa olmaz esaslardır (Karadâvî, 2020: 52). Mal yani varlık bu esaslardan bir tanesi olup ekonomi ve finans bilimi İslam'ın en temel bilimleri arasında yer almaktadır.

Bu noktada Konvansiyonel finans felsefesi ile İslami finans felsefesi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır. Finans; "değerin belirlenmesi ve belirlenen değerini maksimize etmek" felsefesi üzerine kurgulanan ve bu amaçla birçok matematik ve mühendislik aracını kullanan bir bilim dalıdır. Finansmanın meşgul olduğu temel üç alan ise; finansal yönetim, yatırımlar ve finansal pazarlar ile finansal araçlardır. Bu meşgul olunan alanların her birinde en temel amaç "yapılan yatırımın getirisinin onun için yapılan yatırımdan büyük olması" ilkesidir (Okka, 2018). Bu amaç ve ilkeler konvansiyonel ve İslami finans açısından değişmemekle birlikte arada sadece İslami kurallara uygunluk süzgeci bulunmaktadır. Finansmanın "değerini maksimize etmek" olan genel felsefesi hem konvansiyonel hem de İslami finans açısından aynen geçerli olmakla birlikte İslâmî finasta "İslâmî kurallara göre değerini maksimizasyonu" söz konusudur (Okka & Kazak, 2020). Buna göre İslâmî finans felsefesi; servetin yani sermayenin yönetiminde bize bu objektif, adil yapının nasıl olması gerektiği konusunun düşünce sistemini sunmaktadır.

İslami finansın temelleri oluşturulurken aşağıda yer alan temel fıkıh (hukuk) kuralları geçerlidir:

- 1- İbâha Kuralı geçerlidir.
- 2- İslami Finasta Niyet Önemlidir (Hüküm, Niyete Tâbidir).
- 3- Ticaret Helaldir ve Zanaat (Sanayi) Teşvik Edilmiştir.
- 4- Ticaret Sağlıklı Bir Muhasebe ve Finans Sistemi Üzerine Kurulmalıdır.
- 5- Mülkiyetin Meşruluğu Esastır.

- 6- İslami Finansal Sistemde Kolaylaştırmak Esastır.
- 7- Faiz kesinlikle yasaktır.
- 8- Başkalarının Mallarını Haksız Yere Almak Yasaktır.
- 9- Piyasa Fiyat Mekanizmasına Müdahale Etmemek Esastır.
- 10- Kamu menfaatinin gerektirdiği durumlarda narh uygulanabilir.
- 11- Aldatmak Yasaktır.
- 12- Üretim ve tüketimde israf yasaktır.
- 13- Finansal Faaliyet ve İşlemlerde Garar ve Cehalet Yasağı söz konusudur.
- 14- İslami Finansta Kumar (Meysir) ve Şans Oyunları Gibi Reel Ekonomiye Dayanmayan Faaliyetler Yasaktır.
- 15- İçki, domuz eti, tağşiş edilmiş mallar vb. insana ve topluma zararlı olan malların üretimi ve satışı yasaktır.

İslam ekonomi ve finansı bu temel kurallar çerçevesinde ekonomik büyüme ve kalkınma sürecine destek sağlamaktadır. Bugünün kalkınma kavramları gün geçtikçe İslam'ın ortaya koyduğu kalkınma esaslarına yaklaşmaktadır. Kalkınma iktisadının temelleri Adam Smith'in 1776 yılında yayınladığı "Ulusların Zenginliği" kitabı ile atılmıştır. Smith tarafından tanımlanan klasik ekonomik sistemde ekonomik faaliyet için motivasyon kaynağı kişisel çıkarlar olup "ekonomik kalkınma" kavramı büyük oranda kâr, kazanç, fayda, getiri, çıkar, menfaat ve tatmin gibi kişisel menfaatler üzerine kurulmuştur. Klasik ekonomi anlayışına göre kişisel çıkar peşinde koşma eş zamanlı olarak farkında olunsun veya olunmasın toplumdaki genel refahı yükseltecektir. Bu durum görünmez bir el (invisible hand) vasıtasıyla gerçekleşir (Smith, 1776). Klasik ekonomi anlayışının temeli olan bu anlayış aslında Smith'in görüşlerine eksik atıf yapılarak oluşturulmuştur. Çünkü A. Smith (1812) ekonomik ilişkilerin ahlaki temellerine atıf yaptığı Ahlaki Duyular Teorisi (Theory of Moral Sentiments) adlı kitabında İslam ekonomi öğretisinden çok da uzak olmayan tek tanrı inancı, Yaradan'ın her zaman ve her yerde olduğu ve kullarını görüp gözettiği, Yaradan'ın tüm konularda olduğu gibi ekonomik alanda da kural koyma yetkisinin olduğu, bu kurallara itaatin gerekli olduğu, ahiret ve hesap günü inancı, ahirette verilecek ödül ve ceza sistemi bu kitapta yer almaktadır. Smith, Yaratan tarafından emredilen hak ve adaletin yerine getirilmesi emrine uyulması halinde gerçek mutluluğa ulaşılacağına değinir (Mirakhor & Askari, 2010). O halde diğer kitabında bahsi geçen görünmez el teorisi bu kitapta yer

alan ahlaki öğretilerle birlikte gerçek değerine kavuşur ve kendisinden beklenen faydaya ulaşılmasını sağlar.

Bugün kalkınma teorilerinin ulaştığı nokta ekonomik büyüme ve kalkınma tüm bireylere yayılmadığı, birey bazlı mutluluk ve refah oluşturmadığı sürece eksiktir. İşte burada kalkınma ve sosyal barış arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır. Sosyal barış; “toplumun değişik kesimler arasında doğabilecek anlaşmazlıkların, uyuşmazlıkların ve menfaat çatışmaların sulhçu yöntemlerle çözümlenmesini sağlayan, dolayısıyla her türlü sosyal gerilimleri azaltan ve bunun yerine toplumsal huzuru temin eden ideal bir durum” olarak tanımlanabilir (Seyyar, 2010:10). Sosyal barış tüm beşerî münasebetlerde taraflar arasında uyumlu bir çalışmayı iş bölümünü ve menfaat dengesini gerektirir. Adaletsizliğin ve tarafgirliğin olduğu bir yerde sosyal barışın temini söz konusu değildir. Bu nedenle toplum içerisindeki tüm gruplarda gerek grup içi gerekse gruplar arası ilişkilerde bir dengenin kurulması gereklidir. Bu dengenin temeli tüm insanları bir grubu diğerinden üstün görmeden herkese eşit mesafede yaklaşmakla mümkündür. Günümüzün kalkınma anlayışı yeni yaklaşımlarla birlikte sürekli büyüyen iktisadi bir ortam içerisinde yoksulluğun, işsizliğin ve gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi boyutlarıyla da ele alınmaya başlanmış ve sadece iktisadi açıdan değil sosyal, siyasal ve ulusal kurumlardaki temel değişimleri de içeren çok fonksiyonlu bir kavrama dönüşmüştür. Fakirliğin azaltılması, kaliteli eğitim, beslenme, barınma, sağlık ve korunma gibi ihtiyaçların karşılanması, insani değerlere daha fazla önem verilmesi (daha iyi eğitim, nitelikli istihdam vb.), bireylerin ekonomik ve sosyal seçeneklerinin artırılması kalkınmanın temel hedefleri haline gelmiştir (Kaynak, 2011: 67).

Bu noktada öncelikle sosyal barışı tehdit eden ve mücadele edilmesi gereken başlıca faktörler ve teşvik edilmesi gereken unsurlar üzerinde çalışma yapılmalıdır. Bu unsurlar (Seyyar, 2010: 10):

A- Sosyal barışın temini için yapılacak mücadeleler:

- 1- Hedonizmle (Hazcılıkla) mücadele
- 2- Nihilizmle (nemelâzımcılık-hiççilik) mücadele
- 3- Nepotizmle (Adam kayırmacılıkla) mücadele
- 4- Belirli bir sınıfın üstünlüğü düşüncesiyle mücadele

B- Sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki

- 1- Toplumda sevgi iklimi oluşturulmalıdır
- 2- Dostluk ve kardeşlik sorumluluğu kalplere yerleştirilmelidir
- 3- Sosyal dayanışma ve yardımlaşma ruhu yaygınlaştırılmalıdır
- 4- Sosyal diyalog ve uzlaşma kültürü hâkim olmalıdır
- 5- Sosyal sermaye oluşturulmalıdır.

Kalkınma kavramı insani değerleri ve sosyal faydayı dikkate alır hale gelmesi özellikle OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) tarafından 1990'lı yılların ortalarında bir amaç listesi oluşturulması ve bu amaç listesinin 2000 yılında Birleşmiş Milletler tarafından "Binyılın Kalkınma Hedefleri" adıyla benimsenmesiyle daha etkin hale gelmiştir. Benimsenen "Binyılın Kalkınma Hedefleri -Millennium Development Goals (MDGs)" şu ana başlıklardan oluşmaktadır (Kaynak, 2011: 51 ve WHO, 2018):

1. Amaç: Aşırı yoksulluğu ve açlığı ortadan kaldırmak,
2. Amaç: Herkesin temel eğitim alınmasını sağlamak,
3. Amaç: Cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların yetkilendirilmesi,
4. Amaç: Çocuk ölümlerini azaltmak,
5. Amaç: Anne sağlığını iyileştirmek,
6. Amaç: HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele,
7. Amaç: Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması,
8. Amaç: Kalkınma için küresel bir ortaklık geliştirmek.

Bu amaçlar ve hedefler doğrultusunda bir taraftan dağıtılacak pastayı büyütme adına ekonomik büyüme gerçekleştirilirken bu büyümenin tüm topluma yayılarak sosyal adaletin gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır.

Tüm bu gelişmeler önemli olmakla birlikte ilahi amaçlardan kopuk sistemler kendisinden beklenen faydayı tam olarak gerçekleştirememektedir. İşte bu noktada Allah (cc) nezdinde kabul gören tek nizam olan İslam'ın çözümleri önem kazanmaktadır. İnananlar, ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine Allah'ın (cc) koyduğu sınırlar ve kurallar içerisinde ulaşmaya gayret etmeli, ulaşılan ekonomik büyüme ise yine Allah'ın (cc) gösterdiği hedefler doğrultusunda kalkınma hedeflerine dönüşmelidir. Bu hedefler şu başlıklar altında incelenebilir:

- 1- Yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımda adaletin sağlanması hedefi,

- 2- Herkesin eğitimini sağlamak hedefi,
- 3- Herkesin çalışmasını sağlayacak bir düzenin temini,
- 4- Sosyal Barışı Tehdit Eden Unsurlarla Mücadele ve Sosyal barışı oluşturan unsurların teşviki hedefi,
- 5- Cinsiyet eşitliğinin ilerletilmesi ve kadınların yetkilendirilmesi,
- 6- Sağlık hedefleri,
- 7- Çevrenin korunması,
- 8- Dünya ile entegre olmak,
- 9- Vd.

Bu hedeflere ulaşma yolunda İslam ülkelerinin önceliği ekonomik büyüme hedeflerine (İslam'ın ekonomik kalkınma ve sosyal barış hedeflerinden taviz vermeden) ulaşmak olmalıdır. Bunun için de İslami finans alanının geliştirilmesi gerekmektedir. Genel bir kanı olarak finans sektörü ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde önemli bir role sahiptir. Bu kanı literatürde birçok çalışma ile ortaya konulmuştur. Finansal sektörün gelişiminin ekonomik büyümede önemli bir role sahip olduğu düşüncesi ilk olarak (Schumpeter, 1911) tarafından ortaya atılmıştır. Schumpeter finansın kapitalist bir ekonominin büyümesi ve gelişmesi için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır. Finans sektörünün gelişmesi birçok çevresel faktörü de harekete geçirecektir. Şöyle ki; finans sektörünün gelişmesi ve ilerlemesiyle birlikte, fon verimliliğine yönelik yatırım fırsatları hakkında bilgi sağlamak, şirketleri denetlemek ve kurumsal yönetimi yürütmek, riskleri çeşitlendirmek, kaynak oluşturmak, mal ve hizmet alışverişini kolaylaştırmak, teknolojiyi yönetmek ve aktarmak gibi çeşitli kanallar aracılığıyla ekonomik büyümeyi kolaylaştırabilecektir (Garcia & Liu, 1999; Levine, 2005 ve Zhang vd., 2012'den aktaran Al Fathan & Arundina, 2019: 698-699). Schumpeter'den itibaren finansın büyüme ve kalkınmadaki rolünü analiz eden önemli miktarda teorik ve ampirik literatür ortaya çıkmış ve finansın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur.

Bu çalışmada Türkiye için bir model ortaya konulmadan önce ekonomik büyüme ve finans ilişkisine yönelik ampirik uygulama Malezya ülkesi için yapılmıştır. Malezya ekonomik kalkınma açısından birçok İslam ülkesi için rol model olması ve aynı zamanda finansal sistemlerin uzun yıllardır ciddi bir alt yapı oluşturulmuş olması

açısından önemli bir örnektir. Nedensellik ilişkisini analiz etmek için değişkenler VAR modelinde modellenmiştir.

Model 2006-2020 dönemi için üçer aylık (çeyrek) dönemler verileri kullanılarak analiz edilmiştir. Modelde her bir İslami finans alt sektörünün birbirini etkilemesi mümkün olmakla birlikte çalışmada modelde yer alan değişkenlerin GSYH'ye etkisi ele alınmıştır. Bu modelde; EM “Emas İslami Endeks Hisse Senetleri Piyasa Hacmi”nin GSYH'ya oranını, IB “İslami Bankacılık Hacmi”nin GSYH'ya oranını, IBTB “İslami Bankacılık Hacmi”nin “Toplam Ticari Bankacılık Hacmi”ne oranını, SK “Ödenmemiş Sukuk Hacmi”nin GSYH'ye oranını, GDP Gayri Safi Yurt İçi Hasıladaki büyümeyi ifade etmektedir.

Bu çalışmada İslami finans açısından oldukça önemli ilerlemeler kaydeden Malezya için finansın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu çerçevede; değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Etki-tepki fonksiyonları; IBTB ve EM değişkenleri hariç diğer değişkenlere ekonomik büyümenin pozitif yönde tepki verdiğini göstermiştir. EM değişkeninin negatif tepki vermesinin sebebi değişik etkenler olabilir. Örneğin bu dönemde konvansiyonel hisse senetleri piyasasında meydana gelen değişimler etkili olmuş olabilir. Yine IB değişkeni pozitif etki meydana getirirken IBTB değişkeninin negatif tepki vermesi toplam bankacılık hacminde meydana gelen değişik etkenlerden kaynaklanmış olabilir. Ele alınan model bağlamında VAR ayrıştırması bulguları ise ekonomik büyümedeki değişmelerin önemli bir bölümün IBTB, IB ve SK tarafından açıklandığını, EM'nin payının da görece düşük seviyelerde olduğunu ortaya koymuştur.

Yapılan bu çalışma literatürle uyumlu şekilde finans sektörünün gelişiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Bu çalışmanın en önemli özgünlüğü konuyu İslami finansal enstrümanlar ve piyasalar açısından ele alması ve etkiyi dört değişken çerçevesinde incelemesidir. Bu çalışma Türkiye için de önemli bir rol model ortaya koymaktadır. İslami finansal yönetimin, İslami bankacılık alanının ve İslami piyasaların gelişmesi Türkiye için de ekonomik büyüme ve kalkınma anlamında olumlu değişmeler sağlayabileceği öngörülmüştür.

Çalışmada bu aşamadan sonra Türkiye'nin mevcut ekonomik ve sosyal durumu ortaya konulmuş ve sonrasında Türkiye için bir model önerisi tavsiye edilmiştir. Ortaya

konulan modelin İslami ekonomisi ve finans sisteminin ulaşmak istediği hedeflere daha kolay ulaşmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Buna göre ekonomik kalkınma ve sosyal barış açısından hedeflenen unsurlar şunlardır¹⁵⁴:

- 1- Ekonomik büyümenin sağlanması,
- 2- Tasarruf-harcama-yatırım dengesinin kurulması, tasarrufların ekonomiye kazandırılması,
- 3- Yoksulluk ve açlığın ortadan kaldırılması. Bunun için;
 - e. Gelir dağılımında adaletin sağlanması,
 - f. Sosyal paylaşımaya yönelik kurumların ihya edilmesi,
 - iii. Zekât
 - iv. Sadaka
 - g. İsrafın ortadan kaldırılması,
 - h. Vakıf sisteminin ihya edilmesi
- 4- Suç ve suçlularla mücadele açısından iyileştirmelerin sağlanması ve İslah kurumlarının maliyetlerinin azalması,
- 5- Çevrenin korunması, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşılması,
- 6- Sağlık sisteminin ihya edilmesi,
- 7- Eğitim ve öğretim hedeflerine ulaşılması,
- 8- Sosyal hayat içerisinde kadın ve erkeğin fitrata uygun bir şekilde yer alması,
- 9- İslam ülkeleri ile ekonomik kalkınma iş birliği ve dayanışma sistemlerinin oluşturulması,
- 10- İslami finansın geliştirilmesi. Bunun için;
 - g. İslami finansal okuryazarlığın temel düzeyde tabana yayılması,
 - h. Firma yöneticileri arasında İslami finansal okuryazarlık oranının artırılması,
 - i. İslami bankacılık sisteminin geliştirilmesi ve büyümesi,
 - j. İslami finansal enstrümanların geliştirilmesi,
 - k. Sermaye piyasasında İslami endeks içerisindeki firma sayısının artırılması,

¹⁵⁴ İslam ekonomi ve finans sistemi “Binyılın Kalkınma Hedefleri” ile büyük ölçüde uyum göstermektedir.

1. İslami finansal sistemin gelişmesi için kamu otoritesinin düzenleyici ve geliştirici tedbirler alması.

11- Tüm dünya ekonomileri ile kazan-kazan temelinde ilişkilerin kurulması,

12- Vd.

Önerilen modelde öncelikle ekonomik ve sosyal sistemlerin düzenlenmesi önerilmektedir. Böylelikle finansal sistemin etkinliği daha da artırılmış olacaktır. Bu konuda şu başlıklar incelenmiştir:

- 1- Eğitim ve Öğretim Sistemi: Türkiye ve tüm İslam dünyası kayıp ilim hazinesini tekrar bulmak zorundadır. Geçmişte İslam dünyasının ilme ve teknolojiye verdiği önem ve bilim şuurunu gelecek nesillerde tekrar oluşturulmalıdır. Bu konuda yıllardır yapılan yanıltan dönüşümler zorundadır. İslam ilme mâni değil tam tersine ilerlemeye temeldir. Bütün ilimlerin sahibi Allah (cc) olduğuna göre Allah (cc) ile bağı koparmayan eğitim ve öğretim sistemi kurulmalıdır.
- 2- Adalet Sistemi: Bir taraftan eğitim sisteminin iyileştirilmesi diğer taraftan İslami hassasiyetin artırılması ve sosyal barışın sağlanmasıyla birlikte bu rakamlardan ciddi oranda tasarruf edilmesi mümkün olacaktır. Toplam adalet sistemine harcanılan bütçeden yapılacak sadece %10'luk bir tasarruf ülke ekonomisine 2,1 Milyar ₺'lık bir kaynak, %24 olması ise yaklaşık 5 Milyar ₺'lık bir kaynak sağlanacaktır.
- 3- Tasarruf–Harcama-Yatırım Dengesinin Kurulması, Tasarrufların Ekonomiye Kazandırılması: Türkiye açısından tasarruf oranları değerlendirildiğinde dünya ortalamasının biraz üzerinde olduğu fakat yatırım yapan ve gelişmekte olan bir ülke olarak orta gelir ülkeleri seviyesinde (%30'lar) olması gereken tasarruf oranlarının olması gerekenden %3 daha düşük olduğu görülmektedir. %27'ler seviyesine ancak orta gelir tuzağından kurtulup gelişmiş ülke sınıfına girmesi halinde ancak inebilmesi kabul edilebilir. Bu durum gelişmekte olan bir ekonomi olduğumuz için yatırımların altında oluşan tasarruflardan dolayı dış kaynak ihtiyacımızı artırmaktadır. Tasarruf oranında meydana getirilecek olan 2-3 puanlık artış 15,2 – 22,8 Milyar dolar arasında bir dış borcun ve bu borç için ödenecek faizin ortadan kalkması demektir ki bu minimum tasarruf rakamıdır. Yıllık tasarruf miktarı 100 Milyar \$ gibi bir rakama ulaşsa 10 yılda

1 Trilyon \$ 20 yılda 2 Trilyon \$ gibi bir rakam demektir ki Türkiye'nin bütün ekonomik problemleri çözülmüş olur.

- 4- İhracatın artırılması, dış ticaret açığının kapatılması: Türkiye uluslararası ticaret konusunda her geçen gün daha fazla güç kazanmaktadır. Türkiye'nin yıllar itibariyle genel ticaret sisteminin görünümü incelendiğinde Türkiye'nin her yıl dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. İhracatın ithalatı karşılama oranı yıllar bazında artış göstermiş olsa da 2020 yılı itibariyle %77,28 ve 2021 Mart itibariyle %80,3 seviyesindedir. Karşılama oranı bakımından iyileşme olumu yönde olsa da ihracat rakamları yıllar bazında çok da fazla değişmemiştir. Bu nedenlerle alınması gereken pek çok tedbir bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Türkiye yılda tüketim malları ithalatını %20 düşürse yıllık 2,5 Milyar dolarlık tasarruf meydana getirebilecektir. Enerjide %20'lik bir tasarruf 10 milyar dolarlık bir fonun ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Burada asıl yapılması gereken sanayileşme sürecinin hızlandırılarak toplam ihracat rakamlarımızı daha yüksek seviyelere taşınmasıdır. 2020 yılı sonu itibariyle yaklaşık 50 Milyar dolar seviyesinde olan negatif dış ticaret dengesinin hızla düşürülerek pozitif ihracat dengesine geçilmelidir. İhracat seviyesinin artırılması dengenin pozitif çevrilebilmesi için atılması gereken diğer bir önemli adım teknoloji yoğun malların üretilip ihraç edilmesidir. Türkiye'nin ihracat ve ithalat rakamları içerisindeki teknoloji yoğunluğu incelendiğinde Türkiye'nin ihracatında yüksek teknoloji ürünleri çok az yer tutmaktadır. İhracat içerisinde yüksek ve orta yüksek teknoloji ürünlerinin artırılması halinde Türkiye'nin son sekiz yılda artış sağlayamadığı toplam ihracat rakamlarında artış sağlanabilecektir. Böylelikle 2020 yılı sonu itibariyle yaklaşık 50 Milyar dolar seviyesinde olan negatif dış ticaret dengesi pozitif rakamlara dönüştürülebilecektir.
- 5- İsrafın Ortadan Kaldırılması: İsraf daha önce çok açık bir şekilde ifade edildiği gibi çok büyük günahlar arasında sayılmaktadır. Türkiye İslami hassasiyetlere sahip bir ülke gibi görünse de bu konuda çok ciddi eksiklikleri bulunmaktadır. En hassas gibi görüldüğü ekmek israfında görülen rakamlar dehşet vericidir.

TMO tarafından 2013 yılında yapılan bir araştırmada ülkemizde kişi başına günlük ekmeğin israfı 19,9 gr olarak tespit edilmiştir. Bu israf günde 1.486 ton ve yılda 542.000 ton ekmeğin israf edildiği anlamına gelmektedir (TMO, 2013: 95). Ekmeğin gramajı 200 gr olarak düşünülürse günde yaklaşık 7,43 Milyon yılda ise 2,7 Milyar adetten fazla ekmeğin israf edildiği demektir. Ekmeğin gramajı 200 gr olarak düşünülürse (ekmek fiyatı 1,25 ₺) ülke ekonomisine yükü günde 9,29 milyon ve yılda yaklaşık 3,4 milyar ₺ (397 Milyon USD \$) gibi çok büyük bir rakama tekabül etmektedir.

Yine bir dere kenarında su alırken bile israf edilmemesi gerektiğini söyleyen İslam dininin mensupları olarak hiç de iyi bir imtihan vermediğimiz ortadadır. Ülkemiz “su sitresi” yaşayan ülkeler sınıfındadır. Bu nedenle özellikle tarımsal sulama ve ev kullanımında israfın önüne geçilmesi elzemdir.

Ülke ekonomik sisteminde yer alan her bir kurum ve bireyin tüm ayrıntılarda israftan kaçması ve tasarruf yapması esastır. 2020 yılı sonu itibarıyla Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYH) 2020 yılında 5.047,91 Milyar ₺ (Yaklaşık 680,37 USD \$) olarak gerçekleşmiştir. Ülkenin tüm tarafları toplamda GSYH (2020 Yılı) üzerinden %2 oranında israfı engellemiş olsalar 100,96 Milyar ₺ gibi bir kaynak oluşturulmuş olacaktır. 2019 yılındaki bütçe harcamalarının 97,03 milyar ₺'lik kısmının yatırım harcamaları olduğu düşünüldüğünde israfın engellenmesi sonucu elde edilen kaynağın tüm bu yatırım harcamalarını karşılayacağı görülecektir.

- 6- Sağlığın önemi ve sağlık harcamaları: Türkiye'nin toplam sağlık harcaması 2010-2018 yılı arasında 2,66 kat artmıştır. 2019 yılında ise bir önceki yıla göre %21,7 artarak yaklaşık 201 milyar ₺'ye yükselmiştir. Genel devlet sağlık harcaması %22,5 artarak yaklaşık 157 milyar ₺'ye özel sektör sağlık harcaması ise %18,8'lik bir artış oranı ile yaklaşık 44 milyar ₺'ye yükselmiştir.

Türkiye'nin sağlık harcamaları içerisinde sigara önemli bir yer tutmaktadır. Sigaranın Türkiye ekonomisine yıllık toplam maliyetinin yaklaşık 120 milyar ₺ seviyesindedir. Bu rakam toplam sağlık harcamalarının yarısından fazladır. Burada görüleceği üzere sadece sigara kaynaklı sağlık maliyetlerinin %50'si ortadan kaldırılabilsen Türkiye ekonomisine yıllık 60 milyar ₺'lik bir kaynak

sağlanmış olacaktır. Yine diğer zararlı alışkanlıklar (alkol, uyuşturucu vb.) ortadan büyük ölçüde kaldırılabilirse yaklaşık 100 milyar ₺'lık ilave bir kaynak oluşturulması hiç de zor değildir. İslam ekonomi ve finans sistemi sağlık sistemine çok büyük bir tasarruf imkânı sağlamış olmaktadır. Bu aynı zamanda eğitim ve gelişmişlik seviyesi ile de doğrudan ilgilidir. Yukarıda verilen şekilde (Şekil 52) görüldüğü üzere gelişmişlik seviyesi arttıkça sigara kullanım oranı düşmektedir. İslam işte bu gelişmişlik seviyesine ulaşmada büyük bir katkı sağlayacaktır.

Bu ve buna benzer sosyal ve ekonomik düzenlemelerden sonra Türkiye için ekonomik kalkınma ve sosyal barış sürecine katkı sağlayacak önemli bir model önerilmiştir. Bu model şu başlıklardan oluşmaktadır:

- 1- Katılım bankalarının finansal sisteme etkin katılımı için önerilen model: Türkiye'de katılım bankacılığı büyüyen bir trend izlemektedir. Katılım bankalarının aktif büyümesine baktığımızda 2000-2005 yılları arasında % 346,77, 2005-2010 arasında ise % 335,78 büyüdüğünü görülmektedir. 2005 yılında aktif büyüklüğü 2,226 Milyar Lira iken 2005 yılında 9,945 Milyar lira ve 2010 yılında 43,34 Milyar Lira seviyesine ulaşmıştır. 2019 ve 2020 yılında aktif büyüklüklerinde çok ciddi büyüme meydana gelmiştir. 2019 büyümesi %37,47 ve 2020 büyümesi %53,67 olmuştur. Katılım bankalarının aktif büyüklüğünün 2020 yılında ulaştığı seviye 437,15 Milyar liradır. Sektör son on yılda 10 (on) kat büyümüştür.

Katılım bankaları bu büyüme trendine rağmen bankacılık sektörü içerisinde beklenen seviyelerde değildir. Katılım bankalarının aktiflerinin sektördeki payları 2018 yılına kadar %5 bandında hareket ettiği görülmektedir. Toplanan fonlar, kullanılan fonlar oranlarında da yıllar bazında dalgalanma olmakla birlikte çok ciddi bir sıçrama görülmemektedir. Yine 2018 yılına kadar net kâr oranı ise yıllar bazında dalgalanarak %1,6-4,30 bandında hareket etmekte olup ortalama %3 civarındadır (Kazak vd., 2018). Bu verilerin 2018 yılından sonra nispeten yükseldiği 2020 yılına gelindiğinde toplanan fon büyüklüğünün %9,3, aktif toplamının %7,2 ve net kâr seviyesinin %6,2 seviyesine geldiği görülmektedir. Her ne kadar rakamsal olarak ciddi bir

büyüme görülse de halen sektör içerisindeki payları beklenen seviyenin altındadır.

Türkiye’de katılım bankalarının tamamen konvansiyonel bankalar gibi kredi ağırlıklı çalıştığı neredeyse kâr/zarar ortaklığına dayalı yöntemleri hiç kullanmadığı görülmektedir. Tamamen murabaha, leasing, teverruk gibi konvansiyonel bankaların fon kullandırma yöntemlerine benzer şekilde kredi kullandırmaya yönelik faaliyetlerle İslami finanstan beklenen faydaların gerçekleşmesi beklenemez. İşte bu nedenle “İslami ekonomi sistemi” olarak formüle edilen yapıda İslam ekonomi ve finans sistemi konvansiyonel ekonomi ve finans sisteminden çok daha tutarlı zemine oturmaktadır. O halde yukarıda görüldüğü gibi toplam fon kullanımlarının neredeyse %95’inden fazlası sadece konvansiyonel bankacılık sistemine benzer unsurlardan oluşmamalıdır. Bu sistem içerisine adalet ve hakkaniyet sistemine uygun özellikler sergileyen mudarebe ve müşâreke sistemli fon kullandırma yöntemleri entegre edilmelidir.

Bunun için önerdiğimiz sistemde kredilendirme ve notasyon kuruluşu devreye alınmalıdır. Bu durumda sistemin işleyişi şu şekilde olacaktır:

Elinde kârlı olduğunu düşündüğü bir projesi bulunan ve projenin katılım bankalarınınca mudarebe/müşâreke sistemi ile finanse edilmesini isteyen firma şu aşamalarla kredi başvurusunda bulunacaktır.

- Kredilendirme kuruluşuna başvuru: Devlet ve Katılım bankaları Birliği tarafından desteklenen bir kredilendirme kuruluşuna firma tarafından ilgili proje dokümanlarını ve firma bilgilerini içeren bir başvuru yapılacaktır. Kredilendirme kuruluşu değerlendirmesini yaparak (iki ayrı değerlendirme firma ve proje) bir kredi notu verecektir.
- Katılım bankasına başvuru: Firma ilgili proje ve firma bilgilerini içeren dosyaları ekine kredilendirme kuruluşu notlandırmasını da ekleyerek katılım bankasına başvuracaktır. Katılım bankası kendi kredi değerlendirme kurullarında projeyi iç değerlendirmeye tabi tutacak ve kredi kuruluşunun verdiği nota göre projeden oluşacak kârlılığın paylaşımı için oran önerecektir. Bilindiği gibi İslami açıdan emek + sermaye içeren ortaklıklarda taraflar oluşacak olan kâr paylarını

aralarında anlaşma koşullarına göre diledikleri gibi belirleme imkânına sahiptirler. Burada sadece dikkat edilmesi gereken sabit rakamsal bir kâr değil bir oran belirlenmesi gerekmektedir.

Katılım bankası kırmızı seviyedeki projeye kredi vermeyecek, sarı seviyedeki projeleri ise dilerse oluşacak kâr payından çok yüksek bir kâr payı almak kaydıyla onay verebilecektir. Fakat çoğunlukla sarı renkli projeler de reddedilecektir. Yeşil renkli (yatırım yapılabilir) seviyesinde ise Katılım bankası geri ödeme kapasitesi en yüksek projelerde (AAA, AA+) kendisi açısından en düşük oranlı kâr paylaşım oranı teklif ederken, geri ödeme kapasitesi yeterli projelerde (A-, BBB+, BBB, BBB- vb.) kendisi açısından en yüksek kâr paylaşım oranlarını firmaya teklif edecektir. Bu kâr paylaşım oranları tamamen iki tarafın serbest irade beyanları ile ve pazarlıkla gerçekleşecektir.

- Projenin hayata geçmesi ve kredi ödemeleri: Katılım bankası proje önerisinde planlanan tarihlerde ilgili sermaye ödemelerini yapacak ve proje hayata geçirilecektir.
- Projenin denetlenmesi: Tercihen Katılım Bankaları Birliği tarafından kurumsal hale getirilmiş proje izleme komiteleri ve katılım bankalarının kendi birimleri tarafından projenin her bir aşaması denetlenecektir. Firmanın projede sunduğu esaslara uygun hareket etmemesi ve firmanın kredi durumunun bozulması durumunda kredi sözleşmesinde belirlenen yaptırımlar devreye sokulacaktır.
- Sigorta Kurumu: Sistemin risklerini telafi edebilmek için İslami kurallara uygun bir sigortacılık sistemi ile sistem desteklenecektir.
- Projenin neticelenmesi ve kâr paylaşımı: Proje müşâreke veya azalan müşâreke yöntemleriyle finanse edilebilecektir. Normal müşâreke yönteminde proje kârlı hale gelmesinden itibaren oluşan kârlılıklar başlangıçta anlaşılan oranlarda paylaşılacak, azalan müşâreke yönteminde ise belirlenen zaman dilimlerinde firma katılım bankasının hisselerini satın alarak projedeki sermaye payını artıracaktır. Bu dönemde oluşan kârlar yine başlangıçta belirlenen kâr paylaşım oranları doğrultusunda paylaşılacaktır.

- 2- Zekât/Sadaka Fonu: Zekâtın ekonomik ve sosyal faydalarına daha önce değinilmişti. Burada önerilen modelde zekât fakirin hakkı olmakla birlikte bu hakkın onun eline hemen vererek verimsiz kullanılması yerine ekonomik sisteme aktarılarak oluşacak kârdan sürekli bir gelir elde edilmesini sağlamaktır. Türkiye’de Diyanet İşleri başkanlığı gözetiminde ve idaresinde kurulacak bir zekât müessesesi bu görevi ifa edebilir. Devlet eliyle kurulacak olan zekât müessesesi bu işlerin koordinasyonunu daha güvenli şekilde yapabilecektir. Bu fonun daha aktif olabilmesi adına devlet bu fona zekâtını veren birey ve kurumların devlete ödeyeceği vergiden indirim de yapmalıdır. Çünkü devlet topladığı vergilerin bir kısmını zaten sosyal yardım amaçlı kullanmaktadır. Bu fonun doğru işlemesi halinde devlet üzerinden ciddi bir yükü alacaktır. O halde vergi indirimi yoluyla devlet bu fonun işlerlik kazanmasını desteklemelidir. Bu fonun temelinde zekât yer almakla birlikte kaynakları arasında sadece farz olan zekât değil gönüllü sadakalar da yer almalıdır.
- 3- Karz-1 Hasen fonu: Yukarıda önerdiğimiz çeşitli modeller şeklinde kurulabilecek karz-1 hasen kurumları ile ekonomik kalkınma desteklenecektir. Karz-1 hasen sandığında toplanan sermaye bir taraftan bireysel ve kurumsal finansmanı sağlarken aynı zamanda para ve sermaye piyasalarında da değerlendirilerek finansal kayıplar ve sistemin masrafları minimize edilemeye çalışılacaktır. Aynı zamanda bu yatırımlar ekonomik sisteme kaynak sağlayacağı için ayrıca verimlilik oluşturacaktır. Karz-1 hasen olarak verilen paraların enflasyon kaybını engellemek için çeşitli döviz ve altına endekslenen yapılarla veya enflasyon farkının alınması gibi yollar kullanılabilir.
- 4- Kredi verilebilir banka modeli: Bugün katılım bankalarının en büyük sorunu nakit kredi verememeleridir. Bu konuda geliştirilen model sorunun çözümünde önemli katkı sağlayacaktır.
- 5- Bireysel emeklilik sistemi (BES): Türkiye’de halihazırda mevcut olan BES sistemi İslami finansal sistem içerisinde desteklenerek hacmi büyütülmelidir.
- 6- Diğer İslami finansal sistemler

Bu önerdiğimiz model ile Türkiye hem ekonomik büyüme hamlesini gerçekleştirebilecek hem de kalkınma ve sosyal barışın temininin gerçekleştirilmesinde önemli bir yol kat etmiş olacaktır. Kanaatimizce sistemin başarılı olması için bütün toplum tarafından ve özellikle devlet erki tarafından benimsenerek kümülatif bir hareket tarzı çok etkili sonuçlar verecektir. Bu çalışma sonrasında yapılacak akademik çalışmalarda önerilen İslami modeli güçlendirecek yeni argümanların sisteme eklenmesi önerileri oldukça önemlidir. Bu konularda yapılacak çalışmaların sistemi daha güçlü hale getireceğini düşünmekteyiz. Sunulan bu modelin ülkemiz açısından faydalı olmasını temenni ederiz.

KAYNAKLAR

- AAOIFI. (2015). Faizsiz Finans Standartları. AAOIFI, TKBB, Mavi Ofset.
- Abdul-Qadir, M. (1942). The economic ideas of Ibn Khaldun. *Indian Journal of Economics*, 22, 898-907.
- Abdülcebbâr, K. (1986). *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* (thk: F. Seyyid, Ed.).
- Acar, A. (2012). İmam Şafii'nin Yaşadığı Dönem (M. Bilen, Ed.; ss. 16-33). Kent Işıkları.
- ACS. (2018). The Tobacco Atlas. The American Cancer Society, Inc. https://files.tobaccoatlas.org/wp-content/uploads/2018/03/TobaccoAtlas_6thEdition_LoRes.pdf
- Adaçay, F. R. (2012). Kalkınma ve Sanayileşme Stratejileri. İçinde B. Günsoy & C. Özsoy (Ed.), *İktisadi Kalkınma*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Affâne, H. (2012). *Fıkhî ve Ahlâki yönleriyle İslâm'da Ticaret* (S. Bayındır, Çev.). Karınca&Polen Yayınları.
- Agacanov, S. G. (2006). *Selçuklular* (N. N. Ekber & R. A. Ahmet, Çev.). Ötüken Yayınları.
- Ahmad, R. (1953). Ibn Khaldun—A Great Pioneer Economist. *The Panjab University economist: the journal of the Department of Economics, University of Panjab*, 2.
- Ahmet, B. H. (1981). *Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, el-Müsned*. İstanbul.
- Akdağ, M. (2018). Timar Rejiminin Bozuluşu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(4).
- Akgündüz, A. (1986). *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı hukuku külliyyatı*. Dicle Üniversitesi, Hukuk Fakültesi. <https://books.google.com.tr/books?id=ZGC7AAAAIAAJ>
- Akgündüz, A. (2013). *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye: Mecelle Ta'dilleri ve Gereçleriyle Birlikte. Osmanlı Araştırmaları Vakfı*. <https://books.google.com.tr/books?id=ZsE6AwAAQBAJ>
- Akın, H. (2018). *Müslüman'ın Şahsiyeti*. Tahlil Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=saLBDwAAQBAJ>
- Akkaya, M. (2019). Gelişen Piyasalarda Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı, Ekonomik Özgürlük ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *TESAM Akademi*, 6(1), 283-303.
- Akkizidis, I., & Khandelwal, S. (2008). *Financial risk management for Islamic banking and finance* (1. bs). Springer.
- Akpan, P. L., Esang, A. E., & Etim, J. J. (2009). Foreign Borrowing and Economic Growth in an Emerging Economy: The Nigerian Case. Available at SSRN 1447910.
- Aksu, E. (2020). Muhammed İkbâl'in Müslüman Toplumu İnşası. *Karadeniz Araştırmaları*, XVII(65), 271-280.

- Aktaş, A. (2021). Borç yiğidin kamçısıysa, Türkiye pek yığıt! Dünya.
- Aktepe, İ. E. (2012). İslami Finans. Faizsiz Bankacılık İlkeleri ve Katılım Bankacılığı, Albaraka Türk Katılım Bankası – Konferans Salonu.
- Al Fathan, R., & Arundina, T. (2019). Finance-growth nexus: Islamic finance development in Indonesia. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*.
- Alagöz, M., Erdoğan, S., & TOPALLI, N. (2008). Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme: Türkiye deneyimi 1992-2007. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 79-89.
- Alesina, A., Baqir, R., & Easterly, W. (1999). Public goods and ethnic divisions. *The Quarterly journal of economics*, 114(4), 1243-1284.
- Ali Haydar, H. E. (2000). Dürerü'l hukkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm. Osmanlı Yayınevi.
- Ali, S. N. (2008). Islamic finance and economics as reflected in research and publications. *Review of Islamic Economics*, 12(1), 151-168.
- Almqvist, E., Senior, J., & Bloch, N. (2016). The elements of value. *Harvard business review*, 94(9), 47-53.
- Altunç, Ö. F., & Almalı, V. (2016). Fakirlik Kısır Döngüsünün Kırılmasında Kalkınma Ajanslarının Rolü: Daka Örneği. Muş: Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı.
- Amine, M. A.-B. M. (2008). Risk management in Islamic finance: An analysis of derivatives instruments in commodity markets. Brill.
- Amonn, A. (1944). *Volkswirtschaftliche grundbegriffe und grundprobleme: Einführung in das volkswirtschaftliche denken*. G. Fischer. <https://books.google.com.tr/books?id=B4oCAAAAMAAJ>
- Amonn, A. (1945). *Das Lohnproblem*. A. Francke. <https://books.google.com.tr/books?id=m2XXAAAAMAAJ>
- Andrews, D. M. (2011). *Orderly Change: International Monetary Relations since Bretton Woods*. Cornell University Press. <https://books.google.com.tr/books?id=hMH8wYU6hRMC>
- Anker, R., Chernyshev, I., Egger, P., & Mehran, F. (2003). Measuring decent work with statistical indicators. *Int'l Lab. Rev.*, 142, 147.
- Ansay, S. Ş. (1958). *Hukuk tarihinde İslam hukuku*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Anttiroiko, A.-V. (2015). *New Urban Management: Attracting Value Flows to Branded Hubs* (5. bs). Palgrave Macmillan UK. https://books.google.com.tr/books?id=zk_DCQAAQBAJ
- Apaydın, Y. (2000). İne. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 22, ss. 283-285). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22007387.pdf>

- Apaydın, Y. (2001). Karz. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 24, ss. 520-525).
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24008016.pdf>
- Apaydın, Y. (2002). Kıyas. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 25, ss. 529-539). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/25/C25023636.pdf>
- Aras, H. (2008). Fuat Sezgin: “Batı Uygarlığı, İslam Medeniyeti’nin Çocuğudur”.
https://www.yaklasansaat.com/dunyamiz/bilim_ve_teknoloji/fuat_sezginin_g%C3%B6r%C3%BCsleri.asp
- Arıkan, A. (2011). Nizâmülmülk’ün Eş’arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri. İslâmî İlimler Dergisi, 6(2), 39-64.
- Arifoğlu, Y. (2019). İslamiyet Öncesi Dünyada Ticaretin Tarihsel Süreci ve Abbasilerde Ticaret Hayatı (8.-10. Yüzyıllar). Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 3(1), 1-18.
- Arslantaş, N. (2018). Abbâsi Toplumunda Yahudiler. İçinde İslam Tarihi ve Medeniyeti—6: Abbasiler-2 (1. bs, C. 6). Siyer Basım Yayın.
- Artuç, G. (2020). İslâm İktisat Düşüncesi Tarihinin Fıkhî Kaynakları. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(Temmuz 2020 (Özel Ek)), 140-159.
- Artuk, İ. (1995). Fels. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 12, ss. 309-311). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12004505.pdf>
- Asian Banker. (2020). The Asian Banker. The Largest Banks Rankings.
<https://www.theasianbanker.com/ab500/2018-2019/largest-islamic-banks>
- Askari, H. (2014). İslâm’da Ekonomik gelişim. İçinde Z. İkbâl & A. Mirakhor (Ed.), & İ. Gökmen, S. Gürsoy, B. Irmak, & S. Koyuncu (Çev.), Ekonomik gelişim ve İslâmî Finans. The World Bank - Borsa İstanbul.
- Asutay, M. (2012). Conceptualising and locating the social failure of Islamic finance: Aspirations of Islamic moral economy vs the realities of Islamic finance. Asian and African area studies, 11(2), 93-113.
- Asutay, M., & Mohd Sidek, N. Z. (2020). Political economy of Islamic banking growth: Does political regime and institutions, governance and political risks matter? International Journal of Finance & Economics.
- Aşkar, M. (1997). Osmanlı Devleti’nde Alim-Mutasavvıf Prototipi Olarak; İlk Şeyhülislam Molla Fenari ve Tasavvuf Anlayışı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 37(1), 385-401.
https://doi.org/doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000910
- Ata, A. (2019). Orta Asya ve Köktürkler Üzerine Farklı Bir Bakış. Türkoloji Dergisi, 23(2), 396-412.
- Augustine, S. (1965). The City of God Against the Pagans (E. M. Sanford & W. M. Green, Ed.; (Cambridge: Harvard Univ. Press, 1965), vol. 5, Loeb Classical Library, 415). Heinemann.
- Avcıoğlu, D. (2015). Türklerin Tarihi (2. bs, C. 5). Tekin Yayınevi.

- Aybakan, B. (2001). İvaz (العوض). İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 23, s. 488). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Aybakan, B. (2009a). Sarf (الصرف). İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 36, ss. 137-140). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011832.pdf>
- Aybakan, B. (2009b). Selem (السلم). İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 36, ss. 402-405). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011968.pdf>
- Aybakan, B. (2010a). Şâfiî. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 38, ss. 223-233). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/38/C38012512.pdf>
- Aybakan, B. (2010b). Şâfiî Mezhebi. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 38, ss. 233-247). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/38/C38012513.pdf>
- Aycan, İ. (2005). Muâviye b. Ebû Süfyân. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 30, ss. 332-334). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/30/C30009840.pdf>
- Aydın, N. (2018). Bankacılık ve Sigortacılığa Giriş (M. Toprak & M. Coşkun, Ed.; Yayın No:1449). Eskisehir Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Aydınlı, O. (2003). Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevali'nin Rolü. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(3), 1-26.
- Ayub, M. (2017). Understanding İslamic Finance. John Wiley and Sons.
- Badie, B., Berg-Schlosser, D., & Morlino, L. (2011). International Encyclopedia of Political Science (Sayı 1. c.). SAGE Publications. <https://books.google.com.tr/books?id=t0JZp-jrotQC>
- Bagehot, W. (1873). Lombard Street: A description of the money market. Scribner, Armstrong & Company.
- Baltacı, C. (1976). XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih. İrfan Matbaası.
- Bardakoğlu, A. (1997). Hanefî Mezhebi. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 16, ss. 1-21). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/16/C16023374.pdf>
- Bardakoğlu, A. (1998). Hibe. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 17, ss. 421-426). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/17/C17005921.pdf>
- Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. Vakıflar Dergisi, 279-386.
- Barua, A. (1991). Peace Science. IPWS Publishers. https://books.google.com.tr/books?id=_AgzAAAAMAAJ

- Bayındır, A. (1992). Bey' bi'l-vefâ. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 6, ss. 20-22). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/6/C06002196.pdf>
- Bayındır, S. (2016). Bir Finansman Yöntemi Olarak Kullanılan Sermaye Ortaklığının İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. *Usûl İslam Araştırmaları*, 3(3), 139-157.
- Bayram, S. (2012). Osmanlı Devleti'nde ekonomik hayatın yerel unsurları: Ahilik teşkilâtı ve esnaf loncaları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, 81-114.
- Bayramoğlu, S. (2005). Yönetişim zihniyeti: Türkiye'de üst kurullar ve siyasal iktidarın dönüşümü. *İletişim*. <https://books.google.com.tr/books?id=G12OAAAAMAAJ>
- BDDK. (2021). Aylık Bankacılık Sektörü Verileri. Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu. <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık>
- Bedirhan, Y. (2014). Türkiye Selçuklularında Dış Ticaret. *Electronic Turkish Studies*, 9(5).
- Bedrettin, Ş. (2012). لطائف الاشارات في بيان المسائل الخلافية (Y. Apaydın, Ed.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://books.google.com.tr/books?id=g85PcKgn7KYC>
- Bencivenga, V. R., & Smith, B. D. (1991). Financial intermediation and endogenous growth. *The review of economic studies*, 58(2), 195-209.
- Berber, M. (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma (3. bs). Derya Kitabevi.
- Berki, Ş. (1954). Ariyet (Pret a Usage-Gebrauchsleihe).
- Berki, Ş. (1955). Borçlar Hukukunda İcar.
- Berkkan, K. (2017). İstihbarat Savaşları. Eftelya Kitap. <https://books.google.com.tr/books?id=RVJVDwAAQBAJ>
- Bernard, L. L., & Bernard, J. S. (1933). Peoples, Cultures, and Systems. JSTOR.
- Bilgin, V. (2014). İslam Tarihinde Politik ve Dinî Dil Üzerinden Nüfuz Mücadelesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 14(1), 7-22.
- Bingöl, A. (2001). İstidlâl. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 23, s. 323). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/23/C23016284.pdf>
- Booncharoenpol, B. (2008). Foreign Direct Investment in Asia: Thailand's Experiences After 1960. Faculty of Economics, Journal, Krirk University, Bangkok, Thailand, 1-30.
- Boubakri, N., & Cosset, J.-C. (1998). The financial and operating performance of newly privatized firms: Evidence from developing countries. *The Journal of Finance*, 53(3), 1081-1110.
- Bourgeois, L. (1896). Solidarité. Colin; Cornell University. https://books.google.com.tr/books?id=CK8_AQAAMAAJ

- Broadberry, S., Campbell, B. M., Klein, A., Overton, M., & Leeuwen, B. van. (2015). *British Economic Growth, 1270–1870*. Cambridge University Press. <https://books.google.com.tr/books?id=wJvWBQAAQBAJ>
- Buhârî, A. A. (1997). *Keşfü'l-esrâr: C. I-IV*. Beyrut.
- Buksh, S. K. (1927). Ibn Khaldun and History of Islamic Civilization. *Islamic Culture*, 1(1), 567-607.
- Bulman, D., Eden, M., & Nguyen, H. (2017). Transitioning from low-income growth to high-income growth: Is there a middle-income trap? *Journal of the Asia Pacific Economy*, 22(1), 5-28.
- Bulut, M. (2016). *Delilleriyle İslâm Akâidi: İslâm İnanç Esasları*. Erkam Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=iCtZDwAAQBAJ>
- Bündârî, İ. M. el-İsfahanî. (1889). *Zübetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*. İçinde M. T. Houtsma (Ed.), *Tevârîh-i Âl-i Selcûk* [Recueil de textes relatifs à l'histoire des seldjoucides] (C. 2). Leiden.
- Calverley, E. E. (1939). RELIGION AND LIFE. *The Muslim World*, 29(2), 109-113.
- Cameron, J. (2000). Amartya Sen on economic inequality: The need for an explicit critique of opulence. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 12(7), 1031-1045.
- Canan, İ. (1995). *Kütüb-i sitte tercüme ve şerhi*. Akçağ Yayınları: 3/155.
- Catafago, J. (1858). *Arabic and English* (Sayı 1. c.). Bernard Quaritch. <https://books.google.com.tr/books?id=pIppAAAAcAAJ>
- Caudron, C., S. J. (1890). Justice et charité dans les rapports de patrons a ouvriers. 243-258.
- Cebeci, İ. (2010). *Modern İslam İktisadı Literatüründe Murabaha Tartışmaları* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Cevdet, A. P. (1985). *Kıyas-ı Enbiyâ Tevârih-i Hulefâ* (M. Thk. İz, Ed.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Chachi, A. (2005). Origin and development of commercial and Islamic banking operations. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 18(2).
- Chang, H.-J. (2003). Globalisation, Economic Development and the Role of the State. *Comentario Internacional: Revista del Centro Andino de Estudios Internacionales* (Quito), 6, 338-347.
- Chapra, M. U. (2008). The nature of riba in Islam. *Millah: Jurnal Studi Agama*, 8(1).
- Charles, A.-A. (2007). *Empire and Its Religious Legitimation: Betrayed by a Companion*. İçinde K. L. Bloomquist (Ed.), *Being the church in the midst of empire: Trinitarian reflections*. Lutheran University Press.
- Chenery, H. B. (1960). Patterns of industrial growth. *The American economic review*, 50(4), 624-654.

- Chorev, N., & Babb, S. (2009). The Crisis of Neoliberalism and the Future of International Institutions: A Comparison of the IMF and the WTO. *Theory and Society*, 38(5), 459-484.
- Clark, C. (1940). *The Conditions of Economic Progress* (1. bs). Macmillan.
- Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress* (3. bs). Macmillan. <https://books.google.com.tr/books?id=hpKaAAAAIAAJ>
- Cypher, J. M., & Dietz, J. L. (2004). *The Process of Economic Development: Theory, Institutions, Applications and Evidence*. Taylor & Francis. <https://books.google.com.tr/books?id=toWBAgAAQBAJ>
- Çağrıncı, M. (1996). Gazzâlî. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 13, ss. 489-505). DV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13015816.pdf>
- Çağrıncı, M. (1997). Hak. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 15, ss. 139-151). DV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/15/C15023652.pdf>
- Çalık, B. (2016). Zekât ve “Temlik” Esası. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(5).
- Çalış, H. (2007). Rakabe. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 34, ss. 427-428). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/34/C34011257.pdf>
- Çalışkan, İ. (1990). İstisna’akdinin Mahiyeti ve Unsurları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 349-365.
- Çalışkan, Y., & İkiz, M. L. (1993). *Kültür, San’at ve Medeniyetimizde Ahilik* (2. bs). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çavuş, A. (1974). *Anglikan Kilisesine Cevap* (S. Ateş, Ed.; M. A. Ersoy, Çev.).
- Çayıroğlu, Y. (2018). Helâl ve Haramlarla İlgili Kaide ve İlkeler. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18(1), 597-633.
- Çeker, O. (1995). Emvâl. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 11, ss. 167-168). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/11/C11004123.pdf>
- Çeker, O. (1999a). *Fıkıh Dersleri I. Seha Neşriyat*.
- Çeker, O. (1999b). *İslâm hukukunda Akidler*. Damla Matbaası.
- Çeker, O. (2006). *İslam Hukukunda Akidler*. Tor Ofset Sanayi Basımevi.
- Çeker, O. (2019). *İslam’da Para* (H. Kazak & H. Erkan) [Kişisel iletişim].
- Çelen, C. (2010). *İslâm Hukukunda Müşterek Mülkiyet* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Çelik, D. B. (2015). Türkiye’de Yargının Verimliliği, Etkinliği ve Niteliği Üzerine Kimi Gözlemler/Some Observations on the Efficiency, Effectivity and Quality Justice in Turkey. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52(610), 77.

- Çelik, S., & Doğan, İ. (2017). Katılım bankacılığının Doğuşu ve Tarihsel Gelişimi. Beta Basım Yayım.
- Çerçi, F. (2007). Mâlik El-Eşter'e Verdiği Ahd-Nâme'ye Göre Hz. Ali'nin Yönetim Anlayışı. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 28, 89-125.
- Çinko, L. (2009). Doğrudan yabancı sermaye hareketlerinin makroekonomik etkileri. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26(1), 117-131.
- Çizakça, M. (1995). Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. Journal of the Economic and Social History of the Orient, 38(3), 313-354.
- Çizakça, M. (2014). İslam'da Finans ve Kalkınma Tarihsel Bir Bakış Açısı ve Kısa Bir İleri Bakış. İçinde Ekonomik Gelişim ve İslâmî Finans (ss. 143-161). Borsa İstanbul.
- Çürük, S. A. (2013). İslâm Finansının Türkiye'deki Gelişimi, Mevcut Sorunlar ve Çözüm Önerileri [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Dahlan, A. Z. (1308). Es-Sîretü'n-nebeviyye ve'l-âşârü'l-Muhammediyye (es-Sîretü'z-Zeyniyye). İçinde N. el-Halebî (Ed.), İnsânü'l-'uyûn fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn.
- De Vogli, R. (2011). Neoliberal globalisation and health in a time of economic crisis. Social Theory & Health, 9(4), 311-325.
- Debbağoğlu, A. (1979). İslâm iktisadına giriş: Hicrî 1.400'ün manevî değerine. Dergâh Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=8pEtAQAAIAAJ>
- Demircan, A. (2013). Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslam Toplumunda Siyaset. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1 (2), 184.
- Demirci, M., & Saçar, S. (2019). Selçukluların Nişâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 41, 281-292.
- Derin, S. (2016). İmam-ı Rabbani'nin İzinde Manevi Yolculuk. Erkam Yayınları.
- Desai, M. (2004). Marx's Revenge: The Resurgence of Capitalism and the Death of Statist Socialism. Verso. <https://books.google.com.tr/books?id=RflAloLOg1YC>
- Deviren, N. V., & Yıldız, O. (2014). Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımının Türkiye'deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri. Akademik Bakış Dergisi, 44.
- DİA. (1996). Gümrük. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 14, ss. 260-263). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- DİB. (2009). Dinî Kavramlar Sözlüğü. İstanbul.
- Dinç, M. (2015). Gençliğe Kitabe. Erkam Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=PihZDwAAQBAJ>
- Dirik, M. (2012). İslam Hukukunda Ceninin Mal Varlığı Hakları. Journal of Islamic Law Studies, 20, 211-235.
- Divitçioğlu, S. (1981). Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu. Sermet Matbaası.
- Doğan, İ. (2020). Hukuka Giriş (2. bs). Astana Yayınları.

- Döğüş, S. (2018). Moğol İstilas ve Türkiye Selçukluların Çöküşü: Köseadağ Savaşı [Tarih]. beyaztarih. <https://www.beyaztarih.com/selcuklu-tarihi/mogol-istilasi-ve-turkiye-selcuklularin-cokusu-kosedag-savasi>
- Döndüren, H. (1987). İslâm'da Para-Kredi Faiz ve Enflasyon İlişkileri. İslami Araştırmalar Dergisi, 3.
- Döndüren, H. (1998). İslâmi Ölçülerle Ticaret Rehberi (100 Soru 100 Cevap). Erkam Yayınları.
- Döndüren, H. (2012). Delilleriyle ticaret ve iktisat ilmihali. Erkam Yayınları.
- Döndüren, H. (2014). İslami Ölçülerle Ticaret Rehberi.
- Döndüren, H. (2016a). Delilleriyle İslâm İlmihali (İnanç-İbâdet-Günlük Hayat). Erkam Yayınları.
- Döndüren, H. (2016b). İslâm Hukununa Göre Günümüzde Vakıf Meseleleri. Erkam Yayınları/Kampanya Kitapları.
- Döndüren, H. (2016c). Kur'an ve Sünnete Göre Güncel Fikhî Meseleler (200 Soru—200 Cevap). Erkam Yayınları/Kampanya Kitapları.
- Dönmez, İ. K. (1996). Garar. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 13, ss. 366-371). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13004816.pdf>
- Dönmez, İ. K. (2000). İcma. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 21, ss. 417-431). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/21/C21007157.pdf>
- Dönmez, İ. K. (2005). Mubah. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 30, ss. 341-345). Türkiye Diyanet Vakfı.
- DSİ. (2020). Toprak Su Kaynakları. <https://www.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/754>
- Duman, S. (2018). Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemlerinde Zekât. Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, 4(1), 57-78.
- Durak, İ. (2016). Sosyal Girişimcilik ve Ahilik Teşkilatı: Teorik Çerçeve. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 47, 101.
- Ekelund, R. B., & Hébert, R. F. (2013). A History of Economic Theory and Method: Sixth Edition. Waveland Press. <https://books.google.com.tr/books?id=0c6rAAAAQBAJ>
- el-İsnevî, C. A. (1999). Nihâyetu's-sûl şerhu Minhâci'l-vusûl (C. 2). Dâru'lkütübi'l-ilmîyye.
- el-Karadâvî, Y. (1994). El-Helâl ve'l-Harâm fi'l-İslâm (5. bs). Beyrut.
- el-Kâsânî, A. (1982). Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertîbi'ş-Şerâi': C. VII. Dâru'l-kitâbi'l-arabî.
- El-Ashker, A. A.-F., & Wilson, R. (2006). Islamic economics: A short history. Brill.
- Elayyan, R. M. (1990). The history of the Arabic-Islamic Libraries: 7th to 14th Centuries. International Library Review, 22(2), 119-135.

- El-Naggar, A. (1978). *Islamic Banks: A Model and the Challenge*. İçinde A. Gauhar (Ed.), *The Challenge of Islam*. Economic Council of Europe.
- Emecen, F. M. (1994). *Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya*. İçinde E. İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (C. 1). İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Emecen, F. M. (2007). *Osmanlılar*. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 33, ss. 487-496). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33015768.pdf>
- Erdem, E. (2016). *Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri*. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 48, 17.
- Erdem, E. (2020). *İslam İktisat Düşüncesinde ve Ahilik Geleneğinde Piyasa ve Devlet Odaklı Politikalar Üzerine Bir İnceleme*. İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFĐ), 6(2), 185-211.
- Erdöl, C. (2020). *Sigaranın Türk ekonomisine maliyeti 120 milyar lira*. AA. <https://www.aa.com.tr/tr/saglik>
- Erkal, M. (2013). *Zekât*. İçinde TDV İslam Ansiklopedisi (C. 44, ss. 207-209). TDV.
- Erkan, H., Kazak, H., & Çeker, O. (2020). *Kripto Paraların İslam Para Sistemi Açısından Uygunluğu: Türkiye İçin Uygulanabilir İslami Kripto Para Modeli Önerisi*. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 58-92. <https://doi.org/10.32602/jafas.2020.018>
- Erkul, B. (2012). *Vedâ Haccı*. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (ss. 590-591). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/42/C42013831.pdf>
- Ernst & Young. (2009). *Ernst & Young's Islamic Funds & Investment Report 2009*. Ernst & Young.
- Ertüzün, T. (1987). *Prof. Ülgener'in İktisadi Kalkınma Yaklaşımı*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 43(1-4).
- Escobar, A. (2011). *Encountering development: The making and unmaking of the Third World* (C. 1). Princeton University Press.
- eş-Şirvani, A. b. H. (1882). *Haşiye ale't Tuhfe*.
- Eurostat. (2019). *Crime, violence or vandalism in the area—EU-SILC survey*. European Commission. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_mddw03/settings_1/table?lang=en
- ez-Zerkâ, A. (2007). *Şerhu'l-Kevâidu'l-Fıkhiyye*. Daru'l-Kâlem.
- ez-Zeylâî, F. O. b. A. (1895). *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Dâru'l-Kütübi'l-İslamî.
- ez-Zeylâî, F. O. b. A. (2000). *Tebyîn'ul-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (C. 4). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Ez-Zerqa, M. A., & En-Neccar, A. M. A. (2002). İslâm düşüncesinde ekonomi, banka ve sigorta (H. Karaman, Çev.). İz Yayıncılık.
- Falkenmark, M. (1989). The massive water scarcity now threatening Africa: Why isn't it being addressed? *Ambio*, 112-118.
- Fârâbî, E. N. M. (1987). Fusûlü'l-medenî-Siyaset Felsefesine Dair Görüşler (H. Özcan, Çev.). Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fığlalı, R. E. (1993). Cemel Vak'ası. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 7, ss. 321-322). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/7/C07023771.pdf>
- Fiey, J. M. (1986). Ahvâlü'n-Nasara fî Hilafeti Beni'l-Abbas. Dârü'l-Maşrık.
- Freyssinet, J. (1985). Az Gelişmişlik İktisadı (M. A. Kılıçbay & T. Öcal, Çev.). Gazi Üniversitesi İİBF Yayınları.
- Fukuyama, F. (1995). Trust: The social virtues and the creation of prosperity (C. 99). Free press New York.
- Furat, A. H. (2009). Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi: Kûfe Ekolü: Sosyal Yapının Hukuka Etkisi (2. bs). Yalın yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=KMXgDwAAQBAJ>
- Garcia, V. F., & Liu, L. (1999). Macroeconomic determinants of stock market development. *Journal of applied Economics*, 2(1), 29-59.
- Gazali, E. H. el. (2016). İhya-u Ulumi'd-Din (M. A. Müftüoğlu, Çev.; C. 1-8). Çelik Yayınevi.
- Gedikli, F. (1998). Osmanlı şirket kültürü: XVI.-XVII. yüzyıllarda mudârebe uygulaması. İz Yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=jBbtAAAAMAAJ>
- Gel, M. (2010). Kanûnî'nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli "Hükm-i Şerîf" inin Yeni Bir Nüshası. *Gazi Akademik Bakış*, 07, 185-192.
- Gelinas, E. T. (1970). Ius and Lex in Thomas Aquinas. *The American Journal of Jurisprudence*, 15(1), 154-170. <https://doi.org/10.1093/ajj/15.1.154>
- Gencer, B. (2008). Son Osmanlı düşüncesinde adalet. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4(15), 123-147.
- Gibb, H. A. (1933). The Islamic background of Ibn Khaldûn's political theory. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 7(1), 23-31.
- Gide, CH. (1893). L'Idée de solidarité. İçinde *International review of sociology* (Sayı 1. c.). Università degli studi di Roma. <https://books.google.com.tr/books?id=wAsdAQAAMAAJ>
- Gillis, M., Perkins, D. H., Development, H. I. for I., Roemer, M., Perkins, D. G., & Snodgrass, D. R. (1992). *Economics of Development* (3. bs). W.W. Norton. <https://books.google.com.tr/books?id=pXU8cDekrLEC>
- Giri, A. K. (2000). Rethinking human well-being: A dialogue with Amartya Sen. *Journal of International Development: The Journal of the Development Studies Association*, 12(7), 1003-1018.

- Goldsmith, R. W. (1969). Financial structure and growth. New Haven, CT: Yale University Press.
- Gomez, F. (1991). Social Ethics: Doctrine and Life. UST Social Research Center. <https://books.google.com.tr/books?id=9VkyAAAAMAAJ>
- Goodman, L. E. (1972). Ibn Khaldun and Thucydides. Journal of the American Oriental society, 250-270.
- Gökbilgin, M. T. (1952). XV.-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı: Vakıflar, mülkler, mukataalar (C. 508). Üçler Basımevi.
- Göksu, E. (2009a). İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü. Pursuit of History, 1(1), 83-96.
- Göksu, E. (2009b). Türkiye Selçuklularında İktâ'. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 26, 137-154.
- Gözübenli, B. (2000). İnan. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 22, ss. 260-261). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22007367.pdf>
- Grandville, O. L. (Ed.). (2011). Economic Growth and Development. Emerald Group Publishing Limited. <https://books.google.com.tr/books?id=FXzldteW-gYC>
- Grant, J. P. (1978). Disparity Reduction Rates in Social Indicators: A Proposal for Measuring and Targeting Progress in Meeting Basic Needs (Michigan Üniversitesi). Overseas Development Council. <https://books.google.com.tr/books?id=d-oiAAAAMAAJ>
- Grootaert, C., & Bastelaer, T. van. (2002). Social Capital: From Definition to Measurement. İçinde C. Grootaert & T. Van Bastelaer (Ed.), Understanding and measuring social capital: A multidisciplinary tool for practitioners (C. 1). World Bank Publications.
- Gupta, K. R. (2009). Economics of Development and Planning (Sayı 1. c.). Atlantic Publishers & Distributors. <https://books.google.com.tr/books?id=ULJTAsND2zgC>
- Güzel, A. (2012). Abbasi Halifesi Mehdi B. Mansur (1. bs). Kitap Dünyası Yayınları.
- Hacak, H. (2005a). İslâm Hukuk Düşüncesinde Özel Mülkiyet Anlayışı. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(29), 99-120.
- Hacak, H. (2005b). Milk. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 30, ss. 62-64). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/30/C30009692.pdf>
- Hacak, H. (2006). Mülkiyet. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 31, ss. 543-548). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/31/C31010328.pdf>
- HAKİŞ. (2017). Eğitim Modülü Cinsiyet Eşitliği: Fıtratta Farklılık Haklarda Eşitlik (Eşit Fırsatlar, Eşit Davranma, Eşit Katkı). Hak-iş Konfederasyonu.
- Hamidullah, M. (2000a). Hicri takvim ve arkaplanı (K. Şulul, Çev.). 9(9).

- Hamidullah, M. (2000b). İlâf. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 22, ss. 63-64). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hasan, Z. (1995). Economic development in Islamic perspective: Concept, objectives, and some issues. *Journal of Islamic Economics*, 1(6).
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy of Economic Development*. Yale University Press New Have.
- Hirschman, A. O. (1961). *The Strategy of Economic Development: C. 10/Yale Studies in Economics*. Yale University Press. <https://books.google.com.tr/books?id=J-fSAAAAMAAJ>
- Hitti, P. K. (1970). *History of the Arabs* (10. bs). Macmillan International Higher Education. <https://books.google.com.tr/books?id=ZC5dDwAAQBAJ>
- HMB. (2020). Bütçe Gider-Gelir Gerçekleşmeleri. T.C. Hazine ve maliye Bakanlığı. <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri>
- Hoselitz, B. F. (1953). The role of cities in the economic growth of underdeveloped countries. *Journal of Political Economy*, 61(3), 195-208.
- Ibn Manzur, M. ibn M. (1968). *Lisan al-'arab* (C. 14). Dar Sadir li al-Taba'ah wa al-Nashr.
- Ibrahim, M. (1982). Social and economic conditions in pre-Islamic Mecca. *International Journal of Middle East Studies*, 14(3), 343-358.
- IFSB. (2020). *Islamic Financial Services Industry Stability Report 2020* [Islamic finance]. Islamic Financial Services Board.
- Igwe, I. O. (2018). History of the international economy: The Bretton Woods system and its impact on the economic development of developing countries. *Athens Journal of Law*, 4(2), 105-126.
- Iqbal, M. (2011). *Javid Nama* (A. J. Arberry, Çev.). Routledge.
- Iqbal, M. (2017). Development of Islamic Economics and Finance and the Role of International Conferences. *Journal of King Abdulaziz University: Islamic Economics*, 30(SI), 3-14.
- Iqbal, M., & Molyneux, P. (2016). *Thirty years of Islamic banking: History, performance and prospects*. Springer.
- Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). *An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice* (2. bs, C. 687). John Wiley & Sons.
- Irving, T. B. (1955). Ibn Khaldun on Agriculture. *Islamic Literature*, 31-32.
- Islahi, A. A. (2010). Four generations of Islamic economists. *J.KAU: Islamic Econ*, 23(1), 165-170.
- Islahi, A. A. (2017). The legacy of Muhammad Hamidullah in Islamic economics. *The International Conference on the Legacy of Muhammad Hamidullah*, New Delhi.
- Islahi, A. A. (2019). *Muhammed Hamidullah: İslam İktisadının Öncü İsmi* (A. Macit, Çev.; 1. bs). İktisat yayınları.

- Islahi, A. A. (2008). Thirty Years of Research in the History of Islamic Economic Thought: Assessment and Future Directions. 347-370.
- İtr, N. (2018). Buluğu'l Meram Şerhi—3. Tahlil Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=QPqADwAAQBAJ>
- İbn Âbidîn, M. b. E. (1252/1836). (1992). Reddu'l-Muhtâr ale'd-Dürri'lMuhtâr. Dâru'l-Fikr.
- İbn Duveyyân, İ. b. M. b. S. b. D. (1979). Menârü's-sebîl fi şerhi'd-Delîl.
- İbn Haldûn, el-H. el-Mağribî et-Tûnisî. (2013). Mukaddime (A. Tekin, Ed.). İlgî Kültür Sanat Yayıncılık.
- İbn Haldûn, el-H. el-Mağribî et-Tûnisî. (2017). Mukaddime (I-II): C. I (H. Kendir, Çev.). Marmara Belediyeler Birliği; 98.
- İbn Rüşd, E.-V. M. b. A. (1975). Bidâyetü'l-Müctehid (C. 1-2). Daru'l-Kutubi'lHadîse.
- İbnü'l-Esîr, el-K. İ. A. b. M. eş-Şeybânî. (1979). El-Kamil fi'l-Tarih: C. X (C. J. Nşr: Tornberg, Ed.). Leiden 1851-76.
- IRTI. (2020). Islamic Research and Training Institute. <https://irti.org/>
- İkbal, M. (2015). Şikâyet ve Cevabı (H. Toker, Çev.). Demavend.
- İkbal, Z., & Mirakhor, A. (2014). Ekonomik gelişim ve İslami finans (İ. Göçmen, S. Gürsoy, B. Irmak, & S. Koyuncu, Çev.). Borsa İstanbul Yayınları.
- İlkin, A. (1979). Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi (3. bs). İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- İlkin, A. (1988). Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi (5. bs). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İnce, M. (2001). Devlet Borçları ve Türkiye. Gazi kitabevi.
- JCR. (2021). Firma Kredi Derecelendirme Metodolojisi. JCR EurasiaRating. <http://www.jcrer.com.tr/Pages.aspx?Page=firma-kredi-derecelendirme-metodolojisi>
- Johansen, L. (1959). Substitution versus fixed production coefficients in the theory of economic growth: A synthesis. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 157-176.
- Kafesoğlu, İ. (2005). Türk Milli Kültürü. Ötüken Neşriyat. <https://books.google.com.tr/books?id=NEP0CgAAQBAJ>
- Kallek, C. (1993). Dânek. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 8, ss. 457-458). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003202.pdf>
- Kallek, C. (2003). Mâverdî. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 28, ss. 180-186). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/28/C28009120.pdf>
- Kallek, C. (2005). Mudârebe. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 30, ss. 359-363). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/30/C30009860.pdf>

- Kallek, C. (2006a). Narh. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 32, ss. 387-389). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32015733.pdf>
- Kallek, C. (2006b). Narh Konusuna Yeniden Bakış. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 7, 257-276.
- Kallek, C. (2008). İslâm› da Pazar Ahlâkı ve Yahyâ b. Ömer el-Kinânî. İş Ahlakı Dergisi, 1(1), 9-30.
- Kallek, C. (2012). Ticaret. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 41, ss. 134-144). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ticaret#1>
- Kandemir, M. Y. (1989). Ahmed b. Hanbel. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 2, ss. 75-80). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02015483.pdf>
- Karadâvî, Y. (1984a). İslâm Hukukunda Zekat “Fık’uz Zekât”: C. I (İ. Sarmış, Çev.). Kayıhan Yayınevi.
- Karadâvî, Y. (1984b). İslâm Hukukunda Zekat “Fık’uz Zekât”: C. II (İ. Sarmış, Çev.). Kayıhan Yayınevi.
- Karadâvî, Y. (2020). İslam’da Çevre Bilinci. Nida Yayıncılık.
- Karaman, H. (1989a). Ahmed b. Hanbel (Fıkıh İlmindeki Yeri). İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 2, ss. 80-82). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02015484.pdf>
- Karaman, H. (1989b). Akid (العقد). İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 2, ss. 251-256). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000777.pdf>
- Karaman, H. (1996). Fıkıh. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 13, ss. 1-14). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13023371.pdf>
- Karaman, H. (2018). Teverruk. <http://www.hayrettinkaraman.net/makale/1873.htm>
- Karataş, M., & Çankaya, E. (2010). İktisadi kalkınma sürecinde beşeri sermayeye ilişkin bir inceleme. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3, 29-55.
- Kaya, E. S. (2003). Mâlikî mezhebi. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 27, ss. 519-535). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27009011.pdf>
- Kaya, S., Durmuş, M. E., Bektaş, İ., & Akkaya, A. (2017). Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Para Vakıflarının Nakit İşletme Yöntemleri. International Journal of Islamic Economics and Finance Studies, 30(5618), 1-13.
- Kaynak, M. (2011). Kalkınma İktisadı (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı) (4. bs). Gazi Kitabevi.
- Kazak, H., Afşar, B., Çeker, O., & Okka, O. (2020). Economic Development and Zakat (1. bs). Nobel Akademik Yayıncılık.

- Kazak, H., Erkan, H., Yazıcıoğlu, İ. E., & Okka, O. (2018). İslami Finans Açısından Katılım Bankalarının Fon Kullandırma Yöntemlerinin Gelisimi Ve Bugünkü Durumu: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Katılım Bankaları Açısından 2018 Yılı İtibariyle Durum Analizi. İçinde E. Yılmaz & S. Sulak (Ed.), Human Society and Education in the Changing World (1. bs). Palet Yayınları.
- Kazgan, G. (2002). İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi (13. bs). Remzi Kitabevi.
- Kazıcı, Z. (1985). İslami ve sosyal açıdan vakıflar. Millî Eğitim Basımevi.
- Kelebek, M. (2008). Ebû Yûsuf’un İslâm Borçlar Hukukundaki Yeri. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Kettell, B. (2011). Islamic finance in a nutshell: A guide for non-specialists. John Wiley & Sons.
- Kevserî, M. Z. (1970). Fıkhü ehli’l-‘Irâk ve hadîsühüm (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudd, Ed.).
- Keynes, J. M. (1929). The German transfer problem. The Economic Journal, 39(153), 1-7.
- Keynes, J. M. (1936). The general theory of employment, interest, and money ((reprinted 2007)). Macmillan.
- Khallaf, A. W. (1942). The science of jurisprudence, Ilm Usul al-Fiqh. Syria: Dar al-Qalam Publication and Distribution.
- Khan, M. (2017). Current state of Islamic economics and direction of future research. SSRN 2942109. https://www.academia.edu/32090933/Current_State_of_Islamic_Economics_and_Direction_of_Future_Research_1
- Kılıç, M. (2005). İbn Rüşd’ün Hukuk Düşüncesi (1. bs). Ensar Neşriyat.
- Kılıç, Ü. (2004). Peygamberimizin Risalet Öncesi Geçim Durumu. İstem, 2(4), 189-200.
- Kılıçer, M. E. (1994). Ehl-İ Re’y. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 10, ss. 520-524). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/10/C10004018.pdf>
- Kınalı, F. (2012). Faizsiz Sistemde Bankacılık Anlayışı ve Kredi İşlemleri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe Finansman Bilim Dalı.
- Knight, F. H. (1951). The role of principles in economics and politics. The American Economic Review, 1-29.
- Koca, F. (1997). Hanbelî mezhebi. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 15, ss. 525-547). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/15/C15005465.pdf>
- Koç, A. (2013). Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: Yatay kesit analizi ile AB ülkeleri üzerine bir değerlendirme. Maliye Dergisi, 165, 241-285.

- Koç, B. (2018). Azgelişmişliğin Bir Sorun Olarak İncelenmeye Başlaması. *Kalkınma İktisadı*.
- Koehler, B. (2013). İslam'da Kapitalizmin Doğuşu (U. ALTUNDAL, Çev.). *Liberal Düşünce Dergisi*, 70, 63-72.
- Koehler, B. (2014). *Early Islam and the Birth of Capitalism*. Lexington Books.
- Kozak, İ. E. (1999). İnsan-Toplum-İktisat (İbn Halddun'dan Yola Çıkılarak Çok Yönlü Bir Tahlil Denemesi) (2. bs). Değişim Yayınları.
- Kregel, J. (2008). What can Keynes tell us about policies to reduce unemployment and financial instability in a globalised international economy? *METU studies in development*, 35(1), 161.
- Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 3.
- Kurşunoğlu, M. S. (2016). Muhammed İkbal'in Meydan Okuyan Hayatı ve Eleştirel Düşüncesi. *The Journal of Conservative Thought*, 12(47), 57-90.
- Kurt, İ. (2015). Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat (2. bs). Ensar Neşriyat.
- Kütükoğlu, M. S. (1983). Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2(1), 279-281.
- La Garrigue, V. R. (2011). İktisadî Gelişme Teorisi ve Prensipleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(3-4), 183-208.
- Lasuen, J. R. (1969). On growth poles. *Urban studies*, 6(2), 137-161.
- Leibenstein, H. (1957). *Economic Backwardness and Economic Growth: Studies in the Theory of Economic Development*. Wiley. <https://books.google.com.tr/books?id=nAkPAQAAMAAJ>
- Levine, R. (2005). Chapter 12 Finance and growth: Theory and evidence. *Handbook of economic growth*, 1(Part A), 865-934.
- Lewis, W. A. (1954). *Economic development with unlimited supplies of labour*.
- Macit, A. (2020). Muhammed Hamîdullah'ın İslam İktisadı'na Dair Öncü Katkısı ve Teklifleri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 119-138.
- Makdisi, G. (1961). Muslim institutions of learning in eleventh-century Baghdad. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 24(1), 1-56. <https://www.jstor.org/stable/610293>
- Mandaville, J. E. (1979). Usurious piety: The cash waqf controversy in the Ottoman Empire. *International Journal of Middle East Studies*, 10(3), 289-308.
- Mann, T. (1922). *Buddenbrooks: Verfall einer Familie [Buddenbrooks: Decline of a family]*. C. Maslach, *Burnout: A multidimensional perspective*. Philadelphia: Taylor & Francis.
- Marglin, S. A. (1992). *Lessons of the Golden Age: An Overview*. İçinde S. A. Marglin & J. B. Schor (Ed.), *The golden age of capitalism: Reinterpreting the postwar experience*. Oxford University Press; DOI:10.1093/acprof:oso/9780198287414.003.0001.

- Martin, K. (1991). *Strategies of Economic Development: Readings in the Political Economy of Industrialization*. Palgrave Macmillan UK. <https://books.google.com.tr/books?id=ouauCwAAQBAJ>
- Martin, K., FitzGerald, V., & Fitzgerald, E. V. K. (2002). *Social Institutions and Economic Development*. Springer Netherlands. <https://books.google.com.tr/books?id=v7uF6lMVnVIC>
- Marx, K. (1934). *Capital ...* J. M. Dent & sons, Limited.
- Marx, K. (1999a). *Constant Capital and Variable Capital*. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch08.htm>
- Marx, K. (1999b). *The Proximate Effects of Machinery on The Workman*. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch15.htm#S3>
- Marx, K. (2000). *The Structure of the Soviet State*. <https://www.marxists.org/archive/reed/1918/state.htm>
- Maslow, A. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row.
- Maverdi, A. bin M. (1994). *İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku, Çev. (El-Ahkamu's-Sultuniye) (A. Şafak, Çev.)*. Bedir Yayınları.
- Mâverdî, E.-H. (1988). *Edebü' d-Dünya ve' d-Din*. Daru Ğhyâ-i Ulûm, Beyrut.
- Mayer, A. E. (1985). *Islamic banking and credit policies in the Sadat era: The social origins of Islamic banking in Egypt*. *Arab Law Quarterly*, 1(1), 32-50.
- McGuigan, J. R., Kretlow, W. J., & Moyer, R. C. (2006). *Contemporary financial management (10. bs)*. Thomson/South-Western.
- McKinnon, R. I. (1973). *Money and capital in economic development (2010)*. Brookings Institution Press.
- MDS. (2020). *Alhokair gets a breather: Receives \$800 million loan*. <https://www.themds.com/companies/alhokair-gets-a-breather-receives-800-million-loan.html>
- Megginson, W. L., Nash, R. C., & Van Randenborgh, M. (1994). *The financial and operating performance of newly privatized firms: An international empirical analysis*. *The Journal of Finance*, 49(2), 403-452.
- Mehmet Zihni. (1957). *Nimet-i İslam (Mufassal İlmihal)*.
- Mert, M. (2019). *Kalkınma ve Büyüme İktisadı (2. bs)*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mevlânâ, C. R. (1991). *Mesnevi: C. I-VI (V. İzbudak, Çev.)*. MEB.
- Mevlânâ, C. R. (2004). *Mesnevi (A. Karaismailoğlu, Çev.)*. Akçağ yayınları.
- Mevsîlî, A. B. M. (1975). *El-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. Daru'l Ma'rife.
- Miller, S. M., & Upadhyay, M. P. (2000). *The effects of openness, trade orientation, and human capital on total factor productivity*. *Journal of development economics*, 63(2), 399-423.

- Mirakhor, A., & Askari, H. (2010). *Islam and the Path to Human and Economic Development*. Palgrave Macmillan US. <https://books.google.com.tr/books?id=LapfAQAAQBAJ>
- Mohieldin, M. (2012). Realizing the potential of Islamic finance. *The World Bank, Economic Premise*, 77.
- Mønsted, M. (1974). Francois Perroux's Theory Of "Growth Pole" And "Development" Pole: A Critique. *Antipode*, 6(2), 106-113.
- Moore, A. (2013). Hedonism. <https://plato.stanford.edu/entries/hedonism/>
- Morris, M. D. (1979). *Measuring the conditions of the world's poor: The physical quality of life (Sayı 42)*. Pergamon Press.
- Morton, A. D. (2003). Social forces in the struggle over hegemony: Neo-Gramscian perspectives in international political economy. *Rethinking marxism*, 15(2), 153-179.
- Mueller, J. D. (2002). *The End of Economics, or, Is Utilitarianism Finished?* Princeton University.
- Muirhead, J. S. (1947). *An outline of Roman law*. W. Hodge.
- Musa, M. Y. (1972). *Tâbi'ilerin Fıkıh Anlayışları (A. Şener, Çev.)*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 20(1), 275-292.
- Müftüoğlu, M. F. (Ed.). (2012). *Tarihte İlginç Vakıflar*. Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Nafziger, E. W. (2007). From Seers to Sen: The meaning of economic development. *İçinde Advancing development (ss. 50-62)*. Springer.
- Nagly, K. (1969). XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezî Yönetimin Başlıca Sorunları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 0(12), 49-55.
- Nallari, R., Yusuf, S., Griffith, B., & Bhattacharya, R. (2011). *Frontiers in Development Policy: A Primer on Emerging Issues*. World Bank Publications. <https://books.google.com.tr/books?id=CzfxJIXmT5YC>
- Narayan, D., Patel, R., Schafft, K., Rademacher, A., & Schulte, S. K. (2000). *Voices of the Poor: Can Anyone Hear Us? (C. 1)*. Oxford University Press.
- Nash'at, M. A. (1944). *Al-Fıkr al-Iqtisādî fı Muqaddimat Ibn Khaldūn*. Economic Thought in the Prolegomena of Ibn Khaldun, Cairo, Dar al-Kutub al-Misriyah.
- Nazlıgöl, H. (2012). İmam Şâfi'nin Hadis İlmine Katkıları (M. Bilen, Ed.; ss. 129-165). *Kent Işıkları*.
- Ncanywa, T., & Masoga, M. M. (2018). Can public debt stimulate public investment and economic growth in South Africa? *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1516483.
- NCES. (2020). Degree-granting postsecondary institutions, by control and level of institution: Selected years, 1949-50 through 2019-20. National Center for Education Statistics. https://nces.ed.gov/programs/digest/d20/tables/dt20_317.10.asp?current=yes

- Nişancı, M., Aydemir, A. F., & Emsen, Ö. S. (2017). Kuznets Eğrisi ile Ekonomik ve Siyasal Liberalizasyon Uygulamaları Arasındaki İlişkiler The Relationships between Economic and Political Liberalization and the Kuznets Curve. *International Congerence On Eurasian Economies 2017*.
- Nizamülmülk, E. A. K. H. bin A. bin İ. et-Tüsî. (2018). *Siyasetname (S. Yalsızuçanlar, Çev.)*. Antik Kitap. <https://books.google.com.tr/books?id=L1-IDwAAQBAJ>
- Numanî, A. Ş. (1986). *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi (El-FARUK) (T. Y. Alp, Çev.; 4. bs, C. 2)*. Hikmet Yayınları.
- Nurkse, R. (1952). Some international aspects of the problem of economic development. *The American economic review*, 42(2), 571-583.
- Oakley, P., & Garforth, C. (1985). *Guide to extension training (Sayı 11)*. Food & Agriculture Org.
- OECD. (2020). *Pension Markets in Focus [Pension Funds]. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)*. <https://www.oecd.org/pensions/private-pensions/pensionmarketsinfocus.htm>
- Oğuzay, F. (2019). Nizâmülmülk'ün Siyâsetnâme Adlı Eserinde Tarım Politikaları ve Ebû Yûsuf'un Bu Alandaki Görüşleriyle Karşılaştırılması. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 238-258.
- Okka, O. (2018). *Finansal Yönetim (Teori ve Çözülü Problemler) [A2] (Gözden Geçirilmiş 7. Basım)*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Okka, O., & Kazak, H. (2020). *İslâmî Finansal Yönetim Sistem ve Uygulama (Konvansiyonel Finansla Mukayeseli) (1. bs)*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Okka, O., Kazak, H., & Alım, H. B. (2021). *İslâmî Finansal Yönetim Örnek Olayları ve Örnek Çözümleri (Vaka Analizleri)(B-2)*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Onur, M. (2020). *İslam Borçlar Hukukunda Risk Teorisi ve Rizikolu Akitler*. Astana Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=WSH5DwAAQBAJ>
- Orhan, Z. H., Karadoğan, S., & Turan, M. (2017). *Türkiye'de İslam İktisadı Tecrübesi: Teorik ve Pratik Birikimler. İçinde S. Karadoğan (Ed.), İslam İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim*. Maruf Vakfı.
- Ozgun, E., & Genc, H. (2014). Sarantis Archigenes (Serandi Arşizen), Pellegrino Rossi and the spread of the classical approach in the Ottoman Empire. *The European Journal of the History of Economic Thought*, 21(3), 421-447.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 33, ss. 194-196). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33010851.pdf>
- Özbayraktar, A. (2014). *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir [Yüksek Lisans Tezi]*. Selçuk Üniversitesi.
- Özcan, K. (2006). Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I-Pazar yada Panayır Yerleşmeleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1.
- Özcan, T. (1999). Sofyalı Bâli Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3, 125-155.

- Özcan, T. (2004). Kanûnî Dönemi Üsküdar Para Vakıfları. *Bildiriler I*, 57-67.
- Özdemir, F. (2015). Kur'ân'da " Fazl" ve türevleri'nin anlam alanı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 169-203.
- Özdemir, S. (2020). Refah Devleti Analizi. *İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi*.
- Özel, A. (2003). Mâlik b. Enes. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 27, ss. 506-513). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27009004.pdf>
- Özkul, A. S. (2019). Popüler İş Hayatı Yazarlarından Carnegie ve Casson'un Türk İşletmecilik Literatürüne Katkıları Üzerine Bir İnceleme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 1017-1032.
- Özsoy, İ. (1995). Faiz. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 12, ss. 110-126). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12004406.pdf>
- Öztürk, N. (1995). Türk Yenileme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi. *Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası*.
- Pamuk, Ş. (1990). 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi. 1500-1914 (2. bs). Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2003). Türkiye'nin İktisadi Büyüme Sicili. Uluslararası Atatürk ve çağdaş toplum sempozyumu: İstanbul, 25-27 Eylül 2002, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=3EFpAAAAMAAJ>
- Pamuk, Ş. (2017). Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914. İletişim Yayınları. <https://books.google.com.tr/books?id=RgOcDwAAQBAJ>
- Patrick, H. T. (1966). Financial development and economic growth in underdeveloped countries. *Economic development and Cultural change*, 14(2), 174-189.
- Pattillo, C., Poirson, H., & Ricci, L. (2002). External Debt and Growth'Finance and Development. *A Quarterly Magazine of the IMF*, 39(2), 32-35.
- Paulhus, N. J. (1987). Uses and misuses of the term" social justice" in the Roman Catholic tradition. *The Journal of Religious Ethics*, 261-282.
- Pawley, J., & Weber, E. J. (2011). Investment, Technical Progress, and the Consequences of the Global Economic Crisis (Chapter 18). İçinde O. L. Grandville (Ed.), *Economic Growth and Development (Frontiers of Economics and Globalization, Volume 11)*. (ss. 483-492). Emerald Group Publishing Limited.
- Pearson. (1969). Pearson Commission Recommendation No. 10 Concerning Advice on Industrial and Foreign Investment Policies. <http://documents1.worldbank.org/curated/en/796081468339270726/text/717590BR0R19690Official0use0Only090.txt>
- Perroux, F. (1950). Economic space: Theory and applications. *The quarterly journal of economics*, 64(1), 89-104.

- Perroux, F. (1971). Note on the growth pole concept. *Economic Policy for Development*, Harmondsworth, p. Penguin Books.
- Piyadeoğlu, C. (2018). Nizâmiye medreselerinin kuruluşu ve önemi. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 8, 124-135.
- Play, F. L. (1893). *La constitution essentielle de l'humanité: Exposé des principes et des coutumes qui créent la prospérité ou la souffrance des nations* (Wisconsin – Madison University). A. Mame et Fils. <https://books.google.com.tr/books?id=L-VMAAAAMAAJ>
- Pliny, R. (1857). *The Natural History of Pliny* (J. Bostock & H. T. Riley, Çev.; Princeton Üniversitesi; C. 6, Sayı 6. c.). H. G. Bohn. <https://books.google.com.tr/books?id=9zwZAAAAYAAJ>
- Putnam, R. D. (1995). Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS: Political science & politics*, 28(4), 664-684.
- Rayyis, M. Z. (1977). *Al-Kharàj and the financial system of the Islamic state (al-Kharàj wal nuzum al-maliah fi al Islam)*. Dar al-Ansar.
- Refinitiv, I. (2020). *Islamic Finance Development Report 2020 (ICD-REFINITIV)*. ICD-REFINITIV.
- Ricardo, Da. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. J. Murray. <https://books.google.com.tr/books?id=cUBKAAAAYAAJ>
- Ritter, H. (1948). *Irrational Solidarity Groups: A Socio-Psychological Study in Connection With Ibn Khaldün*. *Oriens*, 1(1), 1-44.
- Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe. *Economic Journal*, 53(210/211), 202-211.
- Rosenthal, E. I. (1940). Ibn Khaldün: A north African Muslim thinker of the fourteenth century. *Bulletin of the John Rylands Library*, 24(2), 307-320.
- Rostow, W. W. (1959). *The Stages of Economic Growth*. İçinde *The Economic History Review* (C. 12). Wiley-Blackwell on behalf of the Economic History Society; doi.org/10.2307/2591077.
- Rostow, W. W. (1960). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Business Library Johnson Foundation Collection). Cambridge University Press. <https://books.google.com.tr/books?id=TRyuzQEACAAJ>
- Rostow, W. W. (1991). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press. <https://books.google.com.tr/books?id=5LxkAAwAAQBAJ>
- Rupasingha, A., Goetz, S. J., & Freshwater, D. (2006). The production of social capital in US counties. *The journal of socio-economics*, 35(1), 83-101.
- Salter, W. E. G. (1966). *Productivity and Technical Change* (C. 6, Sayı 6. c.). Cambridge University Press. <https://books.google.com.tr/books?id=0om3AAAIAAJ>
- Sarı, İ. (2016). *Ahî Evren ve Ahilik: Ahilik Türklerin "Rönesans"ıdır*. Net medya yayıncılık. <https://books.google.com.tr/books?id=OLSICwAAQBAJ>

- Savaş, V. (1999). Kalkınmada Dış Tasarruflar. İçinde E. Han (Ed.), İktisadi Kalkınma. Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi,.
- Saymen, F. H., & Elbir, H. K. (1963). Türk eşya hukuku dersleri. Filiz kitabevi.
- Instructions for Shariah Compliance in Islamic Banking Institutions, (2008) (testimony of SBP).
- Schimmel, A. (1963). Gabriel's wing: A study into the religious ideas of Sir Muhammad Iqbal (C. 6). Brill Archive.
- Schmidt, N. (1926). The Manuscripts of Ibn Khaldun. Journal of the American Oriental Society, 46, 171-176.
- Schumpeter, J. A. (1911). The Theory of Economic Development (English edition 1934), vol. XLVI of Harvard Economic Studies. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Schumpeter, J. A. (1983). The Theory of Economic Development: An Inquiry Into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Transaction Books; 1934 by the President and Fellows of Harvard College. <https://books.google.com.tr/books?id=-OZwWcOGeOwC>
- Seers, D. (1969). The meaning of development. International Development Review, 114, 3-4.
- Seers, D. (1979). The Meaning of Development. İçinde D. Lehmann (Ed.), Development Theory: Four Critical Studies (ss. 9-30). Londres: Frank Cass.
- Sen, A. (1983). Development: Which way now? The economic journal, 93(372), 745-762.
- Sen, A. (2001). Development as Freedom. OUP Oxford. <https://books.google.com.tr/books?id=Qm8HtpFHYecC>
- Serahsî, E. B. M. b. A. b. E. S. (1993). El-Mebsût: C. I-XXX.
- Seyidoğlu, H. (2002). Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük (3. bs). Güzem Yayıncılık.
- Seyyar, A. (2010). Bir Ülkede Sosyal Barış Nasıl Temin Edilir? Değirmen Dergisi, 7(22), 10-17.
- Sharif, M. R. (1955). Ibn Khaldun the pioneer Economist. Islamic Literature, 6(5), 33-40.
- Shibley, G. H. (1896). The Money Question: The 50% Fall in General Prices, the Evil Effects; the Remedy, Bimetallism at 16 to 1 and Governmental Control of Paper Money in Order to Secure a Stable Measure of Prices—Stable Money. Monetary History 1850-1896. Stable Money Publishing Company. <https://books.google.com.tr/books?id=bwVDAAAIAAJ>
- Shukla, A. (1972). Dynamic Models and Possibility of Their Application to Planned Economic Development. Abhinav Publications; [distributor in India Trimurti Publications. <https://books.google.com.tr/books?id=9EXGp51vN10C>
- Siddiqi, N. M. (1992). Islamic Economic Thought: Foundation, Evolution and Need Direction. Reading in Islamic Economic Thought, Longman Malaysia, 91-316.

- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York: The Modern Library, 1937 [1776]. First published in.
- Smith, A. (1812). *The Theory of Moral Sentiments* (11. bs). Cadell & Davies. <https://books.google.com.tr/books?id=d-UUAAAAQAAJ>
- Smith, A. (2006). *Milletlerin Zenginliği* (H. Derim, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Smith, P. (1931). Ibn Khaldun: Historian, Sociologist and Philosopher. *The Philosophical Review*, 40(6), 594-595.
- Soccio, D. J. (2004). *Archetypes of Wisdom: An Introduction to Philosophy*. Thomson/Wadsworth. <https://books.google.com.tr/books?id=hix9AAAAMAAJ>
- Sönmez, S. (2003). Türkiye’de Finansal Serbestlik: İstikrarsızlık Faktörü Mü? Kalkınma’nın İtici Gücü Mü? *Ekonomik Yaklaşım*, 14(49-Proceedings), 210-224.
- Söylemez, M. M. (2001). Cahız’ın Et-Tebessur Bi’t-Ticare Adlı Risalesi (etTebessur bi’Ticare). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42(1), 305-331.
- S&P Global. (2020). *Islamic Finance Outlook 2020 Edition [Islamic banking]*. S&P Global Ratings. https://www.spglobal.com/_assets/documents/ratings/research/islamic_finance_2020_screen.pdf
- Spengler, J. J. (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3), 268-306.
- Sprenger, A. (1875). *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus*. Huber. <https://books.google.com.tr/books?id=w5E3AQAAMAAJ>
- Stevenson, A. A., Muscatelli, V., & Gregory, M. (1988). *Macroeconomic Theory and Stabilisation Policy*. Philip Allan. <https://books.google.com.tr/books?id=t9PrAAAAMAAJ>
- Streeten, P. (1959). Unbalanced growth. *Oxford Economic Papers*, 11(2), 167-190.
- Streeten, P. (1981). *Development Perspectives*. Palgrave Macmillan. <https://books.google.com.tr/books?id=mteuCwAAQBAJ>
- Şener, A. (1984). *İslam hukukunda hibe*. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi yayınları.
- Şevkânî, M. b. A. (1971). *Neylû’l-evtâr şerhu Münteha’l-ahbâr min ehâdîsi seyyidi’l-ahyâr: C. I-VIII*.
- Taban, S., & Kar, M. (2016). *Kalkınma Ekonomisi* (3. bs). Ekin Yayınevi.
- Taberî, M. b. C. (1997). *Târihu’l-Ümem ve’l-Mülûk* (C. 6).
- Takıyyuddin, A. b. A. el-Makrizî. (1940). *İğâsetü’l-Ümme bi Keşfi’l-Ğümme* (Z. C. M. eş-Şeyyâl thk.: M. Mustafa, Ed.).
- Tanrıverdi, H. (2003). Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 16(4), 672-677. http://isamveri.org/pdfdrg/D00064/2003_4/2003_4_TANRIVERDIH.pdf

- Tanyeri, A. (1994). Divan. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 9, ss. 383-385). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/9/C09023546.pdf>
- Tarhan, N. (2012). Çağın Vicdanı Bediüzzaman. Nesil Basım Yayın. <https://books.google.com.tr/books?id=jX3YAwAAQBAJ>
- T.C. HMB. (2019). Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri. T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri>
- TCKB. (2018). ON BİRİNCİ KALKINMA PLANI (2019-2023). T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- TEFAS. (2021). Emeklilik Fonları. Takasbank TEFAS. <https://www.tefas.gov.tr>
- Teichman, J., & Evans, K. C. (1999). Philosophy: A beginner's guide (3. bs). Wiley.
- Thirlwall, A. P. (1994). Growth And Development: With Special Reference To Developing: With Special Reference to Developing Economies. Macmillan International Higher Education.
- Thomson, W. (1933). Ibn Khalduns Gedanken über den Staat, ein Beitrag zur Geschichte der mittelalterlichen Staatslehre. JSTOR.
- TİSK. (1992). Dünya'da ve Türkiye'de Sosyal Diyalog. TİSK, Yayın No: 115.
- TKBB. (2021). Sektör Mukayese Raporu. Türkiye Katılım Bankaları Birliği. <https://tkbb.org.tr/veri/sektormukayese>
- TMO. (2013). Türkiye'de Ekmek İsrافی Araştırması. Toprak Mahsulleri Ofisi. <http://www.anararastirma.com/dosyalar/arastirmalar/1205/dosya-1205-6253.pdf>
- Todaro, M. P. (1981). Economic Development in the Third World. Longman. <https://books.google.com.tr/books?id=GnwuAAAAMAAJ>
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2006). Economic Development. Pearson Addison Wesley. <https://books.google.com.tr/books?id=wIoeAQAAIAAJ>
- Topaloğlu, B. (1988). Adl. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 1, s. 387). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adl#1>
- Toporowski, J. (2002). Political Economy and the New Capitalism: Essays in Honour of Sam Aaronovitch. Taylor & Francis. <https://books.google.com.tr/books?id=pF2GAgAAQBAJ>
- Tuğ, S. (1963). İslâm vergi hukukunun ortaya çıkışı. Ankara üniversitesi basınlari, İlahiyat fakültesi.
- Tuğlu, N. (2012). Niyet Amel İlişkisi Bağlamında" Ameller Niyetlere Göredir" Hadisi Üzerine Bir Yorum Denemesi. Marife, 12(2), 9-25.
- Tuma, E. H. (1965). Early Arab Economic Policies (1st/7th—4th/10th Centuries). Islamic Studies, 4(1), 1-23. <https://www.jstor.org/stable/20832782>
- Tunç, H. (2010). Katılım Bankacılığı, Felsefesi, Teorisi ve Türkiye uygulaması. Nesil yayınları.

- Turan, M. (2015). Bey'bi'l-Vefa ve Bey'u'l-Îne ile Mukayeseli Olarak Günümüz Repo İşlemlerinin Fıkhî Boyutu. Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 14(27), 117-146.
- Turkey, A. H. B. (1959). Mecelle (Mecelle-i ankâm-i adliyye). Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü. <https://books.google.com.tr/books?id=zyIqAQAIAAJ>
- TÜİK. (2021). Genel Ticaret Sistemine Göre Dış Ticaret. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr>
- Türkoğlu, İ. (2006). Mûsâ Akyığıtzâde. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 31, ss. 213-214). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musa-akyigitzade>
- Tüysüz, N. (2011). Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelisme Açısından Önemi ve Sosyal Sermaye Endeksinin Hesaplanması [Uzmanlık Tezi]. T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Ubeyd, İ. S. K. E.-H. (1981). Kitabı'l-Emvâl (M. H. el-Faki, Çev.). Kahire.
- Uğur, H. (2008). Kur'an'ın Tasdik Ettiği Tevrat'taki Konular [Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Uludağ, S. (1999). İbn Haldûn. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 19, ss. 538-543). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/19/C19023343.pdf>
- Unctad. (1998). The Financial Crisis İn Asia And Foreign Direct Investment: An Assessment. United Nations Conference On Trade And Development.
- UNDP. (1996). Human Development Report 1996: Economic Growth and Human Development. United Nations Development Programme. UNDP. 1996. Human Development Report 1996: Economic Growth and Human Development. <http://www.hdr.undp.org/en/content/human-development-report-1996>
- Uphoff, N. (2000). Understanding social capital: Learning from the analysis and experience of participation. Social capital: A multifaceted perspective, 6(2), 215-249.
- Uslu, R. (2019). İslam Borçlar Hukuku. Eğitim Yayınevi. <https://books.google.com.tr/books?id=p9jHDwAAQBAJ>
- Usta, A. (2018). II. Sâ mânîler Devleti (Tarih, Teşkilat, Sosyal ve Kültürel Hayat). İçinde İ. H. Atçeken & M. Demirci (Ed.), İslam Tarihi ve Medeniyeti—7: Abbasiler Döneminde Kurulan Devletler (1. bs). Siyer Basım Yayın. <https://books.google.com.tr/books?id=8XuODwAAQBAJ>
- Uyanık, M. Z. (2010). İslam Hukukunda İhtikar. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 16, 433-476. http://isamveri.org/pdfdrd/D02533/2010_16/2010_16_UYANIKZM.pdf
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). Osmanlı devleti teşkilâtına medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu... Türk tarih kurumu.

- Uzunpostalıcı, M. (1994). Ebû Hanîfe. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 10, ss. 131-138). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/10/C10023703.pdf>
- Üçok, C. (1944). Osmanlı devleti teşkilâtından tımarlar. Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi.
- Ülgener, S. (2006). Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı. Derin yayınevi.
- Ülgener, S. F. (1991). Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme (7. bs). Der Yayınları.
- Üstünel, B. (1988). Ekonominin Temelleri (5. bs). Alfa Yayınları.
- Visser, H. (2009). Islamic Finance: Principles and Practice. Edward Elgar. https://books.google.com.tr/books?id=KIXe3rY_OkgC
- Voltaire, F. M. A. (1827). Essais sur les mœurs et l'esprit des nations. Ghaipioe XCI. (Oeuures complieties).
- von Albertini, R. (1980). Colonialism and Underdevelopment: Critical Remarks on the Theory of Dependency. Itinerario, 4(1), 42-52.
- Vural, S. (1986). Kalkınma Ekonomisi (4. bs). Beta Basım Yayım.
- WBG. (2017). The Global Findex Database 2017 (Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution).
- Weijers, D. (2019). Hedonism. <https://iep.utm.edu/hedonism/>
- WHO. (2018). Millennium Development Goals (MDGs). World Health Organization. [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/millennium-development-goals-\(mdgs\)#:~:text=The%20United%20Nations%20Millennium%20Declaration,are%20derived%20from%20this%20Declaration.](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/millennium-development-goals-(mdgs)#:~:text=The%20United%20Nations%20Millennium%20Declaration,are%20derived%20from%20this%20Declaration.)
- WHO. (2020a). Age-standardized estimates of daily tobacco use, tobacco smoking and cigarette smoking (Tobacco control: Monitor). World Health Organization (WHO). <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-tobacco-control-monitor-daily-tobaccouse-tobaccosmoking-cigarrettesmoking-agestd-tobagestddaily>
- WHO. (2020b). Tobacco. World Health Organization (WHO). <https://www.who.int>
- Williams, D. (2013). International Development and Global Politics: History, Theory and Practice. Taylor & Francis. <https://books.google.com.tr/books?id=QYCpAgAAQBAJ>
- Wilson, H. (1953). The war on world poverty: An appeal to the conscience of mankind. Gollanz.
- Wilson, R. (1996). Islamic banking and its impact on the international financial scene. İçinde European Perceptions of Islamic Banking (ss. 69-73). Institute of Islamic Banking and Insurance.
- Wilson, R. (2012). Islamic Financial Markets (RLE Banking & Finance). Routledge.
- Yanpar, A. (2015). İslami finans: İlkeler, araçlar ve kurumlar. Scala Yayıncılık.

- Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(1).
- Yeğin, A. (1983). Osmanlıca-Türkçe yeni lûgat: İslamî, ilmî, edebî, felsefî (Michigan Üniversitesi; C. 4). Hizmet vakfı. <https://books.google.com.tr/books?id=iz9kAAAAMAAJ>
- Yıldırım, M., & Çelik, S. (2010). Peygamberlerin Sanatsal Faaliyetleri Üzerine. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 29(29), 67-94.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbâsîler. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 1, ss. 31-48). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. [https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/1/abbasiler%20\(1\)%20-%20TDV%20Islam%20Ansiklopedisi.pdf](https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/1/abbasiler%20(1)%20-%20TDV%20Islam%20Ansiklopedisi.pdf)
- Yiğit, İ. (1995). Emevîler. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 11, ss. 87-104). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/11/C11023404.pdf>
- YÖK. (2021). Üniversite İstatistikleri. Yüksek Öğretim Bilgi Yönetim Sistemi. <https://istatistik.yok.gov.tr/>
- Yörük, D. (2016). Osmanlıdan günümüze Türk toplumunda çevre anlayışının gelişmesinde vakıflar ve dernekler. Sutad, 40.
- Yumuşak, İ. (2008). Beşeri sermayenin iktisadi önemi ve Türkiye'nin beşeri sermaye potansiyeli. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 55.
- Yüksek, A. (2014). İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri. Electronic Turkish Studies, 9(5), 2165-2178.
- Zaim, S. (2010). İslâm Ekonomisinin Temelleri (A. Esen, T. Koç, & M. Y. Çakır, Ed.). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayın.
- Zambaur, E. von. (1943). Die Münzprägungen des Islams: Zeitlich und örtlich geordnet. İçinde Die Münzprägungen des Islams. Kreß & Hornung.
- Zastrow, C. H. (1995). Introduction to Social Work and Social Welfare. Brooks/Cole. <https://books.google.com.tr/books?id=a1GFPwAACAAJ>
- Zhang, J., Wang, L., & Wang, S. (2012). Financial development and economic growth: Recent evidence from China. Journal of Comparative Economics, 40(3), 393-412.
- Zimmermann, R. (2016). Locatio Conductio. İçinde Oxford Research Encyclopedia of Classics. Oxford University Press.
- Zuhaylî, V. (1994). İslâm Fıkhı Ansiklopedisi (A. Efe & B. Eryarsoy, Çev.). Feza Yayıncılık.
- Zuhayli, W. (1989). El-Fıkhü'l-İslâmiyyü ve Edilletühü, Dâru'l-Fıkr. IV, Dimeşk.
- Zuhayli, W. (2017). Ribânın Fıkhî manası. İçinde A. Thomas (Ed.), & Z. H. Orhan (Çev.), Ribâyı Anlamak (İslam İktisadında Faiz) (1. bs). İktisat yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Hasan KAZAK

Doğum Yeri – Tarihi :

E-Posta Adresi :

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi : 1994, Selçuk Üniversitesi, İİBF, İşletme

Yüksek Lisans Öğrenimi : 2016, KTO, Karatay Üniversitesi, SBE, İşletme YL

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

Kazak, Hasan; (2016). Perakende sektöründe stratejik tedarikçi değerlendirilmesi: Süpermarket işletmelerinde yılbaşı tedarikçi değerlendirme kararları için bir uygulama modeli.

Kazak, Hasan; (2018a). "BİM Mağazalar Zinciri ve Türkiye Perakende Sektörünün Finansal Performanslarının Karşılaştırılması: Bilanço ve Gelir Tabloları Üzerine Oran Analizi Yöntemiyle Bir Araştırma". Journal of Life Economics, 5(3), 93-120.

Kazak, Hasan; (2018b). "Türkiye’de Faaliyet Gösteren Perakende ve Üretim İşletmelerinin Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi: Merkez Bankası Sektör Bilanço ve Gelir Tabloları Üzerine Bir Araştırma". Kesit Akademi Dergisi, (14), 422-447.

Kazak, Hasan; (2020). "Kripto Paraların İslam Para Sistemi Açısından Uygunluğu: Türkiye İçin Uygulanabilir İslami Kripto Para Modeli Önerisi (Convenience of Cryptocurrency in terms of Islamic Monetary System: Proposal of Islamic Cryptocurrency Model Applicable in Turkey)". Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies.

Yazıcıoğlu, İ. Ebru ve Kazak, Hasan; (2019). "İslami Finansal Enstrümanlardan Birisi Olarak Sukuk: Hibrid Sukuk İçerisinde Yer Alan Murabaha Sözleşmelerinin İslami Hükümlere Uygunluk Yönünden İncelenmesi". Journal of Life Economics, 6(1), 91.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında (proceedings) basılan bildiriler:

Çetintaş, M.Emin ve Kazak, Hasan; (2019). Etik ve Ahlak Kavramlarının İslami Açıdan İncelenmesi ve Bu Kavramların İslam Ülkelerinin Ekonomik Kalkınma ve Büyümeleri Üzerindeki Muhtemel Etkileri. International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics.

Güdücü, Bülent ve Kazak, Hasan; (2019). Kredi Derecelendirme Sistemi Skorlamasında Kullanılan Nitel Soru Tekniklerinin Katılım Bankaları Normları İçin Yetersizliğinin Tespiti ve Çözüm Önerileri. International Congress of Islamic Economy, Finance and Ethics.

Kazak, Hasan; (2018a). Dünya İnovasyon Göstergeleri (GII) Işığında Türkiye'nin Dünya Ülkeleri Arasındaki Konumu ve Türkiye'nin Öncelikli Çözmesi Gereken Konular. Program adı: ISMSIT 2018, Ankara.

Kazak, Hasan; (2018b). Perakende (Süpermarket) Sektöründe Tedarik ve Satın Alma Fonksiyonlarının Bilişim Teknolojileri Yardımıyla Gelişimi ve Endüstri 4.0 Tabanlı Çözüm Modeli. ISMSIT.

Kazak, Hasan; (2019). Perakende Sektöründe Kategori Yönetimi Açısından SKU (Stok Tutma Birimi) Bazlı Birim Kârlılık Tespitinde Karşılaşılan Zorluklar ve Çözüm Önerileri. Program adı: 2nd International Congress on New Horizons in Education and Social Sciences (ICES-2019).

Yazılan uluslararası kitaplar:

Okka, Osman ve Kazak, Hasan; (2020). İSLÂMÎ FİNANSAL YÖNETİM-Sistem ve Uygulama (Konvansiyonel Finansla Mukayeseli). Nobel Akademik Yayıncılık.

Okka, Osman, Kazak, Hasan ve Alım, Hasan Basri; (2021). İslâmî Finansal Yönetim Örnek Olayları ve Örnek Çözümleri (Vaka Analizleri) (B-2). Nobel Akademik Yayıncılık.

Yazılan uluslararası kitaplardaki bölümler:

Kazak, Hasan, Erkan, Hasan, Yazıcıoğlu İsalet Ebru ve Okka, Osman; "İslami Finans Açısından Katılım Bankalarının Fon Kullanırma Yöntemlerinin Gelişimi Ve Bugünkü Durumu: Türkiye'de Faaliyet Gösteren Katılım Bankaları Açısından 2018 Yılı İtibariyle Durum Analizi". Human Society and Education in the Changing World, 34.

İŞ DENEYİMİ

Stajlar : -

Projeler : -

Çalıştığı Kurumlar :

2019-2020, Öğretim Görevlisi, KTO Karatay Üniversitesi

2020-Devam Ediyor, Öğretim Görevlisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi

Tarih: 29 Haziran 2021

EKLER

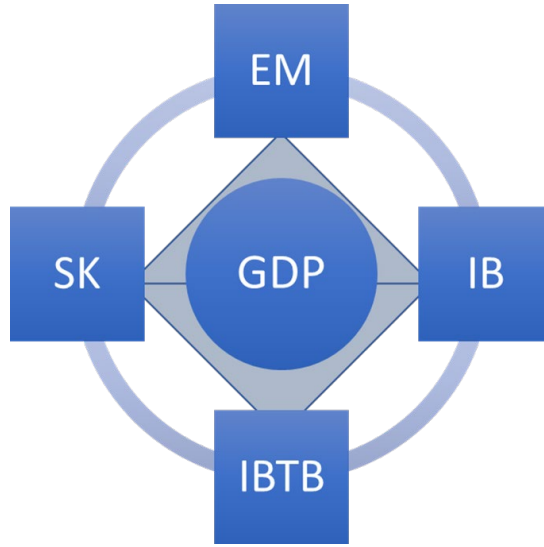
EK-I

İSLAMİ FİNANSAL SİSTEMİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ (MALEZYA ÖRNEĞİ)

Ekonometrik Model

Bu çalışmada ekonomik büyüme ve finans ilişkisine yönelik ampirik uygulama 2006:Q1-2020:Q4 dönemine ait verilerden hareketle Malezya için yapılmıştır. Malezya ekonomik kalkınma açısından birçok İslam ülkesi için rol model olması ve aynı zamanda finansal sistemlerin uzun yıllardır ciddi bir alt yapı oluşturulmuş olması açısından önemli bir örnektir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmek için VAR modeli çerçevesinde; Johansen koentegrasyon testi, etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırması kullanılmıştır.

Her bir İslami finans alt sektörünün birbirini etkilemesi mümkün olmakla birlikte; bu çalışmada, değişkenlerin GSYH'ye etkisi ele alınmaktadır. Modelde yer alan değişkenler aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

Şekil 72. Modelde yer alan değişkenler

Burada EM, Emas İslami Endeks Hisse Senetleri Piyasa Hacminin GSYH'ye oranını; IB, İslami Bankacılık Hacminin GSYH'ye oranını; IBTB, İslami Bankacılık Hacminin Toplam Ticari Bankacılık Hacmine oranını; SK, Ödenmemiş Sukuk Hacminin

GSYH'ye oranını ve GDP ise Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki büyümeyi temsil etmektedir. Değişkenlere ilişkin veriler Tablo 21'de yer alan kaynaklardan alınmıştır.

Tablo 21. Değişken tanımları

Değişkenler	Tanım	Veri kaynakları
EM	EMAS İslami Endeks Hisse Senetleri Piyasa Hacmi / GSYH	Refinitiv Eikon ve Dünya Bankası Veri Tabanı (https://databank.worldbank.org)
IB	İslami Bankacılık Hacmi/ GSYH	Bank Negara Malaysia (Central Bank Of Malaysia)
IBTB	İslami Bankacılık Hacmi/ Toplam Ticari Bankacılık Hacmi	Bank Negara Malaysia (Central Bank Of Malaysia)
SK	Sukuk (Ödenmemiş) Hacmi / GSYH	Refinitiv Eikon ve Dünya Bankası Veri Tabanı(https://databank.worldbank.org)
GDP	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Büyüme Oranı	Asia Regional Integration Center

Analizlerde değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır.

Tablo 22: Döneme ilişkin değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri

	Ortalama	Ortanca Değer	Maksimum	Minimum	Standart Hata
EM	1.81375	1.94970	3.33410	0.09000	0.86518
GDP	4.20522	5.04450	10.28600	- 17.11000	3.97827
IB	3.60883	3.66060	4.19420	3.07010	0.31267
IBTB	2.98512	3.02190	3.40400	2.47050	0.27627
SK	3.75374	3.79800	4.30250	3.21300	0.33702

Tablo 23. ADF birim kök testi sonuçları (GDP)

GDP		Düzye t istatistiği	I. Fark t istatistiği
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-3.422847	-9.225531
Kritik Test Değerleri	1%	-3.546099	-3.548208
	5%	-2.911730	-2.912631
	10%	-2.593551	-2.594027

Tablo 24. ADF birim kök testi sonuçları (EM)

EM		Düzyey	I. Fark
		t istatistiği	t istatistiği
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-1.742784	-6.709241
Kritik Test Değerleri	1%	-3.550396	-3.557472
	5%	-2.913549	-2.916566
	10%	-2.594521	-2.596116

Tablo 25. ADF birim kök testi sonuçları (IB)

IB		Düzyey	I. Fark
		t istatistiği	t istatistiği
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-0.496281	-7.692593
Kritik Test Değerleri	1%	-3.546099	-3.548208
	5%	-2.911730	-2.912631
	10%	-2.593551	-2.594027

Tablo 26. ADF birim kök testi sonuçları (IBTB)

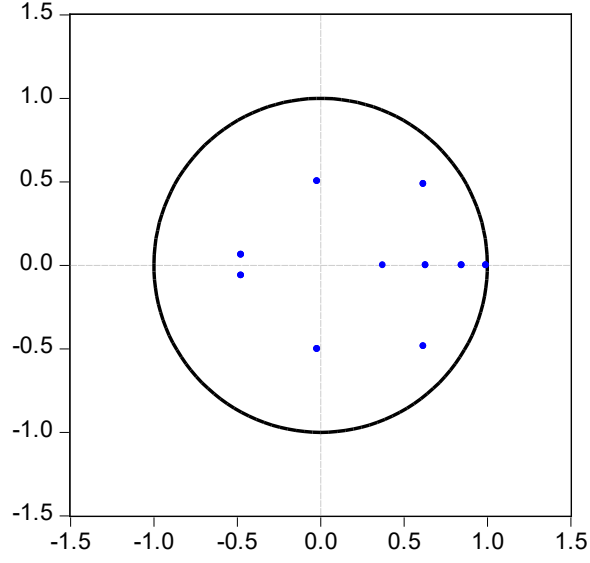
IBTB		Düzyey	I. Fark
		t istatistiği	t istatistiği
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		-0.673743	-5.339180
Kritik Test Değerleri	1%	-3.548208	-3.552666
	5%	-2.912631	-2.914517
	10%	-2.594027	-2.595033

Tablo 27. ADF birim kök testi sonuçları (SK)

SK		Düzyey	I. Fark
		t istatistiği	t istatistiği
Augmented Dickey-Fuller Test İstatistiği		0.224656	-5.938763
Kritik Test Değerleri	1%	-3.546099	-3.552666
	5%	-2.911730	-2.914517
	10%	-2.593551	-2.595033

Tablo 28. optimal gecikme uzunluğu kriterleri

Gecikme	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-49.30333	NA	4.96e-06	1.974667	2.157152	2.045235
1	155.9262	365.6817	7.09e-09	-4.579134	-3.484225*	-4.155723
2	191.4885	56.89968*	4.94e-09*	-4.963217*	-2.955884	-4.186965*
3	214.8850	33.18054	5.56e-09	-4.904909	-1.985152	-3.775816
4	238.5391	29.24503	6.56e-09	-4.855966	-1.023785	-3.374031

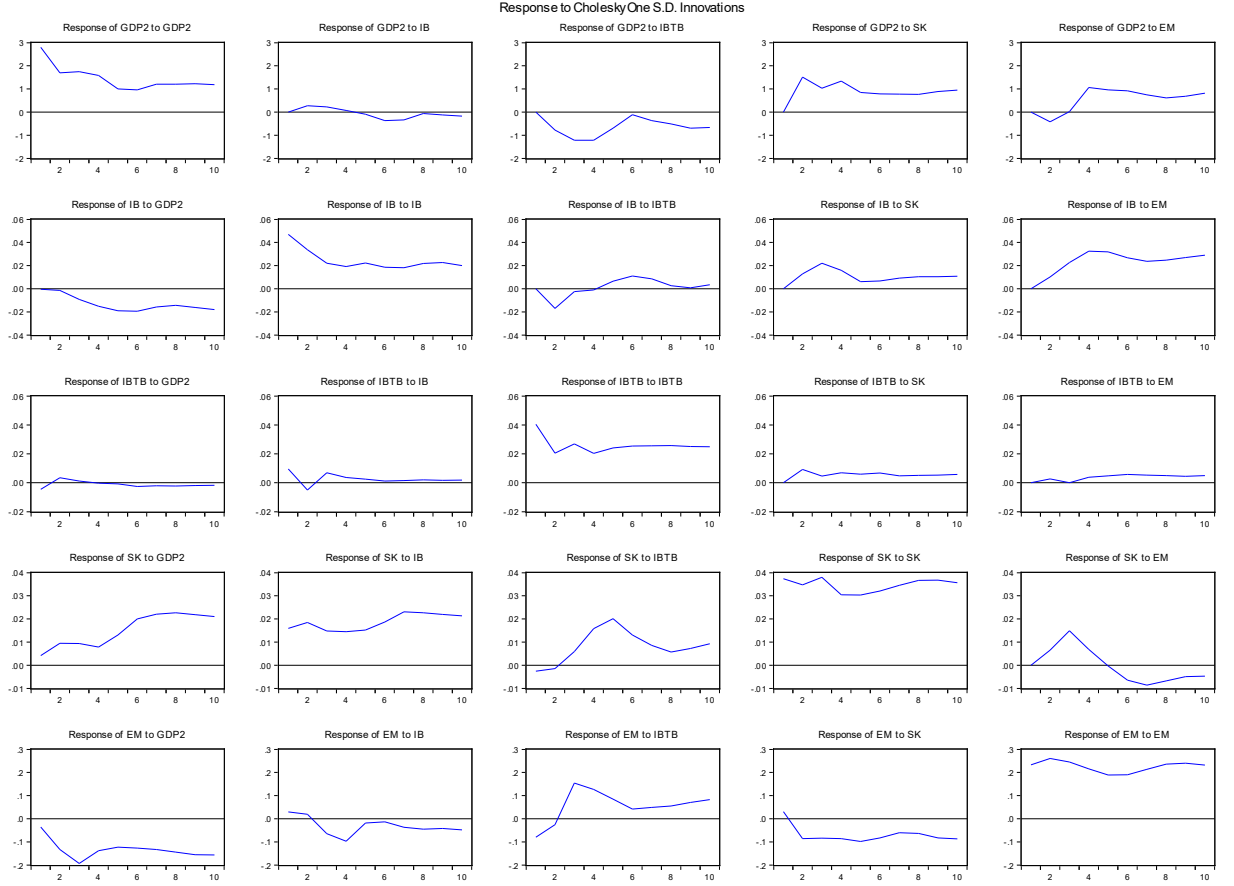
Şekil 73. AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içindeki konumu

Tablo 29: değişen varyans testi sonuçları (%5 güven aralığında).

Heteroskedasticity Test	Obs*R-squared	P Değeri	H ₀ Yokluk hipotezi (Sabit Varyans Varsayımı Geçerlidir)	
Breusch-Pagan-Godfrey	6.797197	0,1470	Kabul	Değişen Varyans Sorunu Yoktur.

Tablo 30. johansen koentegrasyon testi sonuçları

Hipotezler	Eigenvalue	Trace İstatistiği	0.05 Kritik Değer	Max-Eigen İstatistiği	0.05 Kritik Değer
Yok	0.524450	76.79270	69.81889	42.36719	33.87687
En Az 1	0.241116	34.42551	47.85613	15.72664	27.58434
En Az 2	0.211662	18.69888	29.79707	13.55620	21.13162
En Az 3	0.085910	5.142679	15.49471	5.120085	14.26460
En Az 4	0.000396	0.022593	3.841466	0.022593	3.841466

Şekil 74. Etki-Tepki fonksiyonları

Tablo 31. VAR ayrıştırması sonuçları

Dönem	S.H.	GDP	EM	IB	IBTB	SK
1	2.801951	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	3.727495	77.21300	0.528013	4.389660	16.56969	1.299628
3	4.420135	70.53887	0.638551	10.67825	17.21852	0.925810
4	5.143121	61.61788	0.489099	13.51823	19.46345	4.911331
5	5.439878	58.46801	0.464327	13.74193	19.80390	7.521829
6	5.667392	56.72731	0.848825	12.69970	20.18149	9.542681
7	5.914899	56.23101	1.113430	12.04955	20.24218	10.36384
8	6.138096	56.10433	1.042938	11.88221	20.36277	10.60776
9	6.397582	55.30956	0.994745	12.11320	20.67574	10.90675
10	6.659755	54.18545	0.986672	12.18205	21.09262	11.55321